

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 3-4 (154) | str. 283-542

Aleksander Panjek, *Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–20)* • Ivan Vogrič, *Zasedba Bosne in Hercegovine leta 1878 v luči pisem Ivan Mankoča* • Barbara Riman - Kristina Riman, *Slovenci u Hrvatskoj gimnaziji u Zadru od 1897. do 1921. godine* • Grega Žorž, *Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918* • Sašo Cmrečnjak, *Slovenska sprava: zgodovinski pregled* • Jure Gašparič, *Mojca Šorn, Od žive debate do zapisane besede. Dobesedni zapisi parlamentarnih sej kot zgodovinski vir* • Jernej Kosi in Rok Stergar, *Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda* • Karin Almasy, *»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918)*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 3–4 (154) | str. 283–542

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. oktobra 2016.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2016: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2016

Naklada: 1000 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 31st 2016.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2016): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2016

Print Run: 1000 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave I – Studies I

- Aleksander **Panjek**, Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–20).....290–312
Lawsuit over a Disputed Vine-Cellar. The Custom of Oral Purchase and Sale of Real Estate among Peasants in the Karst Region (Tomaj, 1619–20).
- Ivan **Vogrič**, Zasedba Bosne in Hercegovine leta 1878 v luči pisem Ivan Mankoča314–336
The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 as Seen through the Letters of Ivan Mankoč
- Barbara **Riman** - Kristina **Riman**, Slovenci u Hrvatskoj gimnaziji u Zadru od 1897. do 1921. godine338–363
Slovenes in the Croatian *Gimnazija* in Zadar from 1897 to 1921
- Grega **Žorž**, Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918.....364–380
Italian Occupation of Slovene Territory in November 1918
- Sašo **Cmrečnjak**, Slovenska sprava: zgodovinski pregled382–436
Slovene Reconciliation: A Historical Overview
- Jure **Gašparič**, Mojca **Šorn**, Od žive debate do zapisane besede. Dobesedni zapisi parlamentarnih sej kot zgodovinski vir.....438–454
From a Live Debate to the Written Word. Verbatim Records of Parliamentary Sessions as a Historical Source

Razprave II – Studies II

- Uredniško pojasnilo457
- Jernej **Kosi** in Rok **Stergar**, Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda458–488
When Did “Dear Slovenes” Come About? Identities in the Pre-National Period and Their Supposed Role in the Formation of the Slovene Nation

Karin Almasy , »...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918)	490–508
»... for God and Religion, the Emperor and Homeland!« The Culture of Translation and Ideological Control in Slovene Reading Books (1848–1918)	

Ocene in poročila – Review and Reports

Tomaž Lazar, Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem: raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož / Late-Medieval Artillery in Slovenia: a Study of Two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuj – Ormož (Andrej Nared).....	512–518
Winfried Nerdinger (Hg.), München und der Nationalsozialismus. Katalog des NS- Dokumentationszentrums München (Jože Maček)	519–523
Fontes, Izvori za hrvatsku povijest 21, 2015 (Dušan Nećak)	524–529
Jure Ramšak, <i>Ab initio</i> . Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši (Matic Batič)	530–533

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	534–537
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 70, 2016.....	539–542
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 70, 2016	

Razprave I

Aleksander Panjek

Pravda o spornem hramu.

Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620)

PANJEK Aleksander, prof. dr., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, SI-5000 Koper, Titov trg 5, aleksander.panjek@fhs.upr.si

Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620).

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3–4, str. 290–312, cit. 68

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek izhaja iz težav z zagotavljanjem kvantitativnih virov za ekonomsko zgodovino slovenskih dežel v zgodnjem novem veku in kot enega od razlogov za to predstavlja še nepoznani običaj ustnega sklepanja pogodb med kmeti na Krasu. Najprej povzema potek sodnega postopka pred devinsko župansko pravdo (1619–1620), nato predstavlja sam običaj (s spremljajočim obredom) ob kupoprodaji nepremičnin med kmeti, nazadnje pa izpostavlja pretežno ekonomske vidike običaja in predlaga periodizacijo prehoda od ustnosti k pisnosti na Krasu.

Ključne besede: ustne pogodbe, pravni običaj, Tomaj, Kras, zgodnji novi vek.

PANJEK Aleksander, PhD, Full Professor, University of Primorska, Faculty of Humanities, SI-6000 Koper, Titov trg 5, aleksander.panjek@fhs.upr.si

Lawsuit over a Disputed Vine-Cellar. The Custom of Oral Purchase and Sale of Real Estate among Peasants in the Karst Region (Tomaj, 1619–20).

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), št. 3–4, str. 290–312, 68 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The contribution sprang from difficulties in ensuring quantitative sources for economic history of Slovene lands in Early Modern Times, and presents one of the reasons for this situation, namely the previously unknown custom of oral conclusion of contracts among peasants in the Karst region. At the beginning, it summarises the course of the judicial proceedings before the Devin/Duino court jury composed of the village community heads (*županska pravda*) in 1619–1620, and, subsequently, presents the custom itself (with the accompanying ritual) upon the purchase and sale of real estate among peasants. Finally, the paper highlights mostly economic aspects of the custom and suggests a periodization of the transition from oral to written practices in the Karst region.

Key Words: oral contract, legal custom, the Tomaj, Karst, Early Modern Times

Uvod

Med težave, s katerimi se zgodovinar srečuje pri obravnavi gospodarskih vprašanj za obdobje zgodnjega novega veka na Slovenskem, kakor tudi ob predstavitvi raziskovalnih rezultatov in tolmačenj ekonomske zgodovine slovenskih dežel na mednarodni ravni, nedvomno spada ne ravno spodbudna kakovost ohranjenega arhivskega gradiva, posebej kar zadeva možnost kvantifikacije obravnavanih pojavov. Krhka strukturiranost in slabotna razčlenjenost (pogojno rečeno) državne in regionalnih uprav avstrijskih habsburških dednih dežel, kamor je spadal večji del slovenskega ozemlja, je namreč vse do Marije Terezije proizvedla pisne dokumente, ki naravnost zbledijo, če jih vzporedimo na primer z gradivom, ki ga je zapustila sosednja Beneška republika.¹ Pri tem ne gre za nikakršno malikovanje števil in količinskih podatkov ter prikazov, temveč za vzpostavljanje kvantitativne podlage, ki predstavlja šele osnovo za tako interpretacijo, ki bi slonela na nekoliko trdnejših in obenem dokazljivih ter preverljivih temeljih.² V le delno tolažbo in uteho nam je lahko spoznanje, ki v splošnem velja za razmerje med zgodovino zgodnjega novega veka in novejšo zgodovino, da zaradi skromnejših virov zgodovinar starejših obdobj pri svojem delu lahko uporablja več domišljije in ustvarjalnosti.

V pričujočem prispevku bomo enega od odgovorov na navedene težave oziroma na vprašanje o razlogih, ki so botrovali k skromnejši proizvodnji pisnih dokumentov na slovenskem podeželju, poiskali in našli tam, kjer bi ga (verjetno) najmanj pričakovali, in sicer že zaradi slabše zastopanosti akterja v pisnih dokumentih – pri kmetu. Izsledki, ki jih bomo predstavili, v resnici niso relevantni le za gospodarsko zgodovino in nasploh za zgodovino podeželja, temveč tudi vsaj še z vidika zgodovinske antropologije, etnologije in ne nazadnje pravne zgodovine. Prav na slednjem področju lahko predstavitev razkritega običaja kupoprodaje nepremičnin predstavlja prispevek k »odprtim nalogam slovenske pravne zgodovine«, ki jih Marko Kambič navaja kot iztočnice, izhajajoče iz »Vilfanovega znanstvenega testamenta« *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*, in sicer posebej, kar zadeva premoženjskopravna razmerja: »Če jih pri Slovencih poznamo malo, gre to deloma tudi na račun dokajšnje neraziskanosti snovi. Zato se bo treba lotiti raziskav premoženjskopравnih institucij, ki so posledica posebnih stekov okoliščin

¹ Na to opazno »dvojnost« opozarja tudi Mihelič, *Soočanje posameznika*, str. 63.

² O tem problemu (pri raziskovanju poznega srednjega veka na Slovenskem) tudi Bizjak, *Uporaba kvantitativnih virov*, posebej str. 195–197.

v slovenskem okolju». ³ Podobno je mogoče reči za sam potek civilnega procesnega postopka na devinski županski pravdi, ki je prav tako predstavljen v tem prispevku. ⁴ Tudi v ta namen se nekateri ključni odlomki iz sodnih zapisnikov najprej navajajo v izvirniku, kar olajša njihovo nadaljnjo presojo, nato pa povzemajo v slovenskem jeziku. Podobno se posamezne značilnosti našega primera namenoma ne vzporejajo le s slovensko, ampak tudi s sosednjo stvarnostjo (beneške) Furlanije. ⁵

V nadaljevanju bomo najprej povzeli potek več kot eno leto trajajočega sodnega postopka (1619–1620), v katerem se razkrije predmet prispevka, nato bomo predstavili njegovo osrednjo vsebino, to je običaj z obredom ob kupoprodaji nepremičnin med kmeti. ⁶ S tretjim delom bomo prešli na interpretativno raven povednosti vira, in sicer s pretežno ekonomskimi vidiki običaja, v četrtem in zadnjem pa bomo pozornost posvetili prehodu od ustnosti k pisnosti.

Proces

Dne 26. februarja 1619 je pred župani, ki so v Devinu zasedali na pravdi deželskega sodišča devinskega gospostva in glavarstva, »da bi prosilcem izrekli pravico« (*in Vico Duini coram honorabilis Decanis ibidem sedentibus ius dicendum petentibus*), Mihael Ucman iz Tomaja sprožil civilni postopek proti Juriju Vitezu iz Šepulj, ker naj bi slednji neupravičeno posedoval Mihaelov dom v tomajskem taboru (*indebite detineri Domum ipsius Michaelis sitam in Tabaro Tomai*). Zahteval je, naj bo Jurij Vitez obsojen na prepustitev hiše in povračilo pridobljenih koristi od nje. ⁷

Dva meseca kasneje, v aprilu, sta v Devinu obe stranki stopili pred »avditorja«, gospodovega namestnika (*Domino Auditore*). Tokrat sta ob sebi imela vsak svojega odvetnika (*cum Advocato*) in Mihael Ucman je ponovil svojo prijavo proti Juriju Vitezu. Ta je na podlagi pregledanega zapisa prijave z dne 26. februarja nasprotnikovo zahtevo opredelil kot neutemeljeno in pri tem napovedal svojo obrambno strategijo, ki je za naš namen posebej pomembna. Vitez je namreč zatrdil, da je zahteva po povrnitvi hiše nevzdržna, »saj je v nasprotju z vsemi določili prava in krajevnega običaja, kakršen je v navadi« (*Cum ei obstent omnes exeptiones de iure*,

³ Kambič, »Zgodovinska pravotvornost«, str. 205–216, posebej citat str. 213.

⁴ Drugje je že bil predstavljen primer procesov na devinski županski pravdi v kazenskih zadevah, Panjek, *Krvavi poljub svobode*, str. 73–86, s tam navedeno literaturo.

⁵ Poleg splošne koristi od primerjalnega pristopa pri raziskovanju je ta odločitev tudi v skladu z usmeritvijo projekta, v sklopu katerega je nastal pričujoči prispevek, in sicer »Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi« (ARRS).

⁶ V prispevku dosledno ločujemo med običajem kot ustaljenim načinom urejanja določenih zadev ali področja v širši skupnosti, v našem primeru kupoprodaje nepremičnin (na Krasu), ki vključuje zavezujoča določila in ima pravno veljavo (pravni običaj), ter obredom, ki je v tem primeru sicer vgrajen v običaj kot njegov sestavni del, a z lastno vlogo, pri čemer ga je mogoče razložiti na podlagi izkazanih ustaljenih oblik vedenja (zaporedja dejanj), ki imajo svoj pomen in namen (ritual). Tako običaji kot obredi predstavljajo razširjen pojav v zgodnjem noveškem družbi. Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina* (npr. str. 89–90), Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, Muir, *Ritual*.

⁷ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 35r/v.

et de consuetudine loci dari solitae). Ker naj ne bi posedoval nobene Ucmanove hiše, je predlagal, naj bo oproščen obtožbe in naj se mu povrnejo sodni stroški. A Ucman je vztrajal in zahteval, da se mu omogoči dokazovanje s pomočjo »verodostojnih prič«, kar mu je bilo tudi odobreno.⁸

Do naslednje obravnave sta ponovno pretekla dva meseca, a tokrat (25. junija 1619) se je zasedanje odvijalo v Štivanu pri Devinu na domu Ivana Jaksetiča pred Ludovicom Lengom, »kastelanom in jurisdicentom« (upraviteljem) gospostva in glavarstva. Mihaela Ucmana sta na tej obravnavi zastopala sin Gregor in odvetnik Bizjak ter napovedala nastop svojih prič o tem, da je hiša v taboru v Tomaju, ki jo poseduje Jurij Vitez, bila od pokojnega Mihaelovega očeta Matije. Na tej točki se je zadeva izkazala za zapleteno, pokazalo se je, v čem je bil zaplet in za kaj je pravzaprav šlo.⁹

Prisotni Jurij Vitez je namreč povedal, da je »sporno hišo« (*Domum contentiosam*) kupil od Filipa Slavca za 29 dukatov, medtem ko je od Antona Grahorja odkupil njen zgornji del. Izzvani Slavec je pristavil, da sta s svojim očetom, pokojnim Kocjanom, spodnji del hiše »prosto« (*iure liberi*) pridobila od prav tako pokojnega Marka Grahorja za 20 dukatov. Tedaj sta Anton in njegov brat Mihael Grahor povedala, da je njun pokojni oče Marko hišo kupil od Matije, pokojnega očeta Mihaela Ucmana, »pred sedemdesetimi leti«. Ker so njun oče (Marko Grahor) in zatem onadva ter Slavec hišo toliko časa nemoteno posedovali, sta brata Grahor zahtevala, da se ju oprosti neutemeljene obdolžitve.¹⁰

Na te navedbe je Gregor Ucman v očetovem imenu odvrnil, da nima smisla nadaljevati obravnave, saj same priče trdijo, da je hiša bila Ucmanova. Njeno dolgotrajno nemoteno posest s strani Grahorjevih je zanikal z argumentom, da so v posest hiše »neupravičeno« prišli v času, ko je bil njegov oče v »pupilarni starosti« (*in pupillari aetate*), torej otrok pod skrbništvom. V isti sapi je Ucman razkril svojo strategijo in adut, ki je zopet relevanten za namene tega prispevka: »Zato, če ne pokažejo nobenega dokumenta o nakupu« (*proinde cum non ostendant ullum aquisitionis instrumentum*), naj sodišče odloči njemu v prid, kot je sam predlagal. Poleg tega je pomenljivo opozoril, da zaslišani izhajajo iz »tuje jurisdikcije«, to je iz drugega gospostva (ne iz devinskega), zaradi česar naj taiste priče imenujejo svojega zastopnika zato, da lahko prisostvujejo sodbi in da jo bodo spoštovali (*quandoquodem comparentes sunt alienae Iurisdictionis institit declarari ut dent fideiussorem pro sistendo iudicio, et iudicata solvendo*).¹¹

Na podlagi te obravnave je bila oblikovana sodba, po kateri je bil Jurij Vitez obsojen na povrnitev hiše v posest Ucmanovim. Obenem se je Vitezu priznavala pravica do postopanja proti svojim *relevatores*, s tem da če Grahorjevi predložijo izkaz o ceni, po kateri so kupili hišo od pokojnega Mihaelovega očeta, je taisti Mihael (Ucman) zavezan povrniti ta znesek. Sodba je bila takoj objavljena na samem sojenju ob prisotnosti vseh županov in strank v postopku. Medtem ko jo

⁸ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 51v.

⁹ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 59v.

¹⁰ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 59v-60r.

¹¹ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 60r.

je Ucmán pohvalil, so se Vitez, brata Grahor in Slavec nanjo pritožili in priziv jim je bil omogočen.¹²

Zadeva je bila ponovno obravnavana 30. avgusta 1619 na zasedanju v Štivanu pri Devinu na domu Štefana Bizjaka ob prisotnosti jurisdicenta Lenga in »prav tam sedečih častitljivih županov«. Ko je prišel na vrsto, je Jurij Vitez iz Šepulj v obravnavi zoper Mihaela Ucmána iz Tomaja predstavil »proces in sodbo«, izrečeno s strani »generalnega avditorja«, in zahteval, naj se izpolni njena vsebina, in sicer naj se njegovim *relevatores* Grahorjevim odobri rok, da bodo lahko dokazali svojo pravico (*ad probandam intentionem*). V očetovem imenu in s svojim odvetnikom prisotni Gregor Ucmán se ni zoperstavil prošnji, ki je bila odobrena, rok za obravnavo pa določen na prvo naslednje zasedanje devinske županske pravde.¹³ V ta namen je že istega dne devinski jurisdicent Lengo upravitelju sosednjega gospostva Rihemberk (*Domino Flegaro Raiřimbergi*) poslal sledeči dopis, s katerim ga je naprošal, naj o navedeni odločitvi obvesti Antona in Mihaela Grahorja iz (Grahovega) Brda v njegovi jurisdikciji in ju pozove ter napoti na naslednje zasedanje devinske pravde v zadevi Ucmán – Vitez.

*Prego V.S. che ad Istanza di Juri Vites de Sepuglian, in subsidium iuris vogli intimare ad Antonio, et Michel Gracheri, di Berda sotto quella Giurisdittione come questa prossima passata Prauda di Duini e stato assignato termine alli istessi sino alla prima Prauda prossima ventura, a procurare la prescrizione da loro allegata circa una Caneva da loro altre volte venduta all'istesso Vites et hora pretesa da Michel Uzman di Thomaio, li quali fara anco citar per essa prossima ventura sessione avanti questa Prauda a Veder da chiarire quanto sarà di raggione, et di tal citatione et intimatione si compiacerà renderci avisati accio possa ministrar giustitia alle parti con netta raggione che con cio desidero a V.S. felicità offerendomeli io all'incontro pronto a cose simili, et maggiori.*¹⁴

Na naslednjem zasedanju županske pravde v Devinu 23. septembra 1619 sta pred »častitljive gospode župane, kot običajno sedeče za redno izrekanje pravice,« stopila Jurij Vitez iz Šepulj in Mihael Grahor iz Grahovega Brda ter predstavila in izročila svoj spis, obsegajoč več točk, v sklopu spora z Mihaelom Ucmánom iz Tomaja. Prisotni Gregor Ucmán je v očetovem imenu in sklicujoč se na predhodni del postopka z dne 25. junija istega leta oporekal sprejetju pisnega dokumenta v obravnavo, a župani so ga sprejeli in dovolili njegovo vključitev v postopek.¹⁵ Naslednjega dne (24. september 1619) je na devinskem gradu »kastelan in jurisdicent« Lengo na zahtevo Jurija Viteza, naj se Mihaelu Ucmánu posreduje izvod spisa, ki ga je predstavil prejšnjega dne in je vseboval točke, na podlagi katerih naj bi se v nadaljevanju obravnave pod prisego izprašale njegove priče, to tudi storil in Vitezov spis izročil Ucmánu.¹⁶

Priziv je bil vsebinsko obravnavan na naslednjem zasedanju županske pravde, ki je 23. decembra 1619 zopet potekala v »burgu« Devinu, in sicer na domu »devinskega kastelana in jurisdicenta« Ludvika Lenga »pred častitljivimi gospodi župani«. Jurij Vitez in Mihael Grahor sta prosila za zaslišanje svojih prič pod pri-

¹² AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 60r.

¹³ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 67r/v.

¹⁴ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 70 r/v.

¹⁵ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 71v.

¹⁶ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 74r.

sego na podlagi točk, navedenih v že izročenem spisu, in župani so temu ugodili. Nasprotno stranko Mihaela Ucmana iz Tomaja je spet zastopal sin Gregor, ki si je pridržal pravico do ugovarjanja pričanjem. »Notar in devinski kancelar« Francon je pričam prebral prisego tako, da se je njihovo izpraševanje lahko začelo.¹⁷

Prvi je prisegel in na vprašanja odgovarjal Anton Obersnel iz Tomaja. Po-vedal je, da je v preteklosti Filip Kocjančič kupil obravnavano hišo od Antona in Mihaela Grahorja »za ceno, ki so jo med seboj dogovorili« (*per il prezzo tra loro convenuto*), vendar le njen spodnji del, saj zgornjega imajo »Zabrejci« (*Sabreiz*). Dodal je, da se spominja, kako je omenjena hiša pripadala Grahorjevim in kako je še pred štiridesetimi leti »to klet« (*canipa*) posedoval pokojni Marko Vitez, ki jo je imel v najemu od Grahorjevih, in v njej hranil »teran« (*possedeva questa canipa tenendo del terrano dentro*), in sicer na podlagi tega, da je takrat v taisti kleti sam pil prav z Markom Vitezom. Ni se pa spominjal, da bi kdaj pripadala Ucmanovim.¹⁸ Na vprašanje o peti in sedmi točki v spisu (ki se ni ohranil) pa je Anton Obersnel podal izredno zanimiva odgovora, ki razkrivata način, kako so se sklepale kupoprodaje nepremičnin med kmeti.

È stata et è tuttavia da noi usanza che quando uno compra una Casa o un terreno si porta in piazza una secchia di vino quale si fa bere dalli Vicini, et se gli publica la vendita che si fa, et da termine al venditore di giorni quatordecì di recuperare quali passati non ha più ragione di riscuotere, et vendendosi mezzo terreno si porta la mettà solamente, et questo licoffio serve per Instrumento tra noi et si getta via un soldo et quel putto lo piglia si pettena li capelli con esso acciaio si ricordi di tal vendita. /.../ Da noi è usanza che ogni contratto si prescrive a uno che si ritrova in Paese per il corso d'anni 15 et ad uno forastiero o che sta fuori del paese per il corso d'anni 30.¹⁹

Pomenljivo je tudi dejstvo, da je svoje poznavanje običaja in obreda ob kupoprodaji »hiše ali zemljišča« (verjetno v smislu *grunta*, hube) utemeljeval na lastni izkušnji.

So questo perche lodato il Signore io ho comprato quasi tutto quel puoco ho senza scritte et Instrumenti all'usanza sudetta. /.../ So questo perche volendo io riscuotere una Vigna per il mio quondam padre venduta a Jurio Vites de Caslian non puosi riscuoterla perche erano passati anni 15, et così prescritto per l'usanza noi osservata.²⁰

Tako kot zapletene prenose posesti hiše s kletjo v tomajskem taboru bomo v nadaljevanju bolj pojasnili tudi pravkar navedeni »običaj, ki ga spoštujemo«. Na naslednje neposredno vprašanje je Obersnel previdno odgovoril: »Ne vem, če Ucmanovi imajo pravico terjati nazaj po tako dolgem času ali ne, to prepuščam pravici, naj določi«. Kljub temu je v isti sapi predstavil, kakšne možnosti in okoliščine je običaj predvideval za preklic že sklenjene ustne pogodbe, in poznavanje pravil ponovno utemeljil s svojo izkušnjo.

¹⁷ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 75r.

¹⁸ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 75r/v.

¹⁹ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 75v.

²⁰ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 75v.

Ma è da noi usanza che uno che si ritrova ingannato in termine d'un anno può procurar disgano, et uno che giustamente vende ha termine doppio la vendita di 14 giorni a riscuotere. /.../ So per esser stato in fatto proprio in assai contratti.²¹

Anton Obersnel iz Tomaja je pričanje zaključil z navedbo svoje starosti »okoli šestdeset let«. Na tej točki je tomajski župan Pavel Roze izjavil, da je bil Obersnela sam povabil, naj »izpove resnico« (*ad perhibendum veritatis testimonium*).²² Županska pravda je nadaljevala z drugimi primeri na dnevnem redu in se kasneje vrnila k tej zadevi. Ob koncu zasedanja je Ucman zahteval uveljavitev sodbe, s katero mu je bila dodeljena hiša, medtem ko je Vitez z odvetnikom Blankom izrazil stališče, da je bila z odobritvijo njegovega priziva sodba v celoti vrnjena v obravnavo in da je treba nadaljevati izpraševanje prič, kar je tudi obveljalo.²³

Nastopi prič, ki sta jih pospremila Jurij Vitez in Mihael Grahor, so ponovno stekli že naslednjega dne, na dan pred božičem (24. 12.), pred sodnimi uradniki na devinskem gradu. Po prisegi je Andrej Roze iz Tomaja povedal, da je Jurij Vitez izjavil, da je od Filipa Kocjančiča »sporno hišo pridobil nazaj v imenu svoje žene zaradi sorodstva« štiri ali pet let poprej, vendar sam ni prisostvoval »tej izterjavi, niti likofu«. Z odgovorom na peto vprašanje je dodal nekaj zanimivih informacij o običaju kupoprodaje.²⁴

Era fra noi Contadini un'usanza che non si facevan nottare Instrumenti di vendite ne d'altro ma quando si comprava una Casa o un terreno si sonava la campana si congregavano li Vicini et beveva il licoffio poi si faceva intendere alli parenti delli venditori che in termine di giorni 14 dovessero riscuotere caso pretendessero, altrimenti passato esso termine non li competeua più ragione, et nelle vendite di case si soleua anchor far una croce sotto il sollaro come mi ditte, et nella Giusdizione di Rayfimbergo hoggi di anchor s'osserva questa usanza, ma da noi è levata questa usanza, et hora fanno notare Instrumenti.²⁵

Kasneje je sam od sebe pristavil, da ne ve, ali je bil Ucman ves čas v deželi in da »če je imel pravico, bi jo lahko predstavil«. Andrej Roze je bil star približno 60 let in nekoliko v sorodstvu z Ucmanom.²⁶ Tudi Andrej Vitez iz Šepulj je v naslednjem pričanju potrdil, da »je Jurij Vitez že pred več leti v imenu žene na podlagi sorodstva pridobil nazaj sporni hram iz rok Filipa Kocjančiča, ne da bi zapisal pogodbe« (*Juri Vites in nome della moglie per ragion di parentella recuperò da mani di Filippo Cociancig il Cram contentioso senza nottar Instrumento*). Poznal je tudi prejšnje prehode posesti: »Filip Kocjančič je obravnavano hišo ali hram kupil od pokojnega Marka Grahorja /.../ to vem, ker sem bil sosed v Tomaju in vem, da je Marko prodal hram Kocjančiču, Mihael [Grahor] pa je prodal zgornje nadstropje tega hrama Marku Zabrejcu in Anton [Grahor] je prodal Juriju Vitezu polovico nadstropja«.²⁷ Zatem je Andrej Vitez na zastavljena vprašanja odgovoril z novimi informacijami o običajnem načinu kupoprodaje, svoje vedenje pa je

²¹ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 75v.

²² AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 75v.

²³ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 79r.

²⁴ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 79v.

²⁵ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 79v-80r.

²⁶ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 80r.

²⁷ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 80r.

utemeljil z dejstvom, da je »videl spoštovati ta običaj«. Star je bil približno 50 let in v sorodstvu z Jurijem Vitezom.

Era fra noi contadini usanza che non si facevano notare Instrumenti, ma quando si faceva una vendita d'una Casa si faceva la Croce con una manara sotto il sollaro, et quando si vendeva un terreno s'intimava alli parenti, che in termine di giorni 14 dovessero riscuotere caso intendessero altrimenti che non havrebbero potuto più riscuotere. /.../ è vero che si pagava ancho del vino alli Vicini di Licoffio in segno di vera vendita, et si gettava via un qualche bezzo quali pigliavano li putti per ricordarsi di tal vendite. /.../ col corso di 30 anni è vero che si prescrive ogni contratto.²⁸

Tomajski župan Pavel Roze je zopet zahteval, naj bodo omenjene osebe v prid »resnice« pozvane k pričanju. Zadeva je nadaljevanje obravnave doživela mesec kasneje, ko je 22. januarja 1620 županska pravda zasedala v Krajni vasi v »hiši častitljive cerkve svete Neže« (*in Domo Venerandae Ecclesiae Divinae Agnetis*) ob običajni prisotnosti županov in novega »jurisdicenta« Argentina dell'Argento.²⁹ Obe strani sta zaprosili za določitev roka za zaslišanje dodatnih prič.³⁰

Zasedanje se je nadaljevalo že naslednjega dne, to je 23. januarja 1620, tokrat prav v Tomaju na domu tamkajšnjega župana Pavla Rozeta, kjer je Mihaelov sin Gregor Ucmán zaprosil za zaslišanje svojih prič o tem, ali je sporna hiša že kdaj pripadala Ucmánovim, in po prisegi se je zaslišanje tudi začelo. Izprašana je bila Helena, vdova po pokojnem Marku Rozetu iz Tomaja, stara »okoli 100 let«, ki pa je na zastavljeno vprašanje podala zelo neugoden odgovor za Ucmána: »Jaz se zagotovo ne spominjam, da bi sporna hiša /.../ kdaj bila od Ucmánovih«.³¹ To je bilo tudi edino zaslišanje tistega dne, naslednjega (24. januarja) pa se je zasedanje z izpraševanjem Ucmánovih prič nadaljevalo spet v drugi vasi, in sicer v Repnu na domu tamkajšnjega župana Matije Škrlavaja. Priča je zopet razočarala Ucmánove, saj je Just Černe iz Tomaja, star »okoli 60 let«, povedal: »Jaz se ne spominjam, niti ne vem, da bi sporna hiša /.../ kdaj bila od Ucmánovih, sem pa od starih iz Tomaja slišal, da je ta hiša že bila od Ucmánovih. /.../ To sem slišal od pokojnega Franceta Slavca in drugih, katerih se zdaj ne spominjam«.³² Tudi to zasedanje je bilo izvedeno izključno zaradi tega zaslišanja, saj drugih obravnav ni bilo.

Zadeva o spornem hramu v tomajskem taboru je bila ponovno na dnevnem redu tudi na naslednjem zasedanju pravde, ki je potekalo v »burgu« Devinu 16. marca 1620.³³ Po izmenjavi stališč obeh strank do opravljenih zaslišanj prič je bilo odločeno, da se le-ta objavijo in zapišejo v proces.³⁴

Naslednje zasedanje je potekalo 15. junija najprej na devinskem gradu, nato v »burgu« na domu gospoda Marka Antona Ingola pred »kastelanom« Terencijem Sarottijem in župani.³⁵ Jurij Vitez je tudi v imenu Mihaela Grahorja predlagal

²⁸ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 80v.

²⁹ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 82r.

³⁰ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 84r.

³¹ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 86v.

³² AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 86v-87r.

³³ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 91r.

³⁴ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 92v.

³⁵ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 108r.

zaključek procesa z razsodbo njima v prid, Gregor Ucman pa je v očetovem imenu izrazil pričakovanje, da se bo proces zaključil sebi v prid. Na podlagi procesa in zaslišanih prič so z novo sodbo »gospodje župani /.../ Viteza in Grahorja oprostili Ucmanovih zahtev« (*Domini Decani /.../ absolverunt Vites et Gracherum a petitis per Uzmanum*). Sodba je bila na prošnjo Jurija Viteza in ob prisotnosti Mihaela Grahorja tudi takoj objavljena na licu mesta. Ko jo je slišal, jo je »Vitez pohvalil in se zahvalil za podeljeno pravico« (*administrata iustitia*), medtem ko je Grahor napovedal, da se bo nanjo pritožil pri gospodu grofu glavarju (Thurnu) in ga zaprosil za odobritev priziva.³⁶

Županska pravda je zopet zasedala že 25. junija 1620, in sicer v župnišču (*in Domibus Parochiae*) v Štivanu pri Devinu.³⁷ Gregor Ucman je v svojem nastopu postavil pod vprašaj sklepčnost županske pravde, saj je zatrdil, da je na prejšnjem zasedanju oprostilo sodbo v prid njegovim nasprotnikom sprejelo »samo šest županov« in, »upoštevajoč pomanjkljivo število sodnikov ter prenagljenost pri razsojanju, zaradi katere njegov prav ni bil slišan v zadostni meri«, je zaprosil, naj se sodba prekliče (*prout in ipsa sententia quare attentis deffectu numeri iudicorum et precipitantia in iudicandum iuribus suis sufficienter non auditis, petit se in integrum adversus sententiam ipsam restitui ad testes inducentes*). Jurij Vitez se s tem seveda ni strinjal in povedal, da je sodbo sprejelo »osem ali devet izmed gospodov rednih županov«, kar je predstavljalo »popolno in zadostno število za zaključno odločitev v podobnih in še večjih zadevah« (*pro octo vel novem ex Dominos Ordinarijs Decanis /.../ per numerum perfectum et sufficientem in expeditione similis, et maiorium causarum*). Zato je zahteval, naj sodišče odslovi nasprotnika in mu »naloži trajni molk« (*silentium imponi perpetuum*) ter ne sprejme njegove zahteve po nadaljevanju obravnavanja zadeve o spornem hramu. Ucman je še povedal, da ne namerava plačati stroškov nasprotne strani, temveč zaprositi za sprejetje (ponovnega) priziva, ki mu je bil tudi omogočen zaradi »varstva pred krivo obdolžitvijo« (*curante de calumnia*).³⁸ Kljub temu nadaljnjih zabeležk o obravnavi te zadeve v virih nismo zasledili.

Običaj in obred

Do te točke smo potek procesa in stališča ter taktike strank v postopku že predstavili podrobneje od tega, kolikor bi bilo potrebno za samo spoznavanje in razumevanje predmeta spora. Kot uvod v obravnavo samega običaja kupoprodaje pa bi kljub temu omenili vsaj še to, da na koncu Ucman povsem očitno ni dobil potrebne podpore svojim stališčem, s katerimi je dejansko izpodbijal veljavnost preteklih, ustno sklenjenih pogodb. Nobena od kupoprodajnih transakcij, navedenih v procesu, ni bila zabeležena s pisno pogodbo, kar lahko sklepamo že na podlagi tega, da je nobena od strank ni prinesla in predstavila pred sodiščem. Nasprotno,

³⁶ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 109v.

³⁷ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 112r.

³⁸ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 113r.

sklicevanje na običajno ustno sklepanje kupoprodaj je predstavljalo obrambno linijo Jurija Viteza in bratov Grahor, ki so na ta način sebi zagotovili zanje pomemben premoženjski uspeh v procesu, a obenem nam zapustili dragoceni zapis samega običaja, spremljajočih pravil ter obreda. Na podlagi zbranih informacij je namreč mogoče razločiti med pravnim običajem kot celoto, njegovimi dodelanimi in zavezujočimi določili za strani, vpletene v kupoprodajo (tako za kupca in prodajalca kot za njihove potomce), ter obrednim delom, znotraj katerega je prav tako opaziti zaporedje momentov.

Najmanj osvetljeni del v postopku običajnega ustnega sklepanja pogodb pri kupoprodaji nepremičnin med kmeti na Krasu ostaja začetna faza določanja cene. O njej smo izvedeli le to, da so se stranke najprej med seboj »dogovorile« za ceno. Ni pa mogoče izključiti, da bi pri tem sodelovale tudi tretje osebe, na primer izkušeni in zaupanja vredni možje v vlogi cenilcev, kakor je izpričano v kasnejših pisnih transakcijah. Hkrati ne gre prezreti možnosti, da je tudi ta prva faza vsebovala kako ritualno prvino (sklenitev dogovora ipd.).³⁹

Zatem je običaj predvideval določen obred. Najprej so zazvonili cerkveni zvonovi, kar je bil znak za to, da kupec sosede vabi na vaški trg. Ljudje so se zbrali in kupec je prisotnim častil zapitek, ki so ga pili skupaj: temu so rekli »likof« (oziroma »popiti likof«, »plačati vino za likof«).⁴⁰ Količina ponujene pijače je bila točno določena, in sicer eno vedro vina v primeru nakupa hiše ali grunta oziroma pol vedra za nakup njegove polovice, kar znese kakšnih 16 oz. 8 litrov. Na likofu, torej med skupnim pitjem, so javno razglasili sklenjeno pogodbo in na ta način z njo seznanili tako skupnost kot sorodnike obeh strank, še posebej prodajalčevo stran. Nato je kupec v skupino na trgu zbranih otrok odvrget »en sold« ali »nekaj fičnikov«, otroci so se potegovali zanje in tisti, ki so ujeli kovanec, so se z njim »počesali«. To pomeni, da so se s kovancem dotaknili glave in ga povlekli skozi lase. Tak dogodek in posebno kretnjo so težko pozabili. V primeru kupoprodaje poslopja je k obredu spadala še njegova označitev, za katero je smotrno sklepati, da se je izvajala po likofu. Kupljeno hišo so označili tako, da so »s sekiro naredili križ pod stropom«, po vsej verjetnosti so ga vrezali v tram.

V dveh drugih primerih, zabeleženih prav tako leta 1620 (v Tomaju in Skopem), je ob običajni ustni kupoprodaji med stroški kupca poleg vina za sosede naveden tudi kruh.⁴¹ Na likofu so torej imeli vino in kruh.

Obenem je običaj obsegal točno določena pravila. Že na samem likofu ali ob njegovem zaključku je bilo prodajalcu in njegovim sorodnikom oznanjeno, da imajo 14-dnevni rok za uveljavitev pravice do odstopa od sklenjene prodaje in do

³⁹ Iz pisnih primerov je na primer razbrati, da sta ob strinjanju z ocenjeno vrednostjo kupec in prodajalec ceno »pohvalila«, Vilfan pa o tej fazi v ustnih pogodbah piše, kot sledi: »Dogovor (dokonček ali zaključek) je bil sklenjen tedaj, ko sta pogodbenika sklenila roki; navzoče priče ali posrednik so tedaj poprijeli sklenjeni roki«, v Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 364.

⁴⁰ Tu in v nadaljevanju predstavljamo samo likof ob kupoprodaji nepremičnin na Krasu v obravnavanem obdobju. Tako tedaj in kasneje na Krasu kot drugje na Slovenskem (in širše) se je likof uporabljal tudi v druge namene in je lahko imel tudi druge pomene. Prim. vsaj Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 365–366.

⁴¹ AST, ATTA, b. 196.1, fasc. 6, fol. 108v in 135r/v.

ponovnega odkupa nepremičnine. »Po tem roku jim ni pripadala nobena pravica več«. Kljub temu so prodajalec in njegovi dediči imeli še dodaten rok, do katerega je bilo mogoče »izterjati«, to je odkupiti nazaj prodano nepremičnino. »Pri nas je navada«, kot so se izražali pričevalci, da je prodajalec, ki je živel »v deželi«, za dobo 15-ih let od sklenitve »vsake pogodbe« obdržal pravico do ponovnega odkupa prodanega objekta. Če pa je bil zunaj dežele, se je ta rok podaljšal do 30 let. Poleg navedenih je bilo v navadi še določilo, po katerem je stranka, ki je naknadno spoznala, da je bila v kupoprodaji »prevarana«, imela na razpolago eno leto časa za pritožbo in odpravo krivice.

Čeprav v splošnem velja ohraniti precejšnjo mero previdnosti pri interpretiranju pomena ritualov in njihovih sestavin, zlasti zaradi tega, ker so njihovi opisi, s katerimi razpolagamo, praviloma ali večinoma izpod peresa zunanjih opazovalcev, ki do njih niso vselej imeli pravega razumevanja ali so bili izrazito kritični, tako da so lahko zapisi zavajajoči in tudi izkrivljajoči,⁴² v našem primeru to ni tako. Vsaj v glavnih potezih ne. To pa zaradi tega, ker so nam sami kmetje v svojih pričevanjih opredelili pomen posameznih sestavin obreda ob kupoprodaji nepremičnin. Možnost, da bi bile izjave kmetov v sodnem postopku namerno pristranske ali prirejene zaradi samega komuniciranja med »nizko« in »visoko« kulturo, to je med kmečkim ustnim svetom, ki je slonel na običajih, in predstavniki šolane pravne stroke, sicer obstaja, a jo je mogoče oceniti kot razmeroma malo verjetno, saj so sodniški zbor, ki je sprejemal odločitve, vendarle sestavljali župani vaških skupnosti, ki so nedvomno dobro poznali krajevne običajne prakse. So se pa pričevalci zavestno in eksplicitno poslužili ponazoritvenih vzporednic med pomenom posameznih sestavin običajnega ustnega postopka in sklepanjem pisnih pogodb, obenem pa so njihovi opisi po vsej verjetnosti nekoliko poenostavljeni. Kljub navedenemu je na podlagi našega vira mogoče dokaj natančno povzeti obred, kot smo že videli, in ga tudi razumeti, kot sledi.

Zvonjenje vaškega cerkvenega zvona je imelo širši pomen opozorila in predvsem sklica članov skupnosti in nasploh prebivalcev, ki se je uporabljal v veliko primerih, od preteče nevarnosti do zbora ob kmečkih uporih. Tudi za sklic sosedov na likof ob kupoprodaji nepremičnine se je torej uporabljal splošno veljaven znak, ki je v našem primeru pomenil sklic skupnosti na dogodek, ki je v ožjem smislu sicer bil zasebne narave (pogodba med zasebnikoma), a je obenem bil javnega pomena in je tudi potekal javno, v obliki skupnega obreda.

Da je bilo tako, so navedli sami kmetje. Še najjasneje je to izrazil Anton Obersnel iz Tomaja: »na vaški trg se prinese vedro vina, ki se ga da piti sosedom, in se jim objavi prodajo /.../ in ta likof služi kot listina med nami« (*si porta in piazza una secchia di vino quale si fa bere dalli Vicini /.../ et questo licoffio serve per Instrumento tra noi*). Andrej Vitez iz Šepulj se je izrazil podobno: »sosedom se je tudi plačalo nekaj vina za likof v znak prave prodaje« (*si pagava ancho del vino alli Vicini di Licoffio in segno di vera vendita*). Kolektivni obredni moment likofa je nadomeščal pisno pogodbo oziroma, boljše in natančneje povedano, pomenil je

⁴² Muir, *Ritual*.

enako kot pisna pogodba.⁴³ Likof s skupnim pitjem vina, ki ga je ponudil kupec, je predstavljal objavo, javno obvestilo in razglasitev dogovora med zasebnikoma, ki je s tem pridobil javno veljavo in postal (pravno) zavezujoč (z natančno določenimi pogoji) tako za stranki kot za njuni sorodstvi, za lastno skupnost in tudi za sosednje skupnosti. Javno vlogo in značaj takega likofa in njegovih (pravnih) posledic je obenem izražalo že samo dejstvo, da je obred potekal na vaškem trgu, to je na osrednjem skupnem in javnem kraju v skupnosti. V sklopu likofa se je poleg tega (javno) oznanil 14-dnevni rok za umik od sklenjene pogodbe s strani sorodnikov »v primeru, če bi to zahtevali«.

Trajnost ustne pogodbe je bila seveda pogojena s spominom. To je zagotavljal drug moment v obredu, in sicer kovanec, namenjen otrokom. Anton Obersnel in Andrej Vitez sta zopet bila najbolj natančna in nazorna: »odvrže se en sold in tisti otrok, ki ga ujame, si z njim počese lase zato, da si bo zapomnil to prodajo«; »odvrgel se je kak fičnik, ki so jih pobrali otroci, da bi se spomnili teh prodaj« (*si getta via un soldo et quel putto lo piglia si pettena li capelli con esso accio si ricordi di tal vendita; si gettava via un qualche bezzo quali pigliavano li putti per ricordarsi di tal vendite*). Spomin najmlajše generacije je torej jamčil trajnost pogodbe, saj se je na ta način njeno poznavanje prenašalo na naslednje rodove.

V našem primeru je v ta namen služil prijeten spomin. Soroden prenos znanja v prihodnost z uporabo otrok kot pričevalcev in poznavalcev pomembnih informacij skupnega značaja, v katerem pa je bil spomin manj prijeten, je mogoče zaslediti v »običaju« (ki je bil v sosednji Karniji povezan z ritualom prehoda), »dobro poznanem v Evropi tako na zahodu kot na vzhodu,« po katerem so dečke med obhodom meja območja vaške skupnosti ob mejnih znamenjih topli zato, da bi jim dobesedno vtepli v glavo znanje o tem, do kod sega ozemlje lastne skupnosti.⁴⁴ Enak prijem je poznan tudi na Slovenskem, kjer so dečke zlasali, potegnili za ušesa ali oklofutali, da bi si zapomnili, kje stoji mejnik.⁴⁵

Da je bila kupoprodaja izvedena, je v primeru hiše sporočal še drug obredni moment, ko so prodano stavbo označili z znakom križa, ki so ga s sekuro vrezali pod stropom.

Kot smo videli, je poleg obrednih sestavin običaj natančno urejal pogoje kupoprodaje, saj je vseboval določila o veljavnosti transakcije ter predvideval določene možnosti in okoliščine za preklic že sklenjene ustne pogodbe ter za ponovni odkup nepremičnine. Slednjih ni bilo treba posebej razgllašati, niti v izogib kasnejšim sporom, saj so bili splošno znani. Z obravnavo gospodarskih vidikov običaja preidemo v naslednje poglavje.

⁴³ V tem se predstavljeni običaj in obred razlikujeta od dolenskega primera, kjer »je likof le znamenje sklenjene pogodbe, katere veljavnost ni odvisna od njega«, Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 365.

⁴⁴ Bianco, *La frontiera*, str. 214, ki navaja Guidetti, Stahl, *Il sangue*, ki v uvodu (*Introduzione*) pišeta o običaju in njegovi razširjenosti po Evropi, str. 22.

⁴⁵ Baš, *Slovenski etnološki leksikon*, str. 277, 316, 652 (gesla V. Simič).

Nepremičninski promet

Kot uvod v ta del prispevka bomo – na podlagi sicer ne povsem skladnih pričevanj in ne nujno natančnih časovnih navedb v njih – na kratko rekonstruirali zaplet razmeroma številnih zaporednih prehodov, drobitev in ponovnega združevanja posesti hiše oziroma hrama v taboru v Tomaju, ki je bil predmet procesa v letih 1619–20.

Nekje leta 1550 je Matija Uzman v rani mladosti (sam ali s pomočjo skrbnikov) celotno stavbo prodal Marku Grahorju. Kasneje, okoli leta 1580, jo je Marko Grahor dajal v najem Marku Vitezu. Nato je Marko Grahor spodnji del hiše prodal Kocjanu Slavcu in njegovemu sinu Filipu Slavcu-Kocjančiču. Markova sinova Anton in Mihael Grahor sta zatem prodala še (očitno podedovani) zgornji del stavbe, in sicer vsak svoj delež: Mihael Grahor je svoj del nadstropja prodal Marku Zabrejcu, Anton Grahor pa drugi del Juriju Vitezu. Nato je okoli leta 1615 Jurij Vitez od Filipa Slavca-Kocjančiča odkupil tudi spodnji del stavbe, tako da je v letih 1619–1620 posedoval njen večji del, le preostalo polovico nadstropja so še vedno imeli Zabrejčevi.

Upoštevajoč določila običajnih ustnih kupoprodaj, ki so predvidevala (15- ali 30-letni) rok za uveljavitev pravice do ponovnega odkupa prodanega premoženja s strani prodajalčevih sorodnikov, nam dejstvo, da je Jurij Vitez tomajski hram odkupil (»izterjal«) na podlagi sorodstvenih vezi svoje žene, nakazuje, da je slednja po vsej verjetnosti bila v sorodstvu s prejšnjimi prodajalci, torej z Grahorji (ki so živeli zunaj devinske »dežele«, na območju Rihemberka). Ti so bili namreč prodali Slavcem, od katerih je kasneje Vitez izterjal. To bi seveda obenem pomenilo, da so bili sorodstveno povezani tudi Vitez in brata Grahor, kar bi bilo tudi povsem v skladu z njihovim skupnim nastopom v procesu. Poleg tega čas Vitezovega odkupa (1615) ni mogel presegati trideset let od Slavčevega nakupa od Grahorja, zato se slednji ni mogel zgoditi pred letom 1585.

V vsakem primeru zaplet okoli »spornega hrama« v Tomaju prikazuje sliko živahnega nepremičninskega trga med kmeti, ki je deloma potekal znotraj širših družinskih okvirov. Ta hiša je v sedmih desetletjih doživela pet prodaj (enkrat kot celota in štirikrat po delih), dve dedovanji (po delih) s tremi dediči in en najem. To pomeni skupaj devet prenosov, kar je v povprečju eden na osem let. Samo v tridesetletju 1585–1615 se ji je zgodilo sedem kupoprodaj in dedovanj, to pa je en prenos na štiri leta. Znani sta nam tudi ceni, po katerih je bila ista nepremičnina kupljena proti koncu 16. in na začetku 17. stoletja, tako da ju je mogoče primerjati. »Hram« (pritličje stavbe) je Kocjan Slavec po letu 1585 kupil za 20 ducatov, okoli leta 1615 pa ga je njegov sin Filip prodal Juriju Vitezu za 29 ducatov, kar predstavlja porast cene za 45 % in povprečno stopnjo inflacije na letni ravni v obdobju približno treh desetletij (1585–1615) v višini vsaj 1,5 %. Rast cen v tem času, ki še spada v dolgotrajno inflacijsko dobo tako imenovane »revolucije cen«, sama po sebi ne preseneča, je pa zanimiva njena kvantifikacija na primeru kmečke hiše.⁴⁶

⁴⁶ Ker je šlo za transakcijo, ki je slonela na pravici do ponovnega odkupa, si je mogoče zastaviti vprašanje, ali je bila cena 29 ducatov res in izključno tržna. A sorodstvena vez ni povezovala takratnega prodajalca Filipa Slavca-Kocjančiča ter Jurija Viteza in v gradivu ni znaka o tem, kako je bila cena oblikovana. Vemo pa, da je pred tem Filip Slavec-Kocjančič isto

Ta živahni nepremičninski trg med kmeti, ki ga nakazuje primer hiše v Tomaju, je deloma potekal znotraj širšega družinskega kroga. Tu nimamo toliko v mislih prenosov z dedovanji, niti dot in podobnih transakcij, ki jih tu ne obravnavamo, kolikor običajna določila pri kupoprodaji nepremičnin, ki so predvidevala pravico do ponovnega odkupa s strani prodajalca in njegovih sorodnikov. Tako je tudi »Jurij Vitez v imenu žene na podlagi sorodstva pridobil nazaj sporni hram«. Poglejmo sistem in njegove mehanizme.

Med opaznejšimi značilnostmi določil običajne kupoprodaje nedvomno spada to, da bistveno bolj ščitijo prodajalca kot kupca in, kar je vsaj enako pomembno, ne le samega prodajalca, temveč tudi njegovo sorodstvo. Po sklenitvi kupoprodaje so sorodniki prodajalca imeli dva tedna časa za pritožbo nad prodajo in njeno razveljavitev. Prodajalec je po sklenitvi pogodbe imel leto dni časa za pritožbo v primeru, če bi ugotovil prevaro (pri tem določilo ni pojasnjeno, ali je veljal tudi za kupca). Poleg tega so prodajalec in njegovi sorodniki, če so živeli »v deželi« (v gospostvu oz. glavarstvu), še petnajst let po prodaji uživali pravico do ponovnega odkupa prodane nepremičnine, kateri se kupec ni mogel zoperstaviti. Če pa je prodajalec ali njegov sorodnik živel zunaj dežele, se je ta rok podaljšal do trideset let. Šele tedaj je kupoprodajna pogodba postala dokončna, polnomočna (»predpisana«: *si prescrive*), dotlej je ostajala pogojno odprta, saj je lahko prodajalčeva stran v vsakem trenutku terjala ponovni odkup nepremičnine. Koliko je bil širok družinski krog, upravičen do ponovnega odkupa, naš vir izrecno ne navaja. Kljub temu je na podlagi konteksta in v procesu navedenih primerov, vključno z Vitezovim, mogoče sklepati, da so med upravičeno sorodstvo zagotovo spadali prodajalčevi moški in ženski dediči, vključno z njihovimi soprogi (morda pa tudi prodajalčevi bratje in sestre z dediči in soprogi). Krog je bil torej razmeroma širok, saj ga je sestavljalo več posameznikov in nuklearnih družin iz več generacij.

Namen teh določil je precej enostavno identificirati v zagotavljanju možnosti, da bi nepremičnine ostale v ožjem ali širšem družinskem krogu. Zato je mogoče trditi, da je to bila težnja (in želja), ki jo je lokalna kmečka družba izražala in uresničevala skozi svojo običajno pravno ureditev kupoprodaj. Prodaja kmetije, hiše ali posameznega zemljišča je lahko bila rezultat odločitve, s katero se je obseg nepremičnin prilagajal strukturi gospodinjstva, lahko pa je bila tudi posledica potrebe po denarju. V obeh primerih je običaj prodajalcem dokaj dolgo časa zagotavljal možnost, da ponovno pridejo nazaj v posest prodane nepremičnine. K temu finančnemu podvigu pa ni mogel prispevati le sam prodajalec, temveč tudi njegovo sorodstvo, na katero je bila razširjena pravica do odkupa, kar je zagotavljalo širši krog možnih odplačnikov. To pomeni, da so se družine lahko financirale v širšem sorodstvenem krogu, ki je v tem oziru deloval kot nekakšna razširjena finančno-premoženjska skupnost, sloneča na sorodstvenih vezeh. Cilj je lahko bil ukrepanje v primeru prodaj, ki bi škodile družinskemu premoženju in s katerimi se sorodniki niso strinjali, ali pa odprava

hišo od Grahorja kupil »za ceno, ki so jo med seboj dogovorili«. Zato navedeno razliko v ceni obravnavamo kot izraz vrednosti na lokalnem trgu, čeprav ni izključeno, da so »dogovorjene« cene odgovarjale tudi drugim kriterijem in ne le vrednosti nepremičnine, kot npr. potrebi po realizaciji denarnega priliva (k temu se vračamo v nadaljevanju).

posledic prodaje iz nuje, v vsakem primeru pa je šlo za preprečevanje drobljenja in izgube nepremičnin ter ponovno zaokroženje premoženja, ko je bilo to mogoče. Končni namen take sorodstvene finančne skupnosti je bilo ohranjanje celovitosti premoženja znotraj širšega družinskega kroga, in sicer z združenimi močmi.

Poleg navedenega je v določilih, ki so urejali pravico do ponovnega odkupa, mogoče opaziti še drug vidik bolj finančne narave. Prodajna pogodba s tako klavzulo je lahko predstavljala tudi obliko kreditiranja oziroma financiranja. Prodajalec je namreč prodal nepremičnino, da bi pridobil denar, ki ga je potreboval za drugo zadevo, ko je spet razpolagal s potrebnimi sredstvi, pa jo je lahko odkupil nazaj. Pri tem je lahko sodelovalo tudi sorodstvo, kot smo že poudarili, in s tem zagotavljalo več možnih virov odkupa oziroma financiranja. V tem smislu je pri tovrstni pogodbi lahko šlo za nekaj, kar spominja na hipotekarno posojilo, na neke vrste srednje ali dolgoročno posojilo (na 15 ali 30 let) z zastavitvijo premoženja. Šele če možnost povratnega odkupa (izterjave) ni bila izkoriščena, je kupoprodaja postala učinkovita. Posojilo je postalo dejanska prodaja.

A če je res šlo za neke vrste posojilo, kje so se skrivale obresti? Najprej je treba upoštevati, da se je s prodajo prodajalec seveda odpovedal prihodkom od nepremičnine, ki jo je odstopil. Takrat je bila splošno uveljavljena raven donosnosti kmetijske zemlje in nepremičnin, ki se je uporabljala pri izračunavanjih, v višini 5 % na leto. Na tej podlagi lahko sklepamo, da se je prodajalec odpovedoval prav tolikšnemu pričakovanemu dohodku, ki ga lahko štejemo kot obliko obresti. K temu znesku je treba prišteti še porast cene nepremičnine v obdobju od njene prodaje do ponovnega odkupa: v našem primeru je to bilo približno 1,5 % vrednosti na leto. Če oboje seštejemo, ugotovimo, da je strošek transakcije v našem primeru za prodajalca znašal okoli 6,5 % na leto, kar je že blizu ravni, ki so jo dosegale obresti na posojila – vendar smo tu še vedno na razmeroma zmerni ravni. Nasprotno enako korist je seveda imel kupec, če donosnosti nepremičnine ni še kako drugače dodatno oplemenitil (z izboljšavami, podeljevanjem v zakup za višji znesek ipd.)

Taka interpretacija pogojev običajne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu, kakor tudi sam obstoj določila o pravici ponovnega odkupa v njej, sta precej skladna s stvarnostjo v sosednji (beneški) Furlaniji. Kot primer bomo navedli samo izvleček opisa, dostopnega v slovenskem prevodu.

Številni kmetje so krizo poskušali na neki način reševati tako, da so prodajali majhne parcele, ki so jih imeli v lasti, in upali, da bodo zemljišča ob ugodnejših konjunkturah ponovno dobili v last, kar jim je omogočalo določilo, imenovano »pakt o ponovni pridobitvi« (*patto di recupera*). Na osnovi tega pravila, ki je ostalo v veljavi še ves novi vek, je prodajalec lahko ponovno postal lastnik nepremičnine, ko je celotno kupnino vrnil kupcu, ki je medtem lahko prosto razpolagal z zemljiščem, ga obdeloval v lastni režiji, oddajal v zakup ali ga odstopil tretji osebi. V resnici so kupoprodajne pogodbe pogosto prikrivale (v nekaterih primerih izrazito oderuške) kreditne transakcije. /.../ Zaradi prevelike zadolženosti so morali zakupniki in mali lastniki odlašati ponovno pridobitev prodane nepremičnine ali pa so se ji dokončno odpovedovali in »pravico do ponovne pridobitve« predali tretjim osebam. /.../ Tako je lahko v kratkem nekajletnem obdobju postala predmet kupoprodaje z več različnimi kupci.⁴⁷

⁴⁷ Bianco, *Krvavi pust 1511*, str. 73–74, s tam navedeno literaturo.

Tudi v Furlaniji so pravico do ponovnega odkupa, ki je izpričana vsaj od 15. stoletja, imeli tudi dediči prvotnega prodajalca. Vsaj na prvi pogled pa se zdi pomembnejša razlika ta, da so se v Furlaniji na škodo malih kmečkih lastnikov tega pogodbenega orodja posluževali meščani in plemiči, kar je privedlo do »ekspanzije mestnega in gosposkega kapitala« na podeželju. V primeru Krasa pa so bila navedena določila zajeta v običaj kupoprodaje med kmeti, vsaj kolikor nam izpričuje obravnavani vir, medtem ko bo treba še preveriti, ali so se takih oblik posluževali tudi »špekulanti, finančniki in posestniki«, tako kot v Furlaniji. Primer, ki združuje oba ta vidika, to je tako prodor mestnega kapitala na podeželje kot kmečko razpolaganje z nepremičninami v pravnem prometu, nudi Vilfan, ko sklepa, da »če so na Koroškem (1444) in na Štajerskem prepovedali kmetom najemati posojila pri Židih in jim zastavljati zemljišča, so morali imeti podložniki že precej samostojno premoženjsko sposobnost.«⁴⁸

Druga pomembna razlika je vidna v tem, da so kmetje na Krasu to obliko sklepanja pogodb, ki je bila ustna in je slonela na običaju, lahko izkoristili za izvajanje transakcij mimo zemljiškega gospoda in jurisdicenta. S tem prehajamo v naslednjo dimenzijo ekonomske povednosti tega običaja. Dejansko obravnavani običaj potrjuje, kar so dosedanje študije že nakazale, in sicer da je v tem obdobju v gospostvih na Krasu potekal »razmeroma živahen promet z zemljo med podložniki«.⁴⁹ Iz roke v roko so prehajala posamezna zemljišča in deli kmetij, hube so se delile. V to smer napeljujejo tudi nekatere izjave, izpričane v nepremičninski pravdi, še posebej eksplicitno tiste, ki jih je podal Anton Obersnel iz Tomaja, ko je utemeljeval svoje poznavanje običaja ustne kupoprodaje:

To vem, ker hvaljen bodi Gospod sem jaz skoraj vse tisto malo, kar imam, kupil brez zapisov in listin po navedeni navadi. /.../ Vem, ker sem sam za svoje zadeve bil prisoten pri številnih pogodbah. /.../ To vem zaradi tega, ker ko sem hotel izterjati neki Vinograd, ki ga je moj pokojni oče prodal Juriju Vitezu iz Kazelj, ga nisem mogel izterjati, ker je preteklo petnajst let in tako določa običaj, ki ga spoštujemo. (*So questo perche lodato il Signore io ho comprato quasi tutto quel puoco ho senza scritture et Instrumenti all'usanza sudetta. /.../ So per esser stato in fatto proprio in assai contratti. /.../ So questo perche volendo io riscuotere una Vigna per il mio quondam padre venduta a Jurio Vites de Caslian non puosi riscuoterla perche erano passati anni 15, et cosi prescritto per l'usanza noi osservata*).⁵⁰

Tedanji urbarji in cenitve kraških gospostev sicer že izkazujejo pojav drobljenja hub v manjše enote, pri čemer seveda registrirajo tiste delitve, ki so bile »javne«, torej prijavljene ali odkrite in jih je zato uprava zemljiškega gospoda lahko popisala (tako se najdejo omembe polovičnih, tretjinskih in četrtninskih hub). »Vendar je ob uradnem deljenju hub obstajalo tudi prikrito drobljenje«: v devinskem gospostvu, kamor je spadal tudi Tomaj z našo nepremičninsko pravdo iz let 1619–1620, so komorni cenilci leta 1637 našli 273,6 hub in navedli, da je bila vsaka od njih zasedena s »štirimi, petimi in več« kmeti, torej razdeljena. Razkriti običaj kupoprodaje nepremičnin med kmeti, ki ni predvideval zapisa pogodbe, je več kot očitno kmetom omogočal, da so se izognili dolžni prijavi kupoprodaj in

⁴⁸ Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 334.

⁴⁹ Panjek, *Fevdalna renta*, str. 53.

⁵⁰ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6, fol. 75v.

drugih prenosov posesti gospostvu, »kar je prispevalo k temu, da nam dejanski posestni odnosi niso vselej jasno razvidni iz arhivskega gradiva«. ⁵¹ Ne nazadnje je veljavni običaj kupoprodaje nepremičnin med kmeti ravno tako lahko bil podlaga za ustanavljanje novih kmetijskih obratov in gospodinjstev tudi z malo zemlje, kakršne so predstavljali takrat na Krasu po številu naraščajoči kajzarji in podružniki (*Keuschler in Untersassen*). ⁵²

Podobno lahko običaj ustne kupoprodaje razumemo kot podlago oziroma razlago za prav tako ugotovljeni pojav, da »je promet s kmetijskimi zemljišči med podložniki potekal ne glede na pravno-formalno obliko posesti«, kar pomeni, da so kmetje »z zakupnimi kmetijami v praksi mogli razpolagati enako kot s kupnimi«. ⁵³ Istega mnenja je bil že Sergij Vilfan, ko je zapisal, da so se kmetje »upirali prevedbi in plačilu kupščine predvsem zato, ker v zajmu po kupnem pravu niso videli posebne pridobitve«, čeprav so navajali drugačne razloge (predvsem povezane z revščino). ⁵⁴ To je bil tudi eden glavnih razlogov, zakaj je na prehodu iz 16. v 17. stoletje komorna pobuda za prevedbo zakupnih kmetij v kupne, s čimer so kmetje (proti plačilu) pridobili pisno formalno-pravno podlago za pravico do njihove prodaje, tudi na Primorskem bila le delno uspešna. Tako so na komori v Gradcu leta 1570 ugotavljali neuspeh poskusa, da bi devinske podložnike prepričali v nakup »kupne pravice« (*Kaufrecht*) za svojo posest. Podobno stanje so istega leta, kot je potekala naša nepremičninska pravda v Tomaju, komorni komisariji zasledili v sosednjih gospostvih Švarcenek, Socerb in Novi Grad (1620), kjer so neuspešno prepričevali podložnike k sprejetju kupnega prava za njihove hube, saj so ti »ostajali soglasni in stanovitni v svojem odklonu«. Pomagali niso niti pritisk in grožnje tamkajšnjim županom. ⁵⁵ Tudi v gospostvu Rihemberk leta 1624 so komorni komisariji poročali o tem, kako jim kljub vloženemu naporu ni uspelo »na noben način premakniti podložnikov« od nasprotovanja prevedbi zakupnih kmetij v kupne: kmetje so kot razlog navajali svojo »revščino«, »majhnost in neplodnost svojih zemljišč na hribovitem Krasu«, ampak tudi dejstvo, da gospostvu niso plačevali umrščine in primščine ob kupoprodaji. ⁵⁶ Slednji primer je za nas zanimiv predvsem zato, ker je ravno v rihemberškem gospostvu le pet let poprej v našem procesu (1619–1620) običaj ustnega sklepanja kupoprodaje nepremičnin med kmeti izpričan kot živ in veljaven. Tu je namreč povsem jasno, da uradne pravno-formalne ureditve sploh niso potrebovali, saj so že imeli svojo (ustno), in to dodelano ter delujočo. ⁵⁷

Zdaj vemo, da so kmetje na Krasu imeli svoj vzporedni, običajni sistem z natančno določenimi pravili, ki so se ga držali in jim je omogočal samostojno

⁵¹ Panjek, *Fevdalna renta*, str. 34, 53.

⁵² Panjek, *Opčina, zavod, podruštvo*.

⁵³ Panjek, *Fevdalna renta*, str. 52–54, posebej 53.

⁵⁴ Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, str. 431–5, posebej citat 436.

⁵⁵ StLA, IÖHKS, k. 91, h. 13, fol. 1–3.

⁵⁶ StLA, IÖHKS, k. 90, h. 11, fol. 11–14.

⁵⁷ V tej luči je mogoče predlagati hipotezo, da je bila uvedba kupnega prava poskus institucionalizacije obstoječega stanja in prakse.

medsebojno kupoprodajo nepremičnin.⁵⁸ To pa je že precej več od dosedanjih ugotovitev, ki so sicer že napeljevale v to smer: v mislih imamo tako tiste, ki smo jih zgoraj navedli med razlogi za neuspeh uvajanja kupnega prava (nepremičninski promet med kmeti je »potekal ne glede na pravno-formalno obliko posesti«), kakor tistih, ki v taki praksi razbirajo odsev druge dimenzije, in sicer (pravnih) prepričanj, ki so domovala v kmečki družbi in kulturi. »Tudi če je zemljo posedoval v obliki zakupa in ne na podlagi kupnega prava, jo je kmet dojemal kot svojo, jo kupoval, prodajal, izmenjeval, podeljeval.«⁵⁹ Vilfan je menil, da uradne »pravne konstrukcije agrarnih premoženjskih razmerij« niso »vedno obvladovale pravnega pojmovanja samih kmetov«, ki so »imeli drugačne pojme kot gospodje«, in opozoril, da je posebej na začetku novega veka »treba torej računati z *nasprotjem dveh pravnih pojmovanj* agrarnih premoženjskih razmerij na hubah, gosposkega in kmečkega« (kar zadeva obliko posesti ter trajnost in podedljivost posestev).⁶⁰

Ker je bilo v pojmovanju kmetovih zemljiških pravic ostro nasprotje med nazori plemstva in nazori kmetov, je bil *nepremičninski promet* med kmeti dejansko živahnejši kot bi pričakovali po splošnih načelih kupnosti in zakupnosti. Posebno na zemljiščih, ki so jih kmetje – upravičeno ali ne – imeli za prostolastna, srečujemo najrazličnejše oblike pravnega prometa med živimi.⁶¹

Eno teh oblik smo tu predstavili na primeru Krasa in lahko zatrdimo, da jasno dokazuje obstoj živahnega nepremičninskega trga med kmeti in nam ob tem dokaj podrobno ponazarja, kako je potekal. Kar želim poudariti, pa je to, da kmet vsega navedenega ni le počel v praksi in pri tem ni imel samo svojega pravnega pojmovanja, temveč je razpolagal z ustreznim orodjem, natančno dodelanim in splošno priznanim pravnim običajem, po katerem je nepremičninski promet med kmeti potekal vzporedno z uradno pravno-formalno stvarnostjo in tudi mimo nje. Lahko torej rečemo, da je nepremičninski trg med kmeti potekal samostojno.

Ustnost in pisanost

K večplastni pomenskosti obravnavanega vira, ki je s tem prispevkom sicer ne bomo izčrpali, bomo pristavili še nekaj sklepnih besed o prehodu od ustnosti k pisanosti, ki ga izpričuje, in o njegovem časovnem okviru. Same priče v procesu so se o njem pretežno izražale v pretekliku in dodale, da je bil še v veljavi na območju Rihemberka.

Bila je in še vedno je pri nas navada, da ko nekdo kupi hišo ali grunt ... (Anton Obersnel) /.../ Med nami kmeti je bila navada, da se ni dajalo zapisovati pogodb za prodaje niti za drugo /.../ in v rihemberški jurisdikciji se dandanašnji še vedno spoštuje ta navada, pri nas pa je ta navada odpravljena in zdaj dajejo zapisovati pogodbe (Andrej Roze). /.../ Bila je med nami kmeti navada, da se ni dajalo zapisovati pogodb (Andrej Vitez) (*È stata et*

⁵⁸ V ta sklop bi spadale še dedovalne in dotalne prakse, ki jih tu ne obravnavamo.

⁵⁹ Panjek, *Fevdalna renta*, str. 52–54, citati posebej str. 53.

⁶⁰ Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, str. 430–31 (z ležečim tiskom poudarjeno v izvirniku).

⁶¹ Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, str. 442 (z ležečim tiskom poudarjeno v izvirniku).

*è tuttavia da noi usanza che quando uno compra una Casa o un terreno /.../ Era fra noi Contadini un'usanza che non si facevan nottare Instrumenti di vendite ne d'altro /.../et nella Giusdizione di Rayfimbergo hoggi di anchor s'osserva questa usanza, ma da noi è levata questa usanza, et hora fanno notare Instrumenti. /.../ Era fra noi contadini usanza che non si facevano notare Instrumenti).*⁶²

Uporabe preteklika ali sedanjika v teh in drugih predstavitvah običaja in obreda ter njunih vsebin nakazujejo, da se nahajamo v prehodnem obdobju med ustnim in pisnim. Tudi iz samega predmeta spora in predstavljenih argumentov ter ubranih taktik, ki sta jih nasprotni strani predstavili v procesu (zagovarjanje običajne ustne oblike proti zahtevi po dokazu s pisno pogodbo), je precej očitno, da se je tedaj na območju devinskega deželskega sodišča poskušalo uvajati pisnost kupoprodajnih pogodb, verjetno z namenom vzpostaviti povečan nadzor nad kmečkim nepremičninskim trgom s strani gospoda. Temu pa naj ne bi bilo tako na območju Rihemberka. Prva sodba devinske županske pravde v primeru spornega tomajskega hrama je leta 1619 najprej dejansko razveljavila celo zaporedje ustno sklenjenih pogodb, nato je v ponovni sodbi leta 1620 zmagal običaj, ustno nad pisnim. Pri tem je mogoče opaziti, da je s pričevanji in zatajitvijo ključnih prič tomajska skupnost zapustila Ucmama v njegovem poskusu razveljavitve niza ustnih pogodb.

S časovnega vidika je na podlagi pričevanj v procesu o spornem hramu mogoče sklepati, da je obravnavani običaj ustne kupoprodaje veljal vsaj od sredine 16. stoletja na območju gospostev Devin in Rihemberk, kar pomeni na večjem delu Krasa (ne gre izključiti, da bi veljal tudi v sosednjih gospostvih). Na začetku 17. stoletja, okoli leta 1620, smo v Tomaju zaznali jasne omembe prehoda od ustnosti k pisnosti na območju devinskega deželskega sodišča (»pri nas pa je ta navada odpravljena in zdaj dajo zapisovati pogodbe«). V devinski dokumentaciji iz leta 1620 se najdeta še dve drugi sodni obravnavi zadev, povezanih z ustno sklenjenimi pogodbami, ki sta leta 1620 potekali istočasno s procesom o spornem tomajskem hramu. V eni od obeh, ki obravnava neki primer iz Tomaja, sta med postavkami nakupa navedena tudi stroška za »vedro vina, plačano sosedom« (*per una secchia di vino pagata alli vicini*) in »za en sold, odvržen otrokom za spomin« (*per un soldo gettato via alli putti per memoria*),⁶³ kar potrjuje tako prehodno obdobje kot značilnosti obreda. Desetletje kasneje pa je v verjetno najbolj oddaljenem predelu devinskega deželskega sodišča, to je v Štorjah, v podobnem primeru zagovornik kar štirideset let pred tem ustno sklenjene kupoprodajne pogodbe doživel poraz na županski pravdi, ki jo je razveljavila (1630).⁶⁴

Na tej podlagi je mogoče v novi luči razbrati tudi ocenjevanje vrednosti »javnoprapravnih dohodkov« gospostva in glavarstva Devin v 30-ih letih 17. stoletja v postopku njegove prodaje ter ga obenem razumeti kot dodaten znak, da je potekal proces prehoda v pisno registriranje prenosov nepremičnin med kmeti.

Komorni cenilci so o znesku od dedovanj in kupoprodaj kmetij zapisali, da so komisarji za leto 1634 zasledili priliv v višini 7.703:3 lir (to je 1.712:40 goldinarjev), medtem ko je grof Thurn nato predstavil register prilivov zadnjih petindvajset let, iz katerega je izhajalo, da

⁶² AST, ATTA, b. 196.1, fasc. 6, fol. 75v, 79v, 80r.

⁶³ AST, ATTA, b. 196.1, fasc. 6, fol. 108v.

⁶⁴ AST, ATTA, b. 196.1, fasc. 7.

je bil povprečni letni priliv le malo pod 78 goldinarji. Komora grofu ni verjela in je glede na »veliko število podložnikov« ta priliv ocenila na /.../ 1.000 goldinarjev.⁶⁵

Vtis je, da je leta 1634 registriranje in plačevanje umrščin in primščin na območju Devina delovalo že zelo dobro, medtem ko še okoli leta 1610 (petindvajset let pred tem) to ni bilo tako. A to še ne pomeni, da je ustno sklepanje takrat povsem zamrlo in da so bile odtlej vse kupoprodaje pisne. To, kar se je uvajalo in uveljavljalo, je bilo pisno registriranje nepremičninskih transakcij v devinski upravi, medtem ko se je dejansko sklepanje pisnih pogodb med kmeti uveljavljalo počasneje. Želja in potreba po dokazni vrednosti pisne kupoprodajne pogodbe sta se med kmeti uveljavljali bolj postopoma.

Na podlagi dokumentacije je mogoče presoditi, da se ohranjene pisne pogodbe začnejo pogostejše pojavljati v drugi polovici 16. stoletja, še najprej v krajih bliže morski obali, nakar se na prehodu v 17. stoletje vse bolj pojavljajo tudi v notranjosti kraške planote. V samem Tomaju lahko navedemo primera pisne oporoke, ki jo je Peter Skrl leta 1594 dal zapisati notarju Štefanu Babiču,⁶⁶ in kupoprodajne pogodbe za delež grunta v vrednosti 87 ducatov, zapisane na domu tomajškega župana Mihaela Škapina leta 1613.⁶⁷ A proces je bil dolgotrajen, vzporedna praksa se je do neke mere ohranila še globoko v 18. stoletje, ko sta na primer Simon Štok in Lovrenc Majcen leta 1771, spet pri Štorjah, dala registrirati in zapisati kupoprodajo štirih njiv in treh travnikov, ki sta jo ustno sklenila šest let prej (1765). Tako ustna kot pisna pogodba sta predvidevali trajno pravico (vključno z dediči) do ponovnega odkupa v zameno za povračilo kupnine v višini 101 dukata. Za nas je pomemben tudi navedeni razlog, zakaj se je pogodba zapisala: »Ker doslej ta prodaja, oziroma nakup, ni bila uradno zapisana, se je zato v obojestransko zagotovilo zabeležila« (*E siccome non fu sin qui Istromentata tal vendita, e rispettiva comprita, fu perciò per vicendevoles cautella presa in nota*).⁶⁸ Prehod v naraščajočo pisnost še ne pomeni, da se ustni običaj in obred ali vsaj njune posamezne prvine niso mogli ohraniti in preživeti ob boku pisnega beleženja in sklepanja pogodb.

* * *

Če se na koncu povrnemo k izhodiščnemu vprašanju o skromnosti kvantitativnih virov za ekonomsko zgodovino podeželja na Slovenskem v zgodnjem novem veku, lahko ugotovimo, da običaj ustnega sklepanja pogodb za kupoprodajo nepremičnin med kmeti na Krasu spada med vzroke za težave sodobnega zgodovinarja. Običaj s svojim spremljajočim obredom ni predvideval zapisa pogodb in ni potreboval registriranja transakcij, o katerih posledično ni pisnih sledi, ker so uhajale uradnim evidencam. Obenem smo ugotovili, da je na primeru devinskega Krasa več dokumentov o nepremičninskem prometu mogoče pričakovati šele proti sredini 17. stoletja in odtlej dalje, za druge predele Krasa pa, lahko sklepamo, še kasneje.

⁶⁵ Panjek, *Fevdalna renta*, str. 32.

⁶⁶ AST, ATTA, b. 195.1, fasc. 1, podfasc. 3.

⁶⁷ AST, ATTA, b. 195.1, fasc. 1, podfasc. 1.

⁶⁸ AST, ATTA, b. 195.1, fasc. 2, podfasc. 13.

Viri in literatura

Viri

AST, ATTA: Archivio di Stato di Trieste, Archivio Torre Tasso antico, b. 195.1 in 196.1.
StLA, IÖHKS: Steiermärkisches Landesarchiv, Innerösterreichische Hofkammer – Sachabteilung, k. 90 in 91.

Literatura

- Baš, Angelos (ur.), *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Bianco, Furio, La frontiera come risorsa. Il contrabbando di tabacco nella Repubblica di Venezia in età moderna. *Histoire des Alpes*, 3, 1998, str. 213–225.
- Bianco, Furio, *Krvavi pust 1511. Kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011.
- Bizjak, Matjaž, Uporaba kvantitativnih virov pri raziskovanju zemljiških gospostev. Mihelič, Darja (ur.), *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*. Ljubljana, 2014, str. 191–198.
- Guidetti, Massimo, Stahl, Paul H. (ur.), *Il sangue e la terra. Comunità di villaggio e comunità familiari nell'Europa dell'800*. Milano: Jaca Book, 1977.
- Kambič, Marko, »Zgodovinska pravotvornost« in odprte naloge slovenske pravne zgodovine. *Arhivistika, zgodovina, pravo. Vilfanov spominski zbornik*. Ljubljana, 2007, str. 205–217.
- Mihelič, Darja, Soočanje posameznika z raziskavo gospodarske zgodovine. Mihelič, Darja (ur.), *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*. Ljubljana, 2014, str. 61–68.
- Muir, Edward, *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2005.
- Panjek, Aleksander, Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospodstev (1615–1637). *Acta Histriae*, 12, 2004, 2, str. 1–72.
- Panjek, Aleksander, *Krvavi poljub svobode. Upor na galeji Loredani v Kopru in beg galjotov na Kras leta 1605*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Panjek, Aleksander, Opčina, zavod, podruštvo, mirišče. Slovenski izrazi v devinskih dokumentih (Kras, 1562–1756). *Goriški letnik*, 39–40, 2015–2016, v tisku.
- Vilfan, Sergij, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 2. Ljubljana, 1980, str. 279–353.
- Vilfan, Sergij, Agrarna premoženjska razmerja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 2. Ljubljana, 1980, str. 403–479.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, (1961) 1996².
- Vilfan, Sergij, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

SUMMARY

Lawsuit over a Disputed Vine-Cellar. The Custom of Oral Purchase and Sale of Real Estate among Peasants in the Karst Region (Tomaj 1619–20)

Aleksander Panjek

One of the problems a historian is faced with when discussing economic issues of the Early Modern Times in the Slovene ethnic territory or when presenting the research results and interpretations on an international level is, undoubtedly, also the quality of the preserved archival sources, particularly in terms of possibility of quantification of the investigated phenomena. One of the answers to the above-mentioned problems as well as to the question of the reasons leading to a more modest production of written documents in the Slovene countryside can be found where one would (most probably) expect it the least – in peasants. The presented results are not relevant merely for the economic and rural history in general, but also from the point of view of historical anthropology, ethnology, and, last but not least, legal history. At the beginning, the article summarises the course of the judicial proceedings, in which its subject is disclosed, later on it presents its central content, i.e. the custom and the ritual upon the sale and purchase of real estate among peasants. In the third part, the article moves on to the interpretative level of the source's expressiveness, namely mostly concentrating on the economic aspects of the custom, while in the fourth and last part it focuses on the transition from oral to written practices.

1. The mention of the custom and the ritual of oral sale and purchase of real estate was found in the scope of more than one- year-long judicial proceedings (1619–1620) before the županska pravda of the seigneurie and of the provincial court of Devin/Duino (the Karst, on the Adriatic coast). The subject of the proceedings was a building in the fortified part (*tabor*) of the village of Tomaj, for which one of the parties (Ucman) claimed that it had belonged to him since it had been acquired illegally by the other party (Vitez). In doing so, Ucman refers to the lack of any written proof of the sale, Vitez, on the other hand, refers to the customary form of oral conclusion of contracts. To this end, eyewitnesses lined up and provided quite detailed descriptions of the custom along with its provisions and the ritual (incl. the "*likof*"), which constituted a part of the transaction. The dispute was won by the party arguing for the custom of oral conclusion of the contract and its validity.

2. After the agreement between the buyer and the seller had been reached, the church bells were rung, which was a sign that the buyer invited his neighbours to the village square. People gathered and the buyer stood treat for everybody present, whereupon they drank together (*likof*). The conclusion of the contract was publicly announced at the *likof* ceremony, the community and relatives of both parties, particularly the seller's side, were thus informed about the contract. The buyer then threw a coin in the direction of the children gathered in the square, they fought for it, and whoever caught the coin "combed" their hair with it. In case of a sale or purchase of a house, the house was additionally marked by "making a cross under the ceiling with an axe". At the same time, the custom comprised strictly defined rules. Already in the *likof* ceremony, the seller and his heirs were informed that within a period of 14 days they can exercise their right to withdraw from the sale and to repurchase the real estate. The seller and his heirs had an additional time limit, within which they could "recover", i.e. repurchase, the property that they had sold. The seller who lived "in the province" retained the right to repurchase any real estate, which he had sold, within the period of 15 years of the conclusion of "each contract". If they were not in the province, this time limit was extended to 30 years. A further customary provision stipulated that the party who realised in hindsight that it had been "deceived" in the sale and purchase could file a complaint and demand redress of injustice within the period of one year. According to the peasants, the collective ritual of *likof* was equal to a written contract. The permanence of the oral contract was ensured by the memory of the youngest generation

(a coin intended for the children), since in this way the knowledge thereof was passed on from one generation to the next.

3. The complication associated with the disputed building in Tomaj depicts a picture of a lively real estate market among peasants, which to some extent took place within broader familial frameworks: in the three decades between 1585 and 1615 alone, the building was involved in seven instances of sale and purchase or inheritance. One of the more prominent characteristics of the provisions of a customary sale and purchase was also the fact that the sellers were considerably better protected by them than the buyers, and what is at least equally important, not merely the sellers but also their relatives. The aim of these provisions can be identified as an assurance of the possibility to keep real estate within a family, since the custom provided the sellers and their relatives with an opportunity to (jointly) regain possession of the previously sold property for a considerable amount of time. The ultimate goal of such a familial financial community was to preserve the integrity of the property belonging to the broader family with joined forces. In addition, the provisions stipulating the right to repurchase also include another aspect that is of a more financial nature: namely, the contract of sale with such a clause could also represent a form of credit or financing. In more general terms, the custom of oral sale and purchase can be understood as a basis and explanation for two already known phenomena: that peasants rejected the introduction of the *Kaufrecht* status for their farms, and that agricultural land transactions among peasants occurred regardless of the legal form of possession. In fact, it is clear that they did not need an official legal arrangement, as is provided by the *Kaufrecht*, since they already had their own (oral) one. This transcends hitherto findings, both the previously mentioned ones and those pointing to the fact that particularly in the Early Modern Times one has to “take into account the opposing nature of two legal concepts of agrarian property regimes on farms (*huba*), the seigneurial and the peasant one” (Vilfan). What I wish to emphasise is that in practice, peasants did not merely sell and purchase property whereby they had not only their own legal conception but also an appropriate tool to that end, a detailed and universally accepted legal custom, according to which the real estate market among peasants occurred parallel to the official legal reality but also in contrast with it. We can therefore say that the real estate market among peasants occurred autonomously.

4. In terms of time, one can conclude that the custom of oral purchase and sale was in force at least from the mid-sixteenth century onwards in the area of seigneuries of Devin/Duino and Rihemberk, which means in a large part of the Karst (it cannot be ruled out that it was used also in the neighbouring seigneuries). At the beginning of the seventeenth century, the transition from oral to written practice can be observed in the area of the Duino provincial court. However, this does not imply that oral conclusion of contracts was completely abandoned and that all sale and purchase contracts were written. What established itself was a written record of real estate transactions, while the actual conclusion of written contracts among peasants established itself at a slower pace. Wishes and needs for evidential value of sale and purchase contracts among peasants gained ground more gradually well into the eighteenth century.

Ivan Vogrič

Zasedba Bosne in Hercegovine leta 1878 v pismih Ivana Mankoča

VOGRIČ Ivan, mag., SI-1125 Ljubljana, Vrhovci, C. VIII/5b, ivanvogric@hotmail.com

Zasedba Bosne in Hercegovine l. 1878 v pismih Ivana Mankoča

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 314–336, cit. 40

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V štirinajstih pismih, napisanih v času zasedbe Bosne in Hercegovine leta 1878, opisuje njihov avtor, Tržačan Ivan Mankoč, vzdušje, ki je vladalo v vojaški enoti, v kateri se je takrat bojeval. Ne gre le za opis vojaške rutine, ampak tudi za opis doživljanja v bitkah, v katerih je bil udeležen, oz. v stiku s povsem tujo deželo. Iz pisem prevevata nelagodje in stiska ob preizkušnjah v prvi vojni liniji ter hkrati navezanost na izvirno okolje Trsta, kjer je njegova družina (in pozneje on sam) odigrala pomembno vlogo v gospodarskem življenju. Pisma so pričevanje o dogodkih, o katerih ima del zgodovinopisja povsem drugačno sodbo od tiste, ki jo je imel njihov avtor.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, zasedba l. 1878, Avstro-Ogrska, pisma, Ivan Mankoč

VOGRIČ Ivan, MA in History, SI-1125 Ljubljana, Vrhovci, C. VIII/5b, ivanvogric@hotmail.com

The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 as Seen through the Letters of Ivan Mankoč

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 314–336, 40 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

In his fourteen letters written in the period of occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, Ivan Mankoč, a native of Trieste, describes the atmosphere in his military unit. This is not merely a description of a military routine but also his personal account of battles in which he fought and of his contact with a completely unknown land. His letters are filled with unease and distress as he finds himself in the firing line and with his attachment to his place of origin, Trieste, where his family (and subsequently he himself) played an important role in the local economy. His letters are eyewitness accounts of events, on which the views of historiography differ greatly from that of the author.

Key Words: Bosnia and Herzegovina, occupation in 1878, Austria-Hungary letters, Ivan Mankoč

Vojaške operacije, ki jih je vodila Avstro-Ogrska ob zasedbi Bosne in Hercegovine l. 1878, so v literaturi prikazane večinoma v kontekstu sklepov berlinskega kongresa junija in julija tega leta. Tedaj so evropske sile, vključno z Otomanskim imperijem, določile, da to ozemlje, dotlej pod turško jurisdikcijo, »začasno« zasede in upravlja Avstro-Ogrska, s tem da suverenost še naprej ostane turškemu sultanu. Čeprav so v delu literature opisane tudi težave avstro-ogrskе vojske ob zasedbi,¹ nekateri drugi avtorji menijo, da je bil pohod avstro-ogrskе vojske le zaokrožitev dogovorjenega sporazuma z vnaprej znanim izidom. Izgube, tudi izdatne, ki jih je imela vojska črno-žolte monarhije, večkrat sploh niso omenjene.²

Da ni šlo zgolj za formalnost, ampak za hudo preizkušnjo, pričajo pisma,³ ki jih je udeleženec vojaških operacij, pripadnik 7. stotnije 22. pehotnega polka Baron Weber Ivan (Janez) Mankoč pošiljal v tistem času svojcem v Trst. Gre za avtentično pričevanje stiske navadnega vojaka, ki se je v Bosni znašel sredi najhujših bojov.

Ivan Mankoč (Trst 1855–Ljubljana 1923) je bil član premožne družine, ki se je po zaslugi očeta Jakoba uveljavila kot ena najbolj bogatih slovenskih družin v Trstu. Razvil je namreč zelo uspešno podjetje z lesno trgovino⁴ in to dejavnost so nadaljevali potomci vključno z Ivanom, ki je po očetovi smrti postal lastnik podjetja. Čeprav se je veliko priseljenih Slovencev v tistem času asimiliralo (tudi rodbina Mankoč je izhajala iz zaledja, s Kala pri Sv. Petru na Krasu, današnji Pivki), to ni veljalo za Mankoče, ki svojih narodnih čustev niso skrivali. Ivan je bil dolgo let odbornik Slovanske čitalnice v Trstu (v letih 1891–1892 tudi njen podpredsednik), starosta tržaškega Sokola v času 1888–1889, vrsto let odbornik političnega društva Edinost iz Trsta, soustanovitelj in nekaj časa predsednik upravnega odbora Tržaške posojilnice in hranilnice (ustanovljene l. 1891), nato pa soustanovitelj in v letih 1909–1913 predsednik upravnega odbora Jadranske banke v Trstu. Ivan Mankoč je bil na čelu Tržaške posojilnice in hranilnice v času, ko je ta vodila financiranje gradnje Narodnega doma v Trstu, njegova rodbina pa je zasebno močno podpirala tamkajšnjo Družbo svetega Cirila in Metoda in

¹ *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883*, str. 318 in 319. Gogala, *Slovenci v vojnah 593–1918*, str. 183.

² *Zgodovina Slovencev*, str. 509 in 510; *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1, str. 30.

³ Gre za 14 pisem, ki jih hrani Rokopisna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK) v Ljubljani. Označena so s signaturo Ms 1760.

⁴ Gl. *Koledar za prestopno leto 1884*, str. 154. Tu je Jakob Mankoč naveden kot lesni trgovec; sedež podjetja je bil v ul. Fontana 232 v Trstu.

časopis Edinost.⁵ V slovenskih organizacijah so delovali poleg Ivana tudi drugi člani družine, začeni s sestrama Milko in Karlo ter bratom Josipom.

Iz pisem, ki jih je Ivan Mankoč pošiljal članom družine, izhaja njegova navezanost na slovensko okolje v Trstu. V njih omenja čitalnico, časnik Edinost in več Slovencev, dejavnih v domačih organizacijah, vključno z nekaterimi narodnimi voditelji.

Pisma, ki jih je poleti in jeseni 1878 pošiljal svojcem, so napisana v zelo korektni italijanščini; v pričujoči številki je objavljen prevod v slovenščino. Kot je razvidno iz korespondence Ivana Mankoča (ki se je v pismih podpisoval kot Giovanni), so se v italijanskem jeziku pisno izražali tudi drugi člani rodbine.⁶ Razlog je v tem, da v mestu in delno celo zunaj njega (pri Svetem Jakobu, kjer je bila zelo izrazita koncentracija delavstva, tudi slovenskega) v tistem času ni bilo slovenskih šol. Medtem ko so le streljaj iz mesta (v Škednju, Rojanu, pri Svetem Ivanu in Barkovljah, ki so še imele značilnosti vaške skupnosti⁷ in so bile ločene od urbanega okolja) obstajale slovenske ljudske šole, se slovenski učenci iz mesta in od Svetega Jakoba niso imeli možnosti šolati v svojem jeziku. Prva ljudska šola, vendar zasebna, in ne javna, je nastala l. 1888 pri Svetem Jakobu na pobudo Družbe Sv. Cirila in Metoda, prav v tem pa je bil bržkone razlog, da je rodbina Mankoč, »odkar obstoji«,⁸ vneto odpirala to ustanovo.

Z vidika vojaških operacij v Bosni so pisma zanimiva, ker so nastala tako rekoč »v prvi bojni črti«. Ivan Mankoč je namreč pripadal vojaški enoti, ki je na dan začetka operacij, 29. julija 1878, potem ko je prestopila mejno reko Savo, prva začela osvajati ozemlje Bosne. Kot izhaja iz pisem svojcem, se je na zasedenem ozemlju udeležil pomembnih bitk, kot npr. 14. avgusta v soteski pri Banjaluki in od 6. do 8. septembra 1878 pri zavzemanju trdnjave Ključ. V vojaških spopadih je bil udeležen tudi njegov brat Jakob (Metto) v eni od prvih bitk med avstro-ogrskimi enotami in turškimi silami 5. avgusta 1878 pri Roglju.⁹

Ivan Mankoč je bil rekrutiran v Trstu, kjer so za potrebe vojske vpoklicali številne za vojno sposobne mladeniče. Trst se je z vojnimi dogajanji, čeprav več sto

⁵ Vloga Ivana Mankoča pri financiranju Narodnega doma je navedena v zborniku *Narodni dom v Trstu 1904–1920*, str. 42. Ivana Mankoča navaja tedanji vodja političnega društva Edinost, odvetnik Gustav Gregorin, kot enega od podpornikov istoimenskega časnika, skupaj s podjetniki Antonom Trudnom in Josipom ter Kornelijem Gorupom (*Edinost 1876–1926*, str. 11).

⁶ Korespondenco hrani NUK v isti mapi; ohranjena so tudi pisma zunaj obravnavanega časovnega okvira (druge polovice l. 1878).

⁷ Debelli Turk, Lida, Ciril-Metodova šola pri Sv. Jakobu. V: *Sveti Jakob – zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju*, str. 52 in 53.

⁸ Po smrti Ivana Mankoča je družinska prijateljica, pisateljica Marica Nadlišek Bartol, v nekrologu zapisala, da so se člani rodbine posebno potrudili pred božičnico: »Milka je znašala blago od raznih tvrdk. Gospa Lotica je krojila, par šivilj pa je šivalo, da so se za Božič oblekli revni otroci. Del Mankočevega stanovanja je bil od septembra do novega leta spremenjen v skladišče ... Poleg oblek so zbirali južno sadje, s katerim so se obdarovali vsi otroci Ciril-Metodovih šol.« Ivana Mankoča je Nadliškova označila kot dobrotnika, ki je – diskretno, pod oznako »neimenovani« – denarno prispeval za delovanje družbe. Gl. *Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za prestopno leto 1924*, str. 48–51.

⁹ Jakob je bil takrat v prednji straži l. stotnije 17. pehotnega polka. Omenja ga poročnik Jakob Modrijan v pričevanju, objavljenem v knjigi Jerneja Andrejke *Naši fantje v Bosni in Hercegovini 1878*, str. 35. Gl. tudi Gogala, Slovenci v vojnah 593–1918, str. 178.

kilometrov daleč, tedaj soočil prvič po zelo dolgem času, saj so bili Tržačani dlje časa izvzeti iz obveznega vojaškega nabora. V zameno je lokalna oblast vzdrževala t. i. okoličanski bataljon, milico, podrejeno avstrijskim vojaškim oblastem, ki so jo rekrutirali med okoliškimi slovenskimi prebivalci. To je trajalo do razpusta okoličanskega bataljona l. 1869. Formalno je do tega prišlo v okviru vojaške reforme, vendar dejansko kot posledica pritiska tržaškega magistrata. Bataljon je bil namreč soudeležen pri krvavih nemirih leto prej na tržaških ulicah, ki so zahtevali dve življenji in ki so docela razburkali politično življenje v mestu. Vpoklic pod orožje poleti 1878 je bil zato šok, še posebno za premožne družine v mestnem središču, ki niso bili vajene, da vpokličejo tudi njihove sinove: »*Kaki vojaki so tržaški sinovi, to se vidi iz tega, da iz Dalmacije z vsakim transportom največ bolnih od Webrovega polka pripeljo: zbole kmalu, ker niso ničesa vajeni,*« je tedaj zapisala Edinost.¹⁰ Prav o tem je govor v zadnjih Mankočevih pismih, ki tudi zgovorno pričajo o vzdušju, ki je takrat vladalo med navadnimi vojaki. Iz njih je razvidna tudi očitna razlika med začetnim navdušenjem ob zasedbi Bosne in kasnejšimi zapisi, ki odražajo nelagodje ob situaciji, v kateri se je avtor pisem takrat znašel.

¹⁰ Edinost, 14. 9. 1878.

1. pismo

Popovača, 17. 7. 1878

Predragi!

Oprostite najprej, da vam nisem pisal iz Siska, kot sem vam obljubil. Oprostite tudi zaradi pisave in načina izražanja, saj imam na voljo le malo časa.

V ponedeljek zjutraj smo krenili na pot iz Gorice ob štirih zjutraj; v torek ob pol petih popoldne smo prispeli v Sisek. Predstavljajte si potovanje v vagonu, kjer je bilo 38 mož.

Vmes smo se ustavili za 30 minut v Št. Petru.¹¹ Šel sem h Korošču, ki pa me ni prepoznal. Ko sem ga zaprosil za kruh in pivo, je želel, da mu vnaprej plačam. Ko pa sem se predstavil, je prekinil delo, in mi prinesel pivo, »Feldflasche« vina, velik kos kruha in obilno porcijo gosi. Plačal nisem nič, zaman sem ga prosil, naj sprejme denar.

Ustavili smo se tudi v Zidanem Mostu, vendar tam nisem srečal nikogar (npr. niti Pepija).

Danes ob treh zjutraj smo zapustili Sisek in odšli proti Stari Gradiški. Po sedmih urah in pol marša smo šele na pol poti, v Popovači. Predstavljajte si sedem ur in pol hoje s temi velikimi škornji!

Z enoletnimi prostovoljci¹² ravna zelo lepo, saj jih obkladajo z »gnojem«, »kanaljo«, »naj jih vrag vzame, dal jih bom privezati na prvo primerno drevo«. Jutri zjutraj ob štirih bomo nadaljevali marš proti Gradiški, v sredo pa bomo že na meji. Marš je naporen zaradi teh ogromnih škornjev in težkega tornistra, v katerem nosim cel kup stvari. Danes, na prvem maršu, je obležalo kakih 20 mož. Jutri pa mislim, da se bo njihovo število podvojilo.

Pišem vam iz neke krčme, v kateri je cel kup vojakov. Vztrajno me nagovarjajo, naj jim posodim pero, da bi tudi sami potem pisali.

Toni¹³ je prispel semkaj štiri ure za mano, vendar ga še nisem videl. Predvidevam, da je Metto¹⁴ že na meji. Upam, da se bova srečala v Banjaluki.

Zaključujem to pismo, ker me kolegi še naprej nadlegujejo. Prosim, da pozdravite v mojem imenu g. Dolenca, njegovo gospo, g. Pipana, Pavloviča¹⁵ in vse znance. S poljubom na ustih vas pozdravlja vaš

Giovanni

¹¹ Današnja Pivka.

¹² To so bili obvezniki, ki so jim zaradi stopnje izobrazbe dovolili enoletni vojaški rok.

¹³ Očitno gre za Tonija Kalistra, iz znane rodbine Kalistrov iz Trsta, ki ga pisec navaja tudi v naslednjih pismih.

¹⁴ Mlajši brat Jakob. Metto je pomanjšana oblika od Giacometto. Primorski slovenski biografski leksikon navaja, da je bilo v družini 10 otrok. Sinovi: Josip, Ivan, Jakob (Metto) in Ferdinand. Hčere: Marija, Karla (Lotica, tudi Lotti), Ana (Milena), Antonija (Antoinette) in Milka (Ljudmila). Očitno je en otrok umrl v rosnih letih. Gl. *Primorski slovenski biografski leksikon, dodatek M-Ž*, str. 703 in 704.

¹⁵ Mišljen je Viktor Dolenc, narodni voditelj in urednik, po poklicu pa trgovec, ki se je l. 1877 preselil iz Gorice v Trst. Tam je postal družbenik trgovskega podjetja Pipan & Co., ki ga je vodil Josip Pipan, tedaj odbornik političnega društva Edinost. Podjetje se je ukvarjalo s trgovanjem kolonialnega blaga. Pavlovič je bil njun sodelavec.

Moj naslov je enostaven: J. M., 22. pehotni polk Baron Weber,¹⁶ 7. stotnija, 7. pehotna divizija. Ni pomembno, kje bom, saj bo vaše pismo na podlagi tega naslova zagotovo prispelo do mene. Vojna pošta namreč že deluje.

2. pismo

V vojaškem taboru, Turška Gradiška,¹⁷ 29. julija 1878

Predragi!

Vaši dve pismi sta me razveselili, še posebej, ko mi sporočate, da ste zdravi. Glede na to, da je Mimi¹⁸ odšla v Sežano, upam, da je okrevala.

Do sobote zvečer smo bili v Okučanih. Tam smo povsem mirno preživljali urice v gostilni skupaj s prostovoljci bataljona. (Dotlej smo se prosto kretali od 19.00-19.30 do 21.00, odkar smo nastanjeni v taboru, pa ne več.) Nato je prišel neki ordonančni oficir s poveljem, naj za celotno garnizijo pripravijo poročilo in naj ob dveh zjutraj krenemo proti Gradiški.

Ker je prav tedaj lilo kot iz škafo, si lahko predstavljate zmedo, ki je zavladala.

V Staro Gradiško smo prispeli ob šestih zjutraj. Nastanili smo se v taboru, kjer je bilo več kot 12 tisoč mož. Bilo je kot na sejmu, nikoli nisem videl česa takšnega. Bil sem zaspan, saj ponoči nisem zatisnil očesa. Metta včeraj nisem srečal, ker mi ga ni uspelo najti.

Danes, 29. julija, smo prekoračili Savo (naša stotnija je bila pri tem prva nasploh, saj so nam zaupali naloge prednje straže). Sprejeli so nas z živio-klici in salvami iz topičev. Zmagoslavno smo vstopili približno ob sedmih zjutraj.

Uro potem ko smo prečkali mejo, so se razširile govorice, da so minirane ceste, po katerih smo marširali. To je resno zaskrbelo marsikoga, vendar na koncu smo srečno prispeli, tako da smo zdaj v vojaškem taboru v Turški Gradiški.

Vaše predzadnje pismo sem prejel včeraj (28. julija) ob štirih zjutraj med maršem pri Stari Gradiški, zadnje pa danes ob 18. uri v taboru v Turški Gradiški.

Pred eno uro je prečkal mejo tudi Kuhnov polk.¹⁹ Dospel je v tabor, kjer sem tudi sam, in mislim, da bom srečal Metta.

To pismo pišem na travi. Tu so še drugi prostovoljci, medtem ko igrata naš orkester in orkester Kuhnovcev.

Povsod vlada veselje. Razlegajo se petje in živio-klici.

S travnatih tal smo vstali ob treh zjutraj, saj smo bili vsi mokri in premraženi. Zaradi včerajšnjega dežja so bila namreč premočena. Da bi se segreli, smo zanetili ogenj.

¹⁶ Polk je bil poimenovan po feldcajgmojstru Webu.

¹⁷ Današnja Bosanska Gradiška. Od Stare Gradiške na ozemlju današnje Hrvaške jo loči mejna reka Sava, ki je tudi v času avstrijske zasedbe razmejevala dve državi: Avstro-Ogrsko in Otomansko cesarstvo.

¹⁸ Očitno gre za sestro Marijo.

¹⁹ Šlo je za 17. pehotni oz. Kuhnov polk, tako imenovan po istoimenskem baronu. Večinoma so ga sestavljali slovenski vojaki iz Kranjske in delno Primorske.

27. je ves polk slovesno zaprisegel pred generalom in zastavo.

Jutri in pojutrišnjem vam pišem bolj podrobno, ker se je zdaj začelo mračiti in s težavo razbiram črke.

Toni je zdrav in vesel. Bil je presenečen, ko je izvedel, da njegova mama ni prejela nobenega njegovega pisma, čeprav ji ga je napisal že teden dni nazaj.

Jutri (30.) se bomo predvidoma odpravili na marš proti Banjaluki. Trajal bo sedem ur ali še več.

Oprostite, če boste prejeli pismo brez znamke, ampak tu je nemogoče odpremiti poštno pošiljke in se dokopati do znamk.

Pišite mi čim prej, ker pisma dospejo na naslovnika v osmih dneh (*nečitljiv del*). Pozdravite vse preostale in ostanite zdravi.

Giovanni

Ni treba napisati kraja, kjer sem. Zadostuje naslov, ki sem vam ga navedel zadnjič.

3. pismo

Banjaluka, 11. avgusta 1878

Predragi!

Upam, da ste povsem zdravi in da ste prejeli moje zadnje pismo iz Turške Gradiške.

Po dveh urah marša po dežju smo prispeli srečno v Banjaluko, kjer je naš polk ostal v garniziji; ostali del moštva je odmarširal proti Travniku.

Mesto je precej veliko, vendar tudi precej umazano. Skoraj vse hiše so lesene in v vsaki je trgovinica, preostale, večinoma bolj gosposke, so kamnite. Turških cerkva je ničkoliko.

Naš bataljon je nastanjen v trdnjavi sredi mesta, iz nje pa ne sme nihče oditi v mesto, razen v spremstvu vsaj dveh oboroženih mož. V osmih dneh, odkar smo tukaj, sem šel ven samo enkrat. Iz preventivnih razlogov opravljamo vsak dan službene naloge: en dan stražimo v trdnjavi, naslednji dan pa smo v bojni pripravljenosti, kar pomeni, da se ne smemo oddaljiti od sobe, kjer spimo, brez stotnikovega dovoljenja. Naši vojaki ponoči patroljirajo po mestu.

Hrana je neverjetno draga: košček kruha stane 10 šoldov, kilogram krompirja 10, eno jajce 6, liter vina 60, medtem ko na Hrvaškem za enako količino in kakovost plačaš 24–30 šoldov. Potem ko pojem menažo in kos kruha, sem bolj lačen kot prej. 30 šoldov na dan za kruh ni dovolj, zato pošiljamo zvečer v mesto strežnico, skupaj s prostovoljci, da nam prinese večerjo. Verjemite mi, da jo plačujemo zelo drago.

Sporočili ste mi, da je umrl priletni Margreiter;²⁰ Bog ga je odrešil, saj je, zaradi stalnih pregledov, moledovanja in poti razbremenil več družin.

²⁰ Očitno gre za tasta sestre Karle, ki je bila poročena z višjim kontrolorjem ogrskih državnih železnic, Eduardom Margreiterjem.

Kako je z Nandom?²¹ Se je odločil, da vstopi v kadetnico? Pepi²² se je udeležil menevrov? Je Mila²³ v Ljubljani? Kaj govore v Trstu o naši vojski v Bosni?

Pozanimajte se, kdaj odidejo rekruti našega polka v Bosno, kajti takrat bo več upanja, da lahko pridem v kratkem domov.

Hvaležen vam bom, če mi odgovorite v kratkem, saj pošta iz Trsta sem potuje 10–12 dni. Hkrati vas prosim, da me gmotno malo podprete, saj mi je ostalo bolj malo denarja.

V upanju, da mi pišete v kratkem, vas vse skupaj lepo pozdravljam.

Vaš sin Giovanni

Prosim, da prenesete moje pozdrave družini Mauer, še posebej obema gospodičnima.

Če imate priložnost, prenesite pozdrave tudi Žboni,²⁴ povejte mu, naj mi piše. Isto velja za Martina Lebana, Grunterja in vse prijatelje oz. znance. Te dni sem pisal g. in ge. Pipan.

Pošljite mi tudi kakšen časopis, karkoli, da lahko berem, kajti v nasprotnem primeru bom pozabil brati. Poštno pošiljko frankirajte. Zbogom.

4. pismo

Banjaluka, 22. 8. 1878

Predragi!

Ne morete si predstavljati, kako sem bil vesel vašega pisma, datiranega 8. t. m., ki sem ga prejel 13., dan pred spopadom z morilskimi pošastmi – vstajniki.²⁵ Pravi čudež je, da sem se izvlekel iz te godlje, saj sem se že sprijaznil, da odidem na drugi svet.

Naša stotnija je doživela ognjeni krst, saj je tisti usodni dan opravljala naloge prednje straže.

Tistega dne smo se spustili v notranjost, ko nas je po eni uri med dvema, z gozdom poraščenima hriboma, nenadoma obkolilo 5000 vstajnikov. Po obupnem spopadu smo se morali umakniti v hosto in cel dan počakati, da so jih preostale čete (vse so pripadale našemu Webrovemu polku) pregnale na njihove prvotne položaje.

Kar predstavljajte si, kakšne občutke sem takrat imel.

Potem ko so poklali kakih 30 vojakov naše stotnije, so imeli ti lopovi prosto pot v Banjaluko, kjer so – v dogovoru s tamkajšnjimi Turki – sprožili silovit ogenj na naše vojake.

²¹ Mlajši brat Ferdinand.

²² Starejši brat Josip.

²³ Mlajša sestra Ana (Milena), tudi Mila.

²⁴ Mankočev prijatelj Andrej Žbona, dejaven v slovenskih krogih v Trstu.

²⁵ Mankoč v pismu uporablja besedo »insorti«, kar se ujema s pojmom vstajniki oz. »vstaši«, ki so ga radi uporabljali v takratni slovenski publicistiki, skladno z uradno politiko.

Boj je trajal od šestih zjutraj do 5. ure popoldne. Potem ko so utrpeli zelo velike izgube, so se naglo umaknili proti svojemu hribovju.

Naš polk je imel 40 žrtev in približno 100 ranjenih, med njimi sta bila tudi poveljnik naše stotnije in pomočnik bataljona.²⁶

Zvečer je mesto začelo goreti. Sploh ga ni bilo težko uničiti, saj je skoraj 80% hiš lesenih. Gorelo je štiri dni in noči. Med včerajšnjimi boji, pri katerih sem sodeloval tudi sam, nisem videl nič drugega kot pepel in mrtve konje in Turke. Ker imam občutljiv želodec, nisem mogel gledati vseh teh grozodejstev, pokolov itd. Ko sem šel mimo, sem si zakril oči z rokama.²⁷

V Banjaluki vladajo izredne razmere. Naši pregledujejo vsako hišo posebej, zasegli so veliko orožja.

Doslej smo našli deset vozov pušk, pištol, sabelj in streliva.

Turški meščani, sovražno razpoloženi do nas, so bili aretirani in takoj ustreljeni.

Od 17. t. m. naprej delujejo v vsej armadi nagla sodišča.

Kot ste lahko razbrali, se ne gre šaliti, vsekakor pa sam zelo upam, da vas bom še videl.

Da bi mi milostni Bog dal možnost vrniti se domov! Tedaj bi vam lahko veliko povedal o tem, kar sem doživel.

Od 13. julija naprej spim pod milim nebom oziroma, če sem v vojašnici, na trdih tleh. Spodnje perilo sem zamenjal dvakrat, vojaške obleke pa še nikoli.

Vendar dovolj je teh dolgočasnih praznih besed! Bodimo veseli, v upanju, da se bo vse dobro izteklo!

Od vam znanih ljudi so vsi zdravi. To so Toni Kalister, Schaedle, Buchler,²⁸ sin petičnega Brunnerja, in Ralli. Zadnja dva sta rezervna oficirja. Trudnov Tonin²⁹ je vključen v topniško enoto, ki je bila pred tem v Pulju. Pri Trouvi so že v času mobilizacije ugotovili, da je šibkega zdravja, zato je bil premeščen kot nadzorni oficir v neko kadetnico.

Metto je, po mojem, v Travniku, zadnjič sva se srečala v Stari Gradiški 2. avgusta. Upam, da je zdrav.

Tukaj sprejemajo le navadna pisma, vse drugo pa zavračajo. Vseeno hvala za pozornost, ki nam jo boste izkazali.

Naslednjič vam pišem kaj več. Danes pričakujemo namreč alarm, tako da v stotniji vlada nered.

²⁶ Bitka je opisana v knjigi Jerneja Andrejke Naši fantje v Bosni in Hercegovini 1878, str. 118. Prizorišče spopada je bila soteska nedaleč od Banjaluke, ob potoku Crkvena. Tudi v knjigi je podatek, da je takrat padel poveljnik stotnije.

²⁷ V Andrejkini knjigi ni zaslediti podatka o požaru v Banjaluki. Na straneh 119–126 pa so opisani srditi poulični boji (*»katerih se je udeležilo vse mohamedansko ljudstvo«*), iz katerih je razvidno, da sta obe strani utrpeli hude izgube.

Požar v mestu se navaja v publicistiki. V izrezanem prispevku enega od italijanskih časnikov, ki so ga svojci poslali Mankoču, je v poročilu o bitki objavljeno, da prebivalci Banjaluke *»podpirajo vstajnike; da bi jih kaznovali, je naše moštvo požgalo pol mesta«*. Navedeno je tudi, da je bitka trajala šest ur, razplamtela pa se je, potem ko so *»vstajniki v trikrat večjem številu napadli naše moštvo«*.

²⁸ Očitno iz istoimenske trgovske družine iz Trsta.

²⁹ Anton Truden iz Trsta, ki se je pozneje uveljavil kot podjetnik.

Toplo vas pozdravlja vaš brat in svak

Giovanni

Pismo sem prejel, vendar so v polkovni pisarni imeli nemalo težav, da so me našli. Ko mi boste spet pisali – upam, da bo to čim prej – naslovite pismo na: J. M., infanterist 22. pehotnega polka Baron Weber, 7. stotnija, VII. pehotna divizija, Bosna.

Mettu pa pišite na naslov: 17. pehotni polk, 1. stotnija, VII. pehotna divizija. Adijo, pišite mi čim prej!

5. pismo

Banjaluka, 24. avgusta 1878

Predragi!

Vaše pismo z dne 13. t. m. sem prejel šele včeraj, pri čemer me veseli, da ste zdravi. Že štiri dni imam drisko, zaradi katere pa ne morem niti hliniti, da sem bolan. Zdravniški pregledi so namreč zelo strogi; če se nekdo dela bolnega in če potem zdravnik ne ugotovi bolezenskega stanja, sledi stroga kazen.

Iz vašega pisma ugotavljam, da se v Trstu precej govoriči. Kot sem vam povedal v svojem pismu 19. t. m., je naš polk nazadnje imel veliko izgub. Govorijo, da je 4. bataljon imel približno 200 mrtvih in ranjenih.

Zelo me je potrla, ko sem izvedel o ubogem Fritzu Polleyu, še posebno, ker je imel pred sabo svetlo prihodnost.

Ste mogoče izvedeli kaj zanesljivih novic o drugih padlih oficirjih Kuhnovega polka?

Da je med padlimi tudi moj prijatelj poročnik Klein, ne drži. Vedno se drživa skupaj v trdnjavi in upava, da se čim prej vrneva domov. Od oficirjev Webrovega polka, ki jih omenjate, ne poznam nobenega.

Še nimate novic o Mettu? Še sam ne vem, kako bi lahko kaj izvedel o njem. Po spopadu 14. t. m. se namreč neprekinjeno zadržujem v trdnjavi.

Še vedno nisem prejel denarja, o katerem ste me predhodno obvestili v vašem zadnjem pismu. Mislim, da so vsi paketi v Gradiški. Ne pošiljajo jih naprej, ker se bojijo napadov. Zato čakajo, da jih izročijo, ko gre mimo kak naš polk.

Imate mogoče novice o 5. bataljonu, ki je krenil proti Hrvaški?

Lovski bataljon št. 10, v katerem je Kastellitz, je utrpel zelo hude izgube. Kalister je nastanjen na drugem koncu mesta, zato ga nisem videl vse od takrat, ko sem vam pisal. Upam pa, da je zdrav, saj po spopadu 14. t. m. ni sodeloval pri nobeni bitki z vstajniki. Proti njim se vsak dan vrstijo aretacije. V primeru, da jih nagla sodišča spoznajo za krive, jih takoj dajo postreliti. Vsak dan smo priča grozodejstvu in pokolom.

Dan za dnem pričakujemo nove napade teh razbojnikov, kar nas skrbi.

Prosim, da lepo pozdravite g. Pipana, Dolenca in gospo ter vse prijatelje. Lep pozdrav namenjam tudi vam.

Giovanni

Mj 1760

Buzajno 19/10/78

13

Carissimi

Le. was tre più che care e tanto aspettate lettere del 23. 25 & 26 giuine coll' Edinost mi pervennero tutte a Buzajno. - Mi pensavo molto il mio lungo silenzio, ma mi era impossibile prima a scrivere. Accioche non sareste troppo in pensiero telegrafammo l'altro giorno che Fagiani Basklar ed io al pp. Faurini a Trieste che comunichi alle rispettive famiglie il nostro buon stato di salute dopo le fette lunghe marcie che avevano fatto da Kluze fino a qui. - Vi descriverò un po' le marcie ed ai patimenti che eravamo sottoposti ma non lo faccio, non avendo voglia ed anche poco tempo, giacche adesso sono Kommandirir alla Regiments. Kanceli ed ogni momento sono chiamato. Se veri sapetevi tutto non vi saprò nulla raccontare quando verro a casa, che spero che succeda vera in breve, avendosi sparsa la notizia ieri, che ritireranno nuovamente 4000 uomini della Bosnia fra i quali il reggimento Weber compresa la 4ª divisione. Dio sa se che fosse verità, perché restano l'inferno in Bosnia, moriranno diversi del freddo. - Nelle marcie fatte avevamo due volte neve dormendo nel Lager, e venuti a Buzajno siamo stati s'inguartiti nella casa più sucida senza finestre senza stufa e quale una anche senza tetto. - Perì appena ricevemmo 60 coperte (Mintarkotgar) per 180 uomini, sicche per ogni coperta sono tre uomini e 20 restarono senza fra i quali sono anche io, perché se parato dalla compagnia. Insomma è un freddo, che non si può dormire - fuoco facciamo, ma non si può né trovare né comprare legna, solamente quella che si riceve per cucinare la Menaage. - La legna non funziona a Metro, bensì a peso.

Kot sem vam že sporočil, vas prosim, da mi pošljete kakšen list papirja. Ker gre za vojaško pošto, ni treba nalepiti znamke.

Od Žbone nisem prejel nikakršnega pisma. Ga še niste obvestili? Eduardu sem pisal 20. t. m. Prosim, da obvestite Trudna in njegovo družino, da je Buchler zdrav. Prosim vas tudi, da mi sporočite o svojem zadnjem priporočenem pismu, glede na to, da sem se podpisal v knjigo dopisov stotnije. Bil sem tako zadovoljen, da sem odvrnil pozornost od odeje, ki sem jo, kdo ve kako, izgubil. Lahko pa, da sem jo zamešal z odejo katerega od prijateljev.

6. pismo

Han Čadavica, 5. 9. 78

Predragi!

Mislim, da ste že prejeli moje pismo, ki sem ga 2. t. m. naslovil Pepiju. Danes sem v vojaški tabor prejel pismo, ki mi ga je poslala Antoinette³⁰ 31. avgusta, istočasno tudi pismi g. Dolenca in Lotti³¹ iz Osijeka. V stotnji mi zavidajo, da sem prejel tri pisma v enem samem dnevu, medtem ko drugi, kljub temu da jih nestrpno pričakujejo, pa nobenega. Zahvaljujem se za dva goldinarja g. Dolenca in za tri goldinarje Antoinette (*nečitljiv del*).

Pismo, v kateri mi Antoinette sporoča, da mi je poslala goldinar, še nisem prejel, tudi denarja ne.

Kot ste lahko prebrali v mojem zadnjem pismu, smo 3. t. m. odšli iz Banjaluke proti Travniku. Sporočil sem vam tudi, da smo krenili proti Ključu, vendar včeraj, malo preden smo dospeli (potrebni sta bili še dve uri), je prišel protiukaz, naj se vrnemo. Iz vojaškega tabora, kjer smo, vodita dve poti: ena v Travnik in druga v Ključ. Prav pred kratkim nam je inšpekcijski oficir ukazal, da moramo dodobra očistiti puške, saj bomo že danes, če ne jutri, uporabili orožje.

Vsi smo prepričani, da se bomo odpravili naprej jutri, in sicer proti Ključu, da tam napademo trdnjavo. Govori se, da bodo naš »Halb Regiment« in dve stotnji 26. polka skupaj s šestimi topovi napadli levi krak trdnjave. Preostali se bodo lotili desnega. Pri tem bo sodelovalo vsega skupaj 25 stotnij z dvanajstimi topovi. V primeru blokade trdnjave ne bo nič hudega. Vendar v primeru naskoka, ki pa je več kot gotov, se polku ne piše nič dobrega. Če se bom izmazal, kar pa ne bo lahko, vam takoj sporočim.

Oprostite mi, da vam pišem tako nezbrano, vendar pisati na travi ni povsem lahko, tudi zato, ker sta tu megla in mraz. Zato še enkrat oprostite!

Tonija Kalistra nisem videl, pač pa sem zvedel, da je zdrav.

Predstavljajte si, v kakšnem položaju sem. Prejel sem tri pisma s tolažilnimi besedami, v svojem pismu pa vam, po eni strani, sporočam, da sem zdrav, istočasno pa da nas jutri pošiljajo v klavnico. To je nekaj strašnega, kar ne privoščim nobenemu na svetu. Upam, da se bomo izmazali, tako kot smo se prvič.

³⁰ Mlajša sestra Antonija (Antoinette).

³¹ Starejša sestra Karla.

Kakšno naključje! Prav zdaj, po treh urah, je dospela 2. stotnija s Tonijem Kalistrom. Ker sem mu povedal, da pišem domov, sporoča, da je povsem zdrav. Hkrati vas lepo pozdravlja.

Razlog, da je stotnija dospela v vojaški tabor iz Ključa, je v tem, da se je zbralo ne vem koliko tisočev Turkov. Umaknili so se, ker so ugotovili, da nimajo možnosti v primeru napada. Prej omenjeni pripada isti stotniji kot Willipich.

Liga štirih je zdrava.³² Buchler vas lepo pozdravlja.

V upanju, da vam bom lahko pisal v kratkem, vas vse skupaj objemam in ostajam za vedno z vami.

Giovanni

Oprostite mi, da vam pišem tako na kratko. Tudi s pisavo se ne morem ponašati, vendar bolje ne zmorem zaradi razmer v taboru in čustvenega stanja, v katerem sem.

Prenesite moje pozdrave Pipanu, Žboni, Martinu Lebanu in vsem znancem. Zbogom, ostanite zdravi.

7. pismo

Ključ, 10. septembra 1878

Predragi!

Vaše pismo z dne 3. septembra se je križalo z mojim z dne 5. septembra. Čeprav je bila vsebina kratka, me je zelo razveselilo to, da ste po tolikem času prejeli novice o Mettu.

Kot sem vam že nakazal v svojem zadnjem pismu, smo 6. septembra ob štirih zjutraj vstali in se ob zelo gosti megli, ki je trajala do devetih, ob petih odpravili proti Ključu.³³

Po petih urah marša smo bili utrujeni, žejni in lačni. Pričakovali smo kratek počitek, vendar od tega ni bilo nič. Na treh vzpetinah pred nami so držali položaje uporni Turki, ki so – potem ko so ugotovili, da smo na dosegu njihovih pušk – začeli streljati na nas. Linija, ki smo jo postavili, je bila prava mojstrovina.

Pod temi hribi teče reka Ključ, ki smo jo morali prebroditi skupinsko pod točo krogel. Prečenje je bilo težavno in nevarno, saj smo bili v vodi do trebuha. Koliko jih je štrbunknilo, koliko krikov se je razleglo! Hecno je, da smo kljub žeji prebrodili reko, ne da bi sploh spili požirek vode.

Neki pešak, potem ko je prebrodil reko, se je vrnil nazaj, da bi se odžejal. Medtem ko je pil, je ubožčka zadela krogla v trebuh in ga pri priči ubila. Tudi sam sem bil v veliki nevarnosti, ko sem reševal tržaškega desetnika, ki je dvakrat padel v vodo. Vzel sem ga pod pazduho, potem pa sva srečno prišla na drugo stran reke.

³² Ligo štirih je avtor pisem poimenoval skupinico, v kateri so bili, poleg njega, še njegovi najožji prijatelji, se pravi tisti, ki jih v pismih največkrat omenja. Domnevam, da so to bili, poleg njega, še Buchler, Fazzini in Kalister.

³³ Ključ je mestece jugozahodno od Banjaluke.

Pod temi hribi leži naselje Dubočani, kjer nam je major ukazal, naj odložimo tornistre v neki hiši. Ta dan sem imel veliko srečo in mislim, da ne bom nikdar več imel takšne.

Sreča je bila v tem, da sem po ukazu poveljnika stotnije (skupaj z nekim podoficirjem in nekim drugim infanteristom), ostal in pazil na tornistre. Preostali pa so morali naglo naprej v hrib, na »Schwarmlinie«.

Dubočani so turško naselje, v katerem smo ostali sami samcati, potem ko ga je bataljon zapustil. Postali smo gospodarji nad vsem. Imeli smo v izobilju piščance, purane, jajca, maslo, med in več vrst sadja.

V treh dneh, kolikor je trajala bitka, sem se bojev udeležil vsega skupaj dve uri. Res pa je, da je bilo takrat zelo nevarno.

Vstajniki so se pred našimi postopoma umikali. Prvi dan so se boji vlekli do teme, drugi dan ves čas, medtem ko so tretji dan naši zavzeli trdnjavo.

Izgube na naši strani so bile precejšnje. Naša stotnja je imela 3 mrtve in 14 ranjenih. Ni znano, koliko izgub je utrpel polk. Ranjenih je bilo veliko oficirjev, med njimi tudi stotnik Kovačević, prijatelj g. Dolenca, kateremu nisem uspel prenesti pozdravov. Ranjena sta bila dva nadporočnika, dva ali trije poročniki in naš polkovnik. Po bitki je umrl stotnik Blumenschein iz 5. stotnije.³⁴

Drugi dan bitke je poveljeval vojvoda Württemberški, ki je bil zelo zadovoljen z našim polkom. Tridnevna bitka je bila zelo pomembna za našo gorsko brigado in prav danes je prišel ukaz, naj vsaka stotnja pisno in ustno poroča tudi o podrobnostih. Dva dneva nismo dobili nobene hrane, tako da smo, zaradi žeje, morali žvečiti travo. Za hrano pa smo imeli svež zrak. (Da se razumemo: to ni veljalo zame, saj sem imel na voljo perutnino idr.).

Morda bomo jutri šli na marš proti Travniku, od tam pa, kdo ve, kam, mogoče v Novi Pazar, kjer se zbirajo vse uporniške sile.

Buchler, Pucalovich in Fazzini so zdravi, prav tako Toni Kalister, s katerim sem bil včeraj ves dan skupaj. Prvi in zadnji od teh vas lepo pozdravljajo.

Ste prejeli moje pismo z dne 2. septembra, v katerem sem vas zaprosil, da mi pošljete nekaj perila? Prosil bi tudi za pulover, to pa zato, ker sem prvi dan bojov zamenjal tornister, tako da sem ostal zdaj brez vsega, razen tistega, kar imam na sebi.

Če bo kakšen časnik objavil prispevek o bitki, vas prosim, da mi ga pošljete po pošti. Zelo sem radoveden in želim prebrati, kaj tvezijo o tem.

Prisrčen pozdrav.

Vaš Giovanni

Nebo se je stemnilo in pričakujemo, da bo začelo v kratkem deževati oz. da se bo vtilo.

Zbogom, začelo je že deževati.

³⁴ Andrejka opisuje bitko v Ključu na straneh 130–136 svoje knjige. Tam je tudi omenjena smrt stotnika Blumenscheina. Ujema se tudi podatek o stotniku Kovačeviću, ki je bil med bitko ranjen.

14/1766
 Puzgino 20 Novembre 1878
 14
 Carissimi
 Sol tanto due parolette
 delle quali la prima è
 fuiss interessand, cioè che
 domani partivimo per
 la Dalmazia toccando
 Livno - Sign - Spalato
 e poi dopo tanto tanto
 tanto tanto tempo vi
 potrò abbracciare a
 Trieste.
 La seconda è che ho
 ricevuti i 20 fo per
 quali vi ringrazio moltissimo.
 mi dispiace poi più
 che mai che il tanto aspettato
 pacchetto di biancheria
 non mi pervenire fin' ora
 perciò vi pregherei di
 recclamarlo a tempo
 acciò che non vada perduto.
 Basta - perché ^{ho} scritto
 più che due parole
 ne mente vi abbraccio
 con già

*Dei primi di Settembre scrivano tutti di
 sfondare queste - che molto mi
 scrivo ogni da vivere - Corina*

8. pismo

(manjka prvi del pisma – ni znan datum njegovega nastanka)

... Skoraj eno uro porabimo, da pridemo do trdnjave, tam pa ni niti vode. Opravljamo naloge prednje straže v hribovitem območju, tudi uro daleč, in druge stražarske naloge. Vsak dan je aktivno angažiranih 600 mož.

Od 2. septembra naprej bivamo v vojaškem taboru. Vsak dan smo mokri: od potu, dežja, rose ali megle. Ker nimam nič za preobleči se, me skrbi zaradi revmatizma, ki se bo nekega dne pojavil.

Dva meseca sem hranil povsem nov pulover, ki mi ga je kupila mama. Med boji pa so mi ukradli vse, vključno s tornistrom. Nimam nič drugega kot to, kar imam na sebi. Nikjer ne morem najti niti cunj, s katerimi bi si ovil stopala.

Približno tri tedne velja v našem polku odredba, po kateri lahko pošiljamo in prejemamo pakete do dveh kilogramov. Zato se mi zdi nenavadno, da jih cenjena poštna direkcija v Trstu še ne sprejema.

Buchler je pred nekaj dnevi prejel paket z enim parom škornjev, perilom ipd. Tudi on je pisal domov in videli bomo, ali bo še kaj prejel. V primeru, da bi pošta začela sprejemati pakete, vas prosim, da mi pošljete nemudoma to, kar sem vam napisal. En par ali dva volnenih nogavic, nekaj pražene kave, kos čokolade, odejo in nekaj pisemskega papirja; tukaj ne morem najti nič od tega.

Pravkar me je poklical prvi poročnik in mi izročil pismo z dne 23. avgusta, poslano iz Sežane, v katerem je 13 gld. Takoj sem poplačal dolgove, tako da mi je zdaj ostalo 8 gld. V vašem naslednjem pismu mi, prosim, sporočite, koliko pisem ste mi poslali z recepisom. V primeru, da jih ne bom prejel v kratkem, jih morate reklamirati. Ni vam treba pošiljati denarja s pošno nakaznico. Od g. Pipana, za katerega pravite, da mi je pisal, nisem prejel še ničesar.

Zaključujem zaradi pomanjkanja prostora in časa ter tudi zato, ker nameravam pisati tudi Mettu in Žboni. Obema sem obljubil, da bom to storil. Lepo pozdravljam vse prijatelje in znance.

Giovanni

Je bil Nando sprejet v kadetnico?

Liga štirih je zdrava.

Zbogom

9. pismo

Ključ, 16. septembra 1878

Predragi starši!

Upam, da ste prejeli moje pismo, datirano 10. t. m. Danes sem prejel vaše pismo z dne 10. septembra skupaj s pisemskim papirjem in posteljnino pregrinjalom, ki sem ga zelo potreboval, saj se v tem prekletem Ključu nič ne najde. Prav tako sem prejel Mimino pismo skupaj z dvema goldinarjema in Pepijev goldinar s pismom z dne 11. t. m. Zelo se jima zahvaljujem. Ni kaj: odlično! Iz Travnika sem prejel tudi Mettovo pismo z dne 8. t. m., v katerem mi sporoča, da je zdrav, čeprav ga že nekaj časa zaradi otiščancev boli stopalo; upa pa, da bodo bolečine minile v nekaj dneh. Sploh mi ne omenja bojev 1. in 2. stotnije pod poveljstvom stotnika Kromayerja. Sporoča pa mi, da je zasledil govorce, po katerih naj bi novembra odpustili rezerviste.

Gre za zelo lepo novico, čeprav ne verjamem, da drži, kajti preden nas pošljejo domov, bomo morali povsem pogasiti muslimanski ogenj. Potrebni bo še več mesecev in še takrat ne bo vsega konec. Do manjših spopadov bo vedno prihajalo in ti bodo pogosti.

Po bitki pri Ključu smo imeli po tolikem času dva dneva počitka (10. in 11. t. m.). Samo v mojem polku je bilo približno 280 mrtvih in ranjenih, od tega 2 mrtva in 8 ranjenih oficirjev. Sem niso vštete izgube, ki sta jih utrpela bataljon Leopold in 2. stotnija polka št. 26 Grossfürst Michael. Upornikov, ki so branili Ključ, je bilo 3.000, vsaj sodeč po poročilu bosanskih civilistov, ki bivajo v mestu. Med bitko smo imeli težave, ker smo krenili v napad šele v hribovitem terenu na zelo visoki nadmorski višini. Upornike sta skoraj vedno varovala megla in dejstvo, da so bili v zavetju gozda. Čakali so nas na ugodnih položajih precej visoko, potem pa se vedno umaknili v trdnjavo. Tretji dan ponoči pa so takorekoč izginili in nam prepustili mesto, trdnjavo in, kot pravijo, 30 škatel municije.

Ko smo tisti dan vstopili v Ključ, je vladala nepopisna zmešnjava. Ranjenci so kričali od bolečin, treba je bilo pokopati mrtve vključno z dvema oficirjema. Prav stisnilo me je pri srcu, čeprav sem se skoraj že privadil teh groznih prizorov. Naši ranjenci so med bojem rotili svoje tovariše, naj jih ubijejo, saj so se bali, da jih bodo v nasprotnem primeru poklali Turki. Res so nekega kaplarja, ki se ni mogel več postaviti na noge in je zaostal za moštvom, prijeli Turki in mu odsekali glavo; nataknili so jo na kol in jo zmagoslavno ponesli v mestece.

Zgodile so se grozne, nepopisljive stvari. Bilo je mučno. Če mi bo dano nekega dne priti živ v Trst, vam jih bom zaupal.

12. septembra zjutraj smo veselo odmarširali iz tega krvavega mesta proti sedem ur oddaljenemu Hanu Čadavica. Tam smo imeli počitek, da bi naslednji dan, krenili proti Travniku. 13. septembra ob sedmih zjutraj je bil ves polk povsem pripravljen za odhod proti Travniku, prednja četa pa je bila 2000 korakov pred nami. Godba je že intonirala tri koračnice, ob katerih bi defilirali mimo generala Samca.³⁵ Potem pa je prispel, ne vem od kod, telegram s poveljem, naj se polk Weber vrne v tabor in naj šest stotnij odmaršira in se nastani spet v Ključu.

Bataljon, 11. in 12. stotnija ter polkovni štab smo isti dan odmarširali v Ključ, kjer smo zdaj kuhani in pečeni.

Kraj je zelo romantičen za popotnika, vendar zame in za vse nas zelo neprijeten (*manjkajoči del*).

10. pismo

Ključ, 6. oktobra 1878

Predragi!

Tokrat se vam oglašam čisto na kratko.

Včeraj sem prejel vaše pismo z dne 25. septembra skupaj z dvema goldinarjema. Zelo sem vam hvaležen.

V Ključu vlada že nekaj dni splošno zadovoljstvo, saj upamo, da se bomo po 15. oktobru odpravili proti Avstriji.

Od včeraj nismo več v taboru, ampak smo nameščeni v turških hišah, ki so samo za spoznanje boljše od hlevov.

³⁵ Generalmajor Samec je poveljeval 3. gorski brigadi, ki je bila v sestavi okupacijskih sil.

Ponoči je tako mraz, da ne moremo spati.

Ste prejeli moje pismo z dne 4. oktobra? Veliko mojih tovarišev se pritožuje, da njihove družine ne prejemajo pisem. Tudi sam sem prepričan, da je naša pošta nekaj posebnega.

Da bo mera polna: včeraj sva jaz in neki narednik našla v neki vreči v stražarski sobi pošto od 25. septembra vključno z vašim pismom. Tam je ležala celih osem dni. Nihče ni vedel za to.

Novega ni nič. Sem precej zdrav, edinole z zobmi imam vsak dan težave.

Pošiljam vam lep pozdrav.

Giovanni

Metto je napačno predvidel, da se bova srečala v Livnu. Če se bo Kuhnov polk odpravil domov, bo najbrž šel skozi Dalmacijo.

Preostali trije člani lige so povsem zdravi.

Pozdravite Žbono, Martina Lebana in druge, predvsem pa g. Pipana in Dolenca. Zbogom.

Kakšen Dalmatinec sem postal! Slovenščino sem skoraj pozabil, saj nimam priložnosti, da bi jo uporabljal.

11. pismo

Ključ, 20. 10. 1878

Predragi!

Gorje nam!

Armadno poveljstvo je odredilo odhod vseh rezervistov, letnikov 1868, 1869 in 1870. Mi pa smo ostali z dolgim nosom. Predstavljajte si obup, ki se nas je polastil včeraj zvečer, ko je dospel ukaz. Grdo novico so sporočili, ko sem bil na večerji z običajno družino: Buchlerjem, Fazzinijem in več drugimi prostovoljci. V trenutku nam ni teknilo več in vsi besni smo se zastrmeli drug v drugega. (Da ne bo pomote: nihče izmed nas se ni več dotaknil hrane).

Za nameček se bomo morali 27. oktobra odpraviti proti Bugojnu, levo od Livna, in sicer skozi Čadavico, Varcar-Vakuf,³⁶ Jajce, Travnik in Čardak. Marš bo trajal 7 dni. 1. novembra, prav na dan vseh svetih, bomo imeli počitek v Travniku. Glede na to, da je vreme deževno in da so ceste težko prehodne, ne vem, kako se bo izteklo, še posebej ponoči, ko bomo v taboru.

Vsi iz stotnije smo razmišljali, da bi nas hospitalizirali v bolnišnici. Vendar kako? Na to vprašanje ne bi znal odgovoriti.

Ker od 16. oktobra naprej lahko pošta sprejema dvokilogramske pakete, se obračam na vas s prošnjo, da mi pošljete kakšno zdravilo. Najbolje bi bilo, da bi

³⁶ Današnji Mrkonjić grad.

od Rauscherja³⁷ dobili preparat, ki bi mi omogočil – potem ko bi zbolel – odhod v bolnico.

Prosim vas, da mi takoj pošljete odgovor po pošti. Tako sem naveličan te Bosne, da bi takoj zaužil karkoli, kar bi mi omogočilo, da odidem od tukaj.

Prepričan sem, da, če se ne bom izmazal na takšen način, bom ostal vso zimo tu v Bosni, spomladi pa verjetno odšel v Novi Pazar.

Prosim vas, da se potrudite po svojih najboljših močeh in da mi čim prej pošljete pošiljko. V primeru vrnitve v Trst bom šel skozi Dalmacijo.

V nestrpnem pričakovanju vaših novic vam pošiljam najlepši pozdrav.

Za vedno vaš Giovanni

Buchler je storil podobno, ne da bi jaz sprva vedel za to. Šele potem ko sva napisala in zapečatila pismi, sva si zaupala njuni vsebini. Pošteno sva se zakrohotala.

Zbogom

Zadnjič sem vam pisal 16. oktobra. Če mi še niste poslali perila, potem mi pošljite eno srajco, par spodnjih hlač, en par nogavic in to, kar sem vas prosil – zdravilo.

12. pismo

Ključ, 25. 10. 1878

Predraga Tončka!³⁸

Na kratko odgovarjam na tvoje pismo z dne 15. oktobra, ki sem ga prejel šele danes. Nimam namreč veliko časa, kajti pojutrišnjem, 27. t. m. bomo odšli v Bugojno. Zato se moram pripraviti, saj bo pot dolga.

V pismu z dne 20. oktobra, ki sem ga napisal v stanju vznemirjenosti, sem sporočil, kam in kdaj gremo na pot.

Danes sem obiskal zdravnika zaradi ušesa. Noče me poslati v bolnico, ker da bi se moral najprej najaviti, in da sem to storil tik pred odhodom moštva. Obljubil pa mi je, da se bo v Bugojnu potrudil, da me pošlje v Split, od tam pa, če mu bo uspelo, naprej v Trst.

Vseeno mi ni dal veliko upanja, saj mi je dejal, da je bolezen že stara in da bi moral že v Trstu na pregled. Če sem doslej opravljal vojaške naloge, jih lahko tudi še naprej. Bomo videli.

Imate novice o Mettu? Če ni potrošil denarja v Bosni, ga bo v bolnišnicah, kajti če hočeš kaj imeti od bolničarjev, moraš mastno plačati.

Pisala si mi že glede težav z zobmi. Naj morda poskusi z izrednim zdravniškim pregledom. Zdaj ali nikoli več, saj podobne priložnosti ne bo imel zlahka.

³⁷ Zdravnik v središču Trsta.

³⁸ Mankoč je v pismu uporabil nemško inačico Tonerl.

Pisal sem ti, da bodo iz našega polka odpustili letnike '68, '69 in '70. Zgodilo pa se je, da so odpustili zgolj letnik '68, to pa zato, da bi zapolnili vrzel, ki je nastala zaradi številnih bolnih vojakov. Si moraš misliti nejevoljo tistih iz let '69 in '70, potem ko so izvedeli za to?

Zelo mi je žal zaradi požara v vojaški bolnišnici. Če je bil res nameren, kot mi sporočaš, ker je takšno tudi splošno mnenje v Trstu, potem bo toliko slabše za nas. Da bi kaznovali Trst, se bodo spravili na rezerviste v Bosni.

Tudi tu vlada splošno mnenje, da nas pošljejo domov šele spomladi. Vendar Janez upa, da bo to že prej.

Če še niste poslali perila, potem raje počakajte. Pošiljko pripravite za takrat, ko vam to sporoči g. Fazzini, ki je obljubil, da jo bo poslal embalirano v Bugojno. Naslovil jo bo Buchlerju in njegovemu bratu, ki sta v stiku z neko trgovsko hišo.

Prosim, da pripravite srajco, spodnje hlače, nogavice, majico, brisačo in nekaj robčkov.

V primeru, da odidem iz Bugojna, bom naročil Fazziniju, naj pošlje pošiljko nazaj v Trst.

Prosim, da ne pozabite dodati tega, kar sem vam zadnjič pisal.

Kaj nameravate ukreniti glede Nanda? Nič dobrega se ne obeta.

Draga Tončka, prosim te, da mi v svojem naslednjem pismu bolje pojasniš tiste nemške besede s tolikimi pomišljaji. Zelo me zanima, za kaj gre.

Voščim ti vesele praznike, prav tako mami, očetu in vsem vam.

Brat Giovanni

Pozdrave pošiljata tudi Fazzini in Buchler, ki se dobro počutita. Pesti ju edinole močno domotožje.

To zimo se bom moral posloviti od čitalnice, pustnih zabav in Trsta. Piši mi čim prej. Si že prejela moji pismi, datirani 16. in 20. oktober?

13. pismo

Bugojno, 10. 11. 78

Predragi!

V Bugojnu sem prejel vaša toliko pričakovana pisma, datirana 23., 24. in 26. oktober, skupaj z Edinostjo.³⁹

Oprostite mi, če se oglašam po tolikem času, vendar enostavno nisem mogel prej. Da bi ne bili preveč v skrbeh, smo jaz, Buchler in Fazzini zaprosili pred kratkim po telegrafu g. Fazzinija iz Trsta, naj sporoči našim družinam, da se, po dolgem maršu, ki smo ga opravili iz Ključa sem, počutimo dobro. Želel bi vam opisati, kaj smo tedaj doživeli, vključno z neljubimi trenutki, vendar tega ne bom storil, ker se mi ne ljubi in ker nimam veliko časa.

³⁹ Časnik Edinost iz Trsta.

Dodelili so me v polkovno pisarno, kamor me stalno kličejo. Zato nima smisla, da vam pripovedujem o teh doživljajih, ker bom to storil, ko pridem domov. Upam, da bo to kmalu, glede na to, da se je včeraj razširila novica, da bodo umaknili iz Bosne nadaljnjih 40.000 mož, vključno z Webrovim polkom in 7. divizijo. Naj Bog da, da je vse to res, kajti če ostanemo čez zimo v Bosni, bodo številni umrli od mraza. Med pohodi, ko smo spali v taboru, je dvakrat snežilo. Ko smo dospeli v Bugojno, smo se nastanili v hišah, ki pa so umazane, brez oken in peči. Nekatere so tudi brez strehe. Šele včeraj smo prejeli 60 zimskih odej za 180 mož, eno na tri može. 20 jih je ostalo brez, med katerimi tudi jaz, to pa zato, ker sem ločen od stotnije.

Tako je mrzlo, da ne morem spati. Ker ne moremo ne najti in ne kupiti drv, sploh ne prižigamo ognja. Drva dobivamo zgolj za pripravo hrane. Ne merijo jih na meter, ampak po teži.

Dežuje in sneži že ves teden. Hribi so vsi zasneženi, zjutraj pa je vse zaledenelo.

Perila, ki ste mi ga poslali, še nisem prejel. Pričakujem ga vsak dan sproti.

Buchler je prejel več perila in mi je obljubil, da mi bo odstopil nekaj spodnjih hlač in srajco. Noben drug nima tako umazanega in raztrganega perila kot jaz; videti sem kot razcapanec. Čim prejmem novo perilo, bom starega odvrget. Pravzaprav ga bom kar zakopal, da se ga slučajno ne bi kdo dotaknil.

Iz dneva v dan se večja družina gostov.⁴⁰ Če želim primerek, je dovolj, da sežem z roko v nedrje, kjer jih zgrabim različnih velikosti in barv. V Ključu jih še ni bilo, vendar po opravljenih pohodih jih tu, v Bugojnu imajo že tudi gospodje oficirji.

Nobene motivacije nimam, da se delam bolnega. Namesto da bi bolne vojake pošiljali v Split, jih pošljejo v Travnik. Pa še nevarno je glede na to, da vlada tifus.

20 gld. še nisem prejel.

V kratkem vam napišem še kaj več, mogoče že jutri.

Pošiljam vam najlepši pozdrav.

Vaš Giovanni

Imate kaj novic o Mettu?

Zbogom.

14. pismo

Bugojno, 20. novembra 1878

Predragi!

Samo dve stvari bi vam rad povedal. Najprej to, da jutri odidemo proti Dalmaciji, preko Livna in Sinja do Splita, nakar vas bom po dolgem, dolgem času lahko spet objel v Trstu.

Druga novica pa je, da sem prejel 20 gld., za katere se vam zelo zahvaljujem. Žal pa toliko pričakovanega paketa s perilom še nisem prejel, zato bi vas prosil, da ga reklamirate, da se pač ne izgubi.

⁴⁰ Tu avtor pisma misli na zajedavce, ki napadajo ljudi.

Za zdaj bo dovolj. Pošiljam vam lep pozdrav.

Giovanni

Upam, da bom prve dni decembra v Trstu. Danes sem prejel Mettovo pismo iz (*nečitljivo*). Zbogom.

Viri in literatura

Viri

Rokopisna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK) v Ljubljani, Ms 1760.

Literatura

- Andrejka, Jernej, *Naši fantje v Bosni in Hercegovini 1878*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904 (ponatisnila založba Karantanija, Ljubljana, 2000).
- Debelli Turk, Lida, Ciril-Metodova šola pri Sv. Jakobu. V: *Sveti Jakob–zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju* (ur. Debelli Turk, Lida). Trst: ZTT, 1980.
- Edinost 1876–1926, popolnjen in preurejen ponatis jubilejne številke*. Trst: Edinost, 1926.
- Edinost*, 3, 14. 9. 1878.
- Gogala, Roger, *Slovenci v vojnah 1593–1918*. Ljubljana: Potencial, 1992.
- Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za prestopno leto 1924*, Ljubljana: Narodna tiskarna, 1924.
- Koledar za prestopno leto 1884 in kašipot po Trstu* (ur. Viktor Dolenc). Trst: Nova tiskarna, 1884.
- Narodni dom v Trstu 1904–1920* (ur. Marko Pozzetto et al.). Trst: Devin, 1995.
- Primorski slovenski biografski leksikon, dodatek M–Ž*, Goriška Mohorjeva družba, Gorica, 1994.
- Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.

SUMMARY

The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 as Seen through the Letters of Ivan Mankoč

Ivan Vogrič

In his fourteen letters to his relatives, Ivan Mankoč, a native of Trieste, who was in 1878 a member of military units that occupied Bosnia and Herzegovina (which had hitherto been under Ottoman rule), describes the “other side” of this occupation. From the point of view of an ordinary soldier, he strings a series of events, in which he was involved, and describes the atmosphere in the Austro-Hungarian army. In the course of several weeks, his initial enthusiasm was replaced

with unease stemming from his military ordeals. This unease coincides with the resistance the penetrating Austro-Hungarian army was met with and with his confrontation with an unknown country, which was completely different from his own.

The 23-year old native of Trieste was faced with death in the battlefield, with an experience that he had not known before also due to the fact that his district had been exempt from the compulsory recruitment for military service for a long time; the area had not provided military servicemen and was thus not familiar with military operation.

His letters were composed in Italian, however, the Slovene spirit of Trieste is present, he even mentions several Slovene national leaders and societies. The fact that his letters are written in Italian ought to be ascribed to the fact that he had been educated in Italian schools. His letters express his attachment to the city in the gulf, which is evident predominately towards the end of his four-month stay in Bosnia, but also close ties with his fellow Triestines in his unit. As a rule, they were members of the upper strata, predominately of Slovene origin (including the member of the wealthiest Slovene family at the time - the Kalister family).

It can also be gathered from his letters that he failed to grow fond of his new environment. The main reason for this lies in his isolation from the outside world and the civil population, in particular, and his feeling of constant threat, which caused his intense distrust of the local population (especially during his stay in Banjaluka).

The genuineness of his letters is surprising, which hints at the inattentiveness of the military censors. This is most evident in his letters, in which he contemplates how to avoid the rest of his military service and return home or complains about poor conditions in the army. However, this does not prove his lack of confidence in the fundamental state institutions, it is an expression of dissatisfaction with every-day issues (delays in post, exorbitant prices, poor supply of food and military equipment, etc.). When he refers to Muslim members of the resistance, he uses the official terminology (e.g. rebels) and occasionally also more derogatory terms.

All this points to his perplexity and distress, which was the result of the enemy's unpredictability and guerilla warfare. To all this, we must also add war atrocities committed predominately by the army whose member was the author of the letters.

Barbara Riman, Kristina Riman

Slovenci u Hrvatskoj gimnaziji u Zadru od 1897. do 1921. godine

RIMAN Barbara, dr., doc., Institut za narodno-
stna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva
26, barbara.riman@guest.arnes.si

RIMAN Kristina, dr., doc., Sveučilište Jurja
Dobrića u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne
znanosti, HR-52100 Pula, I. M. Ronjgova 1,
kriman@unipu.hr

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154),
št. 3-4, str. 338–363, cit. 87

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En.,
Sn., En.)

Rad prikazuje život i djelovanje stanovništva
koji su doselili iz današnjih slovenskih krajeva
u Zadar. Podaci su prikupljeni iz arhivske građe
koja je pohranjena u Državnom arhivu u Zadru,
a odnose se na djelovanje i rad doseljenika iz
današnjih slovenskih krajeva u Hrvatskoj gim-
naziji u Zadru, koja je djelovala od 1897. do
1921. godine. Osim nastavnog osoblja, promatra
se i struktura učenika koji su naveli slovenski
jezik kao materinski te podaci o njihovim ro-
diteljima. Na temelju podataka zaključuje se
o nekim od razloga dolaska stanovništva iz
današnjih slovenskih krajeva na područje Zadra
i oslikava se njihovo uključivanje u tadašnje
zadarsko društvo.

Ključne riječi: obrazovanje, kultura, slovensko-
hrvatske veze, Slovenci u Zadru, Slovenci u
Hrvatskoj, radne migracije

RIMAN Barbara, PhD, Assistant Professor,
Institute For Ethnic Studies, SI-1000 Ljubljana,
Erjavčeva 26, barbara.riman@guest.arnes.si

RIMAN Kristina, PhD, Assistant Professor,
Juraj Dobrića University of Pula, Faculty of
Educational Sciences, HR-52100 Pula, I. M.
Ronjgova 1, kriman@unipu.hr

**Slovenes in the Croatian *Gimnazija* in Zadar
from 1897 to 1921**

Zgodovinski časopis (Historical Review),
Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 338–363,
87 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article presents the lives and activities of
the population that moved to Zadar from areas
located in present-day Slovenia. The gathered
data stems from the archival material kept in
the State Archives in Zadar and is associated
with the activities and work of immigrants
from areas of present-day Slovenia in the upper
secondary school Croatian *Gimnazija* in Zadar,
which operated from 1897 to 1921. Along
with the teaching personnel, the structure of
students who stated Slovene as their mother
tongue and the data on their parents will also be
observed. Based on the available data, we shall
draw conclusions as to some of the reasons for
the arrival of the population from present-day
Slovenia to the area of Zadar and demonstrate
its inclusion in the then Zadar society.

Key Words: education, culture, Slovene-Cro-
atian relations, Slovenes in Zadar, Slovenes in
Croatia, labour migration

O slovensko-hrvatskim obrazovnim vezama

Veze među slovenskim i hrvatskim krajevima i ljudima traju već stoljećima. Različiti su bili razlozi tog povezivanja, pri čemu su prevladavale ekonomske veze (trgovina, zapošljavanje i sl.). U tim je procesima zamjetnu ulogu imalo obrazovanje, u prvom redu školski sustav i to u svim svojim segmentima. Obrazovne, intelektualne i kulturne veze koje su se ostvarivale kroz školstvo imaju posebno mjesto u hrvatsko-slovenskom povezivanju. Ove su veze bile posebno intenzivne u razdoblju od kraja 19. st. do početka Drugog svjetskog rata koje se smatra „zlatnim razdobljem“ slovenstva u Hrvatskoj.¹ U tom je razdoblju na hrvatskim prostorima, pa tako i na području Zadra, živio i djelovao čitav niz nastavnika, učenika i ostalog obrazovnog osoblja koji je na ova područja došao iz slovenskih krajeva, ili je podrijetlom iz slovenskih zemalja.²

Istraživanja koja se odnose na Slovence u Hrvatskoj, koji žive u udaljenijim krajevima od današnje slovensko-hrvatske granice (Osijek, Dubrovnik, Šibenik, Split i dr.), uglavnom posvećuju pozornost suvremenom razdoblju, dok je povijesno sagledavanje slovenskih migracija u takva mjesta i gradove mnogo manje zastupljeno.³ Razlog manjem interesu za takve migracije nego za migracije u pograničnom prostoru može se tražiti u činjenici da je u udaljenijim krajevima broj doseljenika iz slovenskih zemalja bio manji, a drugačija je bila i struktura tih migranata. Dok su slovenski i hrvatski krajevi bili u istim državnim tvorevinama (Habsburška Monarhija, Kraljevina Jugoslavija ili SFRJ) često su se u udaljenija mjesta doseljavali ljudi koji su bili poticali na preseljenje (bolji posao, bolji egzistencijalni uvjeti i sl.) ili su na neki način na to bili prinuđeni (premještaji zaposlenika i djelatnika u crkvenim i državnim ustanovama). Premještaji koji su bili uvjetovani mjestom zaposlenja, često su rezultirali preseljenjem cijelih obitelji. Dekretom uvjetovana promjena radne okoline u pravilu se odnosila za svećenike, oficire, državne službenike i nastavnike.⁴ Usko u vezi s tim premještajima bile su i gospodarske i

¹ Kržišnik –Bukić, *Znameniti Slovenci*, str. 421.

² Lilek, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*; Kržišnik –Bukić, *Znameniti Slovenci*; Hećimović & Barbieri & Neubauer, *Slovenski umjetnici na hrvatskim pozornicama*; Orožen, *Življenje in delo*., str.41-44.

³ Žitnik Serafin, Janja (ur.) *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev*; Žitnik Serafin, *Organiziranost, delovanje in prihodnji izzivi*; Žitnik Serafin, *Literarna dejavnost*; Kržišnik-Bukić, *O Slovencih in slovenstvu na Hrvaškem*.

⁴ Šuštar, *Poklicne migracije*, str. 209.

političke prilike određenog povijesnog razdoblja, a u ovom se slučaju to odnosi na razdoblje kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Kao što navodi Irena Gantar Godina, kada se radi o činjenici da su se u Hrvatsku morali preseliti državni djelatnici, to „...ni bila kazn oz. nekaj, kar bi odločno zavračali...“.⁵ Stoga se takve migracije može okarakterizirati kao „pseudo-dobrovoljno“ iseljavanje.⁶ Oni koji su bili bez posla u rodnoj (slovenskoj) zemlji odlazili su u Hrvatsku tražiti posao, a oni koji su dobili premještaj morali su otići na prostor Hrvatske jer bi inače, najvjerojatnije, ostali bez posla.

Dio slovenskih migranata stigao je na područje Zadra. Budući da nema sustavnih i detaljnih istraživanja slovenskih migracija na prostoru Dalmacije, nameću se brojna pitanja na koja se odgovor može potražiti promatrajući stanovnike Zadra koji su u taj grad doselili iz slovenskih zemalja. U kontekstu takvog doseljavanja, zanima nas odgovor na pitanje tko su bili doseljenici iz slovenskih krajeva u Zadru, kakva je bila njihova struktura, zašto su dolazili i kako su se prilagodili prostoru i mentalitetu kraja u koji su se naselili.

Pojedinci koji se dosele na određen prostor postaju dio zajednice, neovisno o tome koliko se taj zajednici mogu i žele prilagoditi. Zajednica, naravno, prati i često bilježi njihov život i rad, stvarajući sebi sliku ne samo o pojedincu kojeg promatra i prima u svoj život, već i o cijeloj grupi koju dotični pojedinac kao stranac predstavlja, što često rezultira generalizacijama i predrasudama. S obzirom na te i takve pojave, promatrajući životni put pojedinaca, može se barem djelomično odgovoriti na ovdje postavljena pitanja. Evidentiranjem i dokumentiranjem pojedinih životnih priča može se ilustrirati što se s priseljenim pojedincima događalo i pripomoći u izgradnji slike položaja doseljenika, ali i o mentalitetu i toleranciji onih koji su te „furešte“ i „Kranjce“ prihvaćali, odnosno atmosferi koja je vladala u određenoj društvenoj sredini, kao u ovom slučaju u Zadru.⁷

Kao što se na prostorima Hrvatske nije pridavala osobita pozornost slovenskom useljeništvu, tako se nije pridavala velika pozornost nastavnicima slovenskog podrijetla. Neki su hrvatski i slovenski povjesničari izradili pregled života i djelovanja nekih značajnijih pedagoških i prosvjetnih djelatnika koji su bili prepoznati na prostoru Hrvatske ili Slovenije, ali jako je mnogo onih koji uopće nisu dobili svoje zaslužno mjesto. Osim tim nastavnicima, nije se pozornost pridavala ni ostalim stručnjacima koji su sudjelovali u sustavu obrazovanja, a u ovom je slučaju riječ o nadzornicima.

Važni sudionici odgojno-obrazovnog procesa su učenici, ali i njihovi roditelji. Upravo se iz podataka zapisanih u školskim imenicima mnogo može zaključiti o strukturi ljudi koji su bili naseljeni na nekom mjestu. Za utvrđivanje podrijetla važna nam je bila bilješka o mjestu rođenja pojedinog učenika, ali i bilješka o materinskom jeziku svakog pojedinog učenika, što je za nas predstavljalo bitan pokazatelj o tome je li netko slovenskog podrijetla. Vodeći se podacima o roditeljima ili skrbnicima,

⁵ Gantar Godina, *Slovenski intelektualci*, str. 167.

⁶ Gantar Gordina, *Slovenski izobraženci na Hrvaškem po letu 1868*, str. 157.

⁷ Pislar Fernandez, *Slovenci v železni Loreni*; Jurčić-Čargo *Slovenci na Hrvatskoj gimnaziji u Pazinu*, str. 367-382

nastojali smo utvrditi razloge dolazaka pojedinaca i njihovih obitelji.⁸ Polazište za promatranje slovenskog useljništva u Zadru do 1918. godine predstavljaju podaci prikupljeni iz Imenika Hrvatske gimnazije u Zadru za razdoblje od školske godine 1897./1898. do školske godine 1920./1921., podaci dobiveni iz arhivskih dokumenata te bilješke i podaci iz onodobnog zadarskog tiska: Narodnog lista i Hrvatske krune.

Kada se promatra hrvatske klasične gimnazije kroz povijest, može se ustanoviti da su gotovo sve u svojem kolektivu imale nastavnike koji su dolazili iz različitih krajeva današnje Slovenije. Broj je nastavnika i drugog obrazovnog osoblja varirao ovisno o mjestu gdje je gimnazija djelovala i o periodu kada je djelovala. Broj nastavnika koji su došli s prostora današnje Slovenije u pojedinu gimnaziju uglavnom je ovisio o geografskom smještaju škole. Varirao je i broj učenika koji su dolazili iz slovenskih krajeva i koji su se školovali u hrvatskim gimnazijama.

Utjecaj koji su nastavnici i učenici sa slovenskih prostora izvršili na domaće stanovništvo, prepoznala je i Danijela Jurčić Čargo. Ona je u radu „Slovenci u Hrvatskoj gimnaziji u Pazinu od 1899. do 1918. godine“⁹ obuhvatila slovenske nastavnike i utjecajnije učenike iz slovenskih krajeva koji su se tamo školovali. To je ujedno i jedini cjelovitiji rad o slovenskim nastavnicima i učenicima u nekoj hrvatskoj gimnaziji.

Irena Gantar Godina navodi čitav niz nastavnika koji su u hrvatskim školama u 19. stoljeću obnašali različite funkcije, od nastavnika do ravnatelja obrazovnih institucija. U članku „Slovenski izobraženci iz Prage na Hrvaškom“ autorica detaljnije opisuje život triju intelektualaca koji su svojevrijem odabrali živjeti u hrvatskim krajevima nakon završenog školovanja u Pragu.¹⁰

Obuhvatnije djelo o nastavnicima iz slovenskih krajeva koji su djelovali na prostoru današnje Hrvatske je knjiga „Slovenski v tujini službojoči šolniki“ Emilijana Lileka.¹¹ Autor upozorava na veliki broj učitelja koji su iz različitih razloga odlazili u druge države Habsburške (a potom i Austro-Ugarske) Monarhije. Nabrojao je i naveo osnovne informacije o svim profesorima za koje je znao da su rođeni u slovenskim zemljama, a koji su radili izvan svog zavičaja. Poimence navodi 120 nastavnika, čime je ponudio do sada najpotpuniji pregled slovenskih migranata.

Podatke o slovenskim nastavnicima u hrvatskim školama zabilježio je i Antun Cuvaj u djelu „Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije:

⁸ Treba imati na umu da podaci preuzeti iz tih knjiga nisu reprezentativni jer doseljenici koji nisu imali djecu koja su pohađala gimnaziju u Zadru i nisu pripadali nastavničkom kadru, nisu zabilježeni u tim knjigama.

⁹ Jurčić Čargo, *Slovenci na Hrvatskoj gimnaziji u Pazinu*, str. 367.-382.

¹⁰ Autorica u radu piše o Luki Zimi, Josipu Žiteku i Jerneju Francelju, za kojeg navodi da je „...pravi izseljenec na Hrvaškom...“ (Godina Gantar, *Slovenski izobraženci iz Prage*, str. 198.), spominje i niz drugih koji su bili aktivni i svoj su životni vijek proveli u Hrvatskoj. U članku „Slovenski izobraženci na Hrvaškom od 1850. do 1860“ predstavlja i mnoge druge slovenske intelektualce koji su djelovali na prostoru današnje Hrvatske. Posebno je istaknula Ivana Steklaša (Gantar Godina, *Slovenski izobraženci na Hrvaškom po letu 1868*, str. 153.-166.) i Jerneja Francelja (Gantar Godina, *Slovenski intelektualci- izseljenci*, str. 165.-183.).

¹¹ Lilek, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*.

od najstarijih vremena do danas¹². On je u 11 svezaka s ukupno 6 958 stranica obuhvatio priloge o školstvu na području Hrvatske i Slavonije što ih je prikupljao tijekom 15 godina iz školskih spomenica, tiskanih publikacija (knjiga i časopisa) i arhivske građe.¹³ U njima je zabilježen i veliki broj Slovenaca koji su iz različitih razloga dolazili na prostor Hrvatske. Ali svakako, poput Lileka, niti on ne spominje sve one koji su djelovali na prostoru današnje Hrvatske.

Ostali radovi hrvatskih i slovenskih znanstvenika o profesorima i drugim intelektualcima iz slovenskih krajeva, a koji su živjeli i djelovali na prostoru današnje Hrvatske, temelje se uglavnom na donošenju usputnih podataka o važnijim osobama koje su djelovale u različitim kulturno-obrazovnim i znanstvenim institucijama.¹⁴

Zadar do 1918. godine

Zadar ima specifičnu povijest. U razdoblje do 1918. godine imao vrlo važnu ulogu u Habsburškoj, kasnije Austro-Ugarskoj Monarhiji, gdje je sve od 1797. do 1918. godine bio središte pokrajine Kraljevine Dalmacije.¹⁵ Svoju je ulogu središta zadržao i u periodu francuske vladavine od 1804. do 1814. godine.¹⁶

Veze između slovenskih krajeva i Zadra koje se odnose na migracije stanovništva postoje i prije sredine 19. st.¹⁷ Dok je to doseljavanje, prema dostupnim podacima, u ranijim razdobljima bilo rijetko, ono se omasovilo krajem 19. stoljeću. Na povećan broj dolazaka vjerojatno je utjecala i politika Habsburške odnosno Austro-Ugarske

¹² Cuvaj, *Građa*.

¹³ Djelo je strukturirano kronološki. Svaki svezak ima registar (zajedničko abecedno kazalo imena i pojmova), a u 11. svesku je registar za svih prethodnih svezaka. <http://www.hsmuzej.hr/hrv/predmet.asp?p=673>, preuzeto 27. 1. 2015.

¹⁴ Riman, K. *Naznake identiteta u hrvatskom i slovenskom putopisu Ivana Macuna*; Riman, K. *Literarizacija iskustva (ili stvarnosti) u Barleovu putopisu "Put na Volajsko jezero"*, Riman, K. – Riman, B. *Jedan čovjek - cijelo kazalište/ En človek - celo gledališče*, Kržišnik-Bukić, *Znameniti Slovenci*, str. 421.-445.; Šuštar, *Poklicne migracije*, str. 209. i dr.

¹⁵ Pokrajina Kraljevina Dalmacija je bila podijeljena na 14 kotara, a jedan od njih je bio Zadarski kotar koji je obuhvaćao općine Zadar, Rab, Pag, Silbu, Sali, Nin, Novigrad i Biograd. Kotar je imao površinu od 1631 km², a na tom je prostoru 1910. godine živjelo 84 113 stanovnika. Što se tiče jezične pripadnosti, najveći je broj stanovnika govorio hrvatskim jezikom i to 70 838, talijanskim 11 768, njemačkim 488, češkim 120, a slovenskim 102 govornika (Bralić, *Zadarski fin-de-siecle*, str. 732-733.).

¹⁶ Bralić, *Zadarski fin-de-siecle*, str. 731.

¹⁷ Tako se spominje Francisco de Pavonibus de Lubiana, koji je prije 1463. godine, dvije godine i 10 mjeseci živio i radio i u Zadru (Voje, *Trgovski stiki*, str. 221.-227.) kao kancelar (Voje, *Ljubljancan Franciscus de Pavonibus*, str. 20.) Krajem 16. i početkom 17. stoljeća među stanovnicima Zadra nalaze se: Loredan Zamarja da Piran, majstor i njegov sin Loredan Lucia Bernardin caleger (postolar) da Piran, koji je sa sobom doveo i svoju obitelj. Spominje se i Gatinomio Vice da Capo d'Istria. Za Pastor(e) Pietra tesser (tkalac) je kao mjesto dolaska bila zabilježena samo pokrajina: da Carnia. Spominju se i osobe koje nisu imale zabilježena prezimena, ali su nosile oznaku današnjih slovenskih krajeva: da Carniza Catarina, da Cessana (Sežana) Bartolo, da Goritia Funia hab. a Zara, da Pirano Domenego te Piranese Lucietta. (Jelić, *Stanovništvo Zadra*).

Monarhije. Upravo u vrijeme Habsburške monarhije, povjesničari smatraju da je Zadar bio mjesto državnih činovnika, te da je politika Habsburške monarhije bila izolacija Zadra od njegova zaleđa. U skladu s takvom politikom, vlasti su donijele odluku o uporabi talijanskog jezika kao službenog jezika u dalmatinskoj upravi, te se podupiralo doseljavanje stanovništva iz različitih dijelova Habsburške monarhije¹⁸ pa tako i iz slovenskih krajeva. Smatra se da je gotovo 40% stanovništva grada činilo mnogobrojno činovništvo državnih, autonomskih i općinskih vlasti. Visoko je činovništvo pak predstavljalo konglomerat sastavljen od pripadnika različitih naroda koji su sačinjavali Habsburšku monarhiju.¹⁹

Broj stanovnika u Zadru se naglo povećavao od druge polovice 19. stoljeća pa do početka Prvog svjetskog rata. To je bila posljedica gospodarskog razvoja Zadra, a osim toga, smatra se da je upravo u tom vremenu u Zadar došlo mnogo državnih službenika i činovnika te carskih i kraljevskih djelatnika s prostora cijele Habsburške, odnosno Austro-Ugarske Monarhije.²⁰ Neki od njih su došli iz današnjih slovenskih krajeva:

Areon, Jacob; rođen u Vrtojbi 1. maja 1830. godine, carski i kraljevski općinski komesar;

Karlin, Martino; rođen u Ljubljani 3. studenoga 1796. godine, u Imotskom je radio kao državni gradski liječnik;

Schweiger, Gregor; rođen u Črnomlju 21. ožujka 1824. godine, bio je carski i kraljevski viši policijski komesar u Zadru;

Schusterschić, Stefano; rođen u **Šmihelu pod Nanosom**, prvo je bio vodnik i desetnik u kraljevskoj vojsci, a od 1857. godine činovnik u gradskoj upravi u Zadru;

dr. Smid (Schmidt), Ignazio; rođen u Radečama 1807. godine, u Ljubljani se školovao za kirurga, a radio je kao liječnik u Imotskom i Zadru;

Urschich, Eduardo; rođen u Sežani 10. maja 1828. godini, radio je kao oružarnik u Zadru.²¹

Pojedinci su se doseljavali i nakon 1918. godine. Postoji podatak da je u Benkovcu 1918. godine djelovao odvjetnik **Ante Medveš**, a njegov dolazak se spominje i u lokalnim novinama. „Dr. Ante Medveš, brat Slovenac, upisan kao odvjetnik, otvara pisarnicu.“²² Ovakvih i sličnih obavijesti o različitim službenicima bilo je više, ali s obzirom na to da u ovako sročnim obavijestima nije uvijek bilo naznačeno mjesto rođenja ni odakle je dotična osoba došla, ovdje nisu posebno izdvojeni takvi zapisi.

¹⁸ Graovac, *Populacijski razvoj Zadra*, str. 59.

¹⁹ Bralić, *Zadarski fin-de-siecle*, str. 741.

²⁰ Graovac, *Populacijski razvoj Zadra*, str. 60.-62.

²¹ Podaci su preuzeti iz HR-DAZD-88.Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju. U raznim spisima Namjesništva (svežanj 31 i svežanj 33) i u evidenciji zabilježeni su samo oni pojedinci koji su se u Zadru, odnosno u Pokrajni Dalmaciji, umirovili. Da postoji detaljnija evidencija državnih službenika koji su radili u Dalmaciji, vjerojatno bi spisak bio veći. Ovako on dostaje da se ilustrira doseljavanje državnih službenika, koje je bilo različitog intenziteta sve do 1918. godine. Potrebno je napomenuti da su sva imena i prezimena doslovno preuzeta iz navedene građe.

²² Hrvatska kruna, 1918, str. 2.

Gimnazija u Zadru i Slovenci

Zadarska gimnazija nije jedina institucija na području Hrvatske u kojoj su radili nastavnici i učili učenici slovenskoga podrijetla. U tom su smislu poznate Pazinska²³ i Varaždinska²⁴ gimnazija.²⁵ U Pazinsku gimnaziju²⁶ dolazili su iz onih slovenskih krajeva u kojima su djelovale samo škole s talijanskim jezikom poučavanja, a u Varaždinsku su gimnaziju dolazili učenici kojima je ona bila bliže nego neka slovenska škola. Nastavnike i učenike iz slovenskih krajeva pronalazimo u hrvatskim gimnazijama udaljenijima od današnje slovensko-hrvatske granice. S obzirom na te podatke, pregledani su izvještaji o radu gimnazija u Zadru,²⁷ Dubrovniku²⁸ i Splitu.²⁹ I dok u Splitu³⁰ nije bio zabilježen nijedan učenik koji je naveo slovenski kao materinski jezik, u Dubrovniku³¹ ih je bilo zabilježeno nekoliko.³² Postoji mogućnost da je u gimnaziji u Splitu ili Dubrovniku djelovalo još profesora slovenskoga podrijetla, ali bi trebalo provesti detaljnija istraživanja da bi se to potvrdilo. Neki od ovdje navedenih profesora djelovali su i u drugim gimnazijama na području Hrvatske.

²³ Balota, *Stara pazinska gimnazija*; G. Labinjan & T. Ujčić (ur.) *Spomen-knjiga gimnazije u Pazinu 1899-1969.*; J. Šiklić (ur.) *Hrvatska gimnazija u Pazinu.*

²⁴ Filić, (ur.), *Spomenica varaždinske Gimnazije: 1636-1936*; Horvat, *Prosvjetni i kulturni rad*, str. 249.-258.; Horvat, *Fizikalna zbirka*, str. 99-114

²⁵ U Gimnaziji u Varaždinu djelovali su brojni učitelji: Štajerci Andrija Zamberger, Ambroz Gable i Teodor Cronstein (Vanino, *Slike iz galerije*, str. 138-150). Osim njih u školi su djelovali i Janez Trdina, Matija Valjavec i Sebastijan Žepić (Šustar, *Poklicne migracije*, str. 209. - 224.)

²⁶ Od 1899. do 1913. godine gimnaziju je pohađalo 2511 učenika, a od toga ih je 440 navelo slovenski jezik kao materinski (Jurčić-Čargo, *Slovenci na Hrvatskoj gimnaziji*, str. 374). Najviše slovenskih učenika, njih 340, došlo je iz slovenskog dijela Istre te tržaškog Krasa, iz Kranjske je došlo 40 učenika, iz Štajerske 15 i iz Koruške je došao 1 učenik (Labinjan, Ujčić, *Spomen-knjiga gimnazije*, str. 185-191). Kontinuirano obrazovanje učenika iz slovenskih krajeva u Pazinskoj gimnaziji bilo je uvjetovano uglavnom političkim razlozima. Radi averzije prema talijanskim i njemačkim školama, roditelji su svoju djecu radije upisivali u udaljenu hrvatsku Gimnaziju. Prva gimnazija sa slovenskim nastavnim jezikom u Austrijskom primorju bila je otvorena u Gorici neposredno prije Prvog svjetskog rata. (Ciperle & Vovko, *Šolstvo na Slovenskem*, 66)

²⁷ *I. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru do XVI. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru; Program Državne gimnazije s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom u Zadru za školsku godinu 1918.-1919.*

²⁸ *Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1890./1891. do Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1915./1916.*

²⁹ *Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1900./1901. do Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1912./1913.*

³⁰ U Splitu su djelovali slovenski profesori: Lovre Mahnič, Simon Rutar, Nikola Žagar, Rajmond Čuček i Jožef Roža (Lilek, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*).

³¹ U Dubrovniku je, osim učenika, bilo zabilježeno i nekoliko profesora koji su bili rođeni na prostoru današnje Slovenije: Fran Borštnik, Josip Posedel, Jožef Cobenzl, Baltazar Cant, Andrej Pavlica i Valentin Pregelj. Kao profesore Državne velike gimnazije u Dubrovniku navedeni su Vinka Levičnika, Adolfa Lapajnu i Ivana Prijatelja (Lilek, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*).

³² *Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1895./1896.*, str. 81.

Slovenski učenici u Zadarskoj gimnaziji

Kao što je u drugim klasičnim gimnazijama u Hrvatskoj zabilježen veći ili manji broj učenika koji su bili rođeni u nekom današnjem slovenskom mjestu, ili su pak naveli slovenski kao materinski jezik, takvi su učenici pohađali i Zadarsku gimnaziju. No, za razliku od nekih drugih gimnazija, u njoj je zabilježen relativno malen broj učenika koji su naveli slovenski kao materinji jezik. Stoga je moguće nabrojati sve takve učenike, imenom i prezimenom, bez obzira na njihov kasniji životni put i postignuća. Tako nešto nije moguće, odnosno, vrlo je teško napraviti za klasične gimnazije gdje je broj učenika broj bio mnogo veći. Za neke se učenike, kao i njihove roditelje ili skrbnike, moglo pronaći dodatne podatke o njihovom životu i radu, a neki su se izgubili u mnoštvu povijesnih podataka, te se nije mogao slijediti njihov životni put.

Broj učenika po školskim godinama koji su naveli slovenski kao materinski jezik u Brojevi su prikazani u Tablici br. 1.

Tablica 1. Prikazan broj učenika po školskoj godini

Školska godina	Broj učenika	Materinski jezik		
		Hrvatski jezik	Slovenski jezik	Ostali
1901/1902	229	219	3	7
1902/1903	262	248	3	11
1903/1904	284	271	3	10
1904/1905	288	279	2	7
1905/1906	278	264	4	10
1906/1907	263	251	3	9
1907/1908	297	288	2	7
1908/1909	286	278	3	5
1909/1910	283	274	1	8
1910/1911	309	299	0	10
1911/1912	316	303	1	12
1912/1913	337	325	1	11
1913/1914	328	314	1	14
1914/1915	358	343	1	14
1915/1916	377	358	1	18
1916/1917	424	401	2	21
1917/1918	424	402	2	20
1918/1919	436	423	2	11

Kao što se vidi iz Tablice br. 1., relativno je malen broj onih učenika koji su naveli slovenski kao materinski jezik. No, čini se da je materinski jezik u promatranom razdoblju bio promjenjiva determinanta. Naime, prilikom pregleda školskih imenika u Gimnaziji, vidi se da su isti učenici u različitim školskim godinama različite jezike navodili kao svoj materinski. Nekada je to bio slovenski, nekada hrvatski, a nekada neki drugi jezik Austro-Ugarske Monarhije.³³

³³ Iako je po školskoj godini različit broj onih pojedinaca koji su se odlučili navesti slovenski kao materinski jezik, on ipak postoji sve od otvaranja škole pa do njezinog zatvaranja. Iznimka je školska godina 1910/1911 u kojoj nije bio zabilježen nijedan učenik koji bi naveo slovenski kao materinski jezik. Zašto su neki učenici iz godine u godinu mijenjali iskaz o svojem

Kontinuirana prisutnost učenika koji navode slovenski jezik kao materinski jezik, te analiza podataka o njihovim obiteljima (zaposlenje oca, život u matičnoj obitelji ili kod skrbnika, itd.) uz ostalo ukazuje na razloge doseljavanja učenika i njihovih roditelja, odnosno staratelja. Za svakog su učenika usustavljeni utvrđeni podaci. Učenici su navedeni abecednim redom prema prezimenu.

Adolf Bačer rođen je 23. rujna 1909. godine u Mirenu. Kao materinski naveo je slovenski jezik. Otac, Viktor Bačer, po zanimanju je bio policijski agent. Podrijetlom je bio iz Zagraja (danas Sagrado u Italiji), a njegova žena, Štefaniya Pelikan, iz Mirna pri Gorici.³⁴ Adolfov brat Karel Bačer rođen je u Zadru.³⁵

Ludvik Čič rođen je u Staroj vasi kod Postojne 25. kolovoza 1905. godine. Kao materinski naveo je slovenski jezik.³⁶ Njegov otac, Pavao Čič, bio je carski i kraljevski oružarnički nadstražar i to najprije na Dugom otoku u mjestu Sali, potom u Novalji, a na kraju u Splitu. Osim Ludvika, gimnaziju je pohađao i njegov mlađi brat **Adolf Čič**, koji je bio rođen u Novalji. I za njega je bilo navedeno da mu je materinski jezik slovenski. Prema podacima navedenima u imeniku, čini se da su u vrijeme pohađanja gimnazije sinovi živjeli s majkom u Zadru, a kada im se otac preselio u Split, napustili su zadarsku gimnaziju i školovanje nastavili u Splitu.³⁷ No, nije jasno zašto u godišnjim programima splitske gimnazije nije ni za jednu školsku godinu navedeno da je netko od učenika naveo slovenski kao materinski jezik.

Upravo je Ludvik (Ljudevit) Čič jedna od osoba koja svojim daljnjim životom može ilustrirati što se događalo s pojedincima koji su iz slovenskih krajeva došli na prostor današnje Hrvatske i tamo živjeli relativno dugo. On je, nakon završene gimnazije u Splitu 1925., otišao na studij u Ljubljani na Filozofski fakultet. Diplomirao je 1. srpnja 1930. godine i iste je godine počeo raditi u Državnoj gimnaziji u Osijeku, gdje je ostao sve do 1945. godine.³⁸ U međuvremenu je položio ispit za profesora u Ljubljani. U Osijeku se vjenčao sa Zvonimirom Balog s kojom je imao jednog sina, Srečka Marijana.³⁹ Godine 1946. radio je u Gimnaziji u Požegi, da bi potom bio stavljen na raspolaganje Ministarstvu prosvete NR Slovenije. Poslan je u Državnu gimnaziju u Maribor i tamo je ostao sve do umirovljenja.⁴⁰

materinskom jeziku, ne zna se. Možda su učenici samoinicijativno mijenjali određenje jezika, možda su profesori te podatke zapisali prema svojem nahodaženju, odnosno bez pitanja učenika. Možda postoji i neki drugi razlog, koji trenutačno nije poznat i ne može se ustanoviti.

³⁴ Primorski slovenski biografski leksikon (dalje: PSBL), sv. 1., str. 27

³⁵ Karel Bačer rođen je 13. svibnja 1917. godine u Zadru, a umro je 5. kolovoza 2008. godine u Šmajerškim Toplicama. Diplomirao je 1940. godine slavistiku na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Poučavao je u slovenskim gimnazijama u Ljubljani i Novom Mestu. Poučavao je i na različitim tečajevima te je bio član ispitnih komisija. Djelovao je kao pedagoški savjetnik u Zavodu za prosvjetno-pedagošku službu u Novom Mestu, a radio je i kao knjižničar u Studijskoj knjižnici Mirana Jarca. Njegova bibliografija obuhvaća 21 zapis (ibidem).

³⁶ Hrvatski državni arhiv u Zadru (dalje: HRDAZD), fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897. -1921.); *Glavni imenik*, 1916./1917., Čič Ludvik

³⁷ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897. -1921.); *Glavni imenik*, 1918./1919., Čič Adolf

³⁸ Državni arhiv Slovenije (dalje: SI AS), Fond: Ministarstvo za prosvetu Ljudske Republike Slovenije, Čič Ljudevit, br. 506.

³⁹ Sršan, *Biografije učitelja*, str. 100.

⁴⁰ SI AS, Fond: Ministarstvo za prosvetu Ljudske Republike Slovenije, Čič Ljudevit, br. 506.

Janko Debelak rođen je 31. kolovoza 1895. godine u Ljubljani. I za njega je bilo navedeno da mu je materinski jezik slovenski.⁴¹ Gimnaziju je pohađao i njegov mlađi brat **Milutin Metod Debelak**, koji je 17. kolovoza 1897. godine rođen u Trstu. I za njega je bio zabilježen slovenski kao materinski jezik.⁴² Njihov je otac bio Janko Debelak,⁴³ djelatnik poštanskog ureda u Zadru. Braća su školovanje nastavili u Ljubljani jer je njihov otac nakon Prvog svjetskog rata tamo dobio posao. Milutin Debelak je, poput Ljudevita Čiča, svoje školovanje nastavio na Sveučilištu u Ljubljani. Upisao je prvu godinu Tehničkog fakulteta 1919./1920., strojno-elektrotehničko odjeljenje.

Rudolf Endlicher rođen je 4. travnja 1890. godine u Ljubljani. Kao materinski jezik je naveo slovenski. Njegov otac Augustin bio je ravnatelj Zemljišno-vjeresijskog zavoda (1898.-1924.) u Zadru sve od njegova osnivanja.⁴⁴ Njegov brat **Ivan Endlicher**,⁴⁵ rođen 9. lipnja 1891. godine u Ljubljani, također je polazio zadarsku gimnaziju. U prvoj je godini školovanja uz njegovo ime kao materinski jezik bio zapisan njemački,⁴⁶ a kasnije je promijenjen u slovenski.⁴⁷

⁴¹ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897. -1921.), *Glavni imenik*, 1904./1905., Debelak, Janko

⁴² HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897. -1921.), *Glavni imenik*, 1908./1909., Debelak, Milutin-Metod

⁴³ Debelak, Janko, slovenski pravnik i stručnjak za poštanski promet. Rođen je 24. lipnja 1868. u Malim Rodnama, a umro je 15. siječnja 1925. godine u Ljubljani. Studirao je pravo dok je radio u Beču. Potom se 1891. godine zaposlio u pošti te je radio u različitim krajevima Austro-Ugarske Monarhije: Trstu, Ljubljani, Beču, Sarajevu i Zadru. Nakon Prvog svjetskog rata u Ljubljani je bilo osnovano Poštno in brzojavno ravnateljstvo 14. studenog 1918. godine, a on je bio postavljen za prvog ravnatelja. Nakon imenovanja, odmah je u službovanje uveo slovenski jezik, izdao je priručnik „Kratko nemško-slovensko poštno izrazoslovje“, a na njegovu su inicijativu u siječnju 1919. godine bile izdane i prve slovenske marke, koje su upotrebljavala i sva druga poštanska ravnateljstva u Kraljevini SHS sve do siječnja 1921. godine, kada su bile uvedene jedinstvene marke za svu državu. (*Enciklopedija Slovenije*, str. 180.)

⁴⁴ Zemljišno-vjeresijski zavod u Zadru osnovan je 12 godina nakon što se krenulo s prvim idejama o tome i bio je pod kompetencijom Sabora. Dodjeljivao je kredite pojedincima na temelju procjene zemljoposjeda i godišnjeg prihoda zemlje zavedene u katastru. Poslije 10 godina postojanja Vjeresijski zavod je počeo raditi na tome da osnuje svoje filijale u Šibeniku za koji su procjenjivali u Zavodu da se “silno razvija” te u Splitu i Dubrovniku. (Ganza Aras, *Pokušaji kapitalističke preobrazbe*, str. 146.-147.)

⁴⁵ Ivan Endlicher, slovenski gimnazijalac, rođen je 9. lipnja 1891. u Ljubljani, a umro je 4. rujna 1915. u Grazu. Bio je jedan od voditelja đачke jugoslavenski usmjerene organizacije. Bio je oduševljen idejom jugoslovenstva, dobar organizator i retor. U organizaciji je bio aktivan prije svega od 1913. godine, još dok je bio gimnazijalac, a radi političke aktivnosti bio je isključen iz gimnazije u Sušaku (Rijeka) te se morao vratiti u Ljubljanu. Nakon sarajevskog atentata na prestolonasljednika Franju Ferdinanda bio je zatvoren, 1914. godine osuđen na 7 mjeseci zatvora. U zatvoru je umro od sušice. (Janez Cvirn, Vasilij Melik, Dušan Nećak (ur.), *Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja*, Oddelek za zgodovino Filozofska fakultete, Ljubljana, 1997; Niko Bartuović, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, Izdanja Direktorijuma Orjune, Split, 1925.; *Enciklopedija Slovenije*, str. 42.)

⁴⁶ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1902./1903., Endlicher, Rudolf.

⁴⁷ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1904./1905., Endlicher, Rudolf.

Vladimir Gobec, rođen je u Mariboru 14. studenoga 1897. godine i kao materinski je naveo hrvatsko-srpski jezik. Njegov je otac, Josip Gobec, bio zaposlen kao činovnik pri carskoj i kraljevskoj željeznici.⁴⁸

Vladimir Lilek, rođen je 25. ožujka 1889. godine u Sarajevu. Kao materinski jezik je naveo slovenski.⁴⁹ Otac mu je bio Emilijan Lilek, zaposlen u istoj gimnaziji koju je pohađao Vladimir. Nakon mature, Vladimir je nastavio sa školovanjem u Beču.⁵⁰ Prije nego što je uspio diplomirati, bio je mobiliziran i poslan na bojište. Svojim se roditeljima zadnji puta javio u rujnu 1914. godine. Vjeruje se da je umro negdje kod Grodenka gdje je stradala njegova pukovnija.⁵¹

Reinhenvater August, rođen je 28. srpnja 1902. u Celju. Kao materinski jezik je naveden hrvatski. Njegov otac Jakov radio je kao narednik u Orahovici.⁵²

Stolfa Vjekoslav, rođen je 25. studenoga 1908. godine u Divači, a kao materinski jezik je naveo hrvatski. Njegov otac Vjekoslav bio je posjednik u Divači. Vjekoslav je za vrijeme školovanja u Zadru bio kod skrbnika dr. Alojza Gustina,⁵³ višeg redarstvenog povjerenika.⁵⁴

Štrekelj Vladimir rođen je 14. srpnja 1890. godine u Komenu. Kao materinski jezik je naveo slovenski.⁵⁵ Njegov otac Vjekoslav Štrekelj bio je povjerenik za filokseru u Zadru.

Urdih Antun rođen je 16. siječnja 1891. godine u Mavhivanjama. Kao materinski jezik je naveo slovenski. S obzirom da mu je otac umro, bio je pod skrbištvom Josipa Urdiha, carskog i kraljevskog namjesnika u Zadru.⁵⁶

Frano-Josip Vrečko rođen je u Beču 10. kolovoza 1900. Kao materinski jezik je naveo češki, a ovdje je naveden jer je njegov brat **Milan Vrečko**, isto rođen u Beču, 25. travnja 1899. godine, naveo za svoj materinski jezik slovenski. Otac se zvao Jakov, bio je carski i kraljevski viši poštanski povjerenik u Zadru.⁵⁷ Svakako

⁴⁸ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1910./1911., Gobec, Vladimir.

⁴⁹ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1901./1902., Lilek, Vladimir.

⁵⁰ Orožim, *Življenje in delo*, str. 45.

⁵¹ To nije bila jedina tragedija Emilijana Lileka. Nekoliko godina nakon gubitka sina, izgubio je i kćer, Emu. (idem, str. 60.)

⁵² HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1916./1917., Reinhenvater, August.

⁵³ Alojz Gustin je od 1911. godine u Zadru bio načelnik Redarstvenog odsjeka te se smatra da je bio jedan od najmoćnijih ljudi u gradu u vrijeme Prvog svjetskog rata. (Bralić, *Zadarski fin-de-siecle*, str. 732.) Sredinom studenog 1918. godine napustio je Zadar, i otišao u Ljubljanu gdje je postao policijski zapovjednik u službi mjesnog Narodnog vijeća Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. (Bralić, *Zadar u vrtlogu*, str. 243.-266.)

⁵⁴ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1917./1918., Stolfa, Vjekoslav.

⁵⁵ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1902./1903., Štrekelj Vladimir.

⁵⁶ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1903./1904., Urdih, Josip.

⁵⁷ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1910./1911., Vrečko, Frano-Josip.

postoji mogućnost da se otac radi svoga posao selio po cijeloj nekadašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji i da su stoga djeca materinskim jezikom smatrali jezik onog kraja u kojem su rođeni.

Pavao Zavadlal, rođen je 27. prosinca 1887. godine u Pazinu. Kao materinji naveo je slovenski jezik. Njegov otac Mihovil Zavadlal⁵⁸ bio je carski i kraljevski nadzornik u Zadru. Svoje je gimnazijsko školovanje Pavao započeo u dubrovačkoj gimnaziji, da bi se potom 1898. godine radi očevo posla preselio u Zadar, gdje je ostao sve do mature.⁵⁹ Maturirao je šk. godine 1906./1907., a u Programu je bilo zapisano da će studirati teologiju.⁶⁰ Školu je pohađao i njegov brat **Sergij Zavadlal**, rođen 15. listopada 1893. godine u Celju. Kao materinski jezik i on je naveo slovenski.

Posljednji učenik koji je kao materinski jezik naveo slovenski, bio je **Jakov Zerer**, rođen 4. travnja 1903. godine u Zadru. Otac Josip bio je zaposlen pri carskom i kraljevskom namjesništvu kao pisar.⁶¹

Slovenski profesori u Gimnaziji

U Gimnaziji u Zadru zabilježeno je djelovanje samo dvaju profesora koji imaju slovenske korijene, a to su bili Viktor Cotič i Emilijan Lilek.⁶²

Viktor Cotič je rođen u Trstu 8. prosinca 1885. godine, a umro je u Ljubljani 29. lipnja 1955. Pohađao je nižu realnu gimnaziju u Idriji, a od 1908. godine je u Beču studirao na slikarskoj akademiji kod profesora R. Bachera. Kao profesor crtanja podučavao je u Gimnaziji u Zadru dvije školske godine. Od 1919. godine je u Mariboru predavao u srednjoj školi. Tamo je osnovao i klub „Ivan Grohar“ te je priredio prvu umjetničku izložbu u tom mjestu. Od 1933. do 1950. godine je kao srednjoškolski profesor djelovao u Ljubljani.⁶³ Kao scenograf je djelovao u Trstu i u Mariboru. Poznat je kao slikar realist koji je stvarao ulja, akvarele i drvorez, a uglavnom je slikao krajolik i portrete. Bavio se i s ilustracijom i restauriranjem. Imao je izložbe u Zadru, Trstu, Gorici, Ljubljani, Mariboru, Beču, u Leobenu i Hodoninu.

U Gimnaziji u Zadru je djelovao dvije školske godine i to 1915./1916. i 1916./1917. Kako se nakon ljetnih praznika više nije vratio u Zadar, zaposlenici Gimnazije s hrvatskim nastavnim jezikom su zaključili da je „osposobljeni suplenat Viktor Cotič, koji se nije više vratio ovamo dobivši po svoj prilici stalno mjesto

⁵⁸ Prilikom izrade ovog rada naišli smo na različite inačice imena Mihovila Zavadlala: Mihovio i Mihovil.

⁵⁹ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1898./1899., Zavadlal, Pavao.

⁶⁰ *VI. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru*, 60.

⁶¹ HRDAZD, fond: Hrvatska gimnazija - Zadar (1897.-1921.), *Glavni imenik*, 1903./1904., Zerer, Jakov.

⁶² Lilek, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*.

⁶³ PSBL, sv.3., str. 202.

na kojem slovenskom zavodu.⁶⁴ Njihove su slutnje bile točne. Dobio je posao u Mariboru.

O djelovanju Viktora Cotića u Zadru nije zabilježeno mnogo podataka. Možemo navesti da je u Zadru djelovao prekratko da bi ostavio kakav dublji trag. Jedini trag o njegovom djelovanju izvan Gimnazije odnosi se na izložbu slika o kojoj je u *Hrvatskoj kruni* je bilo zapisano: „Gosp. Cotić, profesor crtanja na našoj gimnaziji i akademski slikar izložio je ovih dana u nekim izlozima široke ulice nekoliko svojih radnja. Radnje su to veoma uspjele i paesaži i portreti. Osobito na portretima se vidi, kako je on majstor u slikanju ljudske duše, koja se izražava na licu i u oku“.⁶⁵

U časopisima i novinama relevantnima za prostor Zadra i Dalmacije početkom 20. stoljeća nisu nađeni drugi podaci o javnom djelovanju Viktora Cotića. Gimnazija i djelovanje njezinih profesora u javnom životu se ne spominju prečesto. Isto tako valja spomenuti da autorske izložbe profesora likovnih umjetnosti nisu uobičajene, odnosno očekivane priredbe i to kako onda, tako i sada. Stoga, se ona po opsegu skromna, slikovna izložba gimnazijskog profesora Viktora Cotića mora uključiti u pregled doprinosa slovenskih prosvjetnih djelatnika likovnoj kulturi grada u kome su djelovali, odnosno hrvatskoj kulturnoj baštini slovenskog predznaka.

U Zadru je duže vremena proveo **Emilijan Lilek** koji je došao kao formirani čovjek, profesor i znanstvenik, pedagog, povjesničar i etnolog, stručnjak koji je čvrsto stajao iza svojih riječi i mišljenja. Rođen je u Zgornji Voličini blizu Hrastovca 15. listopada 1851. godine. Tamo je njegov otac djelovao kao činovnik. Pučku je školu pohađao u Sv. Lenartu u Slovenskim Goricama i u Ptuj, a gimnaziju u Mariboru i to od 1863. do 1871. godine. Na sveučilištu u Grazu je studirao povijest i zemljopis, slušao je i predavanja iz klasične i slovenske filologije, arheologije, njemačke književnosti i filozofije i to od 1871. do 1875. godine. U listopadu 1877. godine položio je ispit iz povijesti i zemljopisa kao glavnih predmeta s njemačkim kao nastavnim jezikom, a u svibnju 1883. godine je ispit nadopunio još sa srpsko-hrvatskim i slovenskim jezikom kao nastavnim jezikom. Radio je na učiteljskoj školi i višoj realci u Bečkom Novom Mestu (Wiener Neustadt) od rujna 1875. godine do srpnja 1877. godine. Nakon ispita nije mogao dobiti radno mjesto pa se ponovo upisao na Sveučilište u Grazu gdje je slušao francuski i njemački jezik. U školskoj je godini 1880./1881. radio u I. državnoj gimnaziji u Grazu kao pripravnik, do srpnja 1882. godine je poučavao na Mahrovem trgovačkom zavodu u Ljubljani srpske učenike njemačkom i srpskohrvatskom jeziku. U školskoj godini 1882./1883. bio je učitelj i odgojitelj u privatnoj gimnaziji profesora Feichtingerja u Grazu. U listopadu 1883. bio je imenovan za suplenta na Zemaljskoj gimnaziji u Sarajevu, gdje je u rujnu 1884. postao pravi učitelj, a 1889. godine profesor. Od 1888. do 1902. godine je u sarajevskoj Šerijatskoj sudačkoj školi podučavao povijest.⁶⁶ Dobio je mjesto kao ravnatelj na novoosnovanoj školi u Tuzli

⁶⁴ *Program Državne gimnazije s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom u Zadru za šk. god. 1918.-1919.*, 1.

⁶⁵ *Umjetničke slike*, str. 2.

⁶⁶ Po nalogu zemaljske vlade, Lilek je započeo s pisanjem udžbenika. Godine 1887. sastavio je udžbenik za zemljopis i statistiku Bosne i Hercegovine. Veće je značenje imalo pisanje udžbenika iz povijesti. Tako je 1902. godine napisao udžbenik na temelju Klaićeve *Povijesti*

1889. godine, ali se na tom imenovanju zahvalio te je ostao u sarajevskoj gimnaziji do listopada 1902., kada je bio premješten u gimnaziju u Zadru. U školskoj je godini 1907./1908. bio postavljen za privremenog direktora zadarske gimnazije. U rujnu 1909. bio je imenovan za pedagoško-didaktičkog voditelja Njemačko-slovenskog zavoda u Celju, a tamo mu je u studenom 1918. godine Narodna vlada SHS u Ljubljani povjerila privremeno vodstvo novoosnovane Više slovenske državne gimnazije, a u administrativno mu je podredila i samostalne njemačke razrede. Nakon što je bilo određeno trajno vodstvo Zavoda, preuzeo je dužnost profesora povijesti.

U Zavodu je djelovao kao profesor do rujna 1924. godine, kada odlazi u mirovinu. Umro je 1940. godine u Celju. Nakon njegove smrti o njegovom životu su pisale mnoge slovenske novine, ali i novine izvan Slovenije: Nova doba, Jutro, Slovenski Narod, Slovenec, Mariborski večernik, Koroški Slovenec, Sarajevska pošta i Obzor.⁶⁷

S obzirom na Lilekova nastojanja da dobije premještaj u Sloveniju, a bez obzira na uspješnost službovanja izvan zavičaja, izgleda da ga čežnja za domovinom nije napuštala svih tih godina. Već je 1898. godine molio za mjesto u Kranju, ali mu nije bilo odobreno, a isto mu se dogodilo i s mjestom profesora u gimnaziji u Novom Mestu. Kako mu se nije pružila prilika za radom na prostoru današnje Slovenije, razmišljao je o odlasku u Dubrovnik. Tu mu je pomogao Mihael Zavadla,⁶⁸ te je uz njegovu pomoć došao za profesora u Gimnaziju u Zadru.

U Zadru je bio Lilek od listopada 1902. godine. U Gimnaziji je podučavao povijest, zemljopis, a po potrebi i njemački jezik. Kao profesor je djelovao sve do školskih godina 1907./1908. i 1908./1909. kada je obnašao dužnost privremenog upravitelja Gimnazije.

O Lilekovom djelovanju u Zadru sve do 1907. godine nema mnogo podataka. Zna se da je još 1902. godine pisao udžbenik iz povijesti po nalogu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.⁶⁹ To je autorstvo znak da je Emilijan Lilek bio visoko cijenjen stručnjak području povijesti, ali i kao nastavnik. Bio je dovoljno vješt da iznađe izvore znanja po kojima će, onda, predavati njegove kolege po struci po modelu nastave koji je on uspostavio kao autor udžbenika. Kasnije, kada više nije bio u Zadru, napisao je udžbenike iz povijesti i za Dalmaciju. Zaključio je: „In tako so srednje šole v Bosni in Hercegovini, kakor tudi v Dalmaciji in Istri, dobile prvi zgodovinski učbenik, ki je odgovarjal njihovim učnim potrebam“.⁷⁰

Hrvatske, a tri je godine kasnije napisao i udžbenik povijesti srednjega vijeka za niže razrede gimnazije. Izašao je 1905. godine. Osim toga je istraživao i povijest zemlje u kojoj je radio. Tako je objavio više radova: *Iz društvenog i državnog ustrojstva Bosne-Hercegovine u srednjem veku*, *Riznica porodice Hranići*, *Božji sudovi i porotnici*, *Vadjenje žive vatre u Bosni i Hercegovini*, *Vjerske starine u Bosni i Hercegovini*, *Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini*, *Etnološki pabirci po Bosni i Hercegovini*, *Bileške o zadružnim i gospodarstvenim prilikama u Bosni i Hercegovini* itd. (Življenje in delo, 36.-40.)

⁶⁷ Orožen. Življenje in delo, str. 95.

⁶⁸ Mihaela Zavadlala je Emilijan Lilek upoznao je u Sarajevu, kada je Zavadla kao nadzornik dolazio na mature.

⁶⁹ E. Lilek, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*.

⁷⁰ ibidem

Lilekov biograf Janko Orožen tvrdi da je malo nakon svog dolaska u Zadar, Lilek pridobio naklonost svojih učenika. Tome nam svjedoče i izjave nekih njegovih bivših učenika, u kojima su se sjećali uglavnom lijepih trenutaka.⁷¹ Za svoj je rad između ostaloga 1905. godine od Školskog vijeća dobio priznanje za neumoran i uspješan rad, a 1909. godine je dobio i Viteški križ za svoje djelovanje. Kada je s obitelji odlazio iz Zadra, sve je svoje hrvatske knjige razdijelio. Tako je postupio i kada je odlazio iz Sarajeva.

Da je u vrijeme djelovanja u Zadru bio renomiran nastavnik, govori i činjenica da mu je 1906. godine bilo ponuđeno mjesto na Sveučilištu u Beogradu. Dobio je poziv da prihvati mjesto sveučilišnog nastavnika za povijest, što je on odbio i ostao u Zadru.⁷²

U školskoj je godini 1907./1908. i 1908./1909. djelovao kao privremeni ravnatelj Gimnazije u Zadru. Smatra se da nije dobio trajno mjesto ravnatelja zato što je na jednom satu povijesti 1907. godine osudio pobunu Zrinskih i Frankopana.⁷³ To je tadašnja zadarska, ali i ostala dalmatinska javnost oštro osudila. U kontekstu događaja i opće klime koja je vladala krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Zadru, a koja se odnosila na hrvatsko jezično i nacionalno pitanje, takva se reakcija mogla i očekivati. Lilekova izjava je dospjela u Narodni list koji je o tome napisao sljedeće: „Tuže nam se nekoji roditelji, da je jučer profesor povijesti u VII. r. hrvatske gimnazije zapitao jednog djaka, jesu li Zrinjski i Frankopan bili mučenici. Kada je djak naravno to potvrdio, onda je profesor odvratio, da su oni, po sudu svih velikih povjesničara - izdajnici! Na ovakav način vriedja se u jednoj hrv. školi pietet hrv. omladine prama najvećim narodnim mučenicima! Proti tomu mi moramo najgorčnije prosvjedovati. Ako g. profesor misli, da je ovaj povjesni događaj u našim školama šakaljiva stvar, onda bi morao barem toliko biti pametan, da neumjesnim upitima ne provocira.“⁷⁴ Zbog opisane reakcije, Lileka su tužili pokrajinskoj vladi i ministarstvu. Od tada više u Zadru nije bio dobrodošao i zbog svih napada koje je doživio, želio se maknuti.

Prema dopisu iz Kotora, čini se da je postojala mogućnost da tamo prihvati mjesto upravitelja gimnazije, no ni tamo mu nisu bili naklonjeni. U Narodnom listu je zapisano: „Pišu nam iz Kotora... Amo se prosuo glas da neki rade oko toga da profesor Lilek bude imenovan upraviteljem c. k. velike gimnazije u Kotoru, da tim bude nagrađen za onu uvriedu, koju je nanio svemu našem narodu, nabacivši se onako na uspomenu Zrinjskog i Frankopana. Mi ne vjerujemo u ove glasove, ali pošto je dandanas sve moguće u nas, molimo „Smotru“, da bi se izjavila, što je baš u stvari. A ono nas vlada ima usrećiti iza jednog Dobrilovića sa Lilekom, neka

⁷¹ Orožen, *Življenje in delo*, str. 44.

⁷² *ibidem*

⁷³ Lilek je ustvrdio da Zrinjski i Frankopan nisu bili mučenici, već izdajnici. Učinio je to potaknut time što su učenici, na dan kada su Zrinjski i Frankopan bili pogubljeni, u znak sjećanja na rukavima nosili crne trake kojima su izražavali žalost. Smatrao je da je kult Petra Zrinskog i Franje Krste Frankopana bio djelo politike i povijesti koja je stupila u njezinu službu. I stoga je želio da povijest i popravi ono što je pogriješila. Želio je mladim ljudima ukazati na to da je zrinško-frankopanski kult neutemeljen (Orožen, *Življenje in delo*, str. 72.-74.).

⁷⁴ *Viesti iz grada i okolice*, str. 3.

se to jasno kaže, da uzmognemo u Boki pripremiti ovom gospodinu onakav doček kakav on i zaslužuje⁷⁵.

Nakon ovakvih napisa i vrlo neprijateljskog raspoloženja, Lilek je imao potrebu otići, makar tako da se povuče u mirovinu⁷⁶. Da je Lilek to što je izjavio u Zadru na nastavi izrekao u nekom drugom gradu koji je u ono vrijeme bio manje opterećen talijansko-germansko-hrvatskim odnosima i neprijateljstvom, teško da bi posljedice poprimile tako dramatične razmjere. Međutim, posljedica bi svakako bilo.

Školski nadzornici srednjih škola iz slovenskih krajeva

Osim profesora, važnu su ulogu u Zadru imali i javni djelatnici iz Slovenije u Pokrajinskom školskom vijeću sa sjedištem u Zadru koje je imalo upravu nad školstvom u Dalmaciji. Članove je imenovao car na prijedlog ministra bogoštovlja i nastave. Vijećnicima je mandat trajalo 6 godina.

Kao školski nadzornici koji su došli iz slovenskih krajeva spominju se: Ivan Šolar, Mihael (Mihovio, Mihovil) Zavadlal od 1898. do 1917. godine, Josip Poseđel od 1917. te Antun Primožič koji je bio nadzornik za narodne škole u vrijeme Prvog svjetskog rata.

Prvi nadzornik iz slovenskih krajeva koji je bio zadužen za Dalmaciju bio je **Ivan Šolar**. Ivan Šolar rođen je u Kropi (Gorenjska) 27. kolovoza 1827. godine, a umro je u Zadru 24. veljače 1883. godine. Cijeli je svoj radni vijek proveo u slovenskim zemljama djelujući kao nastavnik, a potom i kao nadzornik srednjim školama u Kranjskoj. Smatra se da je njegovo preseljenje u Dalmaciju bilo i politički uvjetovano jer se previše zalagao za uvođenje slovenskog jezika u niže školske razrede i u srednje škole. Nenadano je 1879. godine bio premješten u Zadar. Pišu da „ni šel nerad v Dalmaciju, kjer je že Auersperg-Lasserjevo ministrstvo odločilo se za to, da se srednje šole iz večine pohrvatijo. In veseli so pozdravili dalmatinski Hrvati svojega slovenskega brata, kateremu je bila naložena lepa, a v razdvojeni in od političnih stratsij razburkani deželi težka naloga, uvesti hrvatski jetik v vse srednje šole dalmatinske“. U Zadru je umro, a tamo je i pokopan.⁷⁷

Prilikom pregleda godišnjih programa zadarske gimnazije uočava se da se najviše spominje **Mihovil Zavadlal**. Rođen je 23. rujna 1856. godine u Gorjanskom

⁷⁵ Glas o Lileku, str. 3.

⁷⁶ Lilek je stajao izna onoga što je govorio, a toj tvrdnji ide u prilog opis njegovog nekadašnjeg učenika u Sarajevu, Save Ljubibratića: „Lilek je ostao u svim i najtežim prilikama uvijek isti neslomljiv karakter, veliki idealist, velikim djelima dokazan rijetki rodoljub, uzor marljivosti...“ (Lilek, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*.) Na taj idealizam i neslomljiv karakter ukazuje i situacija koja mu se dogodila kada je tek došao u Zadar. Prema njegovim svjedočanstvima, nadzornik za srednje škole, koji je imao sina u 5. razredu, molio ga je da mu sinu dade za svaku godinu iz povijesti i zemljopisa pohvalu, kako na kraju školovanja ne bi morao imati maturu iz ta dva predmeta. Lilek napominje kako je mogao dati samo ocjenu „zadovoljava“ jer nije više zaslužio te da je zbog toga s očeve stane došlo do zamjerke. Kada je sin pristupio maturi, otac je posredno preko drugog profesora koji je radio u gimnaziji tražio pitanja koja će biti na maturi, ali Lilek ni u tom slučaju nije popustio.

⁷⁷ Levec, *Ivan Šola*, str. 253.-255.

(Kras). Otac mu se zvao Andrej, a majka Marija rođena Svetlič. Pohađao je gimnaziju u Gorici od 1868. do 1876. godine, kada se upisuje na Sveučilište u Beču. Tamo je slušao predavanja iz klasične filologije, slavistike, pedagogije i filozofije. Na njegovu odluku snažno je utjecao Franc Levec. Tijekom studija bio je član Akademskog društva Sjaj (1878./1879. i 1880./1881.), a u sklopu toga je imao i predavanja pod nazivom: *O kresni noći* (1876.), *Premišljanja o vojski* (1877.), *O Simonu Jenku*. U veljači 1883. godine položio je ispite te je bio osposobljen za predavanje latinskog i grčkog jezika u gimnaziji, te za podučavanje slovenskog jezika, a 1886. godine za hrvatski jezik. Iste godine kada je položio prvi ispit, stupio je u Franz-Josefov gimnaziju u Beču kao ogledni kandidat, a potom je dvije godine bio suplent u državnoj gimnaziji u Trstu. Pravim učiteljem je imenovan 1895. godine u tadašnjoj njemačkoj gimnaziji koju su držali franjevci u Pazinu,⁷⁸ gdje je djelovao 5 godina. Osim latinskog, grčkog i slovenskog jezika, predavao je i matematiku. Godine 1890. premješten je u Celje, a četiri godine kasnije je postao nadzornik slovenskih pučkih škola u Donjoj Štajerskoj. No, već 1895. godine je otišao u Dalmaciju, gdje je preuzeo upravu Dubrovačke gimnazije do 1898. godine. U Dubrovnik je premješten „Vrhovnom odlukom Njegova Cesarskog Kraljevskog Apoštolskog Veličanstva od 6. listopada 1895. godine“ gdje je imenovan upraviteljem Gimnazije. Usto je bio i predsjednik zaklade „Gundulić“, zaklade za siromašne učenike, a podučavao je grčki i njemački.⁷⁹

Pokrajinski nadzornik za srednje škole je postao 1898. godine kada se iz Dubrovnika seli u Zadar. Odlikovan je bio redom željezne krune, a 1913. godine imenovan je za dvorskog savjetnika.⁸⁰ Navodi se da su njegovim dolaskom na mjesto pokrajinskog nadzornika bili poboljšani uvjeti obrazovanja. Mnogi su učenici lakše dobivali stipendije, nastavnicima su bile ukinute klauzule uz koje su bila definitivna imenovanja, a smatra se da se njegovim zalaganjem povećao i broj razrednih odjeljenja, čime je onda došlo do boljih uvjeta obrazovanja.

Kao učitelj i nadzornik bio je strog, zahtijevao je apsolutnu disciplinu. Radi tadašnje političke situacije u Dalmaciji i oštih ratova protiv austrijske školske politike imao je puno problema, bio je proglašen za režimskoga i protunarodnoga čovjeka. Smatra se da to nije točno jer je tijekom svojeg službovanja u Dalmaciji mnogo učinio za poboljšanje obrazovanja.

⁷⁸ Službeni naziv škole je bio K. K. Gymnasium zu Mittenburg. Zahtjev za otvaranje prve srednje škole u središnjoj Istri bio je podniet već 1830. godine, a osnivanje gimnazije poduprli su franjevački samostan u Pazinu i Hrvatsko-kranjska franjevačka provincija sv. Križa. Gimnazija je svečano otvorena 6. studenoga 1836. godine. Ona je bila pod državnim nadzorom, a njome su upravljali franjevci Hrvatsko-kranjske franjevačke provincije sv. Križa. Provincijal je određivao profesore za Gimnaziju, a Ministarstvo bogoštovlja i nastave u Beču ih je potvrđivalo. U školi je u tom periodu djelovalo 25 profesora i 4 katehete: o. Gabrijel Resnik, o. Placid Adamić, o. Engelbert Knific, o. Feliks Vrezic, o. Gracijan Ziegler, o. Vilim Rizzolli, o. Mavricije Leiler, o. Krizolog Greznik, o. Fakund Mašek, o. Angelik Medved, o. Odorik Vascotti, o. Teodor Seitz, o. Ernest Zentazzo, o. Regalat Stamcer, o. Serafin Pramberger, o. Julije Brunner, o. Hugo Novljan, o. Viktor Mihajlović, o. Krizosom Pečar, o. Ivan Žibert, o. Stjepan (Makso) Senica, o. Flor Frank, o. Gratus Pfeifer, o. Vilibald Sever te o. Fortunat Vidić. Profesori za svoj rad nisu dobivali mjesečnu plaću već su dobivali godišnju nagradu (Labinjan, *Gimnazija u Pazinu*, str. 523).

⁷⁹ *Program c. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za šk. g. 1895-95.*, str. 43.

⁸⁰ Kržišnik-Bukić, *Znameniti Slovenci*, str. 431.

Svakako treba reći da je zahvaljujući njegovom trudu osnovana trgovačka škola u Splitu, podignute su zgrade realne gimnazije u Šibeniku i Dubrovniku, popravljene su i nadograđene gimnazije u Zadru i Splitu i na kraju, kao najveće ostvarenje, navodi se izgradnja „veličanstvene zgrade c. k. velike realke u Splitu.“⁸¹

Uz Zavadalovo djelovanje veže se i sjećanje o tome kako je uspio zaštititi učenike koji su izašli u štrajk 14. ožujka 1912. godine. Prilikom tog štrajka bile su spaljene austrijska i mađarska zastava, a austrijske su vlasti zatražile oštre sankcije. Njegovim zalaganjem do tih sankcija nije došlo.⁸²

Zavladal je umro u Zadru 1916. godine.⁸³ Za njega su napisali: „Bil je dober Slovenec, čutil rodoljubno, a v Hrvatih je videl brate, pa je zato smatral Dalmacijo kot del svoje ožje domovine....“⁸⁴

Njega je na dužnosti naslijedio **Josip Posedel**,⁸⁵ koji je godinama bio djelatnik gimnazije u Dubrovniku. U razdoblju do 1898./1900. sve do 1916./1917. obnašao je dužnost upravitelja Gimnazije u Dubrovniku. U Dubrovnik se doselio prije 1888. godine, tamo se oženio i imao je tri sina, Josipa, Nikšu i Krešimira. Sva trojica su pohađala gimnaziju u Dubrovniku gdje su i maturirali. Prema podacima dobivenima iz programa Gimnazije u Dubrovniku, čini se da su sva trojica nastavila sa studijem prava. Jednako tako je zanimljivo spomenuti da su mladići polazili gimnaziju i kao materinski jezik naveli su hrvatski. Svakako bi djelovanje J. Posedela bilo potrebno još detaljnije istražiti te mu posvetiti više prostora.

Primožič Anton rođen je u Pevmi 1855. godine, a umro je 1944. u Zagrebu. Majka Katarina bila je sestra nadbiskupskog kancelara St. Bense, čija je moralna i financijska potpora usmjerila Antona Primožiča u njegovom daljnjem životu. Školovao se u gimnaziji u Gorici gdje mu učitelj bio Franc Levec. Školovao se s Francom Sedejem, kasnije nadbiskupom, koji mu je postao i najbolji prijatelj. Studij je nastavio u Innsbrucku, gdje je diplomirao 1878. godine, a 1879. godine je bio promoviran za doktora filozofije. Prema preporuci prof. Jülga, već je u jesen 1878. godine postao suplent u Trstu, a učitelj je postao kod švedskog konzula. Za vrijeme jednogodišnjeg vojnog roka u Beču istovremeno je podučavao kao suplent u I. okrugu te je bio kućni učitelj rodbini intendanta dvorskog kazališta kod baruna Besecny-ja. Posao u zavičaju nije mogao dobiti, a 1880. godine su ga imenovali gimnazijskim profesorom u Iglavu, gdje se potpuno uživio u situaciju u Češkoj. Dvanaest je godina kasnije, točnije 1892., bio je premješten u Beč, na Sofijinu gimnaziju u II. okrugu, a osim toga podučavao je slovenski u gimnaziji u Terezijaništu. Stručno je radio kao korektor-revizor za talijanske knjige pri Državnom zavodu školskih knjiga. Bio je član Arheološkog sveučilišnog seminara, Društva Eranos, gdje su se susretali klasični filolozi i arheolozi, te član i predavač profe-

⁸¹ Barač, C. k. *dvorski savjetnik*, 9.-14.

⁸² Zadarska je školska mladež u hrvatskim srednjim školama bila organizirana u tri tajne političke organizacije: Mladohrvatska organizacija starčevićanske omladine, Hrvatska narodna omladina i Hrvatski katolički pokret. (Bralić. *Zadarsko školstvo*, str. 597.-630.)

⁸³ *Program Državne gimnazije s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom u Zadru za šk. god. 1918.-1919*

⁸⁴ *Srednješkolske vesti*, str. 3.

⁸⁵ Bralić. *Zadarsko školstvo*, str. 602.

sorskog društva Mittelschule. U jesen 1897. godine je bio dodijeljen ministarstvu za znanost (odsjek za pedagogiju srednjih škola) kao referent za južne austrijske zemlje. Sudjelovao je pri izradi nacrtu za reformu srednjeg školstva, sastavio je propise za ispit zrelosti i ispit osposobljenosti te đачke disciplinske propise. Naslov vladarskog savjetnika je dobio 1904. godine, a 1906. godine je bio imenovan za državnog školskog nadzornika u ministarstvu. Svojim je znanjem i znanjem jezika, uglađenim nastupom i dobrim vezama s češkim i poljskim visokim službenicima u ministarstvu postao je utjecajna osoba, naklonjena Slovencima. Sudjelovao je radu Slovenskog kluba i češkog kluba Beseda, bio je odbornik društva za prijenos Kopitarjevih ostataka u domovinu, itd. U travnju 1913. godine postao je državni školski nadzornik za osnovne škole u Dalmaciji i pravi dvorski savjetnik. Tada je uglavnom pješke proputovao skoro cijelu pokrajinu Dalmaciju i otoke, da bi osobno nadzirao rad škola. Njegova dva spisa su trebala dignuti nivo obrazovanja: Opaske, napuci i savjeti pokr. školskog nadzornika za pučke i građanske škole u Dalmaciji⁸⁶ i Napuci za kotarske školske nadzornike: Misli, opažanja i upute o nadziranju škola i nekim drugim aktualnim pitanjima, koja se tiču pučkih i građanskih škola. U Zadru je ostao do 1920. Kako nije mogao dobiti premještaj u Ljubljanu, otišao je u Zagreb, gdje je 1922. godine otišao u mirovinu.⁸⁷

Svi ovdje navedeni Slovenci u službi školskog nadzornika u Dalmaciji bili su u jedinstvenom položaju dvojbe između osobnog i službenog. Kao Slovenci, a pogotovo stoga što su i sami bili izvan užeg zavičaja, svakako su morali imati razumijevanja za jezičnu problematiku u području Dalmacije, a navlastito kod mladih na školovanju. Kao carski i kraljevski službenici bili su dužni provoditi državnu politiku. Svi ovdje navedeni, su se uspješno nosili sa situacijom u kojoj su se našli, tj. nije pronađen zapis koji bi govorio na štetu lika „brata Slovenca“.

Zaključne misli

Iz slovenskih krajeva su se pojedinci doseljavali u Zadar i okolicu, međutim puno slabijim intenzitetom nego što je to bio slučaj u pograničnim slovensko-hrvatskim krajevima. Uglavnom su dolazili u Zadar radi posla; radilo se o državnim službenicima koji su premješteni u one krajeve u kojima je bila potreba za pojedinim strukama. Često preseljenje nije bila odluka migranta koji je u Dalmaciju dolazio iz slovenskih krajeva, pa se takva preseljenja mogu smatrati pseudo-dobrovoljnim migracijama. Međutim, ako se zanemari činjenica da je odluka pojedinog državnog resora bila takva da se pojedinci u skladu s potrebama sele u različite hrvatske krajeve, može se ustvrditi da se ovdje radi o ekonomskim migracijama. Mnogi doseljeni Slovenci su situaciju u kojoj svoj radni vijek provode izvan slovenskih krajeva smatrali privremenim rješenjem i najčešće su se vraćali u matičnu domovinu, ako je postojala takva mogućnost. Najbolji primjer za to je Emilijan Lilek

⁸⁶ Zadar 1915, 91 str.

⁸⁷ PSBL, sv. 2., str. 107.

koji je u Zadar došao jer je želio otići iz Sarajeva, ali nije mogao dobiti zaposlenje u Sloveniji. Da je netko pisao životopise manje značajnih državnih službenika vjerojatno bi, bilo još takvih ili sličnih primjera.

Slovenski doseljenici su u Zadar dolazili sa svojim obiteljima, ako su ih imali. Mlađi članovi obitelji najčešće su se uklopili u novu sredinu, po svemu sudeći, prihvatili su hrvatski mentalitet koji su doživjeli kao prijateljski, te su cijeli svoj život proveli u novom okruženju. O tome svjedoči život Ljudevita (Ludvika) Čiča, koji je bio rođen u Sloveniji, cijeli je život proveo u Hrvatskoj i tek se nekoliko godina prije mirovine vratio u Sloveniju. Manje je bilo onih koji se nisu uklopili u život Zadra i okolice i koji se nisu snašli u dalmatinskom načinu života. Oni su izlazi iz te sredine tražili na različite načine, ponekad i na neprimjeren način. Tako za primjer možemo navesti Viktora Cotića koji je, čini se iz Zadra pobjegao, čak ni ne javivši instituciji u kojoj je bio zaposlen, da je uspio dobiti drugo radno mjesto.

Svi navedeni Slovenci koji su boravili u Zadru boravili su u Zadarskoj gimnaziji kao učenici ili kao nastavnici i suradnički kadar. Profesori i nadzornici u Zadru bili podložni premještajima. Kao prosvjetni djelatnici bili su javne osobe, često pod povećalom javnosti koja je vrlo kritički promatrala njihov rad i postupke. Osim što su svojim radom unaprjeđivali rad Gimnazije, utjecali su i na poboljšanje obrazovnih uvjeta na području Zadra i okolice, odnosno na prostoru cijele pokrajine Dalmacije. S obzirom na društveno-političke okolnosti, neke od njih su smatrali produženom rukom vlade u Beču, ali su ponekad bili i krivo optuženi. Učenici koji su se školovali u Zadarskoj gimnaziji došli su u Dalmaciju s roditeljima. Mnogi su se deklarirali kao govornici slovenskoga jezika, međutim kao mlađi migranti, najčešće su se prilagodili okolini i asimilirali u nju.

Na temelju promatranih veza slovenskih doseljenika s hrvatskim krajevima, može se zaključiti da je postojala veza slovenskog stanovništva sa žiteljima dalmatinskih krajeva, prije svega zadarskog kraja. Na primjeru Zadra može se pretpostaviti da je i u drugim većim dalmatinskim mjestima živio i djelovao određeni broj državnih službenika koji su bili premješteni iz različitih razloga. U skladu s time može se zaključiti da su se i u drugim klasičnim gimnazijama, koje nisu smještene u današnjem pograničnom prostoru, školovali učenici koji su bili rođeni u nekom slovenskom mjestu, odnosno koji su naveli slovenski kao materinski jezik. Moguće je zaključiti i da su u veća hrvatska mjesta dolazili školovani ljudi, različitih profesija, prije svega dekretima, a nešto i svojom voljom, koje je često domaće stanovništvo smatralo vladinim pijunima. Oni su sa sobom donosili načine života svoga kraja i rijetko su mogli značajnije utjecati na svoju okolinu. Svakako je potrebno reći i da su u svoj način ponašanja prihvaćali kulturne značajke sredine u koju su došli, a što su onda odnosili dalje u kraj u koji su bili premješteni. Oni su, izvjesno, bili ne uvijek voljni participijenti multikulturalnosti koji su u svom osobnom i javnom djelovanju morali miriti različite porive, potrebe pa i privide.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

Državni arhiv u Zadru, fond 88, Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju. Razni spisi Namjesništva, svežanj 31. i svežanj 33.

Državni arhiv u Zadru, fond 246, Hrvatska gimnazija - Zadar (1897. -1921.)

Arhiv Republike Slovenije, fond 231, Ministarstvo za prosveto ljudske republike Slovenije (1900-1951), br. 506.

Tiskani izvori

- I. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1901./1902., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1902.
 - II. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1902./1903., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1903.
 - III. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1903./1904., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1904.
 - IV. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1904./1905., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1905.
 - V. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1905./1906., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1906.
 - VI. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1906./1907., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1907.
 - VII. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1907./1908., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1908.
 - VIII. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1908./1909., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1909.
 - IX. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1909./1910., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1910.
 - X. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1910./1911., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1911.
 - XI. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1911./1912., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1912.
 - XII. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1912./1913., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1913.
 - XIII. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1913./1914. Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1914.
 - XIV. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1914./1915., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1915.
 - XV. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1915./1916., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1916.
 - XVI. program C. k. velike državne gimnazije u Zadru: za školsku godinu 1917./1918., Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1918.
- Program Državne gimnazije s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom u Zadru za školsku godinu 1918.-1919., Zadar, 1919.

- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1890./1891., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1891.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1891./1892., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1892.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1892./1893. Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1893.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1893./1894., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1894.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1894./1895., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1895.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1895./1896., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1896.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1896./1897., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1897.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1897./1898., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1898.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1898./1899., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1899.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1899./1900., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1900.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1900./1901., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1901.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1901./1902., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1902.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1902./1903., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1903.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1903./1904., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1904.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1904./1905., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1905.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1906./1907., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1907.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1907./1908., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1908.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1908./1909., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1909.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1909./1910., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1910.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1910./1911., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1911.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1911./1912., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1912.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1912./1913., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1913.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1912./1913., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1913.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1913./1914., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1914.

- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1914./1915., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1915.
- Program C. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku: za školsku godinu 1915./1916., Dubrovnik: Nakladom C. k. realne gimnazije, 1916.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1900./1901., Spljet, 1901.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1901./1902. Spljet, 1902.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1902./1903., Spljet, 1903.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1903./1904., Spljet, 1904.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1904./1905., Spljet, 1905.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1905./1906., Spljet, 1906.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1906./1907., Spljet, 1907.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1907./1908., Spljet, 1908.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1908./1909., Spljet, 1909.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1909./1910., Spljet, 1910.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1910./1911., Spljet, 1911.
- Program C. k. velike gimnazije u Spljetu: za školsku godinu 1911./1912., Spljet, 1912.
- Program C. k. velike gimnazije u Splitu: za školsku godinu 1912./1913., Velika gimnazija, Split, 1913.

Novinski izvori

- Umjetničke slike, *Hrvatska kruna*, 16. 6. 1817., 2.
- Viesti iz grada i okolice, *Narodni list*, 7. 2. 1907., 3.
- Glas o Lileku, *Narodni list*, 16. 1. 1908., 3.
- Srednješkolske vesti, *Učiteljski tovariš*, 30. 6. 1916., 3.
- Levec, Fran, Ivan Šolar in dr. Štefan Kočevar, *Ljubljanski zvon* 4, 1883, str. 253.-255.

Internetske stranice

- <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi858578/>, pristupljeno 23. 6. 2015.
- <http://www.hsmuzej.hr/hrv/predmet.asp?p=673>, pristupljeno 27. 1. 2015.

Literatura

- Balota, Mate, *Stara pazinska gimnazija*. Zagreb-Pula, Rijeka: . Čakavski sabor, Istarska naklada, Otakar Keršovani, Edit, 1984.
- Barač, Josip, C. k. dvorski savjetnik i pokrajinski školski nadzornik Mihovio Zavadlal, *XV program c. k. velike državne gimnazije u Zadru za školsku godinu 1915./1916.*, Zadar: Nakladom C. k. velika državna gimnazija, 1916., str. 9-14.
- Bartuović, Niko, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*. Split: Izdanja Direktoriuma Orjune, 1925.
- Begonja, Zlatko, Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915.-1947.), *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 49, 2007, str. 501-521.
- Bralić, Ante, Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije, *Časopis za suvremenu povijest* 28, 2006, str. 243.-266

- Bralić, Ante, Zadarski fin-de-siecle-Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetkog rata, *Časopis za suvremenu povijest* 3, 2008, str. 731-775.
- Bralić, Ante, Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48, 2006, str. 597-630.
- Ciperle, Jože & Vovko, Andrej, Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987.
- Cuvaj, Antun, *Građa za povjest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Zagreb: T rošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1910.-1913.
- Cvirn, Janez & Melik, Vasilij & Nećak, Dušan, (ur.), *Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofska fakultete, 1997.
- Enciklopedija Slovenije, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 42 (Endlicher Ivan)
- Enciklopedija Slovenije, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 180 (Janko Debelak)
- Pislar Fernandez, M. *Slovenci v železni Loreni 1919-1939) skozi družinske pripovedi = Slovènes en Lorraine du fer (1919-1939) à travers des récits de familles*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Filić, Krešimir, (ur.), *Spomenica varaždinske Gimnazije: 1636-1936*. Varaždin: tisak Svobodine „Narodne tiskare“, 1937.
- Gantar Godina, Irena, Slovenski intelektualci-izseljenci na Hrvaškem: Jernej Francelj (1821-1889). *Dve domovini* 19, 2004, str. 165-183.
- Gantar Godina, Irena, Slovenski izobraženci na Hrvaškem po letu 1868: Ivan Steklasa (1846-1921). *Dve domovini*, 24, 2006, str. 153-166.
- Gantar Godina, Irena, Slovenski izobraženci iz Prage na Hrvaško, *Dve domovini*, 22, 2005, str. 197-218.
- Gantar Godina, Irena, Slovenski izobraženci na Hrvaškem od 1850 do 1860, *Dve domovini*, 20, 2004, str. 77-94.
- Ganza Aras ,Tereza, Pokušaji kapitalističke preobrazbe sela i zadružni pokret u austrijskoj Dalmaciji od razdoblja liberalizma do 1918. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 19, 1986, str. 133-178.
- Graovac, Vera, Populacijski razvoj Zadra, *Geoadria*, 9, 2004, str. 51- 72.
- Horvat, Siniša, Fizikalna zbirka varaždinske gimnazije, *Kaj* 4-5, 2009, str. 99-114.
- Horvat, Siniša, Prosvjetni i kulturni rad profesora Josipa Križana, *Časopis za suvremenu povijest* 35, 2003, str. 249.-258.
- Jelić, Roman, *Stanovništvo Zadra u II. polovici XVI i početkom XVII stoljeća gledano kroz matice vjenčanih*. Zagreb: 1959.
- Jurčić Čargo, Danijela, Slovenci na Hrvatskoj gimnaziji u Pazinu od 1899. do 1918. godine. *Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899-1999: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri*. Pazin, 1999, str. 367-382.
- Labinjan, Galiano & Ujčić, Tugomil, (ur.), *Spomen-knjiga gimnazije u Pazinu 1899-1969*. Pazin: Gimnazija »Otokar Keršovani« u Pazinu, 1973.
- Kramar, Janez, Prvi vpis na Tehniško fakulteto Univerze v Ljubljani v školskem letu 1919/1920. *Strojniški vestnik* 45, 1999, str. 382-384.
- Kržišnik-Bukić, Vera, O Slovencih in slovenstvu na Hrvaškem od nekada do danas. *Slovenci na Hrvaškem: dediščina in sedanjost. Zbornik referatov s posveta „Etnološka dediščina in kulturna podoba Slovencev na Hrvaškem*. Ljubljana, 2006, str. 15-87.
- Kržišnik-Bukić, Vera, Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino, *Migracijske i etničke teme* 22, 2006, str. 421-445.

- Lilek, Emilijan, *Slovenski v tujini službojoči šolniki*. Celje: samozaložba, 1933.
- Lukšič-Hacin, Marina, Migracije v teoretskem diskurzu. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana, 2010, str. 8-23.
- Orožim, Janko, *Življenje in delo vladnega svetnika Emilijana Lileka*, Celje, 1941.
- Pejdo, Tomislav, Politika Austrije (Austro-Ugarske) prema brodarstvu Dalmacije od 1850. do 1880. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar* 50, 2008, str. 275-287.
- Peričić, Šime, O broju Talijana /talijanaša u Dalmaciji XIX. stoljeća. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45, 2003, str. 327-355.
- PSBL (Primorski slovenski biografski leksikon), A- Bartol, sv. 1., Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974.
- PSBL (Primorski slovenski biografski leksikon), Bor-Čopić: sv. 3., Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1976.
- PSBL (Primorski slovenski biografski leksikon), Pirjevec – Rebula: sv. 12., Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1986.
- Šuštar, Branko, Poklicne migracije slovenskega učiteljstva od habsburških do jugoslovanih časov. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana, 2010, str. 209-224.
- Voje, Ignacij, Ljubljčan Franciscus de Pavonibus organist v Dubrovniku leta 1463. *Muzikološki zbornik* 3, 1967, str. 16- 21.
- Voje, Ignacij, Ljubljčanani v srednjeveškom Dubrovniku, *Kronika* 3, 1980, str. 171.-175.
- Voje, Ignacij, Trgovski stiki med Dubrovnikom in slovenskimi kraji v drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 5, 1969, str. 221-227.
- Sršan, Stjepan, *Biografije učitelja i profesora osječkih gimnazija i srednjih škola od 1855. do 1945. godine*. Osijek: Državni arhiv, 2009.
- Šidak, Jaroslav, Urota Zrinsko-frankopanska kao historiografski problem, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 2, 1972, str. 5-21.
- Šiklič, Josip, (ur.), *Hrvatska gimnazija u Pazinu*. Pazin: Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 1999.
- Žitnik Serafin, Janja (ur.), *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014
- Žitnik Serafin, Janja, Organiziranost, delovanje in prihodnji izzivi slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije, *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*. 37, 2013, str. 41-52.
- Žitnik Serafin, Janja, Literarna dejavnost slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije, *Jezik in slovstvo*, 2/3, 2014, str. 91-96., 234-235.

SUMMARY

Slovenes in the Croatian Gimnazija in Zadar from 1897 to 1921

Barbara Riman, Kristina Riman

The paper deals with the lives and work of individuals who moved to Zadar from the areas which are nowadays located in Slovenia. Their immigration was mostly the result of the employment policy for public, imperial or royal servants. Educated people of various professions, including teachers, moved to Croatian cities. Quite often, they did not come of their own volition, they had no other choice, and the local population considered them to be the government's pawns. Immigrants from the Slovene ethnic territory often brought their families to their new place of employment. On the example of Zadar, we can conclude that a certain number of public servants who relocated for work lived and worked also in other Dalmatian towns. They brought with them their way of life from the old country, and on account of their small number, they could not exert a great impact on their new environment.

Based on the data obtained from the directory of the Croatian *gimnazija* in Zadar for the school year 1920/1921, archival documents, and the then-current Zadar press (*Narodni list*, *Hrvatska kruna*), students and educators who were involved a certain amount of time in the Croatian *gimnazija* in Zadar in the period between 1897 to 1921 were investigated. We explored Slovene-Croatian relations in the sphere of education and identified the structure of students who attended this particular *gimnazija*, we also provided the names of students who had stated Slovene as their native tongue in the period of their schooling. We also listed all educators (teachers and supervisors/counsellors) who were associated with The Croatian *gimnazija* in Zadar through their activities.

By presenting an overview of occupations of parents whose children stated Slovene as their mother tongue, we also provide a sociological dimension to the paper. The stated data are illustrative, they lead us to certain conclusions and, first and foremost, provide a source for the research of lives of individuals who were involved in the educational system within the Croatian *gimnazija* in Zadar and their contribution to the local community.

Grega Žorž

Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918

ŽORŽ Grega, študent drugostopenjskega magistrskega študija geografije na Univerzi v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo – diplomirani geograf (UN) in diplomirani zgodovinar (UN), SI_1000 Ljubljana, Mokrška 54, gregazorz@gmail.com

Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3–4, str. 364–380, cit. 52

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtor v članku predstavlja potek italijanske zasedbe slovenskega ozemlja v novembru 1918 ter se pri tem omejuje na delovanje italijanskih vojaških enot, njihove organizacije in prostorske razporeditve. Pri tem izpostavi tudi antantne pogoje premirja Avstro-Ogrski, ki vsebujejo člene o časovnem poteku zasedbe ter o geografski zamejitvi območja. S predstavitvijo avtentičnih notranjih dopisov, ki odražajo odnos vpletenih vojaških osebnosti, želi ponuditi nov in poglobljen pogled na samo zasedbo. Pri tem avtor ne razpravlja o pravičnosti zasedbe ali odnosu italijanske vojske do slovenskega prebivalstva, temveč le o vojaškem dojemanju demarkacijske črte. Zaradi vrhniškega incidenta v novembru 1918 in s tem povezanih dopisov avtor na kratko predstavi slovensko historiografsko in poljudnoznanstveno literaturo o tem dogodku ter se na podlagi analize številnih virov do nje tudi kritično opredeli.

Ključne besede: Država SHS, Vrhnika, 1918, italijanska okupacija, zahodna meja, prva svetovna vojna, rapalska meja

ŽORŽ Grega, second-cycle student of Geography, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Geography, BA in Geography (UN) and History (UN), SI-1000 Ljubljana, Mokrška 54, gregazorz@gmail.com

Italian Occupation of Slovene Territory in November 1918

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), št. 3–4, str. 364–380, 52 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The author demonstrates the course of the Italian occupation of the Slovene territory in November 1918, limiting himself to the operation of Italian military units, their organisation and spatial distribution. He highlights the Allies' conditions of the armistice for Austria-Hungary, containing articles on the time frame of the occupation and geographical delimitation of the area. By presenting authentic internal correspondence, which reflects the attitudes of the officers involved, the author aims to offer new and profound insight into the occupation itself. In doing so, he does not discuss the justness of the occupation or the attitude of the Italian army towards the Slovene population, he merely deals with the military perception of the delimitation line. On account of the incident in Vrhnika in 1918 and the related correspondence, the author presents briefly the existing Slovene historiographical and popular-scientific literature on the subject, based on the analysis of numerous sources, the author provides a critical examination of the event.

Key Words: the State of Slovenes, Croats and Serbs, Vrhnika, 1918, Italian occupation, western border, World War I, the Rapallo border

Kljub temu da je agresivnost Italije proti Slovencem dosegla svoj vrhunec v obdobju fašizma, lahko zametke njenih skrajno nacionalističnih pogledov najdemo že v času ustanovitve Kraljevine Italije. Njena iredentistična zunanja politika je že v sredini 19. stoletja zahtevala povsem slovenska in nemška ozemlja, zato ji popolnoma odkrito lahko rečemo tudi imperialistična in ekspanzivna zunanja politika. Njen napad na Avstro-Ogrsko je označila kot obrambno in domoljubno vojno ter po kobariški katastrofi svojo propagando še okrepila. Po dolgih štirih letih vojne so notranjepolitične razmere v Avstro-Ogrski oktobra 1918 dajale slutiti, da se bliža konec vojne in cesarstva – politična gibanja, ekonomski položaj, federativna reforma in neizogibna razglasitev novih narodnih držav so prisilili italijansko politično in vojaško vodstvo k čim hitrejšemu napadu in potisku, po poletni ofenzivi čedalje bolj razpadajočih, avstro-ogrskih armad vsaj do državne meje. Pri tem jih je najbolj gnal strah, da jih bo konec vojne dohitel na lastnem državnem ozemlju, s čimer bi Italija pri povojni delitvi plena izgubila veliko politične moči. Želja po dosegu državne meje je bila tolikšna, da so več kot štiri dni zavlačevali sprejem avstrijske delegacije, ki je zaradi razkroja svojih jugozahodnih armad in razglasitve narodnih držav želela doseči čim hitrejšo premirje. Delovanje italijanskih enot po končanju sovražnosti, 4. novembra 1918, je postalo sestavni del številnih zgodovinskih člankov in knjig, vendar o tem vemo presenetljivo malo. Zdaleč najboljše in predvsem najbolj celovito ter objektivno predstavljeno delo je nagrajena monografija *Primorski Slovenci pod Italijansko zasedbo 1918–1921*, v katerem avtorica Milica Kacin-Wohinz že leta 1972 predstavi smernice delovanja italijanske vojske, potek zasedbe in upravna vprašanja. Članek se na to monumentalno delo opira in ga z lastno raziskavo italijanskih virov dopolnjuje povsod tam, kjer je govora o vojaštvu Italije tekom novembra 1918. Pri pisanju tega članka so bili glavno vodilo arhivi italijanskih oboroženih sil, ki s svojim gradivom ponujajo nov, notranji in predvsem avtentičen vpogled v delovanje italijanskih enot tekom novembra 1918. Zaradi svojega porekla in zgodovinskih okoliščin je pri branju internih dopisov italijanske vojske potrebna velika mera kritičnosti, sploh tam, kjer opisujejo Slovence in njihove narodnostne aktivnosti. Ker je vsebina tega članka posvečena notranji organizaciji in delovanju italijanskih enot na slovenskem etničnem ozemlju razpadle Avstro-Ogrske, so uradni vojaški dokumenti edini primarni vir za preučitev tovrstne tematike. Pristop izločitve pomanjkljivih dopisov je zaradi edinosti primarnega vira temeljil na kritični primerjavi vsebine posameznega dopisa z ostalo, vsebinsko in genetsko, sorodno literaturo. S tem je bilo omogočeno,

da vsebina članka temelji na preverjenih in sledljivih dopisih italijanske kraljeve vojske iz preučevanega obdobja.

Konec spopadov

4. novembra ob 15. uri so se na italijanskem oz. jugozahodnem bojišču le končale sovražnosti med antantnimi silami in Avstro-Ogrsko. Italijani so vse do zadnje ure vojne pritiskali na zaščitnice umikajoče se armade – gonila jih je želja in ukaz vrhovnega poveljstva, da zajamejo čim večje število vojakov Avstro-Ogrske. Umik armad od reke Tilment proti notranjosti Avstro-Ogrske se je do 3. novembra sprevrgel v kaos. Vojaki se niso več ozirali na pripadnost enotam, temveč so se povezali v narodnostne skupine in nadaljevali umik proti Kanalski dolini in Beljaku, ali proti Gorici in od tam do Ljubljane. Razpadle jugozahodne armade Avstro-Ogrske so v letu 1918 predstavljale glavnino njenih vojaških sil, zato je bil umik tolikšnega vojaštva, opreme in oskrbnega materiala praktično nemogoč.¹ Skladišča so v glavnem zažgali, problem tisočih zapuščenih vojaških konjev je reševala celo Narodna vlada v Ljubljani,² vojaštvo pa je ali zahtevalo prevoz domov prek železnice ali pa so korakali proti notranjosti monarhije. 6. novembra je zadnji skupni obrambni minister Avstro-Ogrske, general Stöger-Steiner, objavil ukaz o demobilizaciji in razpustu cesarske vojske.³ Prevoz vojakov prek železnice je bil sprva oviran zaradi zaprtja mej novih držav, vendar so nastalo situacijo rešili z dogovorom med novimi državami o čim hitrejšem transportu vojaštva. Promet je stekel 5. novembra – zaradi izjemnega podviga železničarjev je 13. novembra slovensko ozemlje zapustil zadnji transportni vojaški vlak. Vsak dan naj bi okoli 140.000 vojakov jugovzhodnih armad odšlo proti domovinom na 14 vlakih iz Innsbrucka, 18 vlakih iz Beljaka ter 32 vlakih iz Ljubljane. Skupno naj bi prek slovenskega ozemlja v zgolj desetih dnevih prešlo okoli pol milijona vojakov ter okoli 50.000 konjev in mul.⁴

Trst so še pred uradnim koncem spopadov zasedle italijanske enote, ki so se tam sprva izkrcale na podlagi povabila tržaške delegacije.⁵ Ozadje tržaške odprave in napete politične razmere v Trstu opisuje tudi Brane Marušič v svojem prispevku »*Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske*«. ⁶ Ob prihodu v Trst 3. novembra 1918 je generalpodpolkovnik Pettiti na kraljev ukaz razglasil ustanovitev posebnega vojaškega upravnega organa, ki bo upravljal izpraznjeno območje Avstro-Ogrske. Vodenje Gubernija Julijske krajine⁷ je prevzel Pettiti, vodilno vlogo pa je vojska obdržala vse do konca leta 1919.⁸

¹ Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, str. 868.

² 8. zapisnik Narodne vlade, str. 82.

³ Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, str. 869.

⁴ Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, str. 869.

⁵ Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, str. 58.

⁶ Marušič, Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske, str. 32.

⁷ *Governatorato militare della Venezia Giulia*

⁸ Kacin-Wohinz, Slovenci pod italijansko zasedbo, str. 75.

Določila premirja o zasedbi slovenskega ozemlja

V pogojih premirja med antanto s pridruženimi članicami in Avstro-Ogrsko je zasedbi ozemlja Avstro-Ogrske posvečenih več členov, vendar so za potrebe članka najbolj pomembni 3. in 4. člen prvega dela pogodbe ter 1. in 5. člen dodatka k pogodbi. Premirje so predstavniki Avstro-Ogrske in Italije podpisali 3. novembra ob 15. uri v padovski Vili Giusti, po kateri dokument nosi tudi ime. Vsebina dokumenta je bila dogovorjena s strani vseh članic antante, tudi Srbije, na sestanku v Parizu 31. oktobra 1918.⁹

V prvem, vojaškem delu, se 3. člen nanaša na geografsko opredelitev t. i. izpraznjenega območja Avstro-Ogrske, ki ga zasedejo antantne sile, 4. člen pa daje dovoljenje za prosto gibanje po preostanku ozemlja Avstro-Ogrske vsem antantnim enotam, ki bodo tam prisotne zaradi vzdrževanja javnega reda in miru ali izvajanja morebitnih vojaških operacij proti Nemčiji. Demarkacijska črta med Avstro-Ogrsko in antantnimi okupacijskimi silami je na območju današnje Slovenije potekala od Mangarta prek razvodnice Julijskih Alp do prelazov Petrovo Brdo, Kladje in Ledinskega Razpotja nad Idrijo. Od tod pa do Snežnika je potekala tako, da je zaobšla celotno Savsko kotlino z njenimi pritoki. S Snežnika se je spustila do morja in znotraj izpraznjenega ozemlja zajela kraje Kastav, Matulji in Volosko. Od kasnejše Rapalske pogodbe se je razlikovala predvsem v njenem osrednjem delu, kjer so pod izpraznjeno območje sodili tudi Planina, Logatec, Unec in Rakek.¹⁰

Osrednji del demarkacijske črte prek Postojnskih vrat si lahko razlagamo na dva načina – na podlagi podzemne razvodnice lahko zaradi zakraselega površja mejo postavimo na zahodni rob Pivške kotline, saj vode od tam odteka proti Ljubljani oz. spadajo v porečje Save. Antantne sile so na sestanku 31. oktobra 1918 raje izbrale navidezno površinsko razvodnico nad izviri Ljubljanice, saj so želeli nadzorovati strateško pomembno Postojno in njen prehod.¹¹

Dodatek k pogodbi oz. njegova 1. in 5. člen narekujeta obnašanje in časovni potek napredovanja antantne vojske na izpraznjeno ozemlje ter opis umika avstro-ogrske vojske. Prvi člen zapoveduje vzdrževanje trikilometrsk razdalje med obema vojskama, peti člen pa časovni okvir umika Avstro-Ogrske. Ta je namreč morala najkasneje v petih dneh po prenehanju spopadov izprazniti območje zahodno od črte Reklana–Na Žlebeh (Nevejsko sedlo) – desni breg reke Soče do njenega izliva. Ta vmesna faza je dobila oznako »rumena demarkacijska črta«. Druga, dokončna faza umika vojske avstro-ogrske vojske, se je morala končati v naslednjih desetih dnevih – vojaki so tako imeli na razpolago petnajst dni za umik za modro oz. glavno demarkacijsko črto, ki je bila podana v 3. členu pogojev premirja. Izhodišče za podajanje časovnih okvirjev je bila 15. ura 4. novembra, ko je nastopilo prenehanje

⁹ Kacin-Wohinz, *Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 69.

¹⁰ Besedilo premirja iz Ville Giusti, *Vojaška določila*, 3. člen.

¹¹ Ang. izraz (*river*) *basin* označuje celotno porečje oz. vodozbirno območje reke. V primeru dobesednega upoštevanja tega izraza bi morala demarkacijska črta potekati od Ledinskega razpotja proti Godoviču ter od tam prek Hrušice in Nanosa na hribovja zahodno od Pivške kotline, saj tamkajšnje vode spadajo v porečje Ljubljanice oz. Save.

sovražnosti. Italijanska vojska je zaradi omenjenih členov morala z zasedbo rumene linije počakati do 15. ure 9. novembra, z zasedbo modre linije pa do 15. ure 19. novembra. Predčasno je lahko zasedla ozemlje le v primeru že izvedenega umika vojaštva Avstro-Ogrske, njene izvidnice in člani Kontrolne komisije za nadzor določil premirja pa so se lahko že pred tem premikali po celotnem izpraznjenem ozemlju.¹²

Narodna vlada v Ljubljani se je pri izvedbi določil premirja sklicevala na neveljavnost tovrstnega dokumenta, saj je bil s strani Avstro-Ogrske podpisan po razglasitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Avstro-Ogrska je tako upravljala ozemlje, ki je bilo de facto (vendar ne de jure) del novoustanovljene Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. To načelo so predstavniki Države SHS zagovarjali v vsakdanjem upravljanju z območjem, ki ga je slovenska politika dojemala kot svoj državni teritorij pod (začasno) okupacijo antante. Ravno zaradi takšnega odnosa je kljub italijanski zasedbi in njenemu posegu v upravni sistem območja še vedno dajala navodila državnim uslužbencem in preostalemu delu prebivalstva ter jih mirila s pravičnostjo mirovne konference.¹³ Obstoje Države SHS je bil namreč popolnoma odvisen od njenega priznanja – Italija pa je ravno zaradi naše zahteve po narodnostni rešitvi priznanje zavračala.¹⁴

Prednje italijanske enote ob končanju sovražnosti 4. novembra 1918

Proti slovenskemu etničnemu ozemlju so do konca sovražnosti najdlje prišle konjeniške enote 10. armade – njena 3. konjeniška divizija je stopnjevala njeno prodiranje mimo avstrijskih enot, ki se večinoma niso več želele boriti ali pa so se umikale proti Beljaku. Ob prekinitvi sovražnosti so njeni prvi oddelki prispeli vse do Reklane v Kanalski dolini in s tem odrezale umikajoče avstrijske enote v Huminu. Del 3. konjeniške divizije je do prekinitve sovražnosti prispel tudi do Špetra Slovenov v dolini Nadiže, predhodnica pa celo do naselja Kred pri Kobaridu. Južneje, na Goriškem odseku, je napredovanje italijanskih enot, zaradi večje množice avstrijskih vojakov in zatrpanih cest, potekalo počasneje od severnega odseka. Deli 4. konjeniške divizije so prispeli do Krmina na severu ter do Červinjana na jugu.¹⁵ Vojaštvo Avstro-Ogrske, ki se je pred uradnim koncem sovražnosti znašlo za prvimi italijanskimi enotami, je na podlagi pogojev premirja moralo oditi v vojno ujetništvo. Obema konjeniškima divizijama je s tem uspelo doseči južni del italijanske vzhodne meje.

¹² Besedilo premirja iz Ville Giusti, dodatek k pogodbi.

¹³ Guštin, Dve antantni vojski v Državi SHS.

¹⁴ Kacin-Wohinz, Slovenci pod italijansko zasedbo, str. 96.

¹⁵ Kartografska priloga 44, lokacije konjeniškega korpusa ob 15. uri 4. novembra 1918, tomo 2 ter.

Zasedba ozemlja do rumene demarkacijske črte

Pripadnike italijanskih enot, ki so po 4. novembru prihajali na izpraznjeno območje, moramo obvezno ločiti na podlagi njihovih zadolžitev, saj je med njimi prihajalo do velikih razlik. Prva skupina so bili častniki Kontrolne komisije za nadzor določil premirja, ki so bili zadolženi za pregled zbiranja vojaškega materiala, opreme in oborožitve, ki so bili znotraj mirovnih pogojev opredeljeni kot vojni plen, ter za nadzor izvajanja umika vojaštva Avstro-Ogrske. Častniki so prihajali v naselja izpraznjenega območja povsem ločeno od zasedbenega vojaštva, njihov prihod pa ni pomenil uradne zasedbe kraja.¹⁶

Druga, veliko večja skupina, je t. i. zasedbeno vojaštvo. Njegove predhodnice so poročale o stanju na izpraznjenem območju, za njimi pa je prišla vojaška zasedbena enota – njen prihod je tako pomenil dejansko vojaško zasedbo območja oz. kraja. Predhodnice so do Gorice prispele že 5. novembra in o stanju poročale svojim poveljstvom. Šele 7. novembra pa so za njimi prispele večje italijanske enote in zahtevale umik slovenskih enot, ki so na povabilo Pokrajinskega odseka Narodnega sveta za Goriško tu vzdrževale javni red in mir. Italijansko poveljstvo je svojim enotam sporočilo, da ne priznava slovenskih in italijanskih samooklicanih upravnih organov, vsi vojaki pa se morajo obravnavati kot pripadniki vojaštva Avstro-Ogrske. Od njih so zahtevali umik ali pa bodo zajeti kot vojni ujetniki. Zaradi takšnih zahtev je že isti dan sledil umik vojaštva prek Ajdovščine, Cola, Idrije in Škofje Loke do Ljubljane.¹⁷ Stik obeh vojsk pri Gorici je bil edini tovrsten kontakt, saj so zgledno vzdrževali predpisano trikilometrsko medsebojno razdaljo.

5. novembra je v Maribor prispel prvi vlak srbskih vojnih ujetnikov, ki jih je Avstro-Ogrska začela vračati iz ujetniških taborišč. Že naslednji dan je z vlakom prek Beljaka prvih 800 Srbov prišlo tudi v Ljubljano, kjer jih je pozdravil Anton Korošec. Varnostni primanjkljaj so na Slovenskem tako začeli nadomeščati s srbskimi vojnimi ujetniki – poverjenik za narodno obrambo, dr. Drinkovič, je izdal ukaz, da bodo Srbe povezali v posebne vojaške enote, ki bodo delovale pod okriljem odseka za narodno obrambo. Že 8. novembra so jih povezali v t. i. Komando srbskih trupa (KST) in jih namestili v Domobransko vojašnico v Ljubljani. Čeprav so jih premeščali tudi v Zagreb, jih je bilo sredi novembra že 1700. Kljub kasnejši združitvi s Kraljevino Srbijo so bili vojaki KST le najemniki, a vendar so tako med Slovenci, Italijani in Avstrijci predstavljali srbsko antantno vojsko.¹⁸

Po navedbah italijanskega dopisa št. 9315 in 8. zapisnika Narodne vlade v Ljubljani je 8. novembra¹⁹ prišlo tudi do srečanja članov italijanske Kontrolne komisije (o izvajanju določil o vojnem plenu) s predstavniki Države Slovencev, Hrvatov in Srbov v Postojni. Ob tej priložnosti so predstavniki Države SHS predali protestno noto proti nadaljnjemu zasedanju izpraznjenega ozemlja, poveljnik

¹⁶ Čeprav Nečak in Repe navajata 7. november kot datum prihoda italijanske vojske v Logatec, je najverjetneje šlo le za prihod članov Kontrolne komisije.

¹⁷ Andrejka, Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes, str. 275.

¹⁸ Guštin, Dve antantni vojski v Državi SHS.

¹⁹ 8. zapisnik Narodne vlade, str. 82.

3. armade pa je od vrhovnega poveljstva zahteval navodila, kako naj v prihodnje ravna z zahtevami (po njegovem mnenju) samooklicanih avtoritet. Poveljstvo je svoj odgovor posredovalo vsem mejnim armadam, v njem pa so sporočali, da naj tovrstne proteste ignorirajo in nadaljujejo zasedbo izpraznjenega območja v skladu z navodili.²⁰

Vrhovno poveljstvo je 10. novembra 1918 vsem armadam ob demarkacijski črti poslalo ukaz o ustanovitvi lastnih komisij za preučevanje primernosti demarkacijske črte za obrambo (*Commissioni per lo studio della futura linea di frontiera*), saj bo ta postala nova državna meja. Pri načrtovanju najboljše obrambne linije so lahko predlagali tudi ozemlje prek črte. Komisija vsake armade je morala biti sestavljena iz dveh častnikov, poveljujoči pa je moral biti 16. novembra ob deseti uri prisoten na sestanku vrhovnega poveljstva.²¹ Dopis št. 14997 je s tem postal osnova vseh treh posegov prek demarkacijske črte, ki bodo opisani v nadaljevanju, ter podlaga za vneto opisovanje generalpodpolkovnika E. F. di Savoia-Aoste o zasedbi večjega dela Kranjske.²²

Petdnevno obdobje prve faze umika avstrijske vojske prek reke Soče so Italijani izkoristili za reorganizacijo svoje vojske, za vzpostavitev komunikacij, za čim hitrejši transport skoraj pol milijona avstrijskih vojnih ujetnikov proti notranjosti Italije ter ureditev preskrbe, ki je morala poleg vojske oskrbovati še civilno prebivalstvo izpraznjenega območja. Za izvedbo naslednje faze – zasedbo celotnega izpraznjenega ozemlja do modre demarkacijske črte – so na odseku Dolomiti–Jadransko morje sprva zadolžili 8., 10. in 3. armado. Po kapitulaciji Nemčije, 11. novembra 1918, so poveljstvo in logistiko 10. armade zamenjali z 9. armado, ki je bila do takrat v rezervi in pripravljena za skupni antantni napad prek Tirolske proti Nemčiji. Njen XIV. armadni korpus je bil sestavljen iz britanskih enot, zato so ga napotili proti Veroni, Vicenzi in Padovi, XI. armadni korpus 10. armade pa priključili 9. armadi. Na podlagi ukaza vrhovnega poveljstva je razvidno, da so demarkacijsko črto na ozemlju med Mangartom in morjem morale zasesti sledeče enote:²³

9. armada

- XVIII. armadni zbor (33. in 56. divizija) je zasedel območje Bovca ter demarkacijsko črto, vključno z vrhom Mangarta in vrhom Rodice.
- XI. armadni zbor (31. in 37. divizija) je zasedel območje Tolmina in Idrije ter demarkacijsko črto med Rodico in Vrhniškimi vrati.

3. armada

- XXVIII. armadni zbor (23. in 25. divizija) je zasedel območje Postojne ter demarkacijsko črto vključno z Vrhniškimi vrati ter vrhom V. Javornika.
- XIV. armadni zbor (53. divizija) je zasedel območje Pivke, Ilirske Bistrice in Matuljev ter demarkacijsko črto med V. Javornikom in Reškim zalivom.

²⁰ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1307.

²¹ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1388.

²² L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1334.

²³ L'Esercito Italiano tomo 2, str. 1002.

Zasedba ozemlja do modre demarkacijske črte in vrhniški incident

Izvedba zadnje faze zasedbe izpraznjenega ozemlja je vsaj iz vojaškega vidika minila brez večjih težav. Do 12. novembra so enote 9. armade zasedle Bovec, Trnovo ob Soči, Kobarid, Tolmin, Kanal ob Soči, Banjšice in naselje Trnovo na Trnovskem gozdu. V naslednjih treh dnevih so zasedli prelaz Vršič, prišli na Bogatinsko sedlo in ob Idrijci zasedli vse kraje do Dolenje Trebuše. Enote 3. armade so do 15. novembra že zasedle Logatec, nato pa so se usmerile proti Reki. Celotna demarkacijska črta je bila zasedena 19. novembra oz. po točno petnajstih predpisanih dneh po prenehanju sovražnosti.²⁴ Tik pred zasedbo Logatca naj bi bili tam tudi srbski vojaki, ki jih je v Logatec 11. novembra poslala t. i. Komanda srbskih trupa. Iz teh nekaj več kot 200 srbskih vojakov so 12. novembra ustanovili 26. pehotni polk II. vojaškega okrožja, ki je s tem postal glavna vojaška sila Države SHS ob demarkacijski črti.²⁵

Komunikacija med poveljstvom 3. armade in vrhovnim poveljstvom razkriva tudi italijansko ozadje incidenta na Vrhnikih – dogodka, ki je v slovenskem zgodovinskopisju sinonim za prodor Italije na naše ozemlje. Trenutno je v Sloveniji prisotnih več interpretacij tega dogodka. Milica Kacin-Wohinz navaja dopisovanje med ministrskim predsednikom Orlandom in poveljnikom vojske Diazom ter opisuje dogodek kot nepravilno lociranje italijanske enote.²⁶ Od vseh avtorjev sta najbolj citirana Nečak in Repe, ki v svojem univerzitetnem učbeniku opisujeta incident kot del italijanskega poizkusa zasedbe Ljubljane. Takratni župan Vrhnik Franc Tršar navaja svoje spomine srečanja z italijansko enoto,²⁷ Damijan Guštin se opira na monografijo Milice Kacin-Wohinz in srbske vojaške vire, nazadnje pa je tu še prispevek ljubiteljskega zgodovinarja Marijana F. Kranjca.²⁸

Splošno sprejeta različica, ki jo opisujeta avtorja Nečak in Repe, navaja, da je osvobojen srbski vojni ujetnik Švabić 14. novembra razvrstil svoje vojake na Vrhnikih in s tem zaustavil italijansko enoto, ki je korakala proti Ljubljani.²⁹ Njun zapis poleg Vrhnik opisuje tudi splošen opis italijanske zasedbe: »*Po premirju med Avstroogrsko in Antantno so italijanske čete zasedle črto, določeno z londonskim sporazumom, toda v začetku novembra tudi Gorico in Trst, ki naj bi bil avtonomen. Italijanska vojska je začela prodirati tudi čez določeno črto. 7. novembra je bila v Logatcu, teden dni kasneje pa je z Vrhnik v Ljubljano že prišla njena izvidnica.*«³⁰ V uvodnem delu članka predstavljena vsebina pogojev premirja iz Ville Giusti je temeljni dokument, ki zajema dogovor med obema stranema, odnos do vojaške opreme, pristojnost vojske in celo geografsko opredelitev izpraznjenega območja, ter je v njunem učbeniku povsem spregledana. Njun zapis se tako ne

²⁴ L'Esercito Italiano tomo 2, str. 1032.

²⁵ Guštin, Dve antantni vojski v Državi SHS.

²⁶ Kacin-Wohinz, Slovenci pod italijansko zasedbo, str. 72.

²⁷ Kako so Italijani zasedli Vrhniko, Spomini iz prevratnih dni.

²⁸ Kdo je leta 1918 zaustavil Italijane na Vrhnikih.

²⁹ Nečak, Repe, Oris sodobne obče in slovenske zgodovine, str. 40.

³⁰ Nečak, Repe, Oris sodobne obče in slovenske zgodovine, str. 40.

ujema z obstoječimi viri in ga moramo temu primerno tudi obravnavati. Ponovno je tu najboljše argumentirana literatura ravno monografija Milice Kacin-Wohinz, v kateri opisuje vrhniški dogodek na podlagi sekundarnega vira dopisovanja med ministrskim predsednikom Italije in vrhovnim poveljnikom Diazom. Poleg tega navaja tudi določila premirja, in ne londonskega sporazuma kot pravnega okvirja prihoda italijanske vojske. Vsem različicam, razen različice Milice Kacin-Wohinz, je skupna neuporaba italijanskih virov, kar je za interpretacijo namer italijanske vojske temeljnega pomena.

Italijanska stran dogodka je ohranjena prek dveh dopisov med 3. armado in vrhovnim poveljstvom iz 15. in 16. novembra 1918. Pomembnost obeh dopisov je še toliko večja, ker zapolnjujeta kronološko in vsebinsko vrzel časopisnega članka župana Franca Tršarja. V prvem dopisu št. 9501 E. F. di Savoia-Aosta obvešča vrhovno poveljstvo o poročilu svojega podrejenega častnika brigade Ferrara, da jim je v okolici Vrhnike nasproti prišel srbski kapetan (op. a. čin stotnika), jim predal obvestilo, da so prekoračili demarkacijsko črto, ter jim kljub poudarjanju zavezništva zagrozil z orožjem. Častnik brigade Ferrara poroča, da je svoji enoti ukazal, naj ohrani položaje in na morebitne napade odgovori z orožjem. Poveljstvo 3. armade prav tako obvešča, da ni prepričan o pravilnosti svojega položaja, saj ima na razpolago le zemljevid merila 1: 500.000. V primeru, da je res vzhodno od demarkacijske črte, bo svoji enoti nemudoma ukazal umik.³¹

Odgovor podpoveljnika vrhovnega poveljstva, generalpodpolkovnika Augusta Fabbra, je di Savoia prejel šele naslednji dan, 16. novembra. Vsebina dopisa št. 9527 pravi: »Zaradi včerajšnjega fonograma št. 9501 pošiljamo (op. a. poveljstvu 3. armade) Svalicev (op. a. Švabičev) dokument ter izvod določil vrhovnega poveljstva o zasedbi ozemlja, ki ga je med drugim prejel tudi XXVIII. armadni korpus, kateremu pripada brigada Ferrara,« in navaja: »italijanska enota je zaradi neustreznega zemljevida, merila 1:500.000, res prešla demarkacijsko črto, odstopanje njene trenutne lokacije od predvidenih prvih položajev je majhno in bo popravljeno z dokončno razvrstitvijo enot – vendar šele po razrešitvi incidenta s srbskim kapetanom, katerega tudi opozarjajo na legitimnost njihovih opozoril. Demarkacijska črta je bila sklenjena s podpisom premirja z avstro-ogrsko vojsko in srbska vojska nima nobene vloge pri zasedbi ali interpretaciji le-te.«³²

³¹ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1311. Citirano in prevedeno iz vsebine dokumenta: *A nostri reparti nelle vicinanze di Nauporto si est presentato capitano serbo segnalando che linea armistizio est alquanto più ad occidente della linea occupata nostre truppe et che qualora nostre truppe non si fossero ritirate reparti serbi avrebbero ricorso alle armi stop. Al capitano est stato risposto che non si riconosce in lui rappresentante governo serbo che est nostro alleato stop. Ho disposto in pari tempo che nostre truppe conservino linea attualmente occupata ricorrendo ove necessario alle armi contro chicchessia. Qualora linea occupata sia effettivamente più ad oriente della fronte di armistizio farò in seguito ripiegare le nostre truppe stop.*

³² L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1311. Citirano in prevedeno iz vsebine dokumenta:

A seguito del fonogramma 9501 di ieri trasmetto il documento consegnato dal capitano serbo Svalic al comando della brigata Ferrara, e copia delle disposizioni date dal comando del XXVIII corpo ed approvato da questo comando. Effettivamente le truppe si trovano in questo

Notranja dopisa med italijanskimi enotami nam potrjujejo navedbe Milice Kacin-Wohinz. Vrhniški incident je posledica napačne določitve položaja italijanske enote, ki je morala tvoriti prvo linijo ob demarkacijski črti in ni imela nobene ofenzivne naloge. Oba zapisa datumsko sodita v okvir zgodbe Franca Tršarja, saj vsebina njegovega članka pravi: »*Drugi dan, 15. novembra (...) ves razburjen, presenečen in žalosten je (italijanski) poveljnik izjavil, da se bo takoj obrnil na višje poveljstvo za pojasnilo, nakar se je poslovil.*«³³ Kot lahko razberemo iz prvega italijanskega dopisa, je to tudi storil. Razplet Tršarjeve zgodbe zopet sovпада z vsebino drugega italijanskega dopisa, saj župan pravi: »*Tretji dan, 17. novembra (...) sledeče pismo 48. pešpolka: Gospodu županu na Vrhniku! (pisali so »Oberlaiback« in opustili italijansko ime) Dovoljujem si vaše blagorodje obvestiti, da bodo meni podrejene čete vsled višjega povelja v teku jutrišnjega dneva zapustile ta kraj in se bodo umaknile na črto, ki je določena v pogojih za premirje. Podpis: Casaretti, polkovnik poveljnik polka.*«³⁴ Prek nadaljnje vsebine članka nato izvemo tudi datum odhoda Italijanov – »*Naslednji dan, 18. novembra, so že v jutranjem mraku korakali nazaj in se res ustavili na črti »ajdovski zid«, kjer so ostali nad dve leti.*«³⁵

Zaradi vsebine obeh italijanskih dopisov lahko potrdimo navedbe Franca Tršarja ter podamo naslednje ugotovitve: nosilec incidenta na italijanski strani je bila brigada Ferrara oz. njen 48. pehotni regiment Catanarzo,³⁶ italijanska vojska na tem območju ni imela nobenega namena zasedbe ozemlja prek demarkacijske črte, poveljnik pa se je bil zaradi lastne napake pripravljen nemudoma umakniti. Kljub temu da v prvem dopisu ime pošiljatelja ni razvidno, je lastno raziskovanje italijanskih vojaških struktur razkrilo, da je 48. pehotnemu regimentu Catanarzo od 27. avgusta 1918 dalje poveljeval polkovnik Ettore Cesaretti.³⁷ Čeprav popačeno (namesto e je zapisan a), je njegov priimek omenjen v časopisnem članku vrhniškega župana Franca Tršarja, Marijan F. Kranjc³⁸ pa ga neupravičeno zamenjuje s članom Kontrolne komisije, polkovnikom Castellijem, ki ga omenjajo tudi zapisniki Narodne vlade v Ljubljani.³⁹ Zaradi omembe polkovnika Cesarettija dobi zgodba župana Franca Tršarja veliko večjo težo – gre namreč za edini slovenski vir, ki navaja ime italijanskega častnika in enote na Vrhniku.

Kot je razvidno iz priloženega izseka zemljevida je demarkacijska črta potekala na vrhu Vrhniškega klanca – območja, ki ga Italijani imenujejo *Varco di*

momento ad avere alquanto oltrepassato la linea di armistizio per difetto di riproduzione topografica della linea tracciata al 500.000: si tratta però di una piccola differenza che verrà corretta nella sistemazione definitiva delle truppe, dopo però che l'incidente col capitano serbo sarà esaurito. D'altra parte la linea di armistizio essendo stata concordata con l'esercito austriaco, nesso na veste può essere riconosciuta all'esercito serbo per pretendere che l'occupazione di essa sia fatta secondo una od altra interpretazione.

³³ Kako so Italijani zasedli Vrhniko, Spomini iz prevratnih dni.

³⁴ Kako so Italijani zasedli Vrhniko, Spomini iz prevratnih dni.

³⁵ Kako so Italijani zasedli Vrhniko, Spomini iz prevratnih dni.

³⁶ Brigado Ferrara sta sestavljala 47. pehotni regiment Lecce in 48. pehotni regiment Catanarzo.

³⁷ Brigada Ferrara.

³⁸ Kdo je leta 1918 zaustavil Italijane na Vrhniku.

³⁹ 8. zapisnik Narodne vlade, str. 82.

Nauporto (Vrhniški prehod). Tršar namesto imena vrhniški prehod omenja ledinsko ime ajdovski zid, kar je arhaično slovensko poimenovanje rimskega obrambnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum*. Le-ta, kljub časovni razliki skoraj 1500 let, povsem ustreza poteku demarkacijske črte na tem odseku. Kljub vpetosti Franca Tršarja v vrhniški dogodek pa italijanska dopisa izpostavljata le neimenovanega srbskega kapetana, ki je predal protestno noto. Guštin nam v svojem prispevku »Dve Antantni vojski v Državi SHS« že leta 2005 predstavi kapetana Mesića, ki je italijanski vojski na Vrhniki predal pisno sporočilo podpolkovnika Švabića.⁴⁰ Tako italijanski kot srbski viri razkrivajo, da Švabić ni bil osebno prisoten na Vrhniki in ni ravnal samovoljno. Objava časopisa *Slovenec* o načrtovani zasedbi Ljubljane je k ukrepanju spodbudila Narodno Vlado v Ljubljani, hkrati pa je Švabić dobil navodila od polkovnika Simovića, ta pa od vojvode Mišića.⁴¹

slika 1: izsek italijanskega zemljevida, ki prikazuje demarkacijsko črto pri Vrhniki.⁴²

⁴⁰ Guštin, *Dve antantni vojski v Državi SHS*.

⁴¹ Guštin, *Dve antantni vojski v Državi SHS*.

⁴² Kartografska priloga 47, situacija 17. januarja 1917, tomo 2 ter.

Italijanski poveljniki in njihov odnos do zasedbe ozemlja prek demarkacijske črte

Če vrhniški dogodek postavimo v kontekst s kasnejšimi dokumenti vrhovnega poveljstva, v katerih izrecno prepovedujejo kakršnokoli napredovanje prek demarkacijske črte, lahko razveljavimo tudi hipotezo časnika Slovenec o okupaciji preostalega dela Kranjske in zasedbe Ljubljane. Seveda s tem ni rečeno, da si posamezni visoki častniki tega niso želeli, vendar je pri tem treba poudariti, da niti najbolj agresiven predlog E. F. di Savoia-Aosta ni vključeval zasedbe Ljubljane. Prek daljšega dopisa je namreč omenjeni poveljnik 3. armade 20. novembra (pet dni po vrhniškem incidentu in en dan po dogovorjeni zasedbi demarkacijske črte) prvič obvestil vrhovno poveljstvo o pozitivnih učinkih zasedbe ozemlja Kranjske, od že okupiranega Rakeka na izpraznjenem območju prek Cerknice, Bloške Police, Loža, Podgore in prezida proti Reki. Na njegovem severnem krilu bi zavzel Ljubljansko barje vse do obrobja Ljubljane. Njegov načrt za severni del Kranjske je vključeval tudi 9. armado, ki bi ob obeh Sorah prišla do Škofje Loke, zasedla železniško postajo Trata in od tam korakala proti Kranju, s čimer bi krila severni bok 3. armade.⁴³ Odgovor na svoj predlog je dobil šele pet dni kasneje, 25. novembra, v katerem mu podpoveljnik vrhovnega poveljstva odgovarja, da nikakor ne sme samovoljno prekoračiti demarkacijske črte ali delati kakršnihkoli načrtov za okupacijo ozemlja vzhodno od nje.⁴⁴ Daljši, skoraj eno stran dolg odgovor, v katerem mu prepovedujejo premik demarkacijske črte, je očitno utišal armadnega poveljnika, ki po tem datumu ni več pisaril o zasedbi ozemlja. Njegovo željo lahko povežemo z njegovim zavzetjem Gorice leta 1916 in politično aktivnostjo – kot sin španskega kralja in grof dolin Savoje in Aoste je v letih po prvi svetovni vojni veljal za najprimernejšega kandidata za zamenjavo italijanskega kralja, v času kobariške krize pa je skoraj postal vrhovni poveljnik. To vlogo je kralj nato raje podelil bolj umirjenemu in politično neambicioznemu Armandu Diazu. Zaradi izrazitega nacionalističnega in desničarskega prepričanja je E. F. di Savoia po vojni postal velik podpornik fašizma in osebni prijatelj Benita Mussolinija, ki ga je navsezadnje povzdignil v čin maršala in vrhovnega poveljnika. Umrl je leta 1931 in je zaradi svojega poveljevanja 3. armadi pokopan na italijanskem spominskem

⁴³ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1314.

⁴⁴ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1316. Prevedeno in citirano iz vsebine dokumenta:

I. - Illimitate della nostra occupazione avanzata non deve presentare dei tratti esterni alla linea d'armistizio stipulata il 3 novembre, la quale non può subire modificazioni di sorta.

II. - L'occupazione dei punti esterni alla linea d'armistizio può avvenire soltanto:

a) Su proposta dei comandi d'armata, e con l'autorizzazione di questo comando, allorché si tratti di salvaguardare straordinarie esigenze di ordine pubblico, e quando il comando dell'esercito avversario o le autorità civili dei territori interessati ne facciano esplicita richiesta;

b) per ordine di questo comando allorché si tratti di assicurare al nostro esercito il possesso di punti strategici di eccezionale importanza, sull'occupazione dei quali questo comando si riserva esclusiva facoltà di studio e di decisione.

Siccome l'estensione della fronte verso oriente, progettata da codesta armata, non è mossa da nessuno dei motivi citati nella linea a), si prega di voler considerare la linea d'armistizio come estremo limite della nostra occupazione avanzata.

parku in vojaškem pokopališču v Sredipolju.⁴⁵ Za neumorno zavračanje njegovih, Slovincem izrazito nevarnih, načrtov o zasedbi večjega dela Kranjske sta najbolj zaslužna podpoveljnik Augusto Fabbri in vrhovni poveljnik Armando Diaz. Njuna dejanja lahko pojasnimo le s spoštovanjem določil pogojev premirja in dopisovanjem z ministrskim predsednikom Orlandom, ki je bil največji zagovornik počasne, previdne, a gotove zasedbe izpraznjenih ozemelj na podlagi določil premirja.

Premiki italijanskih enot 9. armade prek demarkacijske črte po 19. novembru 1918

Vrhovno poveljstvo je 19. novembra 9. armado obvestilo o morebitnem prehodu demarkacijske črte. Smernice za takšno ravnanje je XI. in XVIII. armadnemu korpusu poslal poveljnik 9. armade že dan prej – v dopisu št. 6111 dopušča zasedbo lokacij, ki z druge strani vodijo do demarkacijske črte in omogočajo boljše obrambne položaje.⁴⁶ Kot izvemo iz dopisa št. 6432 z dne 10. decembra, sta se armadna korpusa odločila za zasedbo Erjavčeve koče na prelazu Vršič, grebena od Soriške planine (Lajnarja in Drauha) do Gladkega vrha na Ratitovcu, z naselji Sorica in Danje, ter za namestitev vojakov v naselju Rovte.⁴⁷ Priporočilo za takšno dejanje sta dala člana komisije 9. armade za preučevanje primernost demarkacijske črte za obrambo (*Commissioni per lo studio della futura linea di frontiera*). Točnega datuma zasedbe lokacij iz dokumentacije ne izvemo – prvi zapisi o tem se pojavijo šele 8. decembra, ko višji častnik L. P. Basso iz XVIII. armadnega korpusa sporoča poveljstvu 9. armade, da je uspešno zasedel Voss-hütte (op. a. Erjavčeva koča na Vršiču) in njeno okolico, ter da se na območju, ki seže en kilometer vzhodno od kote 1611 (vrh prelaza Vršič), sedaj nahaja en strojnični odred 33. divizije. Zaradi strateškega položaja nad zgornjim delom Pišnice imajo odličen pregled nad gibanjem v dolini in so nameščeni v omenjeni zgradbi.⁴⁸ O dogodkih na Vršiču je še isti dan poročal tudi poveljnik omenjenega armadnega zbora, v katerem obvešča, da je brigada v Trbižu prejela ogorčen protest radovljiških orožnikov o prehodu demarkacijske črte na Vršiču, ki s tem zavračajo odgovornost za morebitne konflikte.⁴⁹ O vsebini obeh telegramov je 9. armada 10. decembra poročala vrhovnemu poveljstvu – v dopisu z naslovom »mejni incidenti«⁴⁹ poleg Vršiča omenja tudi naknadno zasedbo ozemlja pri Petrovem Brdu ter zasedbo hiš v naselju Rovte. Zaradi okupacije Ratitovca je en vod vojakov ter en odred strojnične čete zasedel tudi manjši dolinski zaselek Podrošt, ki je ob glavni cesti vzhodno od prelaza Petrovo Brdo. Svoje dejanje so upravičili s tem, da se tam odcepi cesta proti Gladkemu vrhu na Ratitovcu in omogoča boljšo oskrbo tamkajšnjih enot. Omenjena so tudi

⁴⁵ Emanuele Filiberto di Savoia-Aosta.

⁴⁶ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1265.

⁴⁷ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1286.

⁴⁸ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1288.

⁴⁹ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1287.

opozorila lokalnega prebivalstva, da so na Zalem Logu že srbski vojaki⁵⁰ – v ta kraj za demarkacijsko črto so prišli že ob formaciji 26. pehotnega polka.⁵¹ Kot zadnje se v istem poročilu omenja tudi naselje Rovte – zaradi pomanjkanja prostora so v hišah prek demarkacijske črte namestili vojake 121. pehotnega regimenta brigade Macerata, vendar je šlo le za začasno namestitev, o kateri bolj podrobno izvemo iz vsebine letnih poročil omenjenega pehotnega regimenta.

Dopisi, ki razkrivajo ozadje zasedbe lokacij prek demarkacijske črte, so nedvoumni dokaz, da je v italijanski vojski obstajala zmeda oz. nasprotujoči si ukazi in smernice. Z dopisom št. 14997 je vrhovno poveljstvo posameznim armadam dodelilo veliko mero samostojnosti odločanja, ki jo je 9. armada izkoristila za celovito zasedbo glavnih strateških točk ob demarkacijski črti. Temeljna razlika med Vrhniko in omenjenimi tremi lokacijami je ravno potek zasedbe – E. F. di Savoia je zasnoval in predstavil svoj obširni načrt zasedbe Kranjske šele po tem, ko je zasedel demarkacijsko črto, medtem ko so manjše enote 9. armade zasedle prelaze brez predhodne odobritve vrhovnega poveljstva. Posegi prek demarkacijske črte, protest orožnikov in Narodne vlade ter pasivna strategija Orlanda in Diaza so razlogi za dopis vrhovnega poveljstva, v katerem so 10. decembra le prepovedali kakršnokoli snovanje ali izvajanje posegov prek demarkacijske črte brez njihove predhodne odobritve oz. ukaza in s tem razveljavili dopis št. 14997. Obstoječe posege so očitno sprejeli, saj bi se umik italijanske vojske smatral kot uspeh (po 1. 12. 1918 ustanovljene) Kraljevine SHS. Zaradi bližajoče se mirovne konference je Italija na zemljevidu le popravila modro demarkacijsko črto, tako da je ustrezala stanju 10. decembra 1918.

Za razliko od neposeljenega Vršiča je pri Petrovem Brdu pridobila sedem kilometrov dolg pas proti vzhodu oziroma skupno okrog 12 km², na katerih so bila naselja in zaselki Zgornja Sorica, Spodnja Sorica, Spodnje Danje, Zgornje Danje, Zabrd, Torka, Ravne in Podrošt, ki so zaradi tovrstne zasedbe kar dve leti ostala znotraj italijanskega okupacijskega upravnega sistema.

Razplet novembrskih dogodkov

Šele s koncem decembra 1918 in začetkom leta 1919 dobi počasno in previdno obnašanje vojaškega vrha in vlade zopet bolj agresivne tone. Kot takšni so opisani tudi v slovenskem zgodovinopisju – združitev Države SHS s Kraljevino Srbijo je pomenila povsem drugačne politične in vojaške razmere na mejišču demarkacijske črte. Šele 22. decembra pridejo v Ljubljano prve redne srbske vojaške enote, ki začnejo tudi na zahodni meji nadomeščati pripadnike 26. pehotnega polka.⁵² Italija je v Kraljevini SHS videla neposrednega tekmeca za njeno nadvlado na Balkanskem polotoku in Jadranu – italijanska strategija šibkih držav, ki bi bile odvisne od njihove pomoči, bi z ustanovitvijo močne in stabilne Kraljevine SHS propadla. Lep primer tega je usoda Albanije, ki si jo je v naslednjih dvajsetih letih povsem prisvojila.

⁵⁰ L'Esercito Italiano tomo 2 bis, str. 1265.

⁵¹ Andrejka, Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes, str. 278.

⁵² Guštin, Dve antantni vojski v Državi SHS.

Zaradi geopolitičnih, osvajalskih in gospodarskih pretenzij Italija ni želela priznati obstoja Kraljevine SHS – svojega novega in vsaj simbolno največjega tekmeca po razpadu Avstro-Ogrske. Pri priznanju se je zopet zapletlo zaradi mejnega vprašanja. S tem dobi novo vlogo tudi demarkacijska črta. Ta začasna ločnica je predstavljala, v primerjavi s kasnejšo rapalsko, veliko bolj neprehodno mejo na prej homogenem območju, ki s tem dobi čedalje večjo vlogo frontiere oz. mejišča – geografsko širšega območja, ki je na obeh straneh meje. Iz teh nasprotij so se rojevali številni novi načrti italijanske politike in oboroženih sil, ki so v letu 1919 čakale na novo Sarajevo – povod, ki bi omogočil prehod demarkacijske črte, kljub temu da je bila glavnina vojaštva naveličana vojne in demoralizirana. Do tovrstnih vojaških operacij je prišlo le pri posredovanju italijanskih enot na Koroškem, kjer so na zahtevo koroškega nemško govorečega prebivalstva blokirale naše enote pred Celovcem.

Demarkacijsko črto so uradno ukinili s podpisom Rapalske pogodbe, 12. novembra 1920, vendar so italijanske enote v zasedenih krajih ostale vse do natančne določitve meje na posameznem odseku. Osrednji in najbolj pogosto poseljeni del so italijanske enote ponekod zapustile šele poleti leta 1921 in Kraljevini SHS tako le prepustile Sorico, Ratitovec, Danje, Podrošt, Blegoš, Planino, Logatec, Unec in Rakek.

Viri in literatura

Viri

- Besedilo premirja Ville Giusti. URL: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf> (citirano 5. 5. 2015).
- Sejmi zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Ufficio Storico: Carta 45 – Dislocazione disposta con gli ordini del 15 novembre 1918. L'Esercito Italiano nella Grande Guerra (1915–1918), Vol. V tomo 2 ter *Le operazioni del 1918 (la conclusione del conflitto)*. Bari: Laterza, 1988.
- Ufficio Storico: L'Esercito Italiano nella Grande Guerra (1915–1918), Vol. V tomo 2 *Le operazioni del 1918 (la conclusione del conflitto)*. Bari, Laterza, 1988.
- Ufficio Storico: L'Esercito Italiano nella Grande Guerra (1915–1918), Vol. V tomo 2 bis *Le operazioni del 1918 (la conclusione del conflitto)*. Bari, Laterza, 1988.
- Ufficio Storico: L'Esercito Italiano nella Grande Guerra (1915–1918), Vol. V tomo 2 ter *Le operazioni del 1918 (la conclusione del conflitto)*. Bari, Laterza, 1988.
- Viktor, Franc: Kako so Italijani zasedli Vrhniko, Spomini iz prevratnih dni, Slovenec. Ljubljana: 1. 3. 1935, št. 50a.

Literatura

- Andrejka, Viktor: Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes. Slovenci v desetletju 1918–1928, *Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1928.

- Brigada Ferrara. URL: http://www.frontedelpiave.info/public/modules/Fronte_del_Piave_article/Fronte_del_Piave_view_article.php?id_a=412&app_l2=397&app_l3=412&sito=Fronte-del-Piave&titolo=Brigata-Ferrara (citirano 7. 6. 2015).
- Emanuele Filiberto di Savoia-Aosta. URL: <http://www.itinerarigrandeguerra.it/code/29077/Emanuele-Filiberto-Duca-d-Aosta> (citirano 8. 5. 2015).
- Guštin, Damijan: Dve antantni vojski v Državi SHS, *Stiplovškov zbornik*, 2005, str. 73–88.
- Kacin-Wohinz, Milica: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. *Zgodovina Slovencev 1918–1945*. Maribor: Založništvo Tržaškega tista, 1972.
- Kdo je leta 1918 zaustavil Italijane na Vrhniki. URL: <http://home.amis.net/marijank/dok/Hervardi-Svabic.pdf> (citirano 5. 5. 2015).
- Marušič, Branko: Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 28, 1980, str. 32–42.
- Nečak, Dušan in Božo, Repe: Oris sodobne občine in slovenske zgodovine, učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2003.
- Österreichischen Bundesministerium für Heereswesen und Kriegsarchiv: Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, Band VII. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1930–39.

SUMMARY

Italian Occupation of Slovene Territory in November 1918

Grega Žorž

Article 3 of the armistice conditions, by means of which Austria-Hungary was forced to accept the secret Treaty of London, bears witness to Italy's intentions and claims to the Slovene territory. From that point onwards, the armistice provisions from Villa Giusti constituted the legal basis of Italy's claims to the implementation of the Treaty of London at the Paris Peace Conference.

The paper at hand does not aim to devalue the importance of the aggressive and anti-Slovene occupation of the emptied area, it rather aims to provide an accurate and detailed historical explanation. Based on the presented contents, we can confirm the hypothesis that regardless of several papers by Milica Kacin-Wohinz and Damijan Guštin the incorrect explanation of the uncontrolled penetration of the Italian army prevails in the Slovene historiography. Observance of additional articles of the armistice conditions was conducted in two steps, which enabled the retreat of the disintegrated empire's army. Arbitrary requests made by the Commander of the Third Army to occupy a large part of Carniola beyond the delimitation line occurred almost a week after the incident in Vrhnika and were crushed by the general staff. It is all the more interesting that the occupation of the territory between Petrovo Brdo and Ratitovec remained completely overlooked — Slovene historiography focused on the incident in Vrhnika instead. Due to the establishment of the State of Slovenes, Croats and Serbs, the military and political reality offered many possible scenarios for the outcome of the occupation of the emptied territory; Italian military and political leaders wished for a peaceful occupation of the emptied area and adhered to the rules of the armistice as closely as possible, which had been to a large extent set by Italy itself. The commanders of the armies and, first and foremost, senior officers along the delimitation line were quick to grasp the new political reality and wished to make use of it for the occupation of the territory. In spite of sabre-rattling and direct threats, they were aware of the fact that despite the winning military campaign the majority of Italian soldiers wished nothing more than to be demobilised and to return to their homes as soon as possible, and that the army was not fit for

additional military operations. Eventually, the military commanders, who were becoming more and more aware of potential dangers and the delicacy of the situation, adopted a passive stance.

The analysis of Italian archival documents showed that the newspaper article written by the mayor of Vrhnika in 1935 has much more to offer than Slovene historiography gives it credit for. Military communication, in which officers never concealed their operative reasons and contains an upfront exchange of letters, attests that the 48th Infantry Regiment of the Ferrara Brigade had no intention of occupying Vrhnika and that its role was purely defensive. Namely, many officers still shared the pre-war view on the occupation of Ljubljana, where across the delimitation line all traffic routes come together, however, later on they were given different orders. The first official initiative for the occupation of Ljubljana appeared prior to 19 November – Giuseppe Bertolini, head of Commission for Supervision of Implementation of Armistice Provisions, justified the temporary occupation of Ljubljana with the recovery of booty which the retreating units brought to the city from the emptied area. Along with the seized booty, freed Serbian prisoners of war, who are mentioned several times in Italian sources, were also located in Ljubljana. The article does not intend to diminish the significance of the decision made by the Serbian prisoners of war, who upon their return from Salzburg of their own volition formed a military unit which acted in favour of the goals of the national programme of Slovenes, Croats, and Serbs from Austria-Hungary rather than in favour of that of their native Serbia. In some areas, particularly along the delimitation line, these Serbian volunteers represented the only assistance for the local gendarmes, and, according to Tršar, the mayor of Vrhnika, they had been present in Vrhnika even prior to the arrival of Italians.

Sašo Cmrečnjak

Slovenska sprava: zgodovinski pregled

CMREČNJAK Sašo, univerzitetni diplomirani filozof in zgodovinar, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 103, saso.cmrecnjak@gmail.com

Slovenska sprava: zgodovinski pregled

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 382–436, cit. 205

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava razvoj slovenskega pravnega diskurza od njegovih začetkov v povojni politični emigraciji do uveljavitve in razvoja v Sloveniji v letih pred in po osamosvojitvi ter prikazuje njegove ključne značilnosti. Pri tem je izpostavljena vsebina pravnih deklaracij, ki so jih v javnosti objavljali tako državni organi kot tudi posamezniki in organizacije iz civilne družbe. Članek obravnava tudi nekatere ukrepe države na področju zahtev, izraženih v pravnih deklaracijah.

Ključne besede: sprava, deklaracije, povojni poboji, poprava krivic, diskurz.

CMREČNJAK Sašo, BA in Philosophy and History, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 103, saso.cmrecnjak@gmail.com

Slovene Reconciliation: A Historical Overview

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 382–436, 205 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with the evolution of the Slovene reconciliation discourse, its beginnings in post-war political emigration up to its implementation and development in Slovenia before and after Slovenia gained independence, and its key characteristics. In doing so, it highlights the contents of reconciliation declarations published by public authorities, individuals, and civil society organisations. The article also points to state measures relating to the demands expressed in reconciliation declarations.

Key words: reconciliation, declarations, post-war killings, redress of injustice, discourse

Uvod¹

Sprava je že desetletja tema slovenske javne sfere, ki se vedno znova vrača v ospredje javnih polemik. Skozi leta se je uveljavila kot samoumeven cilj slovenske družbe, istočasno pa tudi kot predmet nenehnih sporov, ki se v javnosti namesto v obliki kritičnega razmisleka odvijajo kot obračunavanja na temo interpretacije druge svetovne vojne.

Sprava, kot jo obravnavamo, je politična sprava, torej projekt oziroma cilj slovenske politične družbe. Predstavlja proces preseganja delitve, ki je v družbi nastala kot posledica krivic in zločinov, storjenih med drugo svetovno vojno in po njej. Njen cilj je, da bi preteklost prenehala biti izvor delitev in sporov v političnem prostoru ter da bi se v družbi uveljavila enotnost in solidarnost. Predstave o tem, kako naj bo ta cilj dosežen, se v obravnavanih spravnih izjavah razlikujejo. V političnem pomenu lahko v slovenskem primeru v osnovi razločujemo med dvema opredelitvama: sprava je razumljena bodisi kot sprava med državljani ali kot sprava znotraj slovenskega naroda. Slednja opredelitev je v javnem prostoru najbolj pogosta, kar je tudi razlog, da se ta tematika v javnosti največkrat obravnava pod sintagmo »narodna sprava«.

Metodološko temelji članek na pregledu relevantnih virov (monografij, zbornikov, deklaracij, časopisnih člankov, zakonodaje in arhivskih virov), na podlagi katerih je podan prikaz razvoja pravnega diskurza, od začetkov pri povojni politični emigraciji do njegove recepcije v Sloveniji v času pred osamosvojitvijo in po njej. Pri tem se osredotočamo na vsebino pomembnejših pravnih pozivov in jih vsebinsko primerjamo, da bi pokazali, kako so se njihovi poudarki skozi leta spreminjali. V zaključku je podan pregled nekaterih ukrepov države, ki se nanašajo na najpomembnejše zahteve, izpostavljene v pravnem diskurzu.

¹ Članek je predelana različica prvega, zgodovinskega segmenta diplomskega dela *Slovenska sprava: zgodovinski pregled in kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom*, ki je bilo v letu 2015 nagrajeno s Prešernovo nagrado Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Avtor se ponovno zahvaljuje mentorjema dr. Igorju Pribacu in dr. Božu Repetu za strokovno pomoč in nasvete; gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*.

1 Slovenska sprava pred letom 1975

1.1 Razglas Narodnega odbora za Slovenijo 1. 5. 1945

Eksplíciten poziv k spravi v takšni obliki, kot jo razumemo danes, najdemo že tik pred koncem vojne. Narodni odbor, ki ga je meščanska politika ustanovila konec leta 1944 z namenom prevzema oblasti po vojni, je na zasedanju v Ljubljani 3. 5. 1945, ki so ga predstavljali kot »začasno slovensko narodno predstavništvo«, ² razglasil vse ozemlje, na katerem prebivajo Slovenci, za narodno državo Slovenijo kot del demokratične in federativne kraljevine Jugoslavije ter postavil slovensko vlado kot začasni najvišji upravni organ. Razglas, ki je bil objavljen dan kasneje, je pozval »vse Slovence k obči spravi, da ne bodo skromne in oslajljene narodne sile vezane v notranji borbi, ko jih v tem zgodovinskem trenutku rabimo sproščene in enotne za uresničenje najvišjih narodnih koristi.« ³ Partizanske oddelke so pozvali k prenehanju sovražnosti zoper slovensko narodno vojsko, prebivalstvo pa k opustitvi osebnega obračunavanja in sledenju ukrepom narodne vlade. V zadnjem odstavku odbor ponovi poziv k spravi:

»Zaupajoč v vsemogočnega Boga, ki vodi usodo narodov, in zanašajoč se na podporo velikih demokratičnih zaveznikov, poziva NARODNI ODBOR za SLOVENIJO vse Slovence k sodelovanju za blagor domovine, k edinosti in spravi, ker je le s tem zagotovljen obstoj in napredek slovenskega naroda.« ⁴

Zasedanje Narodnega odbora in objava razglasa je bil zapozneli poskus legitimacije pred zahodnimi zavezniki, ki pa zaradi dejanskih razmer ob koncu vojne ni mogel imeti nikakršnega učinka. Politično vodstvo se je, tako kot v Slovensko narodno vojsko preimenovano domobranstvo in z njimi povezano civilno prebivalstvo, z namenom predaje britanski vojski začelo umikati proti Koroški, partizanska stran pa je v vojni dosegla popolno zmagošlavje in takoj po njenem koncu začela obračun z nasprotniki. Del tega so bili tudi množični, v konspiraciji izvedeni poboji vrnjenih domobrancev, ki so v domovini desetletja ostali zamočani.

1.2 Spomenica duhovščine ljubljanske škofije o lojalnosti 11. 7. 1945

Politični vpliv, ki ga je imela Cerkev pred in med vojno, je bil po vojni izničen. Nova oblast je nad njo kmalu začela izvajati pritiske, med katerimi je bila tudi zahteva Narodne vlade Slovenije, da generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk izda izjavo o lojalnosti oblasti ter se opredeli do delovanja duhovščine med vojno. Spomenico, ki je nastala na podlagi te zahteve, je Vovk s sopodpisanimi predstavniki ljubljanske duhovščine 11. 7. 1945 prebral pred predsednikom vlade Borisom Kidričem in notranjim ministrom Zoranom Poličem. ⁵

² Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 476.

³ Repe, *Mimo odprtih vrat*, str. 169.

⁴ Prav tam.

⁵ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 17.

V spomenici se zastopniki svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije zahvaljujejo Titu in zaveznikom za osvoboditev izpod jarma okupatorjev. Izrekajo iskreno vdanost, spoštovanje in pokorščino Narodni vladi v Ljubljani in Zvezni vladi demokratične federativne Jugoslavije ter poudarjajo, da jim tega ne veleva le božja zapoved, temveč tudi narodna zavest. Podpisniki se zavezujejo, da bodo svoje vernike opominjali, da so »dolžni spolnjevati svoje dolžnosti do naroda in države«, in s tem utrjevali »od Boga ukazani patriotizem«. Spomenica obsoja zavestno izdajstvo nad narodom in izraža obžalovanje, da so »take in podobne napake v usodni dobi okupacije zagrešili tudi nekateri duhovniki in nekateri katoličani«, ter ocenjuje, da je do takega ravnanja prišlo zaradi strahu pred brezboštvom; tako krivdo je sicer mogoče »razumeti, a je ni mogoče docela opravičiti«. Podpisniki so izrazili tudi svojo dolžnost do zagotavljanja enotnosti:

»Zavedamo se, da je tudi naša poklicna dolžnost, da pomagamo v našem narodu zdraviti rane tako bridke preteklosti. Zato hočemo s podvojenimi močmi pomagati gasiti ogenj sovraštva, maščevalnosti in krivičnosti, ki bi utegnil še nadalje razkrajati enotnost družine, vasi in naroda ter oteževati ali celo onemogočati vzajemno prizadevanje vseh narodnih energij za hitri dvig naše domovine.«⁶

Odnosi med oblastjo in Cerkvijo so se zaostрили po objavi pastirskega pisma v času volilne kampanje v septembru 1945, v katerem je Cerkev obsodila delovanje komunistične oblasti, napetosti pa so se stopnjevale vse do leta 1952, ko je Jugoslavija prekinila diplomatske stike s Svetim sedežem.⁷ Spravljiv in do oblasti prizanesljiv ton (predvsem pa izraz pripravljenosti za sodelovanje pri napredku domovine) izjave o lojalnosti se je, čeprav je nastala na zahtevo in v razmerah popolne nemoči Cerkve, ohranil tudi v pridigi ljubljanskega nadškofa Jožefa Pogačnika leta 1977, ko so bili odnosi med državo in Cerkvijo že bistveno boljši in bolj urejeni kot v letu 1945. Stališča vrha Cerkve do druge svetovne vojne so se začela zaostrovati po letu 1990, ko si je prizadeval povrniti vpliv v družbi in v odnosu do države – to je, kot bomo videli, v veliki meri počel prav preko pravega diskurza.

1.3 Razvoj ideje o spravi v emigraciji

V razmerah, kakršne so bile v Sloveniji v povojnih letih, se ideja sprave seveda ni mogla uveljaviti. Ohranjali in razvijali so jo le preživelci poraženci vojne, ki so v emigraciji s publicistično dejavnostjo opozarjali na povojne poboje in na potrebo po odpravi razdora v narodu, ki naj bi nastal s komunistično revolucijo.

Konec šestdesetih let je tako v emigraciji nastalo več publikacij, ki so omenjale spravo in vsebovale programe ter konkretne predloge, kako preseči narodno razdvojenost. Med najbolj dejavnimi avtorji je bil Ciril Žebot, ki je bil pred vojno eden izmed voditeljev kluba katoliških študentov Straža ter sodelavec idejnega vodje stražarjev Lamberta Ehrlicha. Leta 1943 se je pred gestapom umaknil v Rim, proti koncu vojne pa si je skupaj z Miho Krekom prizadeval, da bi Slovenijo

⁶ Prav tam, str. 19–20.

⁷ Repe, Škofovska izjava, str. 121.

zasedli zahodni zavezniki. Leta 1947 se je preselil v ZDA in od leta 1958 do 1979 predaval ekonomijo na univerzi Georgetown. Objavljal je strokovne članke v ameriškem časopisju, sodeloval pa je tudi pri slovenskem emigracijskem tisku, v katerem je zagovarjal idejo neodvisne Slovenije.⁸ V svojih publikacijah na to temo je večkrat omenjal tudi narodno spravo kot pogoj za doseganje cilja samostojne države Slovencev. V publikaciji *Misli ob petdesetletnici prve slovenske vlade* je leta 1967 zapisal:

»Tako torej zgodovina obeh vojn in povojnih razdobij Slovencem narekuje čustveno in besedno iztreenjenje, rehabilitacijo vseh žrtev medvojnega in povojnega nasilja ter resno narodno spravo kot prve pogoje za uspešnejšo borbo v doseg neizpolnjenih slovenskih narodno-političnih ciljev. Petdesetletnica započete, a nedovršene slovenske narodne suverenosti je obenem zgodovinski opomin in izredna prilžnost za potrebno konsolidacijo slovenskega naroda.«⁹

V istem delu je predlagal »minimalen slovenski program«, katerega del je tudi predlog, da rehabilitacijo žrtev in narodno spravo zagotovita republiška skupščina in vlada. Kot del teh prizadevanj Žebot predlaga tudi politično pluralizacijo in odstranitev »stalinističnih ostankov« z vidnih položajev v partiji.¹⁰

V svojem pojmovanju naroda in demokracije je Žebot izhajal iz krščanstva – njegovi predlogi nacionalnega programa so zato tesno vezani na religijo, ki jo vidi kot bistveno komponento naroda, pa tudi demokracije na splošno. Demokratična strpnost po njegovem temelji na ljubezni, zato sodi, da je »vsaka resnična demokracija povezana s krščanstvom kot globokim osebnim prepričanjem.«¹¹

Žebot si je prizadeval za svoj program pridobiti tudi druge politične emigrante, a pri tem ni bil vselej uspešen – del protikomunistične emigracije je njegove ponudbe zavrnil.¹² Prav tako je poskušal navezati stike s slovensko politiko. V »partijskem liberalizmu« druge polovice šestdesetih let je namreč videl prilžnost za sodelovanje v smeri svojih prizadevanj. Poskušal se je povezati s predsednikom Izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije Stanetom Kavčičem, ki pa se je zavedal, da bi mu povezava z Žebotom politično škodovala in se je zato od njega distanciral. Ko je Žebot avgusta 1968 obiskal Slovenijo, je izbruhnila afera, v kateri se je moral Kavčič braniti zaradi očitkov, da je odgovoren za obisk in da je v kontaktu z belogardistično emigracijo. Te obtožbe so bile kasneje uporabljene tudi v kontekstu »cestne afere«. Da bi se ogradil od Žebotovega političnega programa, se je Kavčič lotil pisanja članka, ki ga je obravnaval tudi sekretariat CK ZKS; v njem je obsodil delovanje emigracije, posebej pa zavrnil tudi pobude o narodni spravi, saj poskušajo politično in moralno izenačiti partizane z belogardizmom.¹³

V zvezi s svojimi pravnimi prizadevanji se je Žebot ponovno obrnil na Kavčiča leta 1971, ko ga je v pismu kot predsednika slovenske vlade povabil, da v imenu slovenske države pismo pozdravi odprtje in blagoslovitev Slovenske

⁸ *Enciklopedija Slovenije*, s. v. »Žebot Ciril«.

⁹ Žebot, *Misli ob petdesetletnici*, str. 5–6.

¹⁰ Prav tam, str. 7.

¹¹ Žebot, *Slovenija*, str. 82.

¹² (Jugo)slovenske punktacije 1970, *Sij slovenske svobode*, 15. 6. 1970.

¹³ Repe in Prinčič, *Pred časom*, str. 165–170.

kapele v Washingtonu.¹⁴ Slovesnosti, ki je potekala 15. 8. 1971, se je udeležilo tudi okoli 150 ljudi iz Slovenije, vključno s koprskim in mariborskim škofom. Kavčič se na poziv ni odzval, kar je Žebot obžaloval kot zamujeno priložnost, iz katere bi lahko »vzklila slovenska narodna sprava«.¹⁵

Žebot je s slovenskim političnim vodstvom poskušal navezovati stike s pomočjo Vinka Levstika,¹⁶ ki je tudi sam širil pozive po narodni spravi. Leta 1968 je objavil odprto pismo slovenski politični emigraciji, v katerem ugotavlja, da bi morala emigracija nastopiti složno in se ne bi smela braniti dialoga s slovenskimi komunisti, saj so tudi oni del slovenskega naroda. Liberalno usmerjeni komunisti v Sloveniji so po njegovem mnenju celo najboljši porok za uresničitev cilja neodvisne države Slovencev. Levstik zato predlaga, da se začne »med emigracijo resno misliti na narodno spravo, delati v duhu le-te in kar se tiče domovine, nastopati kot enotno telo.«¹⁷ V ta namen predlaga, da emigrantske skupine izvolijo predstavnike v kongres, ki bi združeval vse Slovence po svetu ter vodil dialog z domovino.

Med spravnimi pozivi emigracije pa najdemo tudi take, ki zavračajo vsak dialog z oblastmi v domovini in imajo za edini cilj odpravo komunizma ter rehabilitacijo domobranstva. Primer takega dojemanja sprave je pisanje Branka Rozmana, ki je med vojno vstopil med domobrance, po vojni pa se je umaknil na Koroško in se izselil v Argentino, kjer je končal študij bogoslovja. Kasneje je deloval tudi v Münchnu in v Celovcu, leta 1991 pa se je vrnil v Slovenijo.¹⁸ Bil je aktiven v izseljenškem tisku, predvsem pa je pomembna njegova knjiga *V Rogu ležimo pobiti*, ki jo je v samozaložbi izdal v Buenos Airesu pod psevdonimom Tomaž Kovač. V njej je ponatisnil pričevanja o taboriščih na Vetrinjskem polju in o vrnitvi v domovino ter pobojih, ki so bila objavljena že v starejših izseljenških publikacijah (*Odprti grobovi* Franca Ižanca, *Krivda rdeče fronte in Rdeča zver, pijana krvi* Matije Škerbca, *Vetrinjska tragedija, Zgodbe mučeništva Slovencev*). Kot predgovor k pričevanjem je spisal krajši sestavek, v katerem je OF označil za prevaro komunistične partije, ki je zlorabila dobronamerne ljudi, ki so se hoteli bojevati za osvoboditev svoje domovine, za namen izvedbe revolucije. Rozman pride do zaključka, da »je bil poziv KPS na osvobodilni boj resnična izdaja nad slovenskim narodom«,¹⁹ po drugi strani pa v vseh pogledih opravičuje kolaboracijo z okupatorjem kot nujno samoobrambo »demokratsko usmerjenih Slovencev«. V svojem kratkem pregledu dogajanja med vojno se sicer ustavi tudi pri umorih, ki jih je izvedla Črna roka, a jih opravičuje kot usmerjene le zoper aktivne udeležence pobijanja demokratičnih Slovencev in neprimerljive z zločini, ki so jih storili partizani.

Ob koncu svojega sestavka Rozman spregovori tudi o slovenski spravi in našteje pogoje zanjo:

¹⁴ Repe, »Liberalizem« v Sloveniji, str. 182.

¹⁵ Žebot, *Neminljiva Slovenja*, str. 487.

¹⁶ Repe in Prinčič, *Pred časom*, str. 170.

¹⁷ Levstik, *Tri odprta pisma*, str. 13.

¹⁸ *Enciklopedija Slovenije*, s. v. »Rozman Branko«.

¹⁹ Rozman, *V Rogu*, str. 7.

»Prvi pogoj slovenske ljudske sprave je, da se vrne žrtvam medvojne in povojne nasilja njih dobro ime in da se mrtvim vrnejo njihovi zatajeni in izravnani grobovi in pravica, da počivajo v nemotenem in častnem spominu svojih sorodnikov in prijateljev. Drugi pogoj sprave je, da pridejo vsi za revolucijo, za njene žrtve, tako na eni kot na drugi strani, pa tudi za totalitarni režim doma odgovorni ljudje pred nepristranska sodišča, kjer naj odgovarjajo za svoja dejanja.

Tretji pa, da se pusti slovenskemu narodu, da se sam odloči na svobodnih in tajnih volitvah, koga hoče imeti za svoje voditelje, in še prej, kakšno državno in družbeno ureditev hoče imeti.«²⁰

Njegova zamisel o slovenski spravi je torej vezana predvsem na odpravo komunizma in se le deloma nanaša na usodo žrtev povojnih pobojev. Žrtvam je po prvem od Rozmanovih pogojev treba »vrniti dobro ime«, kar v skladu z njegovo prejšnjo predstavitvijo dogajanja med drugo svetovno vojno pomeni predvsem to, da se jim priznajo njihove zasluge za boj proti komunizmu. V domovini se namreč še vedno »govori o protikomunističnih borbah kot o narodnih izdajalcih, čeprav so se ti kot resnični Slovenci bojevali prav za svoj narod proti zmagi komunizma, ki je kot totalitarni sistem nič manj obsodbe vreden kot vsak drug totalitarizem, n. pr. fašizem ali nacizem.«²¹

Rozmanova označitev nasprotnikov komunizma za »resnične Slovence« ima svojo predzgodovino že v domobranski propagandi med vojno, podobne sodbe pa kasneje najdemo tudi pri drugih avtorjih. Po teh predstavah je slovenski narod nujno vezan na katolicizem in pripada evropskemu civilizacijskemu krogu, medtem ko je komunizem označen za »azijatski« fenomen, ki je slovenskemu narodu tuj. Kljub načelnemu obsojanju vseh totalitarnih režimov se zato Rozmanu komunizem zdi še posebej obsojanja vreden, boj zoper njega pa je po njegovem tudi boj za Slovence kot narod.

Tako zaostrena apologija domobranstva pri delu emigracije je oblasti v Sloveniji služila kot prikladen izgovor za obračunavanje z vsemi pozivi k spravi in k razkritju povojne usode domobrancev, tudi če niso zahtevali njihove rehabilitacije. Očitek, da gre za odmev belogardistične propagande, je tako doletel tudi intervju z Edvardom Kocbekom, ki sta ga zamejska književnika Boris Pahor in Alojz Rebula objavila v brošuri *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa* v tržaški reviji *Zaliv* leta 1975. Prav s tem intervjujem se je tema povojnih pobojev začela odpirati tudi v domovini, v povezavi s tem pa je v javnost vstopila tudi ideja o spravi.

2 Začetki pravega diskurza v Sloveniji

Kocbekov intervju je posegel v (zapovedan) molk o povojnih pobojih in drugih zločinah zmagovite strani, ki je v Sloveniji veljal v povojnih letih. O tem, koliko ljudi je za njih kljub temu vedelo (bodisi preko pripovedovanja očitvidcev ali preko prepovedanega emigrantskega tiska), je težko spekulirati, vendar je medijski molk, ki ga je oblast sankcionirala z uporabo državnih institucij in neformalnih pritiskov, preprečeval, da bi vstopili v javno zavest.

²⁰ Prav tam, str. 13–14.

²¹ Prav tam, str. 13.

Kljub temu pa so obstajale pomenljive izjeme. Tako je na primer Tone Svetina leta 1969 v tretji knjigi svojega partizanskega romana *Ukana* poboje nazorno opisal. V njej je domobranski stotnik Valjhun, za tem ko je z drugimi vrnjen s Koroške, odpeljan v Kočevski rog, kjer mu uspe preživeti likvidacije, naslednjega dne pa se reši iz brezna, polnega trupel.²² Zaradi podrobnosti, s katerimi je Svetina opisal te dogodke, je mogoče sklepati, da je bil seznanjen s pričevanji, ki so izhajala v emigraciji; na to sta opozorila tudi Boris Pahor in Alojz Rebula v njunem odgovoru na reakcije, ki jih je izzval Kocbekov Intervju v Zalivu šest let kasneje.²³ A čeprav je bila *Ukana* vidno in popularno literarno delo, ki je doživelo mnoge ponatise in uživalo podporo literarnih kritikov, kljub eksplicitnemu prikazu pobojev ni sprožilo javne razprave o tem vprašanju.

V opisanih razmerah je tema povojnih pobojev ostala neobdelana tudi v zgodovinopisju, vendar tudi tu najdemo izjeme. Dušan Biber je v hrvaškem tedniku *Vjesnik u srijedu* v rubriki »Retrospektiva« na podlagi svojega pregleda britanskih arhivov objavil 67 nadaljevanj na temo odnosa Britancev do dogajanja v Jugoslaviji med in tik po vojni.²⁴ V tem sklopu sta izšla tudi članka, v katerih avtor omenja usodo domobrancev. V članku *Kvislinzi traže spas* je predstavil odločanje Britancev, kaj naj storijo z zajetimi kolaboranti, pri čemer navaja tudi vsebino pisma z dne 10. 6. 1945, v katerem je Miha Krek nekdanjega britanskega ambasadorja pri kraljevi jugoslovanski vladi prepričeval o naklonjenosti domobrancev do zahodnih zaveznikov in protestiral zoper njihovo izročanje.²⁵ V naslednjem članku Biber omenja tudi druga Krekova pisma s podobno vsebino, ki jih je poslal predstavnikom britanske vojske in politike. V njih je navedeno, da naj bi britanske vojaške oblasti med 27. in 31. majem partizanom v Jugoslavijo predale 11.100 slovenskih domobrancev. V zvezi z njihovo usodo je Biber navedel tudi vsebino dopisa britanski ambasadi v Beogradu, iz katerega izhaja, da ne gre dvomiti, da je bil nad njimi v Jugoslaviji izvršen »ekstenziven in celovit pokol«.²⁶

2.1 Kocbekov intervju v Zalivu leta 1975

Pahorjevo idejo za intervju, v katerem bi Kocbek spregovoril o svojem pogledu na medvojno dogajanje in o povojnih pobojih, je ta sprejel že v začetku leta 1970, a je potem dolgo omahoval in se odločil odgovore posredovati šele pet let kasneje, za tem, ko je bilo ob njegovi sedemdesetletnici objavljenih več sramotilnih spisov in ko se je konec leta 1974 ob obisku Pariza seznanil s pisanjem emigracije o pobojih.²⁷ Z vsebino intervjuja, ki je izšel v marcu 1975, so v Ljubljani razpolagali že pred objavo. Tone Fajfar je Kocbeka povabil na pogovor, v katerem ga je

²² Svetina, *Ukana*, str. 835–845.

²³ Pahor in Rebula, *Po nevihti*, str. 10.

²⁴ Biber, Britanci o Titu, str. 454.

²⁵ Biber, Kvislinzi traže spas, str. 26.

²⁶ Biber, Početak trščanske krize, str. 26.

²⁷ Inkret, *In stoletje bo zardelo*, str. 499–524.

poskušal prepričati, da izid prepreči, Kocbek pa mu je odvrnil, da je od sramotilne kampanje, ki so jo ob njegovi obletnici prejšnje leto organizirali v časopisju, osvobojen slehernega ozira do njih in njihovih tabujev in da so mu s tem pomagali, da je zmozel »zdaj brez predsodkov izpolniti svojo željo, pravzaprav svojo narodno in versko dolžnost ter vzeti slovesno v spomin usodo tisočerih fantov.«²⁸

V intervjuju je Kocbek spregovoril o Dolomitski izjavi, o vlogi krščanskih socialistov v OF, nastanku bele garde in državljanski vojni, predvsem pa o povojnih pobojih. Za njih naj bi izvedel poleti leta 1946 in o tem poizvedoval pri predstavnikih CK KPS, kjer pa so mu zatrдили, da vrnjeni domobrance niso bili pomorjeni. Ker so se informacije o pobojih kopičile, se je odločil za odstop s funkcij, a si je po izbruhu informbirojevskega spora premislil. Oblast se ga je po njegovih besedah kljub temu odločila znebiti, kot povod pa je uporabila novelo *Strah in pogum*, proti kateri je v časopisju organizirala napad, s katerim so izsilili njegov odstop.²⁹ Ob koncu intervjuja je Kocbek v odgovoru na vprašanje, kaj bi kazalo storiti glede usode domobrancev, dejal:

»Predvsem si jo moramo vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. Vzdigniti si jo moramo iz potlačene in pohabljenе zavesti v jasno in pogumno zavest. [...] Gre torej za javno priznanje krivde, ki se tiče nas vseh. Tako dolgo se ne bomo znebili preganjave in more, dokler javno ne priznamo svoje krivde, svoje velike krivde. Brez tega dejanja Slovenci ne bomo nikoli stopili v čisto in jasno ozračje prihodnosti.«³⁰

Ideja, da poboji bremenijo ves narod, in ne le odgovornih, je imela kasneje velik vpliv na diskurz sprave. Kocbek jo je opisal že v dnevniškem zapisu 6. 1. 1975, ko je ob branju literature o pobojih prišel do zaključka, da je krivda za njih na vseh Slovencih, ker so nekritično sprejemali delitve, ki so med vojno in po njej pripeljale do tako tragičnih posledic, ter da je globoka potreba po izmirjenju in spravi danes še bolj oddaljena.³¹

2.2 Odzivi na intervju in njegov ponatis v Naših razgledih

Kljub temu da je intervju obelodanil poboje v domovini in tako izpolnil dolgoletna prizadevanja mnogih publicistov v emigraciji, je bil odziv na njegovo objavo med emigranti zelo zadržan, deloma pa tudi sovražen. Odnos med Kocbekom in predstavniki kasnejše politične emigracije je bil namreč zaostren že v predvojnem obdobju, v času vojne pa je bil Kocbek zaradi sodelovanja v OF tarča napadov v Slovincu, Slovenskem domu in Domoljubju. Emigracijski tisk je odnos do njega začasno spremenil po letu 1952, ko je bil zaradi novele *Strah in pogum* odstranjen s političnih funkcij, a se je ta znova zaostрил prav ob objavi intervjuja v *Zalivu* leta 1975. Avtorji člankov so sicer pozdravljali Kocbekovo odločitev, da javno spregovori o usodi domobrancev, a so mu očitali, da gre pri tem za zapoznelo lajšanje vesti

²⁸ Kocbek, *Dnevnik*, str. 86.

²⁹ Pahor in Rebula, *Edvard Kocbek*, str. 128–149.

³⁰ Prav tam, str. 150.

³¹ Kocbek, *Dnevnik*, str. 80.

zaradi lastne vpletenosti v medvojna obračunavanja.³² V argentinskem časniku *Sij slovenske svobode* so mu pripisali celo vpletenost v odločanje o povojnih pobojih in njegovo zatrjevanje, da je za njih slišal šele leta 1946, označili za laž, saj je bil v maju in juniju 1945 minister v zvezni vladi in s tem v političnem vrhu.³³

Ciril Žebot je v oceni intervjuja v kanadskem časniku *Slovenska država* sicer izrazil nekaj pomislekov (zakaj je Kocbek molčal tako dolgo; zakaj še vedno uporablja partijski izraz »bela garda«), a pohvalil Kocbekov pogum in poštenost, da je o pobojih spregovoril in zahteval popravilo krivic, s čimer je odprl temo narodne sprave.³⁴

Reakcija v domovini je bila pričakovano ostrejša, a k temu, da je bila javnost z vsebino Kocbekove izpovedi obveščena, je najbolj pripomogla prav slovenska oblast, ki je intervju objavila v *Naših razgledih* 9. 5. 1975. V isti številki je uredništvo objavilo tudi članek »Gre za resnico«, katerega namen je bil bralcem razložiti okoliščine objave intervjuja; do nje naj bi prišlo po dogovoru s tiskovnim svetom pri republiški konferenci SZDL Slovenije. Članek navaja poročilo seje izvršnega odbora z dne 16. 4. 1975, na katerem so razpravljali o ozadju in metodah pritiskov sovražne propagande, ki naj bi v zadnjem času spet ogrožala Jugoslavijo in Slovenijo. Tam ocenjujejo, da je del teh napadov tudi knjiga *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*, ter ugotavljajo, da je Kocbek žal »pristal na pozicijah tistih, ki jih je po zmagi ljudskih množic pognal na klavarno pot izgnanstva strah pred kaznijo, ker se je njihovih rok držala kri tisočev slovenskih ljudi in ker so bili zaznamovani z neizbrisnim pečatom izdaje.«³⁵ RK SZDL se je ob tej priložnosti opredelila tudi do pozivov k spravi, ki so prihajali iz emigracije:

»Odnos naše revolucije in organov ljudske oblasti do narodne izdaje in kontrarevolucije je bil med NOB, v zaključnih bitkah in v povojni graditvi vselej jasen in brezkompromisen – med našo revolucijo in kontrarevolucijo, med borci za svobodo in sodelavci okupatorja, med socialističnim patriotizmom in narodnim izdajstvom ne more biti nobene pomiritve in sprave.«³⁶

Članek navaja tudi odlomka iz govora predsednika RK SZDL Mitje Ribičiča in sekretarja izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS Franca Šetince, v katerih sta obsodila zahteve po spravi kot poskus izenačevanja med borci za svobodo in izdajalci. Uredništvo na koncu še doda, da soglaša s temi mnenji in da je namen objave intervjuja s Kocbekom, da si bralci ustvarijo mnenje o njegovem sedanjem delovanju.

Za intervjujem je uredništvo objavilo še članek »Namesto epiloga«, ki je prepis pisma Toneta Fajfarja Edvardu Kocbeku pred izidom knjige. Fajfar v njem Kocbeku očita, da glavni razlog spora med njim in slovensko politiko ni bila usoda domobrancev, kot pravi sedaj, ampak Kocbekova stališča do oblikovanja slovenske družbe in vloge kristjanov v njej, ponovi pa tudi očitke v zvezi s *Strahom in pogumom*:

³² Pibernik, *Pogled politične emigracije*, str. 244–252.

³³ Edvard Kocbek: *Pričevalec našega časa*, *Sij slovenske svobode*, 1. 5. 1975, str. 3.

³⁴ Žebot, *Pogum in razum*, *Slovenska država*, št. 6, maj–junij 1975, str. 3.

³⁵ *Gre za resnico*, *Naši razgledi*, 9. 5. 1975, str. 247.

³⁶ Prav tam.

»Tvoja sedanja prizadetost glede domobrancev pa ima v resnici svoje korenine že v tvojem »Strahu in pogumu«, ko si enačil vrednost življenjskih žrtev borcev za osvoboditev in izdajalcev.«³⁷

Ponatis intervjuja v Sloveniji je torej pravzaprav služil ponovnemu obračunavanju s Kocbekom in javni opredelitvi oblasti do ideje o narodni spravi. Glede razloga, zakaj je medijski pogrom zaradi omembe pobojev doletel Kocbeka, ne pa tudi drugih avtorjev, ki so o njih pisali že pred tem, sta Pahor in Rebula zapisala, da je jasen: ker je bil avtor *Ukane* Tone Svetina »politično zasebnik«, Kocbek pa v povojnih letih eden izmed najvišjih politikov.³⁸ Njegova vidna vloga in spor s slovenskimi oblastmi sta zato izpadla veliko bolj obremenilno kot druga pričevanja, čeprav po mnenju Pahorja in Rebule Svetinova literarna obdelava pobojev veliko bolj blati NOB.³⁹

Kljub temu da so bili poboji in pozivi k spravi sedaj (čeprav z odklonilnim odnosom in zanikanjem) javno pripoznani, se v naslednjih letih vse do polemik okrog eseja *Krivda in greh* v Sloveniji glede recepcije sprave ni veliko spremenilo. Pomembna izjema v tem času je pridiga ljubljanskega nadškofa in metropolita Jožefa Pogačnika leta 1977, v kateri je vrh Cerkve ponovno opredelil svoj odnos do sprave.

2.3 Pridiga nadškofa Jožefa Pogačnika leta 1977

V pridigi na veliki četrtek 7. 4. 1977 se je Pogačnik med govorjenjem o zgodovinski spravi med vzhodno in zahodno cerkvijo v času drugega vatikanskega koncila navezal tudi na vprašanje odnosa do slovenske zgodovine. Izpostavil je pomen evangelijskega nauka odpuščanja v življenju kristjanov, ki se ga je treba držati tudi pri presojanju dogajanja med NOB in socialno revolucijo. Pogačnik je v tem smislu za kristjane postavil načela, ki se jih naj držijo: ne smejo poznati maščevalnosti in mržnje, odpustijo naj vsakomur, ki jim je prizadejal kakršnokoli krivico, ne glede na stran, kateri je pripadal, ter sami prosijo odpuščanja za krivice, ki so jih naredili, ter si jih po svojih zmožnostih prizadevajo popraviti. V tem duhu je izrazil obžalovanje in prosil odpuščanja za krivice, ki jih je med vojno povzročila krščanska vera:

»V imenu vseh tistih slovenskih katoličanov, ki poslušajo glas svojega pastirja, izjavljam, da odpuščamo vse, kar nas je po človeški krivdi hudega zadelo. Vse, kar se je v imenu krščanske vere krivic zgodilo, obsojamo – kakor smo obsojali med vojno in je obsojalo tudi tedanje cerkveno vodstvo – in v imenu krivcev prosimo odpuščanja.«⁴⁰

Pogačnik je v pridigi tudi prosil »vse verne Slovence, naj nikar preveč ne obujajo žalostnih spominov na pretekle hude dni« in naj po božjem vzoru skušajo, kolikor je mogoče, »pozabiti, kar se je zgodilo med vojno«, s čimer bodo pokazali »svojo dejavno ljubezen do domovine in njenega napredka«.⁴¹

³⁷ Fajfar, Namesto epiloga, *Naši razgledi*, 9. 5. 1975, str. 250.

³⁸ Pahor in Rebula, *Po nevihti*, str. 11.

³⁹ Prav tam, str. 10.

⁴⁰ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 24.

⁴¹ Prav tam, str. 24–25.

Na Pogačnikovo pridigo so se kasneje v svojih spravnih izjavah cerkveni dostojanstveniki še večkrat sklicevali, a so vse bolj opuščali njeno umirjeno retoriko in poudarjali, da sprava zahteva prav spominjanje, ne pa pozabe.

2.4 Spomenka Hribar: *Krivda in greh*

Zatišje, ki je glede sprave veljalo tudi po intervjuju v Zalivu leta 1975, se je končalo, ko je leta 1984 deset avtorjev pripravilo prispevke za zbornik, posvečen tri leta prej umrlemu Kocbeku. Med avtorji je bila tudi Spomenka Hribar, ki je s svojim esejem, naslovljenim *Krivda in greh*, opredelila potrebo po spravi in njeno vprašanje vzpostavila v slovenskem javnem prostoru. Da se odnos oblasti do teme v skoraj desetih letih ni spremenil, se je izkazalo tudi tokrat: zbornik je bil pripravljen v letu 1984, a je ostal neizdan vse do leta 1987.

Krivda in greh se začne z obravnavo dnevniških zapiskov Edvarda Kocbeka iz časa vojne, objavljenih v *Tovarišiji* in *Listini*. Na podlagi njegovih razmislekov o krivdi in grehu, ki sta posledica vsakega, tudi upravičenega jemanja človeškega življenja, in o blaženi krivdi, ki pomeni priznanje in sprejemanje te krivde, Hribarjeva razvija svoj pogled na povojne poboje, za katere je izvedela prav iz Kocbekovega intervjuja leta 1975. Označi jih za bratomorni zločin nad narodom, ki ni le greh nad poraženci, temveč tudi nad preživelimi in zmagovalci samimi:

»Zakaj pobiti domobranci so bili tudi deli svojega, našega naroda. Kakor sta levica in desnica roki enega telesa, tako so pobiti domobranci deli svojega, našega narodnega telesa. Mojega telesa.«⁴²

Poboje razloži kot izhajajoče iz sovraštva, ki se poraja iz postavitve absolutne resnice, na podlagi katere si Subjekt in izvrševalci njegove volje jemljejo pravico do razsojanja o življenju in smrti, da prosto posegajo v svetost življenja in na »mesto drugega«, ki pa je nenadomestljivo in pomeni enkratnost in neponovljivost vsakega posameznika, ki je s smrtjo za vedno izgubljena. Nobeno takšno postavljanje na pozicijo Resnice ne more biti upravičeno, zato se Hribarjeva vpraša, s kakšno pravico ona sama absolutno obsoja ravnanje izvrševalcev. Absolutne sodbe ne more dati, ker ne more stopiti na mesto drugega, na mesto likvidatorjev, katerih zločin obsoja. A kljub temu gre pri pobojih za zločin – vendar ne za zločin ene skupine nad drugo, ampak naroda nad samim seboj.⁴³ To breme, ki leži na narodu, je treba razrešiti, a ker ne gre za boj med dvema skupinama, ampak za travmo, ki jo nosimo kot ljudje, rešitev ne more biti v kaznovanju.

»Ne more biti stvar v tem, da se krivda za-govarja, od-plačuje in maščuje – temveč, da se nosi. Da se niti ne prekrije – pozabi s ciničnim opravičevanjem niti ne razraste kakor rak sovraštva in maščevanja. Ne: odgovarjati za krivdo, ne: odplačevati jo, temveč – prenašati jo. Vzdržati jo. To je edina pot iz verige sovraštva, v katero smo že tako dolgo ujeti.«⁴⁴

⁴² Hribar, *Krivda in greh*, str. 35.

⁴³ Prav tam, str. 36–52.

⁴⁴ Prav tam, str. 55.

Usodo domobrancev je treba po mnenju Hribarjeve »vzeti nase« kot usodo dela naroda. Prvi korak k temu je javno priznanje zločina, potreben pa je tudi dostojen pokop in ureditev grobišč. Predlaga tudi postavitev obeliska sredi Ljubljane, na katerem bi bilo posvetilo »Umrli za domovino«. ⁴⁵ Na tej točki Hribarjeva uvede pojem narodne sprave, ki ga opredeli kot »kohezijo vseh narodnih sil«, ki se kaže skozi priznavanje nazorskega pluralizma in zavračanje vsakega ekskluzivizma, sklicujočega se na objektivno Resnico. ⁴⁶

Ti pozivi k spravi so v javnosti sprva naleteli na zelo odklonilen odziv, Hribarjeva pa je bila tarča podobnih obsodb kot Kocbek, torej da izenačuje izdajalstvo z odporom in da predlaga rehabilitacijo belogardizma. Obtožbe so se pri tem sklicevale na odlomke iz eseja, do katerih so imeli nekateri njeni kritiki dostop, kljub temu da zbornik sploh še ni izšel. ⁴⁷

Kljub medijskemu obračunavanju, ki je leta 1985 pripeljalo tudi do izključitve Hribarjeve iz Zveze komunistov, pa se je tema narodne sprave skozi prihodnja leta v javnosti uveljavila. V ozračju druge polovice osemdesetih let, ko se je vse bolj utrjevala želja, da bi se Slovenija oz. Slovenci kot narod osamosvojili, je ideja sprave predstavljala primerno platformo za doseganje enotnosti, potrebne za izvedbo tega projekta. V prelomnem letu 1990 je bila že splošno razumljena kot bistvena naloga družbe, a koncepcije sprave so se skozi čas vse bolj oddaljevale od osnovnega poziva k pieteti do mrtvih in medsebojnega spoštovanja, kot ju je zagovarjala Hribarjeva.

Medtem ko oblast sredi osemdesetih let sprave kot političnega projekta še ni bila pripravljena sprejeti, vendar je bila to, kot bomo videli kasneje, sčasoma primorana storiti, pa so jo civilna družba in novonastale opozicijske stranke navdušeno razvijale, a je v recepciji slednjih pomenila predvsem apologijo ene strani in napad na drugo ter vzpostavitev nove zgodovinske narative, ki naj zamenja staro, komunistično. Hribarjeva se je od takega razvoja večkrat distancirala; že leta 1987 je v svojem prispevku k 57. številki Nove revije opozorila, da sprava ni homogenizacija in uniformiranje družbe v imenu nekega skupnega Cilja. Tako razumevanje je imenovala »slogaštvo« in opozarjala, da to, če do njega pride znotraj narodnostne družbene skupnosti, vodi v sovražni šovinizem. ⁴⁸ Na zgrešeno recepcijo sprave pri desnici je opozorila tudi v članku *Zaustavite desnico*, kjer je antikomunizem dela zagovornikov sprave označila za poskus novega vzpostavljanja Resnice. ⁴⁹

3 Spravne izjave v letu 1990

V letih od izida *Krivde in greha* se je pojem narodne sprave počasi, a vztrajno širil v javno zavest. Publicistična obravnava te teme je bila konec osemdesetih let

⁴⁵ Prav tam, str. 61.

⁴⁶ Prav tam, str. 62–63.

⁴⁷ Hribar, *Svitanja*, str. 55.

⁴⁸ Hribar, *Avantgardno sovraštvo in sprava*, str. 101–102.

⁴⁹ Hribar, *Svitanja*, str. 189.

po začetnem pogromu sicer sporadična, a spravi sčasoma vse bolj naklonjena.⁵⁰ V prelomnem letu 1990 pa je sprava vzniknila kot eno izmed osrednjih političnih vprašanj in se vsebinsko navezala na pomen, ki so ji ga pripisovali že avtorji v emigraciji: razumljena je bila kot pogoj in bistven del konsolidacije naroda pred zgodovinsko nalogo ustvarjanja samostojne slovenske države, torej kot bistven element slovenske tranzicije. S tem je postala neizogibna tema, glede katere se je moral opredeliti vsak politični akter.

Odnos do preteklosti in narodna sprava sta bila tako tudi tema v strankarskih programih pred prvimi večstrankarskimi volitvami aprila 1990. DEMOS – združena opozicija Slovenije se je v skupnem programu zavezala, da »svojega odnosa do preteklosti ne bo gradila na protipartijskem revanšizmu, prizadevala pa si bo za resnico o preteklosti in za popravilo vseh krivic, ki se sploh še dajo popraviti«, in da se bo zavzemala »za narodno spravo kot proces nujnega moralnega očiščevanja za skupni slovenski jutri.«⁵¹ Podobno so v lastnem programu pomen narodne sprave ocenili tudi Slovenski krščanski demokrati, ki so se prav tako izrekli proti ideološkemu revanšizmu, zahtevali pa »popravilo krivic, ki je še možna, pravico do resnice in pravico do javnega spomina vsem mrtvim, rehabilitacijo po krivem obsojenih, pravico do domovine in odpravo vseh vsiljenih ideoloških ovir, ki ločujejo ljudi v Sloveniji.«⁵² Slovenska demokratična zveza je v svojem programu ocenila, da je narodna sprava nujni sestavni del demokratizacije, Socialdemokratska stranka Slovenije pa je izrazila željo, da se slovenska državljanska vojna konča in da se uveljavi sprava med vsemi sptimi stranmi.⁵³ Zveza komunistov Slovenije – Stranka demokratične prenove se je zavzela za materialno in moralno popravilo krivic iz preteklosti in napovedala, da bo s tem namenom predlagala ustanovitev skupščinske komisije.⁵⁴

Izvedba prvih svobodnih volitev je bila že sama po sebi razumljena kot doprinos k spravi. Ob svojem nastopnem govoru v novoizvoljeni Skupščini Republike Slovenije 9. 5. 1990 je njen predsednik France Bučar tako dal odmevno izjavo, v kateri je izvolitev večstrankarskega parlamenta razglasil za »konec državljanske vojne«. Ta je imela po njegovem za posledico vzpostavitev zapovedane absolutne resnice, proti kateri pa se ne moremo boriti tako, da jo zamenjamo z drugo resnico. To spoznanje nas po Bučarju že samo »sili v narodno spravo, ki je izhodiščni pogoj za novo narodovo življenje, ki ga prav sedaj začenjamo.«⁵⁵ V Bučarjevem pogledu na narodno spravo je viden vpliv Spomenke Hribar:

»Narodna sprava ni pomiritev. Sprava pomeni priznanje dobrega namena tudi dosedanjemu nasprotniku – ga moralno prizna in rehabilitira prav zato, ker mu priznava dober namen, ki pa se je uprl na napačno razumevanje stvarnosti, še celo pa na domnevno poznanje absolutne resnice. Seveda sprava ne pomeni samo medsebojno pobotanja terjatev, kakor v civilnem pravu, saj se nikoli ne izteče brez preostanka. Brez moralnih sestavin, ki naj

⁵⁰ Slabe, *Narodna sprava*, str. 16.

⁵¹ Krušič, *Koga voliti?*, str. 13–14.

⁵² Prav tam, str. 42.

⁵³ Prav tam, str. 21 in 49.

⁵⁴ Prav tam, str. 99.

⁵⁵ Bučar, *Prehod čez rdeče morje*, str. 13.

izbrišejo ta preostanek, je ni. Kljub temu pa bo morala prav ta skupščina v čim krajšem času storiti vse, predvsem sprejeti potrebne pravne ukrepe, da se odpravijo vse krivice, ki se še dajo popraviti, in podreti plotove, ki med nami še ostajajo.«⁵⁶

S pripombo o tem, da narodna sprava ni pomiritev, je Bučar ciljalo na dokument Predsedstva SRS, ki ga je to v javnost posredovalo dobra dva meseca prej. *Izjava o narodni in državljanski umiritvi*, kot so dokument naslovili, je pomembno vplivala na nadaljnji razvoj spravnega diskurza, predvsem tako, da je kot njegov medij vzpostavila deklaracije, ki so se vrstile v kasnejših letih.

3.1 Izjava Predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi

Ker se je v javnosti tema narodne sprave vse bolj širila, so člani Predsedstva socialistične Republike Slovenije ob koncu svojega mandata sprejeli odločitev, da se bodo nanjo odzvali tudi sami v obliki izjave. Z njo so hoteli storiti »prvi korak k pomiritvi, ki je tako zelo pomembna za slovenski narod in njegovo državo«, ter tako prispevati »k nastajanju takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«.⁵⁷ Njena vsebina se je z neformalnimi pogovori med člani izoblikovala skozi daljši čas, na 88. seji Predsedstva 2. 3. 1990 pa je njen predsednik Janez Stanovnik izrazil mnenje, da morajo z objavo izjave pohiteti, saj je Milan Kučan njihova stališča že javno predstavil.⁵⁸ Izjavo so nato sprejeli na naslednji, 89. seji dne 5. 3. 1990; sprejeto besedilo je bilo oblikovano na osnovi osnutka, ki ga je pripravil član predsedstva zgodovinar dr. Janko Pleterški, v njem pa so upoštevali tudi predloge, ki so bili podani na neformalnih razgovorih. Za mnenje je predsednik Janez Stanovnik zaprosil tudi Vekoslava Grmiča, Antona Trstenjaka in Petra Kovačiča, ki so se strinjali, da je takšno izjavo treba sprejeti. Na seji je bilo sklenjeno tudi, da bodo izjavo poslali Skupščini SR Slovenije, predsednik in člani pa bodo na posebnem razgovoru z odgovornimi uredniki opozorili na pomen narodne sprave.⁵⁹ Besedilo je bilo naslednji dan z nekaterimi minimalnimi posegi objavljeno v Delu.⁶⁰

Predsedstvo je v njej uvodoma izrazilo mnenje, da je v času prehoda v pluralistično, demokratično ureditev, dolžno spregovoriti o vprašanju, ki ga javnost obravnava kot problem »narodne sprave«. Izjava nato predstavi njihovo razumevanje poteka druge svetovne vojne, pri čemer poudari, da je o državljanski vojni mogoče govoriti le v prenesenem, ne pa tudi v pravnem pomenu. To razlikovanje označi kot nujno, ugotavlja pa, da je kljub temu dejstvo, da je bila v spopadu prelita »domača kri«. Ta medsebojni spopad in povračilni ukrepi, še posebej tisti, storjeni neposredno po koncu vojne, so ustvarili problem, ki postaja po mnenju

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Repe, *Viri o demokratizaciji*, str. 21.

⁵⁸ ARS, Magnetogram 88. seje Predsedstva.

⁵⁹ ARS, Zapisnik 89. seje Predsedstva.

⁶⁰ Izjava predsedstva. *Delo*, 6. 3. 1990, str. 1–2.

Predsedstva pereč predvsem v času sprememb v državi.⁶¹ Vprašanje narodne sprave s tem postavlja v kontekst tranzicije.

Predsedstvo ugotavlja, da zaradi državne kontinuitete, ki seže vsaj do zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943, odgovornost za reševanje omenjenega problema nosi tudi sedanja država, a hkrati poudarja, da obstaja tudi »odgovornost ljudi, ki so iz idejnih in političnih razlogov [...] nastopili v času okupacije proti edinemu realnemu slovenskemu narodnoosvobodilnemu bojevanju«,⁶² pri čemer ostaja odprto vprašanje, koliko so ti pripravljeni pripomoči k nujni državljanski umiritvi. Prvi in odločilni korak je bil z idejno in politično pluralizacijo družbe že dosežen, zagotoviti pa je treba trajno mirno sožitje med državljani. Kot mogoče ukrepe državnih organov navaja revidiranje pravne ureditve v delih, ki ovirajo popolno državljansko enakopravnost, in uradno ugotovitev ter objavo osnovnih dejstev o nekaterih dogodkih, predvsem kar se tiče usode slovenskega domobranstva.⁶³ Znanstveno ugotovljeni in uradno potrjeni podatki bodo po mnenju Predsedstva podlaga, na kateri bodo državni organi lahko urejali vprašanja v zvezi s pietetnim odnosom do vseh mrtvih. Predsedstvo prav tako priporoči, da Skupščina SR Slovenije sprejme sklep o takem delovanju državnih organov in s tem pripomore, da se ta vprašanja ne bi izkoriščala za politične namene.⁶⁴

Izjava Predsedstva predstavlja bistveno prelomnico v slovenskem spravnem diskurzu. Medtem ko so zahteve po spravi pred tem prihajale izključno iz civilne sfere, pa je Izjava pokazala, da je tema sprave v prelomnih časih tranzicije dejansko postala temeljno politično vprašanje, ki je tudi stvar državnih institucij. S tem je postavila precedens za nadaljnje udejstvovanje države v tej smeri.

Odziv Predsedstva je zanimiv tudi zato, ker je v njegovi recepciji moč zaznati poskus postavitve sprave na drugačno platformo. Besedilo namreč preusmerja poudarek z naroda na vse državljane; sicer omeni, da sprava prizadeva vse Slovence po svetu, a poudari, da je za rešitev vendarle odgovorna »državna politika SR Slovenije, ta pa se oblikuje znotraj nje same, kot stvar odločanja njenih državljanov.«⁶⁵ Predsedstvo se tako skuša distancirati od siceršnjega tipičnega poudarka spravnih prizadevanj, ki vidijo spravo kot stvar naroda in del slovenskega nacionalnega vprašanja, ter preusmeriti problematiko na temo odnosa med državljani. Iz tega razloga je v Izjavi izraz »narodna sprava« že v uvodu postavljen v narekovaje, skozi besedilo pa zamenjan z izrazom »državljanska umiritev«.⁶⁶

⁶¹ ARS, Izjava o umiritvi, str. 2.

⁶² Prav tam, str. 3.

⁶³ V tej točki se Predsedstvo sklicuje na stališče predsedstva Skupščine SRS, ki je bilo sprejeto na predlog Sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, da je treba vsa dogajanja te vrste objektivno zgodovinsko prikazati in oceniti.

⁶⁴ ARS, Izjava o umiritvi, str. 4.

⁶⁵ Prav tam, str. 3.

⁶⁶ Izraza »umiritev« in »pomiritev« kot sinonim za spravo še danes uporablja ZZB NOB.

3.2 »Izjava o narodni spravi« Slovenske pokrajinske škofovske konference

Teden dni za Predsedstvom, 13. 3. 1990, je svojo izjavo o narodni spravi sprejela tudi Slovenska pokrajinska škofovska konferenca. S tem uradnim mnenjem se je slovenska Cerkev pridružila spravnim prizadevanjem, že v prihodnjih mesecih pa se je izkazalo, da so njeni nameni v tem pogledu zelo daljnosežni. Postavila se je na pozicijo glasnice interesa zamolčanih žrtev in se preko teme narodne sprave poskušala napram državi uveljaviti kot enakovredna partnerica, deloma pa tudi kot edina resnična predstavница slovenskega naroda oz. njegova vrhovna moralna avtoriteta.

Izjava uvodoma pozdravlja potezo Predsedstva kot pomemben korak k »razreševanju življenjskega vprašanja in prihodnosti slovenskega naroda.«⁶⁷ Umiritev ocenjuje kot bistveni cilj, za katerega se zavzema tudi Cerkev, a opozarja, da je ni mogoče ukazati ali izsiliti. Pot do umiritve je edino sprava, zaradi česar je »sprava prva in najnujnejša naloga«, ki pa ima dva aspekta – najprej mora nastopiti sprava z mrtvimi, ki pomeni priznanje dostojnega spomina do vseh mrtvih in ureditev grobov. Zunanje znamenje sprave z mrtvimi naj bo za verne tudi simboličen krščanski pogreb in maša zadušnica ter javna spominska slovesnost za vse, ki »mora biti javno kulturno dejanje vsega slovenskega naroda«. Drugi aspekt je sprava med živimi, ki mora zajeti »vse Slovence doma in po svetu in vse druge, ki živijo med nami.« Izjava ugotavlja, da je Cerkev pomemben korak v to smer naredila že s pridigo nadškofa Pogačnika na veliki četrtek leta 1977, ko je prosil za odpuščanje vse, ki so jim kristjani prizadejali zlo.

Za spravo med živimi, ki je edina pot do narodne umiritve, je po mnenju škofovske konference treba izpolniti (ali si za to vsaj pošteno prizadevati) sledeče naloge: treba je ugotoviti vso resnico glede dogodkov od začetka vojne do danes, saj je lahko le resnica podlaga za spravo. Doslej je bilo po mnenju škofovske konference razširjenih toliko neresnic, da resnica sploh ni jasna, zaradi česar je še toliko manj možno nerazčiščeno preteklost pozabiti. Nujno je tudi presojski in razlagati dejstva medvojnega in povojnega časa v okviru tedanjih razmer. Izjava poudarja, da se Cerkev »ne boji resnice, tudi takrat ne, kadar jo resnica obremenjuje«, in da odkrito priznava svoj delež krivde, hkrati pa pričakuje, da bodo svojo krivdo priznali tudi drugi ter da bodo nastalo škodo in krivice poravnali (tudi krivično odvzeto lastnino). Objektivna presoja posledic odločitev in dogodkov je bistvena, saj ima mlajši rod »pravico vedeti, iz katerih korenin so zrastle in dozoreli današnji sadovi, in poznati celoten zgodovinski razvoj.« Pri tej presoji je treba biti zelo previden; edini pravičen in hkrati usmiljen sodnik pa je za konferenco samo Bog. Pomen sprave izjava povzame tako:

»Sprava med živimi je brezpogojna človeška nujnost, brez nje ni prihodnosti. Za slovenski narod je sprava tudi življenjska potreba, če sploh hočemo preživeti. Premalo nas je in v prehudih razmerah živimo, da bi se smeli odrekati mirnemu sožitju vseh ob spoštovanju različnosti v osebnem prepričanju in javnem življenju.«⁶⁸

⁶⁷ Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference, *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3.

⁶⁸ Prav tam.

Sprava je po mnenju škofovske konference tudi temeljna etična dolžnost, ki obvezuje vse ljudi, kristjane pa še na poseben način, saj jih evangelij zavezuje, da se morajo odpovedati vsaki želji po obračunavanju ali maščevanju in slediti Kristusovemu zgledu. Izjava se zaključi z ugotovitvijo, da nas postni čas, v katerem je bila izjava dana, na »poseben način vabi in kliče k spravi in miru z Bogom in ljudmi, k spravi med Slovenci doma in po svetu in z vsemi ljudmi na naši slovenski zemlji.«⁶⁹

Čeprav se škofovska konferenca sklicuje na Pogačnikovo pridigo in celo izraža »svoje temeljno soglasje« z njo, pa si v ključnem delu z njo nasprotuje: medtem ko Pogačnik kot bistveni element pravega prizadevanja od kristjanov terja, da se trudijo pozabiti travmatično preteklost, pa škofovska konferenca med nalogami, ki jih je treba izpolniti, da bi bila sprava dosežena, postavlja prav iskanje resnice, pravilno interpretacijo in vrednotenje dogodkov ter zahtevo po priznavanju krivde. Pozabo nerazčiščene preteklosti celo eksplicitno zavrne. Ta tiha sprememba pravega imperativa ni naključna; kasneje jo najdemo v vseh izjavah, ki jih je na to temo podala RKC. Resnica je v njih vedno poudarjena kot bistven pogoj sprave, kot bomo videli kasneje, pa je sčasoma postajala tudi vse bolj vsebinsko opredeljena.

Še ena nedoslednost napram kasnejšim cerkvenim izjavam o spravi se je pojavila, ker je škofovska konferenca deloma povzela izraze, ki jih je vpeljalo Predsedstvo. Tako pride do pojmovne zmede – v tej izjavi škofovska konferenca kot cilj svojih prizadevanj označi »umiritev«, spravo pa kot sredstvo njenega doseganja. V vseh kasnejših izjavah je kot cilj opredeljena sprava, medtem ko se umiritev ne omenja več. Tudi to kaže, da je kljub vsej resnosti, s katero se je v javnosti lotevalo sprave, ki naj bi bila celo bistvena za narodov obstoj, njen pomen ostal v veliki meri arbitraren.

3.3 Izjava Slovenskih krščanskih demokratov o narodni spravi

Kot smo videli, so politične stranke temo sprave že privzele in jo vključevale v svoje predvolilne programe. Nekatere pa so se že v letu 1990 priključile tudi kampanji izdajanja pravih izjav, ki se je začela z izjavo Predsedstva.

Tako so Slovenski krščanski demokrati že 14. 3. 1990 v Delu objavili svojo *Izjavo o narodni spravi*, v kateri ugotavljajo, da se bolj kot katerakoli druga stranka zavedajo občutljivosti narodne sprave, ki je bila po njihovem štirideset let na Slovenskem največji tabu. Žrtve tega tabuja so bili po mnenju SKD v prvi vrsti kristjani, ki so bili vse od Dolomitske izjave leta 1943 drugorazredni državljani. To in druge krivice je treba popraviti tako, da se »osvetlijo do zdaj zamolčane in obrekovane žrtve komunistične revolucije«, k čemur sodi objava seznamov brezpravno pobitih med vojno in po njej, izdaja mrliških listov, oznamovanje grobišč, primerno spominsko znamenje, povrnitev škode, dobrega imena in domovinske pravice živim in rajnim, dokumentirano zgodovinsko vrednotenje medvojnega in povojnega dogajanja ter slovesna, vsenacionalna komemoracija. SKD, ki si skupaj z drugimi strankami v Demosu prizadeva za narodno spravo, ki jo razumejo predvsem kot

⁶⁹ Prav tam.

»priznanje in odpuščanje krivde«, na koncu svoje izjave še poudari, da zavrača obravnavanje sprave kot dela predvolilnega boja in šele na tem temelju gleda na spravo tudi kot na politično dejanje.⁷⁰

3.4 Izjava društva Združeni ob lipi sprave

K izdajanju pravnih deklaracij so se v letu 1990 pridružile tudi nekatere organizacije civilne družbe, ki so si za spravo prizadevale že prej. Društvo Združeni ob lipi sprave pod vodstvom odvetnika Stanislava Klepa je svojo priobčilo 15. junija na Žalah ob »lipi sprave«, ki so jo posadili maja prejšnje leto.⁷¹ Njena vsebina se po ostrini in določnosti interpretacije zgodovine razlikuje od drugih izjav in napoveduje vsebinski obrat, do katerega bo prišlo tudi pri avtorjih, ki so pred osamosvojitvijo še uporabljali bolj umirjen ton.

Deklaracija se začne z ugotovitvenim delom, v katerem društvo v petih točkah izpostavlja, da je bil odpor zoper okupatorja veliko dejanje slovenskega naroda, a hkrati tudi velika nesreča, ker si je Komunistična partija podredila OF in jo z »boljševističnim nasiljem in s preziranjem temeljnih načel krščanske civilizacije« zlorabila za prevzem absolutne oblasti ter s tem »za več desetletij zavrla narodov naravni razvoj.« Zaradi represije, ki jo je KP pod krinko OF izvajala že spomladi 1941, društvo ocenjuje nastanek vaških straž in kasneje domobranstva kot izzvano dejanje samoobrambe in legitimen upor proti boljševistično-komunističnemu nasilju. V državljanski vojni, ki je sledila od poletja 1942 do konca vojne, nosita za mučenje in poboje nasprotnikov odgovornost obe strani, za poveljske poboje vrnjenih domobrancev in montirane procese pa po deklaraciji nosijo odgovornost takratni voditelji Komunistične partije Slovenije in z njimi najvišji oblastni organi takratne Ljudske republike Slovenije.⁷²

Društvo v deklaraciji predlaga Predsedstvu, vladi in skupščini, da te ugotovitve sprejmejo ter v svojem imenu in v imenu slovenskega naroda izrečejo obžalovanje. Predlaga tudi, da se »s slovesno izjavo zagotovi, da nihče, tako na strani komunističnega in partizanskega, kakor na strani protikomunističnega in domobranskega tabora, ne bo sodno ali administrativno kaznovan za protipravna vojna in poveljska dejanja, ki so bila storjena iz ideoloških ali političnih razlogov pred 15. junijem 1970. leta«, a da posebna komisija skupščine odgovorne kljub temu poišče. Predlagajo še, da se emigrantom zagotovi prost prihod in pravico do stalnega prebivališča, da država izda slovesno izjavo z zagotovitvijo o popravi krivic ter da se v spomin na tragične dogodke razglasi »dan obžalovanja (ali dan krivde)«. ⁷³

Združeni ob lipi sprave so vse do danes ostali eni izmed najbolj aktivnih in vidnih zagovornikov narodne sprave. Svojo deklaracijo so skozi leta dopolnjevali in jo večkrat poslali v Državni zbor ter javno objavili.

⁷⁰ Izjava SKD o narodni spravi, *Delo*, 14. 3. 1990, str. 5.

⁷¹ Predlog deklaracije o narodni spravi, *Delo*, 20. 6. 1990, str. 9.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

3.5 Spravna slovesnost v Kočevskem rogu 8. 7. 1990

Spravna prizadevanja v letu 1990 so dosegla vrhunec v pobudi, da naj država in Katoliška cerkev svojo, v izjavah izpostavljeno pripravljenost na spravo, udejanjita s skupnim spravnim aktom, ki naj bo simbolni pogreb žrtev pobojev in vseslovenska komemoracija.

Predsedstvo Republike Slovenije⁷⁴ je slovesnost obravnavalo na seji 3. 7. 1990; na njej so člani izrekli mnenje, da je bila izjava o narodni in državljanski umiritvi že zadostno dejanje s strani države na deklarativni ravni, s čimer se je strinjal tudi nadškof Šuštar. Zaradi pozivov iz krogov kulturnikov so kljub temu sprejeli sklep, da predsednik Predsedstva Milan Kučan nastopi na slovesnosti z govorom, v katerem izreče predlog, da se uredijo grobišča in se z ustreznimi predpisi konča slovenska politična diaspora. Potrdili so tudi stališče, da je treba zavračati zahteve organizacij iz Srbije in od drugod, da bi sodelovali pri programu, saj gre za simbolni pogreb domobrancev in s tem za »slovensko notranjo zadevo«, bo pa Republika Slovenija kasneje omogočila prometne in tehnične pogoje za izvedbo podobnih slovesnosti in pogrebnih obredov drugih veroizpovedi, če bodo za to izražene želje.⁷⁵

Svoja pričakovanja v zvezi s slovesnostjo je Cerkev opredelila v izjavi komisije Pravičnost in mir pri škofovski konferenci, ki jo je napisal njen predsednik Anton Stres. Namen dogodka naj bi bil predvsem v izboljšanju ozračja moralne otopelosti in v tem, da Cerkev s priznanjem svojega deleža krivde zaveže drugo stran, da prej ali slej stori podobno. Komisija tudi opozarja, da se s tem proces sprave ne končuje, temveč šele začenja, saj je do resnice in pravice, ki sta temeljna pogoja sprave, še dolga pot.⁷⁶

Spravna slovesnost se je nato odvila v nedeljo, 8. 7. 1990, na jasi v bližini grobišča Jama pod Krenom v Kočevskem rogu.⁷⁷ Udeležilo se je okoli 30.000 ljudi, Radiotelevizija Slovenija pa jo je prenašala v živo. Ob kulturnem programu, ki ga je sestavljalo zborovsko petje in recitacije, sta bila osrednja dela slovesnosti maša, ki jo je daroval ljubljanski nadškof Šuštar, in govor predsednika Predsedstva Milana Kučana.

Šuštar je v svoji pridigi dejal, da s simboličnim krščanskim pogrebom in mašo zadušnico domobranci vstopajo »v javnost in enakopravnost v slovenskem občestvu mrtvih in živih«. Maše in simbolnega pogreba nočejo nikomur vsiljevati, a ju opravljajo za vse žrtve vojne in povojnih dogodkov, tudi za partizane in tudi za Hrvate, Srbe in pripadnike drugih narodnosti.⁷⁸ Šuštar je nato v prvi osebi množine navajal, kaj nam sporočajo mrtvi: da nam odpustčajo, ker so našli odpustčanje pri Bogu, in da nas rotijo, da storimo vse, da se dogodki iz Roga ne ponovijo nikoli več. Po Šuštarju nas mrtvi pozivajo tudi:

⁷⁴ Njegovi člani so se po aprilskih volitvah zamenjali.

⁷⁵ Repe, *Viri o demokratizaciji*, str. 237.

⁷⁶ Stres, *Za globlje razumevanje, Družina*, 8. 7. 1990, str. 13.

⁷⁷ Raziskovalna akcija študentov zgodovine Filozofske fakultete v Ljubljani pod vodstvom dr. Mitje Ferenc, ki je potekala jeseni leta 2004, je pokazala, da v tem grobišču najverjetneje sploh ni posmrtnih ostankov slovenskih žrtev; gl. Ferenc, *Poklon slovenskim žrtvam*, str. 162–163.

⁷⁸ Sprejmimo sporočilo življenja, *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

»Izpolnite vrzeli, ki so nastale z našo prezgodnjo smrtjo, gradite boljšo prihodnost slovenskega naroda, naše skupne domovine Jugoslavije in celotne Evrope in celotnega človeštva na trdnih temeljih resnice, svobode, pravičnosti, spoštovanja, prijateljstva in ljubezni; podajte se na pot sprave med živimi, na dolgo in težko pot, ki pa je edina pot v življenje.«⁷⁹

Šuštar je še poudaril, da je z mašo zadušnico in simbolnim pogrebom opravljena sprava z mrtvimi, da pa se je treba sedaj podati na težjo nalogo sprave med živimi.

Kučan je v svojem govoru (ki ga je oblikoval kot aluzijo na starozavezno knjigo *Pridigarja*) izpostavil, da je sprava z vsemi mrtvimi žrtvami vojne preizkus narodove zrelosti, samozavesti in spoštovanja, predvsem pa zgodovinska nujnost in naša kulturna in civilizacijska dolžnost, ki ne sme in ne more biti nikogaršnja zmaga ali poraz. Mrtve je treba z vsem dostojanstvom in spoštovanjem pokopati ter jih prepustiti spominu in sodbi zgodovine. Čas je, da zgodovina preneha obremenjevati naša življenja in da priznamo Slovence, ki so bili v Kočevskem rogu in drugod nerazumno in nerazumljivo pahnjeni v nasilno smrt, za del svoje nacionalne zgodovine, a pri tem ne pozabimo na tiste, ki smo se jih spominjali in jih priznavali že prej. Spomin na vse je potreben, da ne bi ene krivice zamenjali z drugo in da ne bi delali sile zgodovini in njenim resnicam. Na nas je, da si prizadevamo za spravo med živimi. Kučan s tem preide na ukrepe, ki jih v to smer lahko naredimo:

»Slovenska država si tudi s pripravljanjem nove ustave postavlja okvire in pravila, da s človekovimi svoboščinami in pravicami spoštuje in zavaruje razlike med ljudmi in jim s tem omogoča življenje v demokratični skupnosti. Ni v moči države zaukazati ljubezen in spravo med ljudmi. Je pa v moči vseh državljanek in državljanov, da si ustvarijo tako državo, ki bo pravična do vseh, ne glede na njihove poglede na svet, politično prepričanje ali narodno pripadnost.«⁸⁰

Kučan je izrazil obvezo, da bo Predsedstvo RS skupaj z drugimi organi države prispevalo kar more in mora, da bo tudi z dejanji države uveljavljena volja po spravi med živimi in po ustvarjanju »svobodnega slovenskega občestva, ki ima svojo identiteto, svojo domovino in svojo državo.«⁸¹

4 Tema sprave v poosamosvojitvenem obdobju

Po letu 1990, v katerem je bila sprava nekaj časa osrednja tema, se je v prihodnjih mesecih pomaknila v ozadje; pozornost javnosti se je obrnila k temu, s čimer se je potrebo po spravi v dotedanjih izjavah utemeljevalo – k izvedbi osamosvojitve. Tako je bilo za nekaj usodnih mesecev osamosvajanja postavljeno na stran, da proces sprave v letu 1990 ni razrešil ideoloških delitev,⁸² skozi leta pa je postajalo vse bolj jasno, da jih je pravzaprav okrepil. Diskurz sprave se je spremenil v boj za interpretacijo zgodovine, kar je razvidno iz dejstva, da se je v izjavah kot njen pogoj vse bolj uveljavljala ugotovitev resnice, ki pa je sčasoma

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Zdaj je čas miru, *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Repe, *Jutri je nov dan*, str. 127.

postajala tudi vse bolj vsebinsko opredeljena. K zaostrovanju stališč, ki je spravi približalo kulturnemu boju s konca 19. stoletja,⁸³ je nedvomno prispevalo tudi to, da je politična emigracija po osamosvojitvi v Sloveniji dobila večjo veljavo in pridobila vpliv, k čemur je pripomogel tudi Svetovni slovenski kongres.

4.1 Svetovni slovenski kongres

Na otvoritvenem zasedanju, ki je potekalo 27. in 28. junija v Ljubljani, je bil Svetovni slovenski kongres predstavljen kot »vseslovenska organizacijska skupnost, ki povezuje in združuje Slovence doma in po svetu na temelju zavezanosti slovenstvu, ne glede na nazorske, strankarske in druge razlike.«⁸⁴ Ideja o taki organizaciji je v emigraciji, kot smo videli, obstajala že dolgo, koraki k njeni uresničitvi pa so bili tudi v Sloveniji storjeni že pred otvoritvenim zasedanjem. Tako je Skupščina RS že 18. 7. 1990 ustanovila Komisijo Skupščine Republike Slovenije za svetovni slovenski kongres in kot njene naloge opredelila povezovanje delovanja kongresa z državnimi organi in uresničevanje pobud, ki jih kongres daje kot samostojna, nadstrankarska ustanova.⁸⁵

Tema narodne sprave je bila že od začetka v centru pozornosti kongresa; umestili so jo tudi v statut med svoje glavne cilje in jo v programskem besedilu opredelili: »Sprava pomeni pomiritev in premagovanje naše medsebojne odtujenosti zavoljo državljanske vojne in njenih posledic. Vsem Slovencem mora biti vrnjena domovina z vsemi pravicami in častmi, tako mrtvim kakor živim. Spravna svečanost v Rogu je pri tem mejnik in naj bo zaveza za poravnavo krivic iz preteklosti. Naravnost k spravi sloni na spoštljivem upoštevanju razločkov, ki jih je zgodovina vnesla v naše narodno tkivo. V njih spoznava Kongres vir naše pluralistične razgibanosti in ustvarjalnosti, v celostno predramljenem zgodovinskem spominu pa temelj novega začetka zgodovinskega sobivanja slovenskega naroda.«⁸⁶

Kmalu pa se je izkazalo, da se predstave o tem, kaj sprava je, med člani kongresa bistveno razlikujejo. Na predlog delegatov iz Velike Britanije (Valentin Mohar), ZDA (Vladimir Pregelj), Argentine (Marjan Eilez), Francije (Janez Zorc) in Slovenije (Janez Rihtar) je komisija za kongresne dokumente vzela v obravnavo predlog dokumenta, po katerem SSK v »skrbi za pomiritev v slovenski družbi in spravo v narodnem občestvu« izraža mnenje, da so slovenski domobranci, v kolikor so se po vesti upirali revoluciji, izhajali iz legitimnih domoljubnih nagibov in da je zato oznaka narodno izdajstvo krivična.⁸⁷ Resolucija je bila izglasovana, vendar se je kasneje ob pregledu zapisnika izkazalo, da ni dobila sedemdesetih odstotkov glasov prisotnih delegatov, ki jih je za potrditev dokumenta predvideval poslovnik.

Na pomen sprave je opozoril tudi Tine Hribar v svojem uvodnem referatu, a je obenem opozoril na nevarnost novih razkolov, ki bi se lahko pojavili zaradi

⁸³ Repe, *Sprava kot kulturni boj*, str. 100.

⁸⁴ Svetovni slovenski kongres, *Gradivo otvoritvenega zasedanja*, str. 3.

⁸⁵ UL RS, 30/1990.

⁸⁶ Svetovni slovenski kongres, *Gradivo otvoritvenega zasedanja*, str. 15.

⁸⁷ Prav tam, str. 33.

zahtev po prenovi slovenske duhovnosti; tako kot v četrti točki programa OF, ki je določala preoblikovanje slovenskega narodnega značaja in s tem razdelila narod na dva dela, pri čemer je en subjekt in drugi objekt preoblikovanja, se tudi sedaj pojavljajo pozivi po novem liku slovenstva. Hribar je opozoril, da se duhovne spremembe lahko zgodijo samo ob izključitvi vsakršnega, tudi duhovnega nasilja, zato se je treba takim pozivom odpovedati.⁸⁸

A prav klesanje nacionalnega lika v skladu z »vrednotami univerzalnega slovenstva« je bil glavni poudarek prispevka Tineta Vivoda, ki je na kongresu predstavil poročilo o emigraciji v Argentini. Pri tem naj bi kot zgled služili vsi tisti, ki »so hoteli od slovenskega naroda odvrniti nesrečo in mu zagotoviti življenje v svobodi in duhovni prostosti«, s čimer pa ima Vivod v mislih vaške straže in domobrance, ki jih imenuje »patriotičen del naroda«.⁸⁹

Proti takemu razumevanju enotnosti je v svojem poročilu za Slovenijo nastopila tudi Spomenka Hribar, ki je imela v SSK funkcijo predsednice Konference za Slovenijo:

»Paziti moramo torej ne le na »skupno« nacionalno identiteto, ampak tudi na naše legitimne razliknosti, ki so jih pogojile razlike v pogojih bivanja, mišljenja in navad. Brez dopuščanja in varovanja razliknosti drugega je vsaka »identiteta« le nasilno tlačenje v en kalup. Identiteto slovenskega naroda lahko gradimo le na legitimnih razliknostih, ki jih poraja življenje; brez pristanka na to sploh ni mogoče govoriti o spravi, nasprotno, sprava je naprej priznanje razliknosti, potem pa iskanje konsenza in skupnih poti in razumevanja.«⁹⁰

Tako je bil tudi SSK notranje razdeljen in sprt prav glede vprašanja sprave, in to kljub temu da je bilo njegovo programsko izhodišče ravno preseganje delitve. Nasprotovanja so se nadaljevala tudi v časopisju, predvsem v Slovincu.⁹¹ Spomenka Hribar je bila zaradi svojih stališč o spravi ponovno deležna medijskega obračunavanja, le da so sedaj napadi prihajali z druge strani kot slabo desetletje pred tem.

4.2 Nova slovenska zaveza

Leta 1991 je z javnim delovanjem začelo tudi društvo Nova slovenska zaveza kot naslednik medvojne Slovenske zaveze. V programskih smernicah, sprejetih ob ustanovitvi, se je opredelilo kot »društvo vseh udeležencev protikomunističnega odpora, vodenega pred in med zadnjo vojno«.⁹² Za svojo bistveno nalogo si je zastavilo objektivno oceno značaja protikomunističnega odpora in njegovo rehabilitacijo, ki je »edina realna podlaga za doseg resnične sprave med udeleženci državljanske vojne in Slovenci na splošno«,⁹³ ki jo razume kot odpravo ločitve Slovencev na ideološki podlagi.

⁸⁸ Prav tam, str. 73–74.

⁸⁹ Prav tam, str. 76–86.

⁹⁰ Prav tam, str. 131.

⁹¹ Brezigar, Sprava za prihodnost, *Delo*, 20. 6. 1992, str. 22.

⁹² Programske smernice NSZ, *Zaveza*, polletje 1991, str. 15.

⁹³ Prav tam.

K svojim nalogam s tega področja prišteva podrobno in vsestransko proučitev posamičnih in skupinskih pobojev na obeh straneh ter ugotovitev krivde za državljansko vojno in dogodke po njej, zagotovitev družbenih in materialnih pogojev za vrnitev udeležencev protikomunističnega odpora in njihovih potomcev v domovino, skrb za ureditev grobišč žrtev in vzdrževanje spomina nanje ter zavzemanje, da se »iz javnega področja odstranijo poimenovanja, ki izhajajo iz državljanske vojne, če nimajo trajne in zgodovinske vrednosti za Slovence.«⁹⁴ Pri tem se v programskih smernicah opredeljuje za dosledni pluralizem in dialog z vsemi, tudi z levimi strankami, kot okvir svojega delovanja pa navaja krščanska načela in etiko, zaradi česar se zavezuje, da »ne bo zavzemala stališč in odločitev, ki so v nasprotju s stališči in odločitvami uradne Cerkve.«⁹⁵

Nova slovenska zaveza je igrala pomembno vlogo v pravem diskurzu tako s svojimi projekti (med katerimi izstopa postavitve spominskih farnih plosč) kot tudi z deklaracijami, ki so jih objavljali in naslavljali na državne institucije. Septembra 1993 so v svojem glasilu *Zaveza* objavili izjavo o nalogah države pri prehodu iz totalitarizma v demokracijo, ki so jo posredovali predsedniku Državnega zbora Hermanu Rigelniku in predsedniku vlade Janezu Drnovšku. V preambuli izjave ugotavljajo, da sta izhod iz totalitarizma in vzpostavitev demokratične kulture temeljni nalogi države, h katerima sodi tudi moralna in politična rehabilitacija poražene strani v vojni, katere interes je bil, da »ostanemo Slovenci v orbiti evropske civilizacije, kakor se je bila oblikovala in izoblikovala v zgodovini in ki jo je mogoče zajeti v izraze kot so politični pluralizem, pravna država, človekove pravice, svobodno gospodarstvo.«⁹⁶

Izjava v imenu teh ciljev poziva Državni zbor, da sprejme vrsto izjav: o državljanski vojni, v kateri se NOB prepozna kot totalitarni projekt kolaboracije s tujo in sovražno ideološko silo; o slovenski politični emigraciji, ki bi vse politične emigrante s slovesnim državnozbornim aktom sprejela v narodno in državno občestvo ter preklicala pravne akte, ki jim škodujejo; o ničnosti privilegijev, ki izhajajo iz sodelovanja v državljanski vojni, s čimer bi se ukinilo »fevdalne predprave« nosilcev totalitarne sistema; o slovenskem holokavstu, ki povojne poboje prizna kot »holokavst« in državo zavezuje, da popiše njegove žrtve in svojcem izda potrebne listine; ter izjavo o moralnem, političnem in civilizacijskem značaju Komunistične partije Slovenije, s katero se poseg Komunistične partije v slovensko zgodovino, ki je izkoristil narodovo nesrečo za svoje ideološke koristi in uvedbo monokratske strahovlade, označi za izstop iz evropske civilizacije. Izjava predlaga tudi konkretne ukrepe, kot je ustanovitev zgodovinskega inštituta z namenom raziskovanja protikomunističnega upora in njegove usode ter komunističnega političnega totalitarizma, v katerem bi sodelovali ljudje, »katerih dela dokazujejo njihovo demokratično in humanistično usmerjenost.«⁹⁷

⁹⁴ Prav tam, str. 16.

⁹⁵ Prav tam, str. 15.

⁹⁶ Izjava Nove slovenske zaveze o nalogah države pri prehodu iz totalitarizma v demokracijo, *Zaveza*, september 1993, str. 7.

⁹⁷ Prav tam, str. 8–9.

Podobne zahteve je Nova slovenska zaveza navedla tudi v pozivu Državnemu zboru in drugim državnim institucijam leta 1995 ob petdeseti obletnici konca druge svetovne vojne, ki ga je sestavila v sodelovanju z nekaterimi drugimi društvi (Slovenija v svetu, Katoliško središče za Slovence po svetu in Družina), zbranimi v »Slovenski spominski odbor«. V spremnem besedilu k njemu je kot glavni razlog, zakaj še nismo »stopili na pot sprave«, označeno to, da revolucija in režim še ni sta bila pravno obsojena in da se Republika Slovenija še »ni ločila od prejšnjega totalitarnega sistema in ga pravno še ni spoznala za takšnega«. Namen poziva je, da je ta ovira za spravo čim prej odstranjena, a ni mišljen kot deklaracija o spravi, saj »z deklaracijo slovenskega narodnega razdora ne bi odpravili«; to bo doseženo sčasoma s sprejetjem zakonodaje, ki bo omogočila sožitje vseh Slovencev.⁹⁸

Za ta poziv so zbirali tudi podpise – s tem namenom so se za podporo brez uspeha obrnili na politične stranke, pa tudi na nadškofa Šuštarja. Ta jih je prosil, da Cerkve ne vpletajo preveč, ker so »njene naloge univerzalne«, a je soglašal s sodelovanjem duhovnikov. Z njihovo pomočjo so predlagatelji poziva zbrali 24.346 podpisov, tudi iz emigracije, ki so jih kot prilogo posredovali v Državni zbor.⁹⁹

Še istega leta je Slovenski spominski odbor pri založbi Družina pod uredništvom Branka Rozmana izdal tudi bilten s pomenljivim podnaslovom *Zmagoslavje premaganih*, katerega namen naj bi bil doprinos k sprejemanju resnice o medvojnem dogajanju, ki je prvi pogoj za narodno spravo. Odbor v njem ugotavlja, da je razlika med okupatorji in slovenskimi revolucionarji zgolj v tem, da so »prvi morali za svoje zločine odgovarjati v Nürnbergu, medtem ko uživajo partijski likvidatorji še vedno privilegije herojev, strategii totalitarizma paasedajo vodilna mesta v današnji demokratični Sloveniji«, opredeli pa tudi tri bistvene razlike med obema stranema državljanske vojne, ki določajo njuno odgovornost za posledice vojne:

»1. s terorjem je začela revolucija (brez revolucije ne bi bilo protirevolucije), zato je sokriva tudi za krutosti protirevolucije, ki pa jih je še treba dokazati; 2. krutost revolucionarjev je bila del njihovega strateškega načrta, medtem ko je bil pri protirevolucionarjih le občasni odstop od sicer sprejetih moralnih načel; 3. končna partijska krvava rihta z nasprotniki je bila načrtovana in zavestno izvršena.«¹⁰⁰

4.3 Izjava Slovenske škofovske konference ob petdeseti obletnici konca druge svetovne vojne

V letu 1995 je zaradi burne javne razprave glede praznovanja okrogle obletnice konca vojne sprava ponovno postala pomembna tema; število objavljenih člankov v časopisju, predvsem pisem bralcev, se je po tozadevno prelomnem letu 1990 ponovno povečalo.¹⁰¹ Razprava se je vrtela predvsem okoli tega, kakšno vlogo naj imajo na uradni državni proslavi predstavniki premagane strani in o tem, da je

⁹⁸ Poziv Državnemu zboru in pristojnim oblastem države Slovenije, *Zaveza*, marec 1995, str. 38–40.

⁹⁹ Poziv državnemu zboru – težavna naloga, *Zaveza*, junij 1995, str. 75–77.

¹⁰⁰ Rozman, *Slovenija: 1941–1945*, str. 22–23.

¹⁰¹ Slabe, *Narodna sprava*, str. 32.

treba pri oblikovanju programa slovesnosti upoštevati, da ne gre le za obletnico osvoboditve, temveč tudi obletnico pobojev.

V teh okoliščinah se je glede sprave ponovno izrekel tudi vrh Katoliške cerkve; 19. 4. 1995 je škofovska konferenca sprejela izjavo, naslovljeno *Služiti resnici, pravici in spravi*, v kateri je jasno opazen premik v pravem diskurzu in dokončno opuščena bolj umirjena dikcija izpred petih let. Zgodovinska resnica, ki jo je pokrajinska škofovska konferenca takrat nakazovala le v obrisih, je v novi izjavi podana neposredno, vsebinsko pa je, kljub Šuštarjevi želji, da se Cerkev vsaj delno distancira od Slovenskega spominskega odbora, praktično istovetna z interpretacijami, ki jih je ta podal v svojih publikacijah. Neresnice in pristranske zgodovinske razlage o medvojnih in povojnih dogodkih, ki jih je prejšnja izjava zgolj omenjala, so sedaj eksplicitno pripisane pritiskom komunistične ideologije; navkljub le-tem pa se po mnenju škofov »v zadnjem času uveljavlja tudi nekaj pomembnih spoznanj.«¹⁰² Med njih izjava umešča dejstvo, da je bila večina partizanov vernih in da niso imeli nobenega namena podpirati komunistične revolucije in ateistične ideologije, komunistična partija pa jih je zlorabila za izvedbo revolucije. Na drugi strani pa se je domobranstvo po mnenju SŠK začelo kot povsem legitimna samoo- bramba pred komunističnimi poboji civilnega prebivalstva, pri čemer velika večina domobrancev ni hotela nič drugega kakor svobodno in demokratično Slovenijo:

»Če so eni in drugi zagrešili dejanja, ki niso služila narodu in njegovi blaginji, je to treba najprej pripisati nespornemu dejstvu, da je med časom druge svetovne vojne in neločljivo skupaj z bojem proti okupatorju potekala v Sloveniji komunistična revolucija, katere brezpogojen cilj je bil vzpostavitev totalitarne komunistične oblasti.«¹⁰³

Po tako opredeljeni krivdi za narodni razdor izjava nadaljuje, da je treba za tem, ko smo zavrgli totalitarno družbeno ureditev, zavreči tudi revolucijo, zaradi katere smo bili za skoraj pol stoletja izključeni iz napredka na področju človekovih pravic, »prenašali samo nasilje nad zavestjo in značajem slovenskega človeka ter postajali spoznavno, kulturno in duhovno vedno bolj osiromašeni.«¹⁰⁴ Ob tem izjava, sklicujoč se na velikonočni pridigi škofov Pogačnika leta 1977 in Šuštarja 1990, ponovno izraža obžalovanje in se opravičuje tudi za vse tisto, kar je bilo neprimernega in zgrešenega v ravnanju predstavnikov Katoliške cerkve kot institucije. Izjava vabi vsakega, ki povzročiteljem krivic še ni odpustil, naj »po zgledu našega Odrešenika to stori.«¹⁰⁵ Za tem, ko je slovenski narod »končno uresničil svoj tisočletni sen«, svojo samostojnost in državnost, je po mnenju SŠK končno nastopil čas, da »kot narod stopimo skupaj, obžalujemo vse zablode in vse trpljenje, ki smo si ga medsebojno povzročali velikokrat tudi po krivdi tujih sil, priznamo vse svoje krivde, po možnosti poravnamo krivice in se zavežemo, da nam bo v prihodnje sožitje v svobodi za vsakega med nami nedotakljivo vodilo.«¹⁰⁶

¹⁰² Šuštar, *Služiti resnici, pravici in spravi*, *Družina*, 7. 5. 1995, str. 3.

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Prav tam.

¹⁰⁶ Prav tam.

4.4 Spravne izjave parlamentarnih strank v letih 1997 in 1998

Zahteve po uveljavitvi resnice in obračunu z ostanki komunizma, ki so skozi leta postale ključen element razprave o spravi, so v letu 1997 privedle tudi do poskusov, da bi se preko Državnega zbora sprejelo deklaracijo, ki bi se do teh vprašanj uradno opredelila. Parlamentarne stranke so v tem in naslednjem letu medsebojno usklajevale in v parlamentarno proceduro vložile več osnutkov dokumentov, s katerimi bi parlament izdal uradno interpretacijo odnosa do prejšnjega režima in do narodne sprave. Nobenemu izmed predlaganih besedil se ni uspelo prebiti skozi parlamentarno sito, kar je znova pokazalo na inherentno protislovje, značilno za spravni diskurz: ob splošnem strinjanju, da je sprava potrebna, se skoraj nihče ni strinjal glede tega, kaj sprava sploh pomeni.

Sprejemanje osnutkov spravnih dokumentov se je začelo, ko sta v novembru 1997 predsednik Slovenskih krščanskih demokratov Lojze Peterle in predsednik Socialdemokratske stranke Janez Janša v parlamentarno proceduro vložila predloga zakona o lustraciji in resolucije o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima. Obe besedili sta bili decembra v parlamentu zavrženi, a sta pomembno vplivali na politično dogajanje v prihodnjem letu, saj so se ustvarjanja svojih predlogov resolucije o polpretekli zgodovini v prihodnjih tednih lotile tudi Slovenska ljudska stranka, Liberalna demokracija Slovenije in Združena lista socialnih demokratov.¹⁰⁷

Liberalna demokracija Slovenije je svoj predlog naslovila »Izjava o diskontinuiteti med povojnim komunističnim režimom in demokratično Republiko Slovenijo«. V besedilu je komunistični sistem, kljub temu da mu je treba priznati zasluge pri »obrambi nacionalnih interesov«, označen kot v osnovi nelegitimen in avtoritaren, v svoji skrajni obliki tudi totalitaren režim, v katerem je do množičnega kršenja človekovih pravic in svoboščin ter povojnih množičnih pobojev prihajalo »po notranji logiki samega političnega sistema«.¹⁰⁸ Proces demokratizacije in osamosvojitve ni bil le faza v »kontinuirani zgodovini iste državno-politične tvorbe«, ampak »prelom v celotni družbeni in politični logiki slovenskega življenja« ter »prehod iz totalitarnega v demokratični sistem, ki je postavil na nove temelje politično, ekonomsko in kulturno življenje Slovenije in njenih državljanov.« K temu procesu so po besedilu izjave prispevali mnogi dejavniki in posamezniki, tudi znotraj ZSMS, zaradi česar si izključnih zaslug za pluralizacijo danes ne more pripisovati nobena politična usmeritev. Izjava priznava »epohalni pomen« narodnoosvobodilnega boja in poudarja, da je prav v interesu tistih, »ki jim je pri srcu resnična veličina NOB«, da »se s pošteno zgodovinsko analizo razkrije vse kršitve človekovih pravic v imenu komunistične oblasti, hkrati pa se dosledno uresničujejo zakoni, ki urejajo popravo prizadejanih krivic.«¹⁰⁹

V imenu Združene liste socialnih demokratov je v januarju leta 1998 svoj predlog deklaracije o narodni spravi predstavil Borut Pahor. Besedilo, pri pripravi katerega

¹⁰⁷ Vodušek, Več strank pripravlja dokumente, *Delo*, 12. 1. 1998, str. 2.

¹⁰⁸ STA, Osnutek izjave LDS (spletni vir; februar 2016).

¹⁰⁹ Prav tam.

je sodelovala tudi Spomenka Hribar, naj bi služilo temu, da »na simbolni in politični ravni končamo spore v korist prihodnjega življenja slovenske nacije« ter zbiranju »vseh ustvarjalnih energij v graditev ter umestitev Republike Slovenije v evropske integracije ter druge svetovne gospodarske, politične in duhovne tokove.« Sprava je opredeljena kot »način sobivanja ljudi in pomeni priznanje pravice sočloveku do njegove resnice, svobode in dostojanstva«, ki pa je ni mogoče zaukazati in mora biti »prostovoljna pripravljenost za sožitje med ljudmi«. Vsi udeleženci vojne so »bili Slovenci in ljudje svojega časa, svojega verovanja in upanja, pričakovanja in zmot. Izključevanje enih in drugih, kogarkoli iz nacionalne zgodovine in nacionalne identitete, pomeni kršitev prav te identitete.« Predlog poudarja tudi, da mora Državni zbor odpravo krivic komunističnega režima zagotoviti z izvajanjem ukrepov, med katerimi so dodeljevanje odškodnin za prestano trpljenje, ureditev mrliških listov za žrtve poveljnih pobojev, ureditev njihovih grobišč ter skrb za uveljavitev pietetnega odnosa do vseh mrtvih.¹¹⁰

Pahor je predlog deklaracije poslal v Državni zbor s spremnim pismom, v katerem je med drugim zapisal, da odgovornost za poveljne poboje nosi vodstvo takratne partije. Vsebino deklaracije in spremnega pisma so nekateri člani (predvsem iz vrst nekdanjih borcev) ostro obsodili, nekaj pa jih je iz stranke tudi izstopilo.¹¹¹

Predsedniki strank, ki so v tem obdobju pripravljale dokumente v zvezi s polpreteklo zgodovino, so se dogovorili, da bodo poskušali svoje predloge oblikovati v enotno besedilo, ki bi ga nato sprejel Državni zbor. Ob SDS, SKD, LDS in ZLSD je pri tem sodelovala tudi Demokratična stranka upokoјencev Slovenije, Slovenska nacionalna stranka pa je sodelovanje odklonila že na začetku. Usklajevanje se je pričelo s sestankom predsednikov strank 10. 2. 1998, na katerem so obravnavali tudi gradivo, ki so ga pripravili zgodovinarji Janko Prunk, Jera Vodušek Starič in Boris Mlakar.¹¹²

Rezultat večmesečnih pogajanj (od katerih je sčasoma zaradi nestrinjanja s predlogi odstopil DeSUS) sta bila predloga dveh dokumentov – deklaracije o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima in izjave o narodni spravi. Predstavniki strank, ki so pri usklajevanju še sodelovale, so se v juliju dogovorili, da bodo o obeh predlogih v septembru organizirali javno razpravo v Državnem zboru, na kateri bodo sodelovali povabljeni, ki jih bodo določile stranke.

Preambula predloga deklaracije se je sklicevala na resolucijo Sveta Evrope o ukrepih za odpravo dediščine nekdanjih totalitarnih komunističnih režimov iz leta 1996, v kateri je navedeno, da ta dediščina na ravni družbe »sega od kolektivizma in konformizma do slepe poslušnosti ter drugih totalitarnih vzorcev mišljenja.«¹¹³ Ker je na taki podlagi težko vzpostaviti pluralistično demokracijo, ki temelji na vlada-vini prava in spoštovanju človekovih pravic, resolucija ugotavlja, da je treba stare strukture in načine mišljenja odpraviti in preseči. Demokratična država se mora pri

¹¹⁰ Vodušek, Trije pogledi, *Delo*, 16. 1. 1998, str. 2.

¹¹¹ Vodušek, Preboj ZLSD, *Delo*, 6. 2. 1998, str. 2.

¹¹² Vodušek, Zgodovinske podlage, *Delo*, 11. 2. 1998, str. 2.

¹¹³ Parlamentarna skupščina Sveta Evrope, Resolution 1096, 27. 6. 1996 (spletni vir; februar 2016).

tem posluževati le proceduralnih sredstev pravne države, saj sicer ne bi bila nič boljša od totalitarnih režimov, ki jih skuša odpraviti. K tem ukrepom resolucija prišteva kazenski pregon storilcev kaznivih dejanj, storjenih v času komunističnega režima, rehabilitacijo obsojencev za zločine, ki v civiliziranih družbah ne veljajo za kazniva dejanja, in krivično obsojenih ter dodelitev odškodnin, odpiranje arhivov tajnih služb in vračanje nacionaliziranega premoženja.¹¹⁴ Predlog deklaracije na tej podlagi v prvem členu ugotavlja, da je bil komunistični režim »v osnovi nedemokratičen in je sistematično ter grobo kršil človekove pravice in temeljne svoboščine«, ¹¹⁵ pri čemer izpostavlja omejevanje svobode izražanja, izkoriščanje ustanov za svoje politične in ideološke cilje, omejevanje pravice do zasebne lastnine in odvzem premoženja na podlagi revolucionarnega prava, izvedbo množičnih in posamičnih izvensodnih pobojev ter montiranih procesov. Ob tem deklaracija ugotavlja, da so bile stopnje kršitev človekovih pravic v posameznih obdobjih različne in da je režim konec osemdesetih let »pod pritiskom demokratične javnosti in ob vplivu nastajajoče opozicije znotraj institucij dopustil mirno prehajanje v večstrankarski sistem.«¹¹⁶ Vsi, ki so se na raznotere načine upirali komunističnemu totalitarnemu režimu, so po mnenju predlagateljev deklaracije zaradi svojega državljanskega poguma vredni spoštovanja in niso storili protipravnega dejanja. Odgovornost za kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin je po besedilu deklaracije izključno individualna, kot razlog za potrebo po nepristranski zgodovinski raziskavi teh kršitev pa je v četrtem členu navedeno tudi doseganje narodne sprave.

S tem poudarkom deklaracije je v kontekst umeščen tudi predlog drugega dokumenta, izjave o narodni spravi. Njegova preambula kot namen sprejemanja navaja preseganje tragičnega razkola, »ki že pol stoletja deli slovenski narod, hromi njegove ustvarjalne moči ter bremeni njegovo sedanost.«¹¹⁷ Sklicuje se na izročila domoljubja, odpora TIGR-a, narodno osvobodilnega boja in uporov proti vsakršni tuji oblasti in tuji totalitarni ideologiji, hkrati pa obsoja tako kolaboracijo kot tudi zlorabo NOB za revolucijo. V besedilu izjave naj bi Državni zbor izrekel obžalovanje za vse žrtve okupacije, revolucije, kolaboracije, povojnih pobojev, tajnih in prirejenih sodnih procesov ter institucionalnega nasilja, namenjenega odstranjevanju ideoloških nasprotnikov. Glede narodne sprave ugotavlja, da je »ni mogoče predpisati ali jo od kogarkoli zahtevati«, ¹¹⁸ saj mora biti prostovoljna pripravljenost ljudi na sožitje, opredeli pa jo tako:

»Sprava kot način sobivanja ljudi pomeni priznanje pravice sočloveku do njegove resnice, svobode in dostojanstva. Vsakdo je kot človek vreden spoštovanja, je enakovreden drugemu. Vsako politično prepričanje, ki se ne uveljavlja z nasiljem in ne hujska ljudi zoper druge, je legitimno.«¹¹⁹

¹¹⁴ Prav tam.

¹¹⁵ Deklaracija o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima, v: *Odnos do preteklosti in narodna sprava*, 1. zvezek.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Izjava o narodni spravi, v: *Odnos do preteklosti in narodna sprava*, 1. zvezek.

¹¹⁸ Prav tam, člen 2.

¹¹⁹ Prav tam, člen 3.

Izjava še izpostavi, da sprava ne odvezuje kazenske odgovornosti storilcev za zločine, ki se preganjajo v skladu s pravnim redom Republike Slovenije in po mednarodnem pravu ne zastarajo. Državni zbor po njej izraža dolžno spoštovanje in spomin vsem žrtvam in se zavezuje, da jim bo v skladu s svojimi pristojnostmi v čim večji meri zagotovil zadoščenje in v najvišji meri popravil krivice.¹²⁰

Na napovedani javni razpravi, ki jo je predsednik Državnega zbora Janez Podobnik organiziral 21. 9. 1998, so se o obeh predlogih izrekli tudi predstavniki civilnih združenj, ki so že pred tem igrali vidno vlogo v spravnem diskurzu: mnenje so tako podali tudi predstavniki Svetovnega slovenskega kongresa, ZZB NOB, Združenih ob lipi sprave ter Nove slovenske zaveze. Predloga nista bila sprejemljiva skorajda za nikogar.

Na Podobnikovo povabilo sta se glede izjav opredelila tudi predsednik Milan Kučan in Spomenka Hribar. Kučan je odgovoril s pismom, ki ga je v Državni zbor posredoval že novembra prejšnje leto kot odgovor na takratni predlog lustracijske zakonodaje, ter predstavil svoj pogled na slovensko politično preteklost, Spomenka Hribar pa je v svojem prispevku še enkrat opozorila na vse odmike od resničnega pomena sprave, ki so se od njenega izvirnega poziva pojavile v recepciji raznih organizacij. Poudarila je, da sprava ni pacifikacija ali izmiritev na kompromisni način in tudi ne politični obračun, podlaga za lustracijo ali zamenjava ene zapovedane resnice z drugo. Zavrnila je pogojevanje sprave s poprejšnjo popravo krivic in to označila za zamenjevanje vzroka in posledice, ki spravo v resnici zanika, opredelila pa je tudi odnos med spravo in demokracijo: »Sprava je pogoj za demokracijo, šele na drugi ravni je demokracija pogoj za spravo«.¹²¹ Po njenem mnenju je sprava potrebna, da bi bili državljani druge pripravljeni priznavati za enakopravne in enakovredne, vzpostavljena demokracija kot enakost pred zakonom, osebna in politična svoboda ter spoštovanje dostojanstva pa omogočajo, da se sprava ohranja. Iz tega izhodišča je označila oba predloga dokumentov za nedosledna in pomanjkljiva.

4.5 Izjava Vlade Republike Slovenije ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev

Po množstvu strankarskih izjav v letih 1997 in 1998 je bila javna razprava o tej temi ponovno v upadu,¹²² kar pa se je spremenilo z letom 2001, ko je bilo septembra v zaklonišču na Zgornji Bistrici odkrito množično grobišče žrtev povojnih pobojev. Odkritje je bilo medijsko zelo odmevno, z njim pa je tema sprave dobila tudi nov, emotiven naboj: medtem ko je razprava prej potekala po ustaljenem vzorcu in se skozi leta vse bolj spreminjala v sredstvo za politično obračunavanje, so zahteve po dostojnem pokopu in priznanju pravice do spomina spričo podob posmrtnih ostankov dobile novo težo. Pritisk javnost je od države zahteval, da spremeni svojo pasivno držo do reševanja teh vprašanj, kar se je, kot bomo videli v naslednjem poglavju, deloma tudi zgodilo.

¹²⁰ Prav tam, členi 4–6.

¹²¹ *Odnos do preteklosti in narodna sprava*, 2. zvezek, str. 111.

¹²² Slabe, *Narodna sprava*, str. 55.

Na te pozive je vlada Janeza Drnovška na 51. seji 22. 11. 2001 odgovorila s posebno izjavo, v kateri je prevzela odgovornost za urejanje vprašanj, povezanih s prikritimi grobišči, in se zavezala k njihovi celoviti rešitvi.¹²³ Velik del besedila se je navezoval na vrednotenje medvojnih in povojnih dogodkov ter odnosov med državljani; izjava tako predstavlja še eno opredelitev državnega vrha glede sprave.

Vlada uvodoma izraža svoje obžalovanje tragičnih dogodkov iz polpretekle zgodovine, katerih posledice se je zavezala urediti. Ta zaveza »izhaja iz prepričanja, da je mogoče samo na način neposrednega soočanja tudi s temnimi stranmi narodove zgodovine prispevati k pomiritvi med državljankami in državljani Republike Slovenije ter zagotoviti tvorno sožitje med vsemi njenimi prebivalci.«¹²⁴ Tega sožitja po mnenju vlade ni mogoče doseči, če se žrtvam ne vrne človeškega dostojanstva, ki jim je bilo ob popolnem zanikanju individualnih človekovih pravic in svoboščin z množičnimi izvensodnimi poboji odvzeto. O teh dogodkih je treba doseči strpno in preudarno razpravo, zgodovinska dejstva pa sprejeti takšna, kot so bila. Treba je obsoditi vse zločine, urediti vsa prikrita grobišča in zagotoviti ustrezna obeležja; to je po mnenju vlade »dejanje nacionalnega samospoštovanja in nacionalnega ponosa.«¹²⁵

Ker je namen njenega delovanja na tem področju tudi doseganje »vsebinske sprave«, si Vlada Republike Slovenije in njeni organi z »umirjeno politiko« pri- zadevajo izvajati takšna dejanja, ki ne bi povzročala novih sovraštev in napetosti ter bi »odražala demokratična hotenja in odsevala pričakovanja vseh državljank in državljanov Republike Slovenije v okviru veljavne ustavne in pravne ureditve.«¹²⁶ Ta izjava je podana na podlagi prepričanja, »da se mora biti zrel narod pripravljen soočiti s svojo celotno zgodovino, tudi s tragičnimi dogodki, da bi postal velik narod.«¹²⁷ V skladu s tem se Vlada ob ureditvi prikritih grobišč in povrnitvi dostojanstva žrtvam zavezuje tudi k temu, da bo »po svojih močeh prispevala k spravi in spoštovanju skupnih vrednot.«¹²⁸

Izjava Vlade se torej pri popravljanju krivic iz vojnega in povojnega obdobja sklicuje tako na človekove pravice in temeljne dokumente Republike Slovenije kot tudi na dolžnosti do naroda. Besedilo ves čas prehaja med tema dvema principoma in skupino, ki jo prizadeva vprašanje sprave oz. pomiritve, opredeljuje kar na tri različne načine: kot državljanke in državljane Republike Slovenije, kot vse prebivalce Slovenije in kot (slovenski) narod. Čeprav v izjavi nikoli ni uporabljena sintagma »narodna sprava«, pa nekatere formulacije jasno kažejo na to, da je poudarek predvsem na odnosu znotraj naroda, na soočanju z njegovo zgodovino in na dokazovanju njegove zrelosti. Ta poudarek na narodu napram državljanstvu je sicer manj izrazit kot pri nekaterih drugih obravnavanih deklaracijah, a veliko bolj izražen, kot je bil v prejšnji izjavi državnega vrha, torej izjavi Predsedstva izpred enajstih let.

¹²³ Vlada RS, *Sporočilo za javnost*, 22. 11. 2001 (spletni vir; februar 2016).

¹²⁴ Vlada RS, Izjava (spletni vir; februar 2016), str. 1.

¹²⁵ Prav tam, str. 2.

¹²⁶ Prav tam.

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ Prav tam.

4.6. Resolucija Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu

Vzorci spravnega diskurza, kot so se razvili v prvem desetletju po osamosvojitvi, se kasneje niso več spreminjali; bistvenih sprememb v dojemanju sprave ali novih stališč ni bilo več. Ponoven vznik teme sprave se je, v podobnih okoliščinah kot leta 2001, pojavil ob prebitju zadnje pregrade pred grobiščem v rudniškem rovu v Hudi Jami pri Laškem marca 2009; takrat je sprava za nekaj časa spet postala dnevna tema. Tega leta so poslanci obravnavali noveli Zakona o žrtvah vojnega nasilja in Zakona o vojnih grobiščih, ob tem pa se je ponovno pojavila ideja, da bi parlament sprejel pravno deklaracijo. Predsednik Državnega zbora Pavel Gantar je v aprilu na neformalnem posvetu z vodji poslanskih skupin predlagal, da bi stranke imenoval strokovno skupino petih zgodovinarjev (tri bi imenovali koalicijski, dva pa opozicijski poslanci) z namenom priprave resolucije, ki bi »na formalni in simbolni ravni pomenila akt sprave in preseganja medvojnih delitev.«¹²⁹

Ta predlog kasneje ni bil realiziran, v parlamentarno proceduro pa je prišla druga resolucija; podobno kot v letu 1997, ko so se predlagatelji sklicevali na resolucijo Sveta Evrope, je bil tudi tokrat povod za razpravo dokument, sprejet na naddržavni ravni; v letu 2009 je bila to resolucija, naslovljena »Evropska zavest in totalitarizem«, ki jo je Evropski parlament sprejel 2. 4. 2009. Stališča, izražena v njej, so zelo podobna tistim v obravnavanih slovenskih spravni izjavah; tako ob načelnem obsojanju fašizma, nacizma in komunizma resolucija daje poudarek predvsem slednjemu in v imenu Evropskega parlamenta izraža prepričanje, da:

»je končni cilj razkritja in ocene zločinov, ki so jih zagrešili komunistični totalitarni režimi, sprava, ki jo je mogoče doseči s priznanjem odgovornosti, prošnjo za odpuščanje in spodbujanjem moralne preнове.«¹³⁰

Resolucija, ki je bila sprejeta na pobudo poslancev iz vzhodnoevropskih držav, jasno kaže, da razvoj slovenskega spravne diskurza in njegovega pristopa do soočanja s preteklostjo kljub vsem specifikam v evropskem kontekstu ni unikaten, ampak se odvija po podobnem vzorcu kot v drugih državah, ki so izšle iz komunizma. Pojem sprave, razumljen kot odpravljanje posledic komunizma (ne pa tudi drugih kršitev človekovih pravic) in *moralna prenova* družbe, se je razvil tudi drugod.

Z razpravljanjem o vsebini resolucije se je v Državni zbor vrnila razprava o komunizmu in pobojih, ki pa vsebinsko ni ponudila nič novega. Polemika se je odvijala tudi glede vprašanja, na kak način naj bo besedilo resolucije sprejeto; SDS je predlagala deklaracijo o podpori, na koncu pa je bila večinsko sprejeta deklaracija o *seznanitvi*. Z njo se je Državni zbor opredelil glede sprave, čeprav je neposredno ne omenja:

»Državni zbor Republike Slovenije bo storil vse, da se bo Republika Slovenija razvijala in uveljavljala kot demokratična, pravna in socialna država, v kateri bo posebna skrb posvečena varovanju človekovih pravic in svoboščin, in si prizadeval, da se tragična dejanja in delitev med 2. svetovno vojno in v času enopartijskega socialističnega sistema po njej ter njihove posledice pomnijo kot zgodovinska dejstva, ki naj ne povzročajo novih delitev, nasprotovanj in sovraštev.«¹³¹

¹²⁹ Albreht, Usklajevanja še do konca aprila, *Delo*, 4. 4. 2009, str. 2.

¹³⁰ Evropski parlament, *Resolucija o evropski zavesti* (spletni vir; februar 2016), točka 16.

¹³¹ UL RS, 84/2009.

Deklaracija izraža spoštovanje do vseh žrtev totalitarnih režimov, hkrati pa poudarja, da je Republika Slovenija po letu 1990 »storila že veliko za to, da se popravijo krivice, ki so bile državljanom in državljanke Slovenije storjene v obdobju od leta 1945 do leta 1990.« Med temi ukrepi posebej izpostavlja sprejemanje predpisov, ki so »omogočili popravo krivic političnim zapornikom, obsodbo povojnih pobojev, odkrivanje in ureditev prikritih grobišč protipravno pobitih oseb« ter vračanje po vojni krivično odvzetega premoženja.¹³²

4.7 Dejavniki, ki vplivajo na živahnost pravnega diskurza

Tema sprave je, kot smo videli, v času pred osamosvojitvijo postala ena izmed bistvenih političnih tem v Sloveniji. Zato je smiselno odgovoriti na vprašanje, v kakšnem odnosu je bil (in je) slovenski pravni diskurz s siceršnjim političnim dogajanjem. V nadaljevanju sledi predstavitev političnih in drugih dejavnikov, ki so vplivali na pravni diskurz.

Največ obravnavanih pravnih izjav je bilo v javnosti predstavljenih v letu 1990, v prihodnjih letih pa se je število zmanjšalo. Porast števila pozivov k spravi je sledil v letih 1995 in 1998, po nekajletnem upadu pa je v letih 2001 in 2009 ponovno naraslo.

Temu trendu sledi tudi pogostost objav na to temo v časopisju: največ jih je bilo objavljenih leta 1990, v naslednjem letu pa je sledil velik upad do postopnega večanja števila člankov in pisem bralcev do leta 1995, ko jih je bilo v posamosvojitvenem obdobju največ. V nadaljnjih dveh letih je število objav spet močno upadlo, nato pa se je strmo dvignilo leta 1998. Za tem se je število objav ponovno zmanjšalo in ostalo skozi leta konstantno, s ponovnim rahlim vzponom v letu 2001.¹³³

Če pogostost pojavljanja pravnega diskurza primerjamo s političnim dogajanjem v teh letih, se pokaže jasna korelacija. Leto 1990 je bilo s stališča političnega dogajanja izredno pomembno; ob prvih demokratičnih volitvah v republiško skupščino ter volitvah predsednika in članov Predsedstva Republike Slovenije, ki so potekale v aprilu, je bil 23. 12. 1990 izveden tudi plebiscit o samostojnosti. Te politične prelomnice so nedvomno vplivale na to, da je v tem letu izšlo največ pravnih deklaracij in da je pravni diskurz dosegel enega izmed svojih vrhuncev. Obe najpomembnejši pravni deklaraciji tega leta (izjava Predsedstva o narodni in državljanski umiritvi ter izjava o narodni spravi Slovenske pokrajinske škofovske konference) sta bili v javnosti objavljeni v mesecu pred skupščinskimi volitvami, stranke pa so v svojih programih in predvolilnih nastopih temo narodne sprave velikokrat omenjale. Sprava je s tem postala pomembna tema, s katero je bilo mogoče pridobivati glasove volivcev. Več izjav v tem letu je potrebo po spravi postavljalo tudi v kontekst projekta osamosvojitve. Po njegovi uspešni izvedbi je razprava o spravi za nekaj časa zamrla, polpretekla zgodovina pa je kljub temu ostala redna predvolilna tema parlamentarnih volitev v prihodnjih letih.¹³⁴

¹³² Prav tam.

¹³³ Slabe, Narodna sprava, str. 14.

¹³⁴ Repe, Povojna represija, str. 56.

Porast spravni izjav v letu 1995 je povezan s sprejemanjem zakonodaje v zvezi z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami (tega leta so bili sprejeti Zakon o dopolnitvah zakona o matičnih knjigah, Zakon o vojnih invalidih, Zakon o žrtvah vojnega nasilja ter Zakon o vojnih veteranah, v naslednjem letu pa še Zakon o popravi krivic), povod za pravne deklaracije tega leta pa je bila predvsem petdeseta obletnica konca vojne. Drugi porast parlamentarnega ukvarjanja s pravo po osamosvojitvi se je začel v novembru leta 1997, ko sta poslanski skupini SKD in SDS nekaj dni pred predsedniškimi volitvami v obravnavo vložili svoja predloga resolucije o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima in lustracijskega zakona.

Pozivi k spravi in k pietetnemu odnosu do žrtev pobojev, ki so se pojavljali v letu 2001 in na katere je odgovorila Vlada RS s svojo izjavo, so povezani z odkritjem posmrtnih ostankov na Zgornji Bistrici. Odkritje grobišča v Hudi Jami je spodbudilo tudi pravne pozive v letu 2009, to leto pa je zaznamovalo tudi obravnavanje resolucije Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu ter novel Zakona o žrtvah vojnega nasilja in Zakona o vojnih grobiščih.

Na podlagi povedanega lahko zaključimo, da so med dejavniki, ki so vplivali na številčnost in vsebino spravni pobud, volitve (tako parlamentarne kot predsedniške), sprejemanje zakonodaje, povezane s popravo krivic, obletnice in odkritja grobišč.

5 Zakonodajne spremembe in ukrepi države

V spravnem diskurzu se je velikokrat pojavljal očitek, da država ni storila dovolj za popravo krivic, povezanih z drugo svetovno vojno. V nadaljevanju bomo zato predstavili nekatere najpomembnejše ukrepe državnih institucij, povezane z zahtevami, ki jih navajajo pravne izjave.¹³⁵

5.1 Parlamentarni komisiji za raziskovanje povojnih pobojev

Skupščinsko delovno telo z nalogami na področju ugotavljanja okoliščin povojnih pobojev, ki ga je napovedovala že izjava Predsedstva, je bilo ustanovljeno julija 1990 z imenom Komisija Skupščine Republike Slovenije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti. Odlok o njeni ustanovitvi ji je nalagal, da naj ugotovi vsa relevantna dejstva v zvezi s povojnimi množičnimi poboji, kje so grobišča, kateri povojni sodni procesi v Sloveniji so bili konstruirani oziroma zrežirani na podlagi političnih in ideoloških interesov, ter ob sodelovanju ustreznih drugih državnih organov naredi vse, da se bodo takšni procesi razveljavili, žrtve pa moralno, politično, pravno in materialno rehabilitirale. Navedeno je tudi, da naj komisija »razišče vse druge povojne dogodke,

¹³⁵ Iz pregleda sta izpuščeni obsežni problematiki denacionalizacije in sodne rehabilitacije, ki sta prav tako povezani s popravo krivic.

ki bi lahko imeli vpliv na vprašanje narodne sprave«. ¹³⁶ Komisija svojih široko in ambiciozno zastavljenih nalog, med katere je ob navedenih spadala tudi raziskava dogajanja na zaprtem območju Kočevske Reke, zaradi omejenih pristojnosti ni mogla opravljati, na kar je večkrat opozoril tudi njen predsednik Ignac Polajnar.

Delo Polajnarjeve komisije je tako ostalo nedokončano, problema omejenih pristojnosti parlamentarnih komisij pa so se poslanci lotili s sprejemanjem zakona, ki je uredil področje parlamentarne preiskave. Že pred sprejetjem tega zakona in poslovnika ¹³⁷ je na zahtevo 37 poslank in poslancev Državni zbor v prvem mandatsnem obdobju na svoji 10. seji 5. 7. 1993 odredil ustanovitev nove komisije, tokrat preiskovalne. Kot namen preiskave je določil »ugotoviti in osvetliti dejstva v zvezi s povojnimi množičnimi poboji ter tudi posameznimi likvidacijami ter pravno dvomljivimi procesi v naši polpretekli dobi, s poudarkom na povojnih množičnih pobojih.« ¹³⁸ Na podlagi te odredbe je bila 17. 9. 1993 z odlokom imenovana Preiskovalna komisija Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki so jo ob predsedniku dr. Jožetu Pučniku in podpredsedniku Janku Predanu sestavljali še člani Maksimiljan Lavrinc, predsednik prejšnje skupščinske komisije Ignac Polajnar, Miran Potrč, Zmago Jelinčič, Danica Simšič, Alojz Metelko, Sašo Lap in Maria Pozsonec. ¹³⁹ Komisija si je zadala nalogo, da v zvezi s poboji ugotovi politično in institucionalno organiziranost politične, državne in vojaške oblasti v Sloveniji in Jugoslaviji ob koncu vojne ter formalni in dejanski vpliv posameznikov v tej strukturi; razporejenost vojaških enot s poudarkom na navzočnosti teh enot na območjih, kjer so se izvajali povojni množični poboji; politične okoliščine in odnos zaveznikov do Slovenije ob koncu druge svetovne vojne ter odgovornost takratne slovenske vlade in vodstva KP za dogajanje ob koncu druge svetovne vojne na območjih Slovenije. Komisija je v ta namen zaslišala 32 oseb, ki jim je določila status priče, sedem oseb (Alberta Svetino, Bojana Polaka, Zdenka Zavatlava, Antona Zgonca, Zorana Poliča, Janeza Japlja in Mitjo Ribičiča) pa je zaslišala kot preiskovance. Za preiskovanja sta bila določena tudi Franc Tavčar in Miha Čerin, ki pa pred komisijo nista pričala. Pri svojem delu je komisija uporabljala znanstvene ekspertize, arhivsko gradivo in publikacije o obravnavani temi, s pisnimi vprašanji pa se je obrnila tudi na dr. Toneta Ferenca, dr. Jero Vodušek-Starič in mag. Borisa Mlakarja. ¹⁴⁰

Zaradi nestrinjanja so člani preiskovalne komisije izdelali dva ločena dokumenta z ugotovitvami in predlogi sklepov. Večinski del (Potrč, Predan, Lavrinc, Simšič, Jelinčič in Pozsonec) je glede ključne naloge komisije, da odkrije odgovorne za poboje, navedel, da na podlagi izvedenih dokazov ni bilo mogoče z gotovostjo ugotoviti, kdo je ukazal poboje, da pa so pri tej odločitvi morale sodelovati »vsaj nekatere ključne in najodgovornejše osebnosti takratnega časa v Jugoslaviji in

¹³⁶ UL RS, 30/1990.

¹³⁷ Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 211.

¹³⁸ UL RS, 39/1993.

¹³⁹ UL RS, 55/1993.

¹⁴⁰ Poročevalec Državnega zbora, 4. 10. 1996, str. 36.

Sloveniji, ki so poleg vojaških imele tudi najpomembnejše položaje v KP in deloma tudi v oblastnih organih»,¹⁴¹ manjšinski del (Pučnik, Polajnar, Metelko, Lap in Andrej Lenarčič, ki je bil v komisijo imenovan v začetku leta 1996) pa je v svojem zaključku ocenil, da je vloga KPJ in KPS pri pobojih očitna in dokazana.¹⁴²

Večinski del je na podlagi svojih ugotovitev predlagal Državnemu zboru, da kot najvišji zakonodajni organ Republike Slovenije, ki je pravna naslednica bivše SFRJ, sprejme sklepe, s katerimi razglasi ugotovitev, da pravno in moralno odgovornost za poboje, posebej vrnjenih domobrancev, nosi prejšnja oblast in njena državno-pravna predhodnica; obsodi izvensodne poboje ne glede na razloge in okoliščine ter ne glede na vlogo domobranstva med vojno; izrazi najgloblje obžalovanje za storjene krivice in njihove posledice vsem svojcem pobitih in se obveže, da bo v okviru materialnih možnosti popravil krivice; poudari nedvoumno in zgodovinsko vlogo NOB za narodno osvoboditev in graditev slovenske državnosti; odkloni vsakršno moralno krivdo zgolj na podlagi kriterija pripadnosti katerikoli strani; pozove vse državljanke in državljane Republike Slovenije, da tragična dejanja in delitve med vojno in njihove posledice pomnijo kot kruta zgodovinska dejstva, katerih uporaba in zloraba ne sme povzročati novih delitev, nasprotovanj in sovraštev, ter zagotovi, da bo storil vse, da se bo RS razvijala in uveljavljala kot demokratična, pravna in socialna država, v kateri bo posebna skrb namenjena varovanju človekovih pravic in dostojanstva.¹⁴³

Predlogi sklepov manjšinske skupine članov komisije, ki jih je ta podala na podlagi svojih zaključkov, so predvidevali, da bi Državni zbor sprejel ugotovitev, da pravno in moralno odgovornost za poveljne poboje nosi vodstvo Komunistične partije, ki je imelo v poveljnih letih absolutno oblast v Sloveniji, in da je Republika Slovenija iz pravnih in kulturnih razlogov dolžna primerno pokopati ostanke žrtev množičnih pobojev, primerno označiti grobišča in popraviti krivice, v kolikor je danes to še mogoče, ter zahteval, da Vlada pripravi pravne in materialne pogoje, da sodne oblasti natančno določijo, v katere kategorije zločinov spadajo poveljni poboji ujetih vojakov in civilistov na Slovenskem in kazenskopravno ukrepajo.¹⁴⁴

Ugotovitve in predlogi sklepov obeh skupin so bili na zadnji, 55. seji komisije 24. 9. 1996 z dokumentacijo oblikovani v »vmesno poročilo«, ki ga je Pučnik posredoval predsedniku Državnega zbora Jožefu Školču z zahtevo, da ga Državni zbor obravnava na seji,¹⁴⁵ do česar pa ni prišlo.¹⁴⁶

¹⁴¹ Prav tam, str. 40.

¹⁴² Prav tam, str. 35.

¹⁴³ Prav tam, str. 40–41.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 36.

¹⁴⁵ Jančar in Letnar Černič (ur.), *Poročilo o pobojih*, str. 15.

¹⁴⁶ Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 221.

5.2 Parlamentarno sodelovanje z zgodovinsko stroko

Zaradi sprejemanja zakonodaje, namenjene popravni preteklih krivic, se je v parlamentu pojavila potreba po tem, da zgodovinska stroka pripravi študijo o polpretekli zgodovini, ki bi Državnemu zboru služila kot izhodišče za oblikovanje primernih zakonskih rešitev. V letu 1993 je tako predsednik Državnega zbora Herman Rigelnik na kolegiju predsednika DZ podal predlog, da »bi v zboru konkretizirali in določili načine obravnave nekaterih odprtih vprašanj iz novejši politične zgodovine«. Cilj parlamentarnega obravnavanja zgodovine »naj bi bila politična umiritev in zagotovilo ljudem, da v Državnem zboru mislijo resno in da naj bi država z zakoni popravila krivice, storjene v preteklosti«, po sprejetju potrebnih ukrepov pa bi po sklepih kolegija lahko sprejeli tudi izjavo o narodni spravi.¹⁴⁷ Na Rigelnikovo pobudo je leta 1995 nastalo znanstveno poročilo *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, ki ga je v organizaciji Inštituta za novejšo zgodovino ustvarilo dvanajst zgodovinarjev. Osredotočeno je bilo na prikaz prelomnih točk v zgodovini, ki so »ključne za razumevanje in pojasnitev vzrokov za razcep v slovenski družbi.«¹⁴⁸ Poročilo je kot gradivo uporabila tudi preiskovalna komisija o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, a so njegovo vsebino nekateri člani komisije zavračali; predsednik komisije Pučnik je del, ki analizira dogodke v letu 1945, označil za manipulacijo in potvarjanje zgodovine.¹⁴⁹

Ponoven poskus, da bi v okviru parlamenta s sodelovanjem stroke prišli do izhodišč za zakonodajne spremembe, je sledil v novembru 2004, ko je bil v Državnem svetu organiziran interdisciplinarni strokovni posvet, pri katerem so ob zgodovinarjih sodelovali tudi filozofi in pravniki, z naslovom *Žrtve vojne in revolucije*. Po besedah njegovega pobudnika, državnega svetnika Janvita Goloba, se je potreba po takem srečanju pokazala v prejšnjem letu ob iskanju primerne napisa na spomenikih žrtvam vojne in pobojev.¹⁵⁰

Uredniški odbor (ki so ga sestavljali dr. Janvit Golob, dr. Peter Vodopivec, dr. Tine Hribar, dr. Janko Prunk in Milena Basta) je v uvodu k zborniku, ki naj bi predstavljal sintezo znanstvenega posveta (a ni bil usklajen z vsemi sodelujočimi), kot glavne, namerne in neposredne povzročitelje slovenske državljanske vojne med drugo svetovno vojno določil komuniste, zunajsodne poveljne pomore pa za »temeljno revolucionarno dejanje po koncu vojne, se pravi, komunistično Oblast utemeljujoče dejanje«.¹⁵¹ Oblikoval je tudi sklepne predloge, ki naj bi jih Državni svet posredoval Državnemu zboru: da se napis na spominskih obeležjih, ki ga določa Zakon o vojnih grobiščih, zamenja z napisom »Žrtvam vojne in revolucije«; da vlada polno financira projekt ugotavljanja števila smrtnih žrtev vojne Inštituta za novejšo zgodovino do njegovega dokončanja; da vlada organizacijsko in finančno omogoči nadaljevanje evidentiranja prikritih grobišč in da ustrezne državne insti-

¹⁴⁷ Taškar, Vrednotenje zgodovinskih »resnic«, *Delo*, 22. 9. 1993, str. 2.

¹⁴⁸ Čepič (et al.), *Ključne značilnosti*, str. 3.

¹⁴⁹ Albreht, V komisiji zbirajo dokaze, *Delo*, 9. 5. 1996, str. 2.

¹⁵⁰ Golob (ur. et al.), *Žrtve vojne in revolucije*, str. 8.

¹⁵¹ Prav tam, str. 4.

tucije omogočijo neoviran dostop do podatkov, potrebnih za izdajo mrliških listov. Uredniški odbor je na koncu uvoda izrazil prepričanje, da bi realizacija teh predlogov »privedla do tega, da bi čez nekaj let lahko pripravili znanstveno posvetovanje, na katerem bomo lahko ugotovili, da smo se Slovenci, kot posamezniki in kot narod, končno spravili s svojimi mrtvimi, s tem pa tudi med seboj«. ¹⁵²

Oba navedena poskusa, da bi parlament ob sodelovanju zgodovinarjev prišel do enotne interpretacije zgodovine, sta imela zelo omejen oziroma zanemarljiv učinek (znanstveno poročilo iz leta 1995 je bilo na primer leta 2009 v Deklaraciji o seznanitvi z Resolucijo Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu navedeno kot »prispevek k objektivizaciji tega časa«), ¹⁵³ podobno pa velja tudi za druge primere, ko so zgodovinarji sodelovali s parlamentarnimi delovnimi telesi. Osnovnemu namenu prisostvovanja zgodovinarjev, kot ga je opredelil Rigelnik v letu 1993, znanstvene študije torej niso služile. Zakonske rešitve, ki so bile sprejete, so bile v veliki meri oblikovane neodvisno od ugotovitev zgodovinopisja in bile bolj stvar političnih kompromisov.

5.3 Ugotavljanje števila in strukture vojnih in povojnih smrtnih žrtev

Ocene števila žrtev, ki so začele nastajati že med trajanjem vojne, so bile zaradi metodoloških nedoslednosti ali političnih namenov njihovih avtorjev bodisi pretirane ali prenizke. Pomanjkanje natančnega in zanesljivega popisa žrtev je tako dolga leta ostal eden izmed ključnih problemov zgodovinopisne obravnave posledic druge svetovne vojne in tudi spravnega diskurza.

Te pomembne in izredno zahtevne naloge se je lotil Inštitut za novejšo zgodovino. Njegova raziskava je potekala v okviru več projektov: od leta 1997 kot »Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje«, od leta 2002 pod naslovom »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej«, po letu 2006 pa v okviru projekta »Preverjanje seznamov žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej po matičnih knjigah«. Skozi ves čas trajanja raziskave so projekt omejevali tako finančni problemi (približno tretjino stroškov je moral inštitut kljub finančni podpori ministrstev in Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS kriti sam) kot tudi kadrovski primanjkljaj. ¹⁵⁴

Raziskava, v katero so zajeli vojne in povojne smrtne žrtve, ki so imele pred vojno na področju sedanje Republike Slovenije stalno prebivališče in so izgubile življenje med aprilom 1941 in januarjem 1946, je potekala v več fazah. Najprej so raziskovalci opravili pregled relevantne literature in objavljenih virov iz vojnega in povojnega časa, v katerih so bili navedeni sezname ali posamične žrtve. Sledil je pregled arhivskih fondov, gradiva muzejev in drugih virov s seznamami žrtev: podatkov Sektorja za popravo krivic pri Ministrstvu za pravosodje, gradiva obeh parlamen-

¹⁵² Golob (ur. et al.), *Žrtve vojne in revolucije*, str. 5.

¹⁵³ UL RS, 84/2009.

¹⁵⁴ Inštitut za novejšo zgodovino, *Metodologija in historiat* (spletni vir; februar 2016).

tarnih komisij in tudi podatkov, zbranih z delom civilnih združenj in posameznikov (na primer ZZB NOB in Nove Slovenske zaveze). Tako zbrane podatke so preverili in dopolnili s pregledovanjem medvojnih in poveljskih matičnih knjig. Pri tem so za vsako izmed ugotovljenih žrtev vpisani številni podatki: imena staršev, domače hišno ime, datum in kraj rojstva, kraj bivanja pred in med vojno, starost, zakonski stan, poklic, narodnost, vojni status, vojaška enota in čin, datum in kraj smrti oziroma izginotja, vzrok in povzročitelj smrti ter kraj pokopa, pa tudi navedba virov in literature, v katerih se žrtev omenja.¹⁵⁵ S takšnim metodološkim pristopom je nastal prvi zanesljivi popis žrtev, ki se je izognil napakam, ki so značilne za prejšnje poskuse (kot je na primer večkratno štetje iste žrtve zaradi nenatančno ugotovljene identitete). Seznam preverjenih smrtnih žrtev Inštitut za novejšo zgodovino sproti obnavlja na spletnem portalu Zgodovina Slovenije – Sistory.¹⁵⁶

Raziskava je eden izmed bistvenih doprinosov k zgodovinopisni obravnavi posledic druge svetovne vojne, saj z natančnimi in preverjenimi podatki onemogoča manipulacije v zvezi s številom in strukturo vojnih in poveljskih žrtev, ki so se velikokrat pojavljale v razpravah o polpretekli zgodovini, po mnenju njenih avtorjev pa ima tudi »pomemben moralno-etični pomen – iztrgati žrtve iz rok politike in ideologij ter vsaki žrtvi “vrniti” ime«.¹⁵⁷

5.4 Vpis smrti žrtev pobojev

Država se je te zahteve, ki je poudarjena v več obravnavnih pravnih izjavah, lotila s spremembami Zakona o matičnih knjigah (ZMK), ki so stopile v veljavo 27. 5. 1995. Pred spremembo zakona je bilo mogoče smrt žrtve poveljskih pobojev vpisati le na podlagi izvedenega sodnega postopka, novela pa je uredila poenostavljen proces ugotavljanja smrti v upravnem postopku, po katerem lahko predlog za vpis vložijo sorodniki umrle osebe v ravni in stranski črti brez omejitev, svojci po svaštvu in državni tožilec.¹⁵⁸

Sprva določen rok petih let od uveljavitve zakona, v katerem je možno podati predlog za uvedbo postopka, je bil z dodatnimi spremembami zakona leta 2000 ukinjen, med stranke, ki lahko podajo predlog, pa so bila dodana tudi društva, ki izkažejo upravičen interes.¹⁵⁹ Med letoma 1995 in 2000 je bilo na podlagi tega zakona vpisanih okoli 4.600 smrti, Ministrstvo za notranje zadeve pa je upravnim enotam poslalo tudi navodilo, da naj pregledajo rojstne matične knjige in ostale evidence ter tako najdejo osebe, ki bi, ker se po vojni ne pojavljajo več v nobeni evidenci, lahko izgubile življenje zaradi medvojnega in poveljskega nasilja. Ministrstvo je na podlagi tega pregleda leta 2000 sestavilo sezname približno 950 oseb, ki ga je posredovalo državnemu tožilstvu s predlogom, da se za te osebe poda predlog

¹⁵⁵ Prav tam.

¹⁵⁶ Inštitut za novejšo zgodovino, Smrtne žrtve (spletni vir; februar 2016).

¹⁵⁷ Inštitut za novejšo zgodovino, Metodologija in historiat (spletni vir; februar 2016).

¹⁵⁸ UL RS, 28/1995.

¹⁵⁹ UL RS, 84/2000.

za ugotovitev in vpis smrti.¹⁶⁰ Možnost poenostavljenega postopka je ohranil tudi Zakon o matičnem registru, ki je leta 2003 nadomestil Zakon o matičnih knjigah.¹⁶¹

5.5 Status žrtve in odškodnine

Zakon o popravni krivic (ZPKri), sprejet leta 1996, ureja pravico do povrnitve škode ter pravice iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja bivšim političnim zapornikom in svojcem po vojni pobitih oseb, postopek za uveljavljanje teh pravic ter organe, ki odločajo o teh pravicah. Določa tudi posebne pogoje in postopek za spremembo pravnomočne kazenske obsodbe.¹⁶² Po devetem členu ZPKri o priznanju statusa bivšega političnega zapornika oziroma po vojni pobite osebe odloča posebna komisija, ki jo imenuje Vlada Republike Slovenije. Komisija je bila imenovana 11. 9. 1997, istega leta pa je bil v okviru Ministrstva za pravosodje ustanovljen tudi Sektor za popravno krivic z namenom opravljanja strokovnih opravil za komisijo.¹⁶³

Na podlagi tega zakona je bilo do 31. 12. 2013 podanih 24.682 vlog za priznanje statusa in odškodnine, pri čemer so nekatere vloge vsebovale zahteve več upravičencev. Status bivšega političnega zapornika je bil priznan 17.878 osebam, status svojca žrtve povojnega protipravnega odvzema življenja pa 15.365 osebam; od naštetih je bilo 1.784 takih, ki sta jim bila priznana oba statusa. Skupno število upravičencev do odškodnine po ZPKri je tako 31.459.¹⁶⁴ Po ocenah Slovenske odškodninske družbe je od skupno 295,6 milijona EUR, kolikor jih je bilo izplačanih po Zakonu o plačilu odškodnine žrtvam vojnega in povojnega nasilja (ki določa izplačevanje tudi po Zakonu o žrtvah vojnega nasilja in Zakonu o posebnih pravicah žrtev v vojni za Slovenijo 1991), tretjina izplačana upravičencem po ZPKri.¹⁶⁵

Leta 2009 je parlament v okviru razprave o t. i. »vojnih zakonih« razpravljal tudi o spremembi Zakona o žrtvah vojnega nasilja. Izglasovana sprememba je uvedla priznavanje statusa žrtve vojnega nasilja tudi državljanom Republike Slovenije, ki so bili kot civilne osebe izpostavljeni nasilnim dejanjem ali prisilnim ukrepom NOV in POJ ter enot zaveznikov protifašistične oziroma protinacistične koalicije. Do tega statusa so upravičeni tudi otroci staršev, ki so umrli, bili ubiti ali pogrešani zaradi ukrepov navedenih oboroženih sil, in begunci, ki so v času vojne morali zaradi teh ukrepov zapustiti svoj dom. Zakon je določil, da se status žrtve prizna le v primeru, da oseba, ki je bila neposredno prizadeta, ni prostovoljno ali poklicno sodelovala z agresorjem.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Ministrstvo za notranje zadeve, Dopis (spletni vir; februar 2016).

¹⁶¹ UL RS, 37/2003.

¹⁶² UL RS, 59/1996.

¹⁶³ Spletna stran Komisije Vlade RS za izvajanje ZPKri (spletni vir; februar 2016).

¹⁶⁴ Informacije javnega značaja, dopis Ministrstva za pravosodje, 8. 5. 2014 (hrani avtor).

¹⁶⁵ Informacije javnega značaja, dopis Slovenske odškodninske družbe, 22. 5. 2014 (hrani avtor).

¹⁶⁶ UL RS, 72/2009.

5.6 Študijski center za narodno spravo

Javni zavod Študijski center za narodno spravo je Vlada Republike Slovenije ustanovila na 167. redni seji 25. 4. 2008. V sklepu o ustanovitvi je kot namen zavoda določila preučevanje kršenja temeljnih človekovih pravic in svoboščin, ki so jih povzročili totalitarni režimi na Slovenskem v 20. stoletju, in omogočanje osnove za popravo krivic ter s tem ustvarjanje možnosti za skladen civilizacijski in kulturni razvoj Slovenije. Zavod naj bi tudi zagotavljal pravno pomoč in svetovanje Komisiji Vlade za izvajanje zakona o popravi krivic pri reševanju in vodenju nalog. Naloge zavoda so, da »uresničuje javni interes na področju znanosti in je ustanovljen za opravljanje organizacijskih, razvojnih, svetovalnih, koordinacijskih in izobraževalnih nalog na področju poprave krivic, narodne sprave in proučevanja totalitarnih režimov na Slovenskem v 20. stoletju.«¹⁶⁷ Sklep določa, da sta organa zavoda direktor in svet, ki ga sestavlja sedem članov; med njimi so trije posamezniki, ki morajo imeti »izkazano bibliografijo objav s področja narodne sprave oziroma trije predstavniki združenj ali institucij, ki se v okviru svoje dejavnosti ukvarjajo s problematiko narodne sprave in s proučevanjem totalitarizmov«.¹⁶⁸ Področja oz. problematike narodne sprave sklep ne definira.

5.7 Evidentiranje in prekop prikritih grobišč

V imenu države sta se Predsedstvo RS v svoji *Izjavi o narodni in državljanski pomiritvi* in Milan Kučan v govoru na spravi slovesnosti v Rogu leta 1990 zavzela za dostojno ureditev grobišč in spominskih znamenj. Še istega leta je bila ustanovljena Komisija za reševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu, ki jo je vodil Viktor Blažič.¹⁶⁹ Tudi delovanje te komisije je bilo omejeno zaradi pomanjkanja zakonske podlage, iz tega razloga pa je bilo precej časa tudi nejasno, pod kateri resor njena dejavnost sploh spada.

Do začetka nastajanja evidence prikritih grobišč, ki bi služila kot osnova za začetek njihovega urejanja, je zaradi vseh ovir prišlo šele v januarju leta 2000, ko so delo na terenu začeli izvajati člana komisije dr. Mitja Ferenc in dr. Tine Velikonja ter Mateja Bavdaž z Ministrstva za kulturo, že junija pa je bilo delo zaradi zamenjave predsednika in nekaterih članov komisije, ki ga je opravila vlada Andreja Bajuka, prekinjeno. Komisijo so takrat preimenovali v »Komisijo Vlade RS za evidentiranje in označitev prikritih grobišč«. Ponovna zamenjava članov (in preimenovanje, tokrat v njeno sedanje ime »Komisijo Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč«) je sledila v juniju 2001 pod Drnovškovo vlado; takrat je vlada komisiji tudi formalno dodelila nalogo evidentiranja »podatkov o številu in območjih grobišč predstavnikov nezmagovite strani v 2. svetovni vojni«, na podlagi katere naj bi bila grobišča normirana.¹⁷⁰

¹⁶⁷ UL RS, 42/2008.

¹⁶⁸ Prav tam.

¹⁶⁹ Ferenc, Kako do evidence, str. 126.

¹⁷⁰ Prav tam, str. 127.

Septembra 2001 je prišlo do medijsko odmevnega odkritja grobišča na Zgornji Bistrici, zaradi katerega se je država odločila ukrepati odločneje. 22. 11. 2001 je vlada »ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih« sprejela (zgoraj obravnavano) izjavo, v kateri je navedeno tudi, da so državni organi v skladu s svojimi pristojnostmi dolžni sodelovati in nuditi pomoč komisiji pri lociranju in označevanju vseh prikritih grobišč na ozemlju Republike Slovenije. V sodelovanju s Komisijo in predstavniki civilne družbe naj bo odločeno, katera od množičnih grobišč naj se ohranijo in uredijo ter iz katerih naj bodo posmrtni ostanki preneseni v skupna urejena grobišča; izkope bo zagotovila vlada preko pristojnih organov pod nadzorom organov pravosodja. Vsa potrebna sredstva za delovanje Komisije in pravosodnih organov pri urejanju in vzdrževanju grobišč naj bi bila v celoti krita iz sprejetega proračuna, po potrebi pa tudi iz proračunske rezerve. Vlada tudi izjavlja, da si bo prizadevala za čimprejšnji sprejem in uresničitev zakona o vojnih grobiščih in vzpostavitev knjige mrtvih, v katero bodo vpisane vse žrtve vojne in povojnega nasilja, Komisiji pa nalaga, da v roku pol leta pripravi idejna načrta za postavitev spomenika žrtvam vojnega nasilja in obeležja sprave med Slovenci. Izjava še določa, da se morajo vsi sklepi vlade v zvezi z reševanjem vprašanj ureditve prikritih grobišč pospešeno uresničevati.¹⁷¹

Zakon o vojnih grobiščih (ZVG), ki ga omenja izjava, je bil sprejet 19. 6. 2003 in ureja varstvo vojaških grobišč ter grobišč žrtev vojne in povojnih dogodkov na ozemlju Republike Slovenije. Po njem je varstvo teh grobišč (evidentiranje, upravljanje in urejanje) v pristojnosti države in ga zagotavlja ministrstvo, financira pa se iz državnega proračuna. Na podlagi podatkov, zbranih z evidentiranjem vojnih grobišč (k čemur spadajo terenska opazovanja, raziskave, meritve in kartiranja) naj bi upravne enote na svojem območju vodile register zemljišč, na katerih so vojna grobišča, predlagale njihov vpis v zemljiški kataster in sprejele predpise, s katerimi se grobišča razglasijo za zavarovana območja oz. kulturne spomenike. Glede označb na vojnih grobiščih ZVG predpisuje, da lahko vsebujejo tudi besedilo posvetilne ali spominske narave, v primeru grobišč žrtev povojnih usmrtitev »Žrtev (žrtve) vojne in povojnih usmrtitev, Republika Slovenija«, prepovedane pa so označbe, ki z besedili ali simboli poveljujejo ali slavijo pripadnost ali sodelovanje z okupatorji.¹⁷² Zakon vsebuje tudi določila v zvezi z izkopom in prekopom posmrtnih ostankov.

Leta 2002 se je Ministrstvo za kulturo na predlog dr. Mitje Ferenc odločilo, da lahko projekt evidentiranja prikritih grobišč poteka pod okriljem kulturnega ministrstva po prilagojeni metodi Registra kulturne dediščine, po sprejetju ZVG pa je del obveznosti prevzelo tudi Ministrstvo za delo.¹⁷³ Osnova za sistematično evidentiranje, pri katerem se za vsako grobišče navaja identifikacijo, opis, lokacijo, vire in literaturo, fotografije, opombe, kataster, ustne vire in izpis,¹⁷⁴ so bile zbrane informacije iz literature, časopisja, zapisnikov občinskih preiskovalnih komisij, zapisnikov dveh preiskovalnih komisij Državnega zbora, arhiva Nove slovenske

¹⁷¹ Vlada RS, Izjava (spletni vir; februar 2016), str. 3–4.

¹⁷² UL RS, 65/2003, ZVG člen 16.

¹⁷³ Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, str. 28.

¹⁷⁴ Ferenc, *Zamolčana grobišča*, str. 147.

zaveze, arhivov Okrožnih javnih tožilstev, arhivov Policijskih uprav, katastra Jamarske zveze Slovenije, zasebnih arhivov in ustnih pričevanj.¹⁷⁵ V raziskavo so bila zajeta vsa prikrita grobišča, tudi tista, ki so nastala med vojno ali pa kot posledica zaključnih spopadov, pa tudi tista, iz katerih so bili posmrtni ostanki delno ali v celoti prekopani.¹⁷⁶ Na tak način je bilo popisanih več kot 600 domnevnih prikritih grobišč, od katerih je bilo potrjenih okoli 150.¹⁷⁷

Med letoma 1991 in 2011 so bili iz prikritih grobišč v skladu z določili Kazenskega zakonika, Zakona o vojnih grobiščih in sporazumi z Italijo in Nemčijo izneseni posmrtni ostanki iz samo 53 grobišč.¹⁷⁸ Posebej očitna pa je nezadostnost ukrepov države na področju prekopov v primeru leta 2009 odprtega grobišča v Hudi Jami, kjer je bilo pogojem za iznos in pokop posmrtnih ostankov zadoščeno, kljub temu pa so ostanki še zmeraj hranjeni v zabojih v horizontalnem rovu, ki je bil naknadno razglašen za kostnico.¹⁷⁹

Po odprtju Hude Jame se postopki v zvezi z evidentiranjem in urejanjem grobišč niso več nadaljevali. Z namenom, da bi se to vprašanje ponovno začelo urejati, je Nova Slovenija v parlamentarno proceduro vložila predlog Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGPŽ), ki ga je Državni zbor sprejel 9. 7. 2015. Nov zakon določa pristojnosti in pogoje za delo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, postopek odkrivanja, evidentiranja, potrjevanja, začasnega obeleževanja in zavarovanja prikritih grobišč, njihovega vpisovanja v register (ki naj bi se vodil že po določenih ZVG) ter identifikacijo posmrtnih ostankov žrtev in njihov dostojen pokop.¹⁸⁰

5.8 Spominska obeležja

V spravnih pobudah je bila velikokrat izražena tudi potreba po enotnem označevanju grobišč in po državnem obeležju, posebej za grobišče v Jami pod Krenom v Kočevskem rogu. Skozi leta je bilo z zasebno iniciativo v okolici grobišča postavljenih več spominskih znamenj, tako za slovenske kot tudi hrvaške in srbske žrtve. Že leta 1995 je bil na javnem natečaju izbran projekt spominske kapele, ki pa zaradi nesoglasij in neusklajenosti med državnimi organi, problemov s financiranjem in pridobivanjem dovoljenj ter nasprotovanja Cerkve izbrani idejni zasnovi skoraj deset let ni bil realiziran. Leta 2000 je vlada pod vodstvom Andreja Bajuka financirala postavitve betonskega spomenika, ki ga je v vrtači pred grobiščem postavilo Društvo za ureditev zamolčanih grobov po zasnovi njenega predsednika Franca Permeta; ker za gradnjo niso pridobili potrebnih dovoljenj, je gradbeni inšpektor za objekt naročil odstranitev, ki pa ni bila izvedena. Šele leta 2004 je

¹⁷⁵ Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, str. 28.

¹⁷⁶ Ferenc, *Zamolčana grobišča*, str. 147.

¹⁷⁷ Ferenc, *Spomenik vsem žrtvam*, *Delo*, 19. avgust 2013, str. 11.

¹⁷⁸ Ferenc, *Prekopi žrtev*, str. 157–158.

¹⁷⁹ Ferenc, *Spomenik vsem žrtvam*, *Delo*, 19. 8. 2013, str. 10.

¹⁸⁰ UL RS, 55/2015.

bila, prav tako s proračunskimi sredstvi, v bližini zgrajena načrtovana spominska kapela, ki jo je Republika Slovenija dala v last in uporabo Rimskokatoliški cerkvi in župniji Kočevje.¹⁸¹

Drugi večji izvedeni projekt postavitve državnega spominskega obeležja žrtvam pobojev je Park spomina Teharje, ki je postavljen na območju, kjer je v mesecih po drugi svetovni vojni delovalo taborišče pod vodstvom Ozne. Na arhitekturnem natečaju zanj je leta 1993 prvo nagrado prejel elaborat Marka Mušiča, tudi v tem primeru pa je od ureditvenega načrta do izvedbe prišlo po skoraj desetih letih, oktobra 2004. Park je zasnovan v skladu s krščansko simboliko: ob vhodnem portalu stoji kapelica »Jezusovega bičanja«, od katere vodi »steza tišine«, ob kateri so v kamen vklesani svetopisemski citati, do osrednjega spominskega objekta, v katerem je postavljen sarkofag, na ploščadi nad njim pa oltarna miza, nad katero se na štirih stebrih dviga »venec zmage«.¹⁸² V Spominskem parku naj bi bila po določilih dopolnitev Zakona o vojnih grobiščih iz leta 2009 urejena tudi osrednja kostnica za žrtve povojnih pobojev.¹⁸³

Leta 2002 je bil izveden javni razpis za izbiro enotnega spominskega obeležja za prikrita grobišča. Izbrana je bila rešitev, po kateri se v bližino grobišč na betonski podstavek postavi stoječ valj, ulit iz brona, ki ga je mogoče zanihati, ob čemer iz notranjosti valja prihaja zven. Na njem je vtisnjen napis s krajem in koordinatami grobišča, pripadnostjo in številom žrtev ter posvetilo »Žrtve vojne in povojnih usmrtitev«, ki ga določa ZVG. Takšno obeležje je bilo postavljeno 22. 12. 2003 pri Breznu Zalesnika v Trnovskem gozdu, kasneje pa so jih postavili še ob Breznu pri Konfinu 1 nad Grčaricami, Breznu pri Macesnovi Gorici v Kočevskem rogu, pri rovu A na Zgornji Bistrici in na Teznem pri Mariboru.¹⁸⁴

Leta 2009 je bil Zakon o vojnih grobiščih spremenjen in dopolnjen v več točkah. Spremenjen je bil posvetilni napis za povojna grobišča, ki se po novem glasi: »Žrtve vojne in revolucionarnega nasilja, Republika Slovenija«. Dodano je bilo tudi določilo, da se v glavnem mestu postavi spomenik vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanih žrtev na območju Republike Slovenije s posvetilnim napisom: »Domovina je ena, nam vsem dodeljena in eno življenje in ena smrt – Župančič.«¹⁸⁵ Na dopisni seji 16. 8. 2011 je vlada Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve dala soglasje k pričetku postopka javnega natečaja za iskanje rešitev. Projektna skupina za izvedbo projektov postavitve spomenika in izgradnje centralne kostnice, ki jo je leto pred tem imenovalo ministrstvo, je kot najprimernejšo lokacijo za spomenik predlagala Kongresni trg oz. bodoči Južni trg v Ljubljani.¹⁸⁶ Ministrstvo je nato v sodelovanju z Zbornico za arhitekturo in prostor Slovenije 17. 5. 2013 objavilo razpis, na osmi seji ocenjevalne komisije 27. 9. 2013 pa so bili izbrani

¹⁸¹ Ferenc, *Poklon slovenskim žrtvam*, str. 159–160.

¹⁸² Kovač, *Park spomina Teharje*.

¹⁸³ UL RS, 72/2009.

¹⁸⁴ Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, str. 83.

¹⁸⁵ UL RS, 72/2009.

¹⁸⁶ Vlada RS, Sporočilo za javnost, 16. 8. 2011 (spletni vir; februar 2016).

trije elaborati, ki so prejeli nagrade.¹⁸⁷ Vlada je med tem odločila, da bo za izvedbo najprimernejše rešitve v letu 2014 izveden javni razpis za izbiro izvajalca, gradnja pa naj bi se po njenih pričakovanjih zaključila do konca leta 2015,¹⁸⁸ kar se ni uresničilo. 23. 6. 2015 je ob udeležbi državnega vrha potekalo slovesno odprtje postavitvenega prostora.

5.9 Kazenski pregon

Kot eno izmed bistvenih zahtev do države, ki so se pojavljale v spravnih izjavah, velikokrat najdemo tudi iskanje odgovornih za zločine, storjene med in tik po vojni. Medtem ko večina k temu prišteva tudi kazenski pregon, so nekateri akterji predlagali, da se v imenu sprave razglasi amnestija oz. abolicije za tovrstne zločine. Opustitev pregona (ne pa tudi ugotavljanja odgovornosti) so v svoji deklaraciji predlagali Združeni ob lipi sprave, za njo pa se je leta 1990 zavzemal tudi predsednik Predsedstva Janez Stanovnik. Na 91. seji Predsedstva RS 11. 4. 1990, kateri sta prisostvovala tudi republiški sekretar za pravosodje Janez Zajc in republiški javni tožilec Pavle Car, so tako obravnavali predlog, da bi se ustavili postopki zoper osebe, osumljene dejanj vojnega hudodelstva. Pregon velike večine storilcev teh kaznivih dejanj je bil sicer opuščen že z zakonom o amnestiji, ki ga je sprejela Zvezna ljudska skupščina leta 1962, izvzeti pa so bili »zapovedovalci in organizatorji ter osebe, ki so neposredno storile tudi kaznivo dejanje uboja«. Po podatkih Javnega tožilstva RS, s katerimi so razpolagali na seji Predsedstva, je bilo leta 1990 evidentiranih še 21 oseb s protiparti-zanske strani, zoper katere so se na sodiščih opravljala posamezna preiskovalna dejanja zaradi kaznivih dejanj vojnega hudodelstva, a proti nobeni izmed njih postopka ni bilo mogoče izvesti, saj so vse živele v tujini. Na seji so izpostavili tudi, da veljavna zakonodaja dopušča tudi kazenski postopek zoper osumljence na zmagoviti strani po 100. členu KZ SFRJ. Za opustitev pregona vseh bi bil potreben nov zakon o amnestiji, ki pa bi ga morala sprejeti zvezna skupščina. Ker je bilo malo verjetno, da bi do tega lahko prišlo, je Predsedstvo sklenilo, da bo poslalo dopis Skupščini RS, v katerem jo bo pozvalo, da sprejme deklaracijo, s katero bi razglasilo, da javna tožilstva v Sloveniji ne bodo preganjala storilcev kaznivih dejanj vojnega hudodelstva, storjenih med drugo svetovno vojno in po njej na Slovenskem. V dopisu naj bi se Predsedstvo sklicevalo na svojo Izjavo o narodni in državljanski umiritvi, saj bi po njegovem mnenju amnestija pripomogla k nastajanju vzdušja, ko preteklost ne bi več bremenila medčloveških odnosov, pripomogla pa bi tudi k dokončnemu odpravljanju pravnih in moralnih posledic vojne.¹⁸⁹ Taka deklaracija Skupščine bi imela zgolj politično, ne pa tudi formalnopravne veljave. Stanovnik je videl njeno vrednost predvsem v tem, da oblast političnim emigrantom pokaže, da do njih ni sovražna.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Zaključno poročilo javnega razpisa (spletni vir; februar 2016).

¹⁸⁸ Vlada RS, Sporočilo za javnost, 2. 8. 2013 (spletni vir; februar 2016).

¹⁸⁹ ARS, Zapisnik 91. seje Predsedstva.

¹⁹⁰ ARS, Magnetogram 91. seje Predsedstva.

Pravno veljavna amnestija tudi v samostojni Republiki Sloveniji, ko je Državni zbor prevzel vse zakonodajne pristojnosti, ni bila uvedena; tako je bil med omenjenimi 21 evidentiranimi osumljenci s protipartizanske strani še leta 2001 obsojen Vinko Levstik, ki pa je bil že naslednje leto tudi oproščen.

Po osamosvojitvi se je pozornost javnosti in organov pregona obrnila predvsem k iskanju odgovornih za povojne poboje. V času prejšnje države, ko se o pobojih ni niti javno govorilo, seveda tudi ni bilo pogojev, da bi državni organi za njih iskali krivce. Organi pregona so v tem smislu torej začeli od začetka, pri čemer pa so se morali soočiti z mnogimi ovirami. Ob nedostopnosti dokumentov, povezanih s poboji (ki so bili v pretežni meri uničeni), glavni problem predstavlja časovna oddaljenost teh zločinov, zaradi česar je oteženo zbiranje informacij, prav tako pa je vprašljivo, na kakšni zakonski podlagi je te zločine še mogoče preganjati. Prvi problem preiskovalcev je bil zato že sama opredelitev kaznivega dejanja.

Zaradi časovne oddaljenosti je bilo pri tem mogoče uporabljati le opredelitve kaznivih dejanj, ki ne zastarajo. V Kazenskem zakoniku iz leta 1994 so bila to kazniva dejanja genocida (373. člen), hudodelstva zoper civilno prebivalstvo (374. člen), hudodelstva zoper ranjence in bolnike (375. člen), vojnega hudodelstva zoper vojne ujetnike (376. člen) in vojnega hudodelstva z uporabo nedovoljenih bojnih sredstev (377. člen) ter novačenja oseb, mlajših od osemnajst let (378. člen). Ker je Kazenski zakonik določal, da določbe iz 374., 375. in 377. člena veljajo le za dejanja, storjena med vojno, oboroženim spopadom ali okupacijo, povojni poboji pa so se odvijali po končanju spopadov, so preiskovalci te opredelitve kot možno podlago za kazenski pregon opustili.¹⁹¹ Novi Kazenski zakonik iz leta 2008 je kazniva dejanja zoper človečnost opredelil na novo. V skladu z njim sedaj preiskovalci upoštevajo opredelitve kaznivih dejanj po 100. (genocid), 101. (hudodelstva zoper človečnost) in 102. členu (vojna hudodelstva).

A tudi pri pregonu nezastarljivih kaznivih dejanj ostaja problem načela zakonitosti v kazenskem pravu, saj tudi ta v času povojnih pobojev niso bila definirana v kazenski zakonodaji. Konvencijo o preprečevanju zločinov genocida, iz katere izhaja opredelitev v slovenskem kazenskem zakoniku, je namreč Generalna skupščina OZN sprejela šele 9. 12. 1948, Jugoslavija pa jo je ratificirala leta 1950. V izogib temu problemu Pavel Jamnik navaja t. i. »Martensovo klavzulo« v IV. Haaški konvenciji o zakonih in običajih vojne na kopnem iz leta 1907, po kateri »pripadniki oboroženih sil in civilno prebivalstvo uživajo zaščito in vladavino načel mednarodnega prava, tako kot izhaja iz običajev med civiliziranimi narodi, iz zakonov o človečnosti in zapovedi javne vesti, tudi takrat, kadar ravnanje s temi kategorijami oseb v mednarodnem vojnem pravu ni posebej urejeno.«¹⁹²

Začetek preiskovanja povojnih pobojev sega že v leto 1989; takrat je na Temeljno javno tožilstvo študentski časopis Tribuna poslal kazensko ovadbo zoper neznane storilce v zvezi z množičnimi poboji v taborišču Teharje pri Celju po 144. in 145. členu Kazenskega zakonika SFRJ. V oktobru leta 1991 jo je celjski

¹⁹¹ Jamnik, Policijsko preiskovanje, str. 205.

¹⁹² Prav tam.

javni tožilec Milan Birsa poslal v preveritev na Upravo za notranje zadeve Celje z zahtevo, da se zberejo vsa potrebna obvestila in odkrije storilce.¹⁹³ Preiskovanje zločinov v povezavi s Teharjem je ostalo glavna tema policijskega ukvarjanja s poboji vse do akcije Sprava.

17. 1. 1992 je namestnik notranjega ministra Milan Domadenik posredoval vsem načelnikom Uprav za notranje zadeve dopis, v katerem jim je posredoval informacijo v zvezi z delom kriminalistov v zadevi Teharje, ki jo je pripravil kriminalist Edo Posega. V njej je kot temeljne pravne akte na tem področju navedel Haaško deklaracijo iz leta 1907, Ženevsko konvencijo iz leta 1929, Moskovski dogovor, Londonski sporazum z dne 8. avgusta 1945, Ustanovno listino mednarodnega sodišča za vojne zločince in Ženevsko deklaracijo o vojnih zločinih in vojnih ujetnikih. Informacija je vsebovala tudi mnenje katedre za mednarodno pravo, po katerem so domobranci po repatriaciji ohranili status vojnega ujetnika, predstavljen pa je tudi način in obseg zbiranja dokazov.¹⁹⁴ S tem dokumentom, ki je bil v nespremenjeni obliki aprila isto leto posredovan tudi vodjem uradov kriminalistične službe na upravah UNZ, je po mnenju Pavla Jamnika »vodstvo MNZ in kriminalistične službe povojne poboje dokončno prepoznalo kot kaznivo dejanje in s tem od podrejenih zahtevalo, da se ta dejanja preiskujejo kot vsa druga kazniva dejanja, ki jih opredeljuje veljavni Kazenski zakonik.«¹⁹⁵

Ker so bile preiskave pobojev, začete na podlagi prijav, neuspešne pri odkrivanju storilcev in ker se je kazala potreba po enotni metodi, je na pobudo, ki jo je generalni državni tožilec Anton Drobnič poslal notranjemu ministru Ivanu Bizjaku v juliju 1993, znotraj notranjega ministrstva nastala sprva neformalna posebna skupina, ki je v decembru 1994 vodila do nastanka kriminalistične akcije, ki so jo poimenovali »Sprava«.¹⁹⁶

Kriminalistične preiskave v teh letih, ki so bile usmerjene predvsem na dogodke v taborišču Teharje, niso dale rezultatov, ki bi zadostovali za ovadbo zoper znano osebo, zaradi česar je generalni državni tožilec Anton Drobnič v dopisih na notranje ministrstvo kritiziral delo kriminalistične službe.¹⁹⁷ Delo policije na tem področju je bilo tako ves čas od začetka akcije Sprava v upadu. To pa se je, tako kot pri vprašanju urejanja grobišč, spremenilo leta 2001 ob odkritju posmrtnih ostankov v zaklonišču na Zgornji Bistrici. Zaradi pritiska javnosti sta generalna državna tožilka Zdenka Cerar in generalni direktor policije Marko Pogorevc hitro ukrepala. Ustanovljena je bila posebna delovna skupina v okviru Uprave kriminalistične policije na Generalni policijski upravi in podskupine pri vseh Policijskih upravah za izvedbo nalog v akciji Sprava. Poimensko določeni kriminalisti, zadolženi za preiskavo pobojev, so bili seznanjeni z dosedanjimi ugotovitvami Komisije Vlade za reševanje vprašanja prikritih grobišč, s katero je sedaj policija začela tudi formalno sodelovati, lotili pa so se tudi sistematičnega pregledovanja

¹⁹³ Jamnik, Zavedanje zločina, str. 99.

¹⁹⁴ Prav tam, str. 100–101.

¹⁹⁵ Prav tam, str. 101.

¹⁹⁶ Prav tam, str. 102–104.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 107–108.

fondov v Arhivu Slovenije. Ker tudi tokrat niso pridobili dokumentov, nujnih za dokazovanje v kazenskem postopku, je Pavel Jamnik, ki je leta 2002 prevzel vodenje delovne skupine Sprava, leta 2004 za Vrhovno državno tožilstvo pripravil zaključno poročilo.¹⁹⁸ V njem je opisal dotedanje delo policije, ki je v 132 zadevah, ki jih je v zvezi z medvojnimi in povojnimi poboji preiskovala, opravila preko 850 razgovorov z občani ter tožilstvom posredovala preko šestdeset poročil in enajst ovadb proti neznanim storilcem. Na koncu poročila Jamnik ugotavlja, da osnovni cilj akcije, torej dokazati storitev kaznivega dejanja osebam z imenom in priimkom, kljub obsežnemu delu policije zaradi pomanjkanja dokumentov ni bil dosežen.¹⁹⁹

A že naslednje leto, 13. 5. 2005, je kriminalistična policija podala prvo poimensko ovadbo,²⁰⁰ ki je Mitjo Ribičiča bremenila kaznivega dejanja genocida, saj naj bi bil kot major Oddelka za zaščito naroda leta 1945 odgovoren za smrt 217 ljudi. Kot glavni dokaz za to je bil v ovadbi naveden register pripornikov (št. 7) v Centralnih zaporih Ozne, v katerem je ob 5850 od skupno 11.996 vpisov opomba, da je vpis narejen »glasom mape majorja Mitje«.²⁰¹ 217 od teh vpisanih pripornikov naj bi bilo zagotovo žrtev pobojev, opomba ob njihovih vpisih pa naj bi dokazovala Ribičičevo odgovornost. Za razlago in mnenje v zvezi z vpisovanjem v register zapornikov je vrhovni državni tožilec za mnenje zaprosil zgodovinarke Jero Vodušek Starič in Ljubo Dornik Šubelj.²⁰² Aprila 2006 je Vrhovno državno tožilstvo spremenilo pravno opredelitev kaznivega dejanja v ovadbi iz genocida v vojno hudodelstvo zoper civilno prebivalstvo po 374. členu Kazenskega zakonika in vložilo zahtevo za preiskavo. Preiskovalna sodnica je po pregledu pisnih dokumentov in zaslišanju obdolženca presodila, da v tem primeru ni izkazana zakonska podlaga za uvedbo kazenskega postopka (saj 374. člen KZ opredeljuje kaznivo dejanje, storjeno med vojno, medtem ko je do pobojev v ovadbi prišlo po koncu vojne), z njim pa bi bila po njenem mnenju kršena tudi prepoved retroaktivnosti. Prav tako je zbrano dokazno gradivo ocenila za nezadostno. Zoper ta sklep se je Vrhovno državno tožilstvo pritožilo, a preiskava kljub temu ni stekla. Višje sodišče v Ljubljani je kasneje sicer potrdilo, da bi bil kazenski pregon v tem primeru zakonit, a je zaradi pomanjkanja dokazov zavrnilo zahtevo za začetek sodne preiskave.²⁰³ Pri tem se je sklicevalo tudi na mnenje obeh zgodovinarov.²⁰⁴

25. 4. 2006 je policija pri Okrožnem državnem tožilstvu na Ptuj podala še drugo poimensko ovadbo,²⁰⁵ tokrat zoper Martina Štorglja zaradi kaznivega dejanja vojnega hudodelstva zoper civilno prebivalstvo, saj naj bi bil kot pripadnik Ozne odgovoren za smrt okoli sto žrtev pobojev v taborišču Šterntal poleti 1945, vendar sodni postopek tudi v tem primeru ni stekel.

¹⁹⁸ Prav tam, str. 109–110.

¹⁹⁹ Jamnik, »Akcija Sprava«: zaključno poročilo.

²⁰⁰ Jamnik, Zavedanje zločina, str. 110.

²⁰¹ Jamnik, Ugotavljanje identitete žrtev, str. 116.

²⁰² Jamnik, Zakaj »sprava«, str. 78.

²⁰³ Letnar Černič, Iskanje normativnih odgovorov, str. 49–53.

²⁰⁴ Jamnik, Zavedanje zločina, str. 111.

²⁰⁵ Prav tam.

Dejavnost kriminalistov se je ponovno okrepila po odprtju grobišča v rudniškem jašku v Hudi Jami pri Laškem, v zvezi s katerim so opravili več kot 150 informativnih razgovorov, na podlagi katerih so v grobem rekonstruirali dogajanje.²⁰⁶ A ker je od konca vojne preteklo že več kot 70 let, so morebitni še živeči storilci že v zelo visoki starosti. Možnost, da bi na podlagi odkritja novih dokazov kateri od njih še kazensko odgovarjal, je tako vse manjša.

Viri in literatura

Arhivski viri

- ARS, SIAS 1944, Predsedstvo Republike Slovenije (1974–1992), šk. 59, Magnetogram 88. seje Predsedstva SR Slovenije, 2. 3. 1990.
ARS, SIAS 1944, šk. 59, Zapisnik 89. seje Predsedstva Republike Slovenije 5. 3. 1990.
ARS, SIAS 1944, šk. 59, Izjava o narodni in državljanski umiritvi.
ARS, SIAS 1944, šk. 59, Zapisnik 91. seje Predsedstva RS Slovenije, ki je bila 11. aprila 1990.
ARS, SIAS 1944, šk. 59, Magnetogram 91. seje Predsedstva RS – 11. 4. 1990.

Uradni list RS

- Uradni list Republike Slovenije, Akt o odreditvi parlamentarne preiskave o raziskovanju po-
vojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti,
št. 39, 15. 7. 1993.
Uradni list Republike Slovenije, Deklaracija o seznaitvi z Resolucijo Evropskega parlamenta o
evropski zavesti in totalitarizmu z dne 2. aprila 2009 (DeReEPEZT), št. 84, 27. 10. 2009.
Uradni list Republike Slovenije, Odlok o sestavi in imenovanju predsednika, podpredsednika
in članov Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju
povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravil-
nosti, št. 55, 1. 10. 1993.
Uradni list Republike Slovenije, Odlok o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov Komisije
Skupščine Republike Slovenije za svetovni slovenski kongres, št. 30, 10. 8. 1990.
Uradni list Republike Slovenije, Odlok o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov Komisije
Skupščine Republike Slovenije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih
procesov in drugih nepravilnosti, št. 30, 10. 8. 1990.
Uradni list Republike Slovenije, Sklep o ustanovitvi javnega zavoda Študijski center za narodno
spravo, št. 42, 30. 4. 2008.
Uradni list Republike Slovenije, Zakon o dopolnitvah zakona o matičnih knjigah, št. 28, 26. 5. 1995.
Uradni list Republike Slovenije, Zakon o dopolnitvi in spremembi zakona o matičnih knjigah
(ZMK-D), št. 84, 22. 9. 2000.
Uradni list Republike Slovenije, Zakon o matičnem registru (ZMatR), št. 37, 18. 4. 2003.
Uradni list Republike Slovenije, Zakon o popravi krivic (ZPKri), št. 59, 25. 10. 1996.
Uradni list Republike Slovenije, Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGPŽ),
št. 55, 24. 7. 2015.

²⁰⁶ Prav tam.

Uradni list Republike Slovenije, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o žrtvah vojnega nasilja (ZZVN-H), št. 72, 18. 9. 2009.

Uradni list Republike Slovenije, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o vojnih grobiščih (ZVG-A), št. 72, 18. 9. 2009.

Uradni list Republike Slovenije, Zakon o vojnih grobiščih (ZVG), št. 65, 4. 7. 2003.

Časopisni viri

Albreht, Matjaž, V komisiji zbirajo dokaze za poročilo o povojnih pobojih. *Delo*, 9. 5. 1996, str. 2.

Albreht, Matjaž, Usklajevanja še do konca aprila. *Delo*, 4. 4. 2009, str. 2.

Biber, Dušan, Kvislinzi traže spas. *Vjesnik u srijedu*, 17. 10. 1973, št. 1119, str. 24–26.

Biber, Dušan, Početak trščanske krize. *Vjesnik u srijedu*, 24. 10. 1973, št. 1120, str. 24–26.

Brezigar, Bojan (sprahuje Vinko Vasle), Sprava za prihodnost: o trenjih v Svetovnem slovenskem kongresu. *Delo (sobotna priloga)*, 20. 6. 1992, str. 22.

Edvard Kocbek: Pričevalec našega časa. *Sij slovenske svobode*, 1. 5. 1975, št. 7, str. 3.

Fajfar, Tone, Namesto epiloga. *Naši razgledi: štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja*, 9. 5. 1975, str. 249–250.

Ferenc, Mitja (sprahuje Matija Grah), Spomenik vsem žrtvam bo nova Potemkinova vas, *Delo*, 19. 8. 2013, str. 10–11.

Gre za resnico. *Naši razgledi: štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja*, 9. 5. 1975, str. 247.

Izjava Nove slovenske zaveze o nalogah države pri prehodu iz totalitarizma v demokracijo. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, september 1993, str. 7–10.

Izjava predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi. *Delo*, 6. 3. 1990, str. 1–2.

Izjava SKD o narodni spravi. *Delo*, 14. 3. 1990, str. 5.

Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference o narodni spravi. *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3. (Jugo)slovenske punktacije 1970. *Sij slovenske svobode*, 15. 6. 1970, št. 9, str. 1.

Poziv državnemu zboru – težavna naloga. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, junij 1995, str. 75–80.

Poziv Državnemu zboru in pristojnim oblastem države Slovenije. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, marec 1995, str. 38–40.

Predlog deklaracije o narodni spravi. *Delo*, 20. 6. 1990, str. 9.

Programske smernice NSZ. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, polletje 1991, str. 15–16.

Sprejmemo sporočilo življenja: nagovor nadškofa in metropolita dr. Alojzija Šuštarja pri pogrebni maši. *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

Stres, Anton, Za globlje razumevanje sprave: izjava komisije Pravičnost in mir. *Družina*, 8. 7. 1990, str. 13.

Šuštar, Alojzij, Služiti resnici, pravici in spravi: izjava Slovenske škofovske konference ob 50-letnici druge svetovne vojne. *Družina*, 7. 5. 1995, str. 3.

Taškar, Jana, Vrednotenje zgodovinskih »resnic« pred parlamentom. *Delo*, 22. 9. 1993, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Več strank pripravlja dokumente o spravi in nekdanjem režimu. *Delo*, 12. 1. 1998, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Trije pogledi na narodno spravo. *Delo*, 16. 1. 1998, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Preboj ZLSD na politični sceni tudi za ceno razpada. *Delo*, 6. 2. 1998, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Zgodovinske podlage za spravo na Slovenskem. *Delo*, 11. 2. 1998, str. 2.

Zdaj je čas miru: govor predsednika Predsedstva republike Slovenije Milana Kučana. *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

Žebot, Ciril, Pogum in razum. *Slovenska država*, maj–junij 1975, št. 6, str. 3–4.

Informacije javnega značaja

Dopis Ministrstva za pravosodje v zvezi z izvajanjem ZpKri z dne 8. 5. 2014 (hrani avtor).

Dopis Slovenske odškodninske družbe d.d. z dne 22. 5. 2014 (hrani avtor).

Spletni viri

Evropski parlament, Resolucija Evropskega parlamenta z dne 2. 4. 2009 o evropski zavezi in totalitarizmu, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+PDF+V0//SL> (februar 2016).

Inštitut za novejšo zgodovino, Metodologija in historiat popisa smrtnih žrtev, <http://www.sistory.si/zrtve/historiat> (februar 2016).

Inštitut za novejšo zgodovino, Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, <http://www.sistory.si/zrtve> (februar 2016).

Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Zaključno poročilo javnega razpisa za izbiro najprimernejše rešitve za spomenik žrtvam vseh vojn, oktober 2013, http://www.zaps.si/system/download.php?dir=123&file=I_zakljucno+porocilo.pdf (februar 2016).

Ministrstvo za notranje zadeve, Dopis Ministrstva za notranje zadeve v zvezi z izdajo mrljskih listov oseb, ki so bile pobite v povojnih pobojih z dne 24. 2. 2014, http://predlagam.vladi.si/webroot/files/5434_PVS%205434%20MNZ.pdf (februar 2016).

Parlamentarna skupščina Sveta Evrope, Resolution 1096 (1996) on measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems, 27. 6. 1996, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> (februar 2016).

Spletna stran Komisije Vlade RS za izvajanje ZPKri, http://www.mp.gov.si/si/delovna_podrocja/pravosodna_uprava/poprava_krivic/komisija_vlade_rs_za_izvajanje_zpkri/ (februar 2016).

STA, Osnutek Izjave LDS o diskontinuiteti med povojnim komunističnim režimom in demokratično Republiko Slovenijo, Slovenska tiskovna agencija, 14. 1. 1998, <http://www.sta.si/vest.php?s=s&id=319397> (februar 2016).

Vlada RS, Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev z dne 22. 11. 2001, http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/projekti_do_2009/izjava-vlade-grobisca.pdf (februar 2016).

Vlada RS, Sporočilo za javnost o vsebini sklepov, ki jih je sprejela Vlada RS na 51. seji, 22. 11. 2001, http://www.vlada.si/medijsko_sredisce/porocila_za_javnost/porocilo_za_javnost/article/porocilo_za_javnost_o_vsebini_sklepov_ki_jih_je_sprejela_vlada_rs_na_51_seji_22_novembra_2001/ (februar 2016).

Vlada RS, Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada Republike Slovenije sprejela na dopisni seji, 16. 8. 2011, http://www.vlada.si/delo_vlade/porocila_za_javnost/porocila_za_javnost/article/porocilo_za_javnost_o_sklepih_ki_jih_je_vlada_republike_slovenije_sprejela_na_dopisni_seji_16/ (februar 2016).

Vlada RS, Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada Republike Slovenije sprejela na dopisni seji, 2. 8. 2013, http://www.vlada.si/delo_vlade/porocila_za_javnost/porocila_za_javnost/article/porocilo_za_javnost_o_sklepih_ki_jih_je_vlada_republike_slovenije_sprejela_na_dopisni_seji_2_a/ (februar 2016).

Literatura

- Biber, Dušan, Britanci o Titu in revoluciji. *Zgodovinski časopis* 31, 1977, str. 449–464.
- Bučar, France, *Prehod čez rdeče morje*. Ljubljana: Mihelač, 1993.
- Cmrčnjak, Sašo, *Slovenska sprava: zgodovinski pregled in kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom (diplomsko delo)*. Ljubljana, 2014.
- Čepič, Zdenko (et al.), *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955: znanstveno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.
- Dolinar, France (ur.), *Resnici na ljubo: izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih*. Ljubljana: Družina, 1998.
- Enciklopedija Slovenije*, zv. 15 in 16. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.
- Ferenc, Mitja, Kako do evidence prikritih grobišč v Republiki Sloveniji?. *Prispevki za novejšo zgodovino* 44, 2004, str. 125–141.
- Ferenc, Mitja, *Prikrito in očem zakrito: prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2005.
- Ferenc, Mitja, Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 32). Ljubljana, 2006, str. 153–164.
- Ferenc, Mitja, Zmolčana grobišča druge svetovne vojne v Sloveniji. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju: zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekala v Bruslju, v prostorih Evropske komisije 8. aprila 2008*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010, str. 142–152.
- Ferenc, Mitja, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč: (1991–2011)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
- Gašparič, Jure, *Državni zbor 1992–2012: o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Golob, Janvit (ur. et al.), *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.
- Hribar, Spomenka, Avantgardno sovraštvo in sprava. *Nova revija: mesečnik za kulturo* 6, 1987, str. 74–103.
- Hribar, Spomenka, Krivda in greh. *Kocbekov zbornik*. Maribor: Obzorja, 1987, str. 10–68.
- Hribar, Spomenka, *Svitanja*. Ljubljana: Enotnost, 1994.
- Inkret, Andrej, *In stoletje bo zardelo: Kocbek, življenje in delo*. Ljubljana: Modrijan, 2011.
- Jamnik, Pavel, »Akcija Sprava«: ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev: zaključno poročilo. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve, 2004.
- Jamnik, Pavel, Ugotavljanje identitete žrtev iz brezna pri Konfinu v arhivskih virih. *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005–2008*. Ljubljana: Družina, 2008, str. 99–118.
- Jamnik, Pavel, Zavedanje zločina: začetki policijskega in tožilskega preiskovanja nezastarljivih zločinov, storjenih po koncu 2. svetovne vojne v Sloveniji. *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi: ob dvajsetletnici padca železne zaves v Evropi: zbornik prispevkov mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra v Ljubljani*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2009, str. 95–112.
- Jamnik, Pavel, Policijsko preiskovanje in dokazovanje nezastarljivih kaznivih dejanj, storjenih po drugi svetovni vojni na območju Slovenije. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju: zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekala v Bruslju, v prostorih Evropske komisije 8. aprila 2008*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010, str. 203–212.

- Jamnik, Pavel: Zakaj »sprava«, o kakršni govorimo že dvajset let, ni mogoča?. *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo 3: poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011*. Ljubljana: Družina, 2011, str. 71–120.
- Jančar, Mateja in Letnar Črnič, Jernej (ur.), *Poročilo o pobojih: vmesno poročilo o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo je vodil dr. Jože Pučnik*. Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2010.
- Kocbek, Edvard, *Dnevnik: izbor iz dnevnika od 1954 do 1977*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004.
- Kovač, Edvard, *Park spomina Teharje*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011.
- Krušič, Slavi (ur.), *Koga voliti?: Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.
- Letnar Črnič, Jernej: Iskanje normativnih odgovorov na totalitaristična hudodelstva. *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi: ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi: zbornik prispevkov mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra v Ljubljani*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2009, str. 46–57.
- Levstik, Vinko, *Tri odprta pisma k narodni spravi*. Rim: [s.n.], 1968.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo: 1943 – 1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Odnos do preteklosti in narodna sprava: priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije: javna razprava, 1. zvezek*. Ljubljana: Državni zbor, 1998.
- Odnos do preteklosti in narodna sprava: priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije: javna razprava, 2. zvezek*. Ljubljana: Državni zbor, 1999.
- Pahor, Boris in Rebula, Alojz, *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Trst: Zaliv, 1975.
- Pahor, Boris in Rebula, Alojz, *Po nevihti. Priloga k: Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2013.
- Pibernik, France: Pogled politične emigracije na Edvarda Kocbeka. *Krogi navznoter, krogi navzven: Kocbekov zbornik*. Ljubljana: Nova revija, 2004, str. 244–257.
- Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, Poročilo Preiskovalne komisije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti. Letnik XXII, št. 38, 4. 10. 1996.
- Repe, Božo, *Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem*. Ljubljana: Borec, 1988.
- Repe, Božo, *»Liberalizem« v Sloveniji*. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
- Repe, Božo: Škofovska izjava o lojalnosti in pastirsko pismo. *Slovenska kronika XX. Stoletja*, Knj. 2. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 121–122.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2, Slovenci in federacija*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
- Repe, Božo: Poveljna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu. *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 47–58.
- Repe, Božo in Prinčič, Jože, *Pred časom: portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Repe, Božo: Sprava kot kulturni boj. *Onstran demokracije: izjave in stališča Liberalne akademije po letu 2005*. Ljubljana: Liberalna akademija, 2009, str. 92–101.
- Rozman, Branko, *V Rogu ležimo pobiti*. Buenos Aires: samozaložba, 1968.
- Rozman, Branko (ur.), *Slovenija: 1941–1945. Zmagoslavje premaganih*. Ljubljana: Družina, 1995.
- Slabe, Janja, *Narodna sprava v slovenskih časopisih. Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 58, 2006, str. 9–60.

- Svetina, Tone, *Ukana, tretja knjiga*. Ljubljana: Borec, 1969.
- Svetovni slovenski kongres, *Gradivo otvoritvenega zasedanja Svetovnega slovenskega kongresa, Ljubljana, 27. in 28. junija 1991*. Ljubljana: Svetovni slovenski kongres, Konferenca za R. Slovenijo, 1994.
- Žebot, Ciril, *Slovenija: včeraj, danes jutri*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1967.
- Žebot, Ciril, *Misli ob petdesetletnici prve slovenske vlade*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1968.
- Žebot, Ciril, *Neminljiva Slovenja: spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Ljubljana: Magellan, 1990.

SUMMARY

Slovene Reconciliation: A Historical Overview

Sašo Cmrečnjak

The article deals with the evolution of the Slovene reconciliation discourse, its beginnings in post-war political emigration up to its implementation and development in Slovenia before and after Slovenia gained independence, and its key characteristics. Reconciliation, as is dealt with in the article, is a political one, i.e. a project or goal of the Slovene political society. It stands for overcoming the divisions within society that stem from injustice and crimes committed during and after World War II; it aims to stop viewing the past as the source of divisions and conflicts in the political space and to implement unity and solidarity in the society.

The historical overview begins with the first appeal for reconciliation at the end of World War II, made by the Slovene National Committee. After the war and following the introduction of the new political system, the idea of reconciliation in Slovenia did not establish itself, however, it was emphasised by several authors from the ranks of political emigration, yet it was not met with a lively response since emigrant literature was banned in the native country. Attempts made by Ciril Žebot to find support for reconciliation in Slovenia's political leadership by coming into contact with Stane Kavčič, president of the Executive Council, proved to be unsuccessful, since the authorities regarded an initiative of this kind as white-guard anti-state activity.

In these conditions, post-war killings in Slovenia remained (with few exceptions) an unspoken subject. The silence on the matter was broken when, on the initiative of Boris Pahor and Alojz Rebula, two Slovene authors living outside of Slovenia, Edvard Kocbek published an interview in the journal *Zaliv* in March 1975, in which he discussed the crime against members of home guard upon their return and the necessity to admit guilt. The interview was published in Slovenia as well, in the journal *Naši razgledi*, however, Slovene authorities once again used it to settle accounts with Kocbek and appeals for reconciliation. The attitude of the authorities towards the question of reconciliation was once again visible upon the publication of the essay *Krivda in greh* (Guilt and Sin) by Spomenka Hribar, which was published in 1987 in a miscellany dedicated to Edvard Kocbek. In her essay, Spomenka Hribar advocated for the idea of reconciliation, which stands for reverence for the victims and acknowledgement of diversity of views in a society.

A turning point in the reconciliation discourse followed in 1990, which was a watershed year, when the idea of national reconciliation in the Slovene public space established itself as a key condition for gaining independence and transition to democracy. In their programmes prior to the first democratic election in April 1990, political parties often referred to reconciliation, the Presidency of the Socialist Republic of Slovenia also stated its position on reconciliation in its *Declaration on National and Civil Appeasement*. This declaration was a watershed for further development of the reconciliation discourse, by means of which reconciliation was recognized

as a fundamental political issue which was subject to state institutions. A declaration was a week later accepted also by the Provincial Episcopal Conference of Slovenia; in doing so, the Catholic Church put itself in the position of a messenger of unspoken victims' interests and attempted to assert itself as an equal partner of the state through the subject of reconciliation. The highlight of reconciliation efforts was the ceremony held at Kočevski Rog on 8 July 1990, which was supposed to represent a symbolic Catholic funeral of victims of post-war killings. Mass celebrated by Alojzij Šuštar, archbishop and metropolitan of Ljubljana, was followed by a speech made by Milan Kučan, the President of the Presidency of the Socialist Republic of Slovenia.

In the period after Slovenia gained independence, it turned out that reconciliation efforts did not contribute to overcoming ideological divisions but rather deepened them. The elementary significance of reconciliation, as advocated for by Spomenka Hribar, was replaced with demands to revise history. The truth, which was as a condition stated in many reconciliation declarations, was in terms of contents being defined as condemnation of communism and would have political implications. The attempts to form a statement on national reconciliation in the National Assembly of the Republic of Slovenia in 1997 and 1998 respectively also fall into this context, however, they were not successful on account of different interpretations of history.

The acceptance of reconciliation declarations was influenced by the predominant opinion that the state failed to assure a proper arrangement of mass grave sites and adopt other satisfactory redress measures. The final chapter provides an overview of measures taken by the state in response to claims mentioned in reconciliation declarations (Parliamentary Commission for Investigation of Post-War Mass Killings, establishing the number and structure of war and post-war victims, registration of victims' deaths, granting victim status and compensation, recording and digging up hidden mass grave sites, memorials and criminal prosecution).

Jure Gašparič, Mojca Šorn

Od žive debate do zapisane besede

Dobesedni zapisi parlamentarnih sej kot zgodovinski vir

GAŠPARIČ Jure, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, jure.gasparic@inz.si

ŠORN Mojca, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, mojca.sorn@inz.si

Od žive debate do zapisane besede. Dobesedni zapisi parlamentarnih sej kot zgodovinski vir

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 438–454, cit. 57

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Dobesedni zapisi parlamentarnih sej so zaradi številnih razlogov (količine podatkov, tematske širine, »paradigmatske« izzivalnosti gradiva) eden od bolj privlačnih virov v zgodovino-pisju. Poleg tega pa veljajo tudi za izredno zanesljiv vir. Toda avtorja v pričujoči razpravi opozarjajo na dejstvo, da so dobesečni zapisi parlamentarnih sej vendarle rezultat dela človeka, zapisovalca, ki se je pogosto znašel pred številnimi problemi. Kaj storiti, če ni bilo poslanca dobro slišati, kaj storiti z vzkliki, ki se pojavljajo v ozadju dvorane, kako zapisati besede, izrečene v narečju, kako zapisati napačne izraze? ... V iskanju odgovorov na ta vprašanja se osredotočiva na nastajanje dobesečnih zapisov parlamentarnih sej v parlamentih z ozemlja današnje Slovenije.

Ključne besede: parlament, politični govor, stenografske beležke, habsburška monarhija, Kraljevina SHS/Jugoslavija, Slovenija, zgodovinski viri

GAŠPARIČ Jure, PhD, Research Councillor, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, jure.gasparic@inz.si

ŠORN Mojca, PhD, Research Associate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, mojca.sorn@inz.si

From a Live Debate to the Written Word. Verbatim Records of Parliamentary Sessions as a Historical Source

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 438–454, 57 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The verbatim records of parliamentary sessions are on account of various reasons (amount of data, broad subject matter, "paradigmatic" provocativeness of the material) one of the more attractive sources in historiography. Additionally, they are considered to be an extraordinarily reliable source. However, the authors point to the fact that verbatim records of parliamentary sessions are the result of work done by note takers, who often faced many problems. What were they to do if they could not hear the member of parliament, how to deal with exclamations from the back of the session hall, with words spoken in dialect, how is one to put down incorrect terms? In the search of answers to these questions, we focus on the emergence of verbatim records of parliamentary sessions in parliaments in the territory of present-day Slovenia.

Key Words: parliament, political speech, shorthand notes, the Habsburg monarchy, the Kingdom of SHS/Yugoslavia, Slovenia, historical sources

»Ich wusste gar nich, dass Ich so gut gesprochen habe«

Sektionschef Josef Fleischner je bil 43 let zaposlen v dunajskem parlamentu, od leta 1880, ko je prvič vstopil v cisalajtanski Reichsrat, do leta 1923, ko se je z vsemi uradniškimi častmi poslovil od predsednika Nationalversammlung Republike nemške Avstrije. Ves čas je bil »tihi udeleženec političnega dogajanja«¹ in je vneto skrbel za to, da je bilo delo dunajskih parlamentarcev ustrezno popisano in dokumentirano. Gospod Fleischner je bil stenograf, velik del kariere direktor stenografskega biroja. Ko je bil že upokojen, je napisal izredno zanimive spomine, v katerih je sicer uradniško dostojanstveno in zadržano, a vendar iskriivo in plastično popisal sila zanimivo ozadje delovanja dunajske parlamentarne institucije.² Največ pozornosti je seveda namenil delu in tegobam svojih kolegov stenografov, ki so vneto zapisovali vsako besedo, izrečeno v parlamentarni debati.

K Fleischnerju je nekoč pristopil eden od poslancev, ki ni bil zelo več govorec. Z vso resnostjo je dejal, kako je ravnokar prebral stenografski zapis svojega malo prej končanega (slabega) govora in ugotovil: »Ich wusste gar nicht, dass Ich so gut gesprochen habe.«³ Trditev se zdi groteskna, precej nesamokritična, toda bila je resnična. Zapisan govor je dejansko bil soliden primerek političnega govora, a se je od govorjenih besed nemalo razlikoval. Govor je namreč »stiliziral« in vsestransko obdelal izurjen aparat stenografskega biroja.⁴ Dolgočasno zatikanje v slabi nemščini je v natisnjeni obliki zvenelo povsem drugače. To je nedvomno dobra vest za dotičnega poslanca – če bi se je zavedal – toda po svoje tudi zaskrbljujoča za zgodovinarja, bralca starih stenografskih protokolov.

Dileme in izzivi dobesednih zapisov parlamentarnih sej

Vzporedno z nastankom in razvojem sodobnih parlamentov so nastajali tudi dobesedni zapisi parlamentarnih sej. Besede, izrečene na političnem parketu, so pristale v debelih tiskanih knjigah, ki so se sčasoma razvile v kolosalne zbirke. V nekdanji Avstriji Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrates

¹ *Parlamentsstenografen.*

² Fleischner, *Parlamentsgeschichten.*

³ »Sploh nisem vedel, da sem govoril tako dobro.«

⁴ Fleischner, *Parlamentsgeschichten*, str. 12.

1861–1918, v prvi jugoslovanski državi Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca oziroma Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, obsežen korpus stenografskih beležk je značilen tudi za drugo Jugoslavijo.⁵ In ker so parlamenti zaradi širitve volilne pravice in krepitve lastnih kompetenc vse bolj postajali gremiji, kjer so se predebatirale vse važnejše politične in družbene teme, je umevno, da so dobesečni zapisi parlamentarnih sej zgodovinski vir, kamor lahko poseže domala vsak zgodovinar s področja novejšje zgodovine, bodisi klasičen politični, gospodarski, družbeni. Na tisočeri stranih je ogromno besed o brezbrežnem morju tem; samo v enem sklicu sodobnega slovenskega parlamenta jih je izgovorjenih med 5 in 10 milijonov.

Dobesečni zapisi parlamentarnih sej so hkrati tudi vir, ki se izvrstno »ponuja« novejšemu metodološko-paradigmatškemu pogledu v političnem zgodovinopisju. V zadnjih dveh desetletjih je namreč izginila meja med klasično politično zgodovino in zgodovino politične misli in se je težišče premaknilo *od zgodovine politike k zgodovini političnega*. Za razumevanje družbe in njenih procesov je postajala vse bolj povedna konceptualna oziroma pojmovna zgodovina (conceptual history, Begriffsgeschichte), postajalo je važno, kako se je neki politični koncept uveljavil, kako uporabljal, kako razumel. Važno je postajalo, kako so neki izraz (npr. splošna volilna pravica, svoboda, avtonomija, demokracija) razumele posamezne politične skupine; neredko so bile predstave o posameznih konceptih zelo različne, kar je vodilo v spore. Model za raziskovanje tovrstne zgodovine je zlasti utemeljil Reinhart Koselleck.⁶

Za raziskave iz konceptualne zgodovine je parlamentarni govor lahko osrednjega pomena, saj ima številne prednosti pred drugimi viri.⁷ V prvi vrsti omogoča raziskovanje daljših časovnih obdobij (zapisi parlamentarnih zasedanj so načeloma vir z več kot stoletno kontinuiteto), hkrati pa na široko odpira vrata vsem možnim zaznavnim vzorcem politične kulture, kot so se odražali skozi parlamentarne procese. Znotraj digitalne humanistike in s pomočjo orodij korpusne lingvistike postane vir še veliko uporabnejši in dostopnejši. Iskalniki omogočajo tako klasična pojmovna iskanja kot zahtevna sledenja različnim konceptom, ki so se pojavljali skozi čas.

Poleg količine podatkov, tematske širine in »paradigmatške« izzivalnosti gradiva je gotovo eden bolj privlačnih vzrokov za uporabo dobesečnih zapisov parlamentarnih sej podmena, da so ti zapisi zanesljiv vir; da gre pri tem vendar za dobesečen zapis besed, ki jih je posamezen poslanec izrekel v konkretnem časovnem trenutku na konkretni seji. Vir je povrh vsega uraden, največkrat državni, in hkrati deležen vzajemne kontrole poslancev in strank (pogosto) različnih političnih nazorov.

⁵ Dobesečni zapisi parlamentarnih sej nekdanje Avstrije so digitalizirani in dostopni na portalu ALEX – Historische Rechts- und Gesetzestexte: Stenographische protokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrates 1861-1918, <http://alex.onb.ac.at/spa.htm>; del stenografskih beležk skupščinskih teles prve in druge Jugoslavije je digitaliziran in dostopen na portalu Zgodovina Slovenije – SIstory: Sejni zapisi izvršnih in zakonodajnih teles, Jugoslavija, <http://www.sistory.si/publikacije/?menu=396>.

⁶ Gl. recenzijo njegovih študij v: Mehring, *Rezension zu: Koselleck*.

⁷ Ihalaainen, Palonen, *Parliamentary sources*; Gašparič, Šorn, *O razpravi v socialistični enostrankarski skupščini*.

Možnosti za ponaredke in naknadne spremembe so po prepričanju zgodovinarjev majhne. Vir velja za avtentičnega in nedvomljivega. Če v zapisu piše: »Jaz bom glasoval za vladni predlog proračuna«, to pomeni točno to; da je dotični poslanec tedaj izjavil, kako bo podprl proračunski predlog.

Toda kaj se zgodi v primeru, ko poslanec nalašč z ironijo v glasu zamrmra: »erm a a a as an environmental matter ...the five pence off unleaded pe petrol i is very welcome ...«, nato pa poudarjeno ponovi: »not least not least because the leaders of the alliance will be in fact er travelling the country during general election er in a bus driven by this fuel ...«?⁸ (Tako je govoril Malcolm Bruce, poslanec poslanske zbornice Združenega kraljestva marca 1987, ko se je ponorčeval iz nove politike določanja cen neosvinčenega bencina.)

Parlamentarno osebje je tedaj zapisalo v dobesedni zapis naslednje: »As an environmental matter, 5p off the price of a gallon of unleaded petrol is welcome, not least because the leaders of the alliance will be travelling the country during the general election in a bus using this fuel.«⁹ Bistvo sporočila je bilo nespremenjeno, toda značilnost govorne besede je izginila.

V pričujoči razpravi bi avtorja rada opozorila prav na to dilemo, na dejstvo, da so dobesedni zapisi parlamentarnih sej rezultat dela človeka, zapisovalca, ki se je (in se še) pri svojem delu pogosto znašel pred številnimi problemi. Kaj storiti, če ni bilo poslanca dobro slišati, kaj storiti z vzkliki, ki se pojavljajo v ozadju dvorane, kako zapisati besede, izrečene v narečju, kako zapisati napačne izraze, kako sploh zadosti hitro in natančno slediti vsemu povedanemu? Zapis govorne besede, četudi skozi zgodovino pogosto in marsikje natančno reguliran, nedvomno ni bil »value-free operation« (početje, neodvisno od vrednostnega sistema).¹⁰

V iskanju odgovorov se bova osredotočila na nastajanje dobesednih zapisov parlamentarnih sej v parlamentih z ozemlja današnje Slovenije, znotraj tega pa posebno pozornost namenila skupščinam prve jugoslovanske države in republiški skupščini povojne Slovenije. Slednji zapisi so namreč del projekta digitalizacije parlamentarnih zapisov, ki ga izvajamo na Inštitutu za novejšo zgodovino.¹¹

⁸ »em a a a ... kot okoljska stvar ... je pet penijev manj na neosvinčen bencin je zelo dobrodošlo ... ne nazadnje, ne nazadnje zato, ker bodo voditelji zavezništva dejansko potovali naokrog med volitvami em v avtobusu na to gorivo ...«

⁹ »V okoljskem smislu je znižanje cene za 5p na galono neosvinčenega bencina dobrodošlo, ne nazadnje zato, ker bodo voditelji zavezništva potovali naokrog med volitvami v avtobusu, ki uporablja to gorivo.« – Slembrouck, *The parliamentary Hansard 'verbatim' report*, str. 104–105.

¹⁰ Prav tam, str. 107.

¹¹ Sejni zapisi so dostopni na portalu Zgodovina Slovenije – Sistory: Sejni zapisi izvršnih in zakonodajnih teles, Slovenija, <http://www.sistory.si/publikacije/?menu=397>.

O nastajanju dobesednih zapisov parlamentarnih sej

Četudi bi se zdelo skoraj samoumevno, da bi iskali najstarejše dobesedne zapise parlamentarnih sej, izgotovljene po izurjenih parlamentarnih stenografih, v Angliji, bi jih tam našli šele leta 1909, veliko kasneje kot na Dunaju. V vseh parlamentih westminstrskega tipa so namreč dolgo ohranjali svojo dejavnost na pol konspirativno (seje vlade so sploh bile še bolj »tajne«), zapirali so vrata pred javnostjo in o zadevah debatirali v miru brez prič. Javnost so v parlamentarne prostore prvič spustili v 17. in 18. stoletju, a tudi tedaj niso nikomur dovolili zapisovati izgovorjenih poslanskih besed. Kogar so na galeriji opazili z beležko v roki, je bil takoj preiskan in odstranjen. Sčasoma se je interes javnosti za delo parlamenta bolj in bolj večal – k temu je ne nazadnje pripomoglo tudi naraščajoče število londonskih kavarn – in časopisje je o njem vse pogosteje in podrobneje poročalo. Uredniki so si pri tem zlasti pomagali z govori, ki so jim jih dostavljali sami poslanci (ti so seveda računali na kovanje političnega kapitala), od konca 18. stoletja naprej pa so lahko novinarji na galerijah besede začeli beležiti. Časopisi *Gentleman's Magazine*, *London Magazine*, *London Evening Post* idr. so bili polni »dobesednih« zapisov parlamentarnih sej.¹²

Množico zapisov, raztresenih po časopisju, je več urednikov začelo zbirati in iz nje sestavljati integralni »parlamentarni protokol«, dobesedni zapis vsega izrečenega. Možje so izrezovali časopisne stolpce, včasih so jim govore poslali poslanci. Med vsemi kompilacijami se je najbolj uveljavilo delo Thomasa Curzona Hansarda »*Parliamentary Debates*«, še danes znameniti 'hansard', ki je v angleškem jeziku sinonim za dobesedni zapis parlamentarne seje. Hansardov 'hansard' je tako bil kompilacijski sad podjetniške iniciative, ne želje in dela parlamenta. Izdajanje tovrstnega čtiva pa ni prinašalo dobička in 'hansardu' je iz rdečih števil naposled pomagal parlament, ki je postopoma tudi prevzel popolno kontrolo nad ustvarjanjem in izdajanjem dobesednih zapisov. Toda to je bilo šele leta 1909.¹³

Vsled tega so se seveda v historiografiji pojavljala povsem umestna vprašanja o verodostojnosti in zanesljivosti dobesednih zapisov parlamentarnih sej. Družina Hansard ne nazadnje dolgo sploh ni imela zaposlenih lastnih reporterjev, ampak je zgolj sestavljala (mnogokrat skope) časopisne članke. Temu navkljub je med raziskovalci naposled vendarle prevladala teza, da je 'hansard' pojmovno in faktično zanesljiv, kot problematična je videna le njegova pomanjkljiva izčrpnost.¹⁴ V vsakem primeru pa že nekaj časa številni opozarjajo, kako ne smemo pozabiti, da je 'hansard' »cooked product« (kuhan izdelek) in da velja včasih pogledati vsaj njegov »raw material« (surovine) – angleške jutranje časnike.¹⁵

Večina kontinentalnih parlamentov (ne le avstrijski) ima na tem polju tako veliko daljšo tradicijo kot Anglija. Kontinuiteta stenografskih protokolov nemškega Reichstaga (in Severnonemške zveze) sega v leto 1867, v Belgiji jih samostojno objavljajo od 1844, v Haagu že od konca 18. stoletja.

¹² Ralphs, *Recording Parliamentary Debates*, str. 151–155.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Wahrman, *Virtual Presentation*, str. 90.

¹⁵ Anderson, *Hansard's Hazards*, str. 1202–1215.

Avstrija (Cislajtanija)

Za razliko od Anglije so torej v dunajskem parlamentu že od vsega začetka precej natančno stenografirali dogajanje. Besede so prelivali na papir v posebnem oddelku, imenovanem Stenografski biro (Stenographenbureau), sestavljenem iz dveh pododdelkov, Stenografskega urada (Stenographenamte) in »Reichsrats-korrespondenz«. Stenografski protokoli so nastajali znotraj prvega, kjer so delali stenografi (Kammerstenographen) in revizorji. Stenografi so stenografirali po pet minut vsak in nato besedilo takoj diktirali za zapis na pisalni stroj, njihovi nadrejeni – revizorji pa so stenografirali ves čas izmene, dokler niso prišli na vrsto vsi njim dodeljeni stenografi. Navadno jih je bilo v izmeni deset. Revizorji so zmeraj pregledali rokopise svojih stenografov, jih primerjali s svojimi in po potrebi korigirali. Tako izgotovljen zapis so potem posredovali v predogled tudi govornikom.¹⁶ Proces nastajanja zapisov je bil nedvomno dovršen, zagotavljal je natančnost in zlasti – v primerjavi z Anglijo – izčrpnost.

Reichsrats-korrespondenz, drugi del »stenografske« službe, je bil tedaj v Evropi edinstven in je pravzaprav opravljal obraten posel kot gospod T. C. Hansard na Otoku. Korrespondenz je namreč imela za nalogo vsem časnikom dostaviti »popolno, objektivno in resnicoljubno poročilo o vseh razpravah«. Njeni uredniki so ob pomoči stenografov vsakič najkasneje uro po koncu seje sestavili precej popolno poročilo o vseh razpravah. Nekatere važnejše so podali dobesečno, druge v izvlečku.¹⁷ Vsi časniki v monarhiji so tako imeli na voljo kvaliteten parlamentarni material (kar je ne nazadnje razvidno že iz njihovih poročil), a so ga seveda nekateri včasih priredili po svojih notah.

Delo stenografa je nedvomno bilo fizično precej naporno (včasih je bilo treba slediti govorcem, ki so bruhali 150 do 160 besed na minuto!), a vendarle to ni bilo zgolj mehansko delo; nasprotno, stenograf je moral dobro razumeti politična in vsaka druga sporočila, govor je moral zmerom »stilizirati« – ga podati v spodobni nemščini in poskrbeti, da v njem ni bilo napak. Umevno je, da je torej moral biti stenograf univerzitetno izobražen, kar je bil v 19. stoletju precej zahteven pogoj za službo. Stenografski direktor Fleischner je v svojih spominih zapisal primer »nesreče«, ki jo je povzročil »ein Stenograph mit geringerer Intelligenz«. ¹⁸ Nekoč je »ein hochkonservativer Ministerpräsident« ¹⁹ govoril o potrebi po obrambi pred »radikaler Bestrebungen«, ²⁰ stenograf pa je zabeležil – »klerikaler Bestrebungen«. ²¹ Napako so zadnji hip odkrili, preden je gradivo zaokrožilo med novinarje večernih časnikov. ²²

Izhajajoč iz zapisnega lahko sklepamo, da so avstrijski stenografski protokoli gotovo precej zanesljiv vir, a to ne pomeni, da se njihovi sestavljavci niso

¹⁶ Fleischner, *Parlamentsgeschichten*, str. 8–9.

¹⁷ Prav tam, str. 9–11.

¹⁸ »Stenograf s pičlo inteligenco«.

¹⁹ »Zelo konservativni premier«.

²⁰ »Radikalnimi prizadevanji«.

²¹ »Klerikalna prizadevanja«.

²² Fleischner, *Parlamentsgeschichten*, str. 12–13.

velikokrat znašli pred dilemami, kaj zapisati in česa ne, ter kako nekaj zapisati. Ena od nevralgičnih točk dunajskega parlamenta so bili t. i. »Zwischenrufe« (medklici), vzkliki iz ozadja dvorane, ki so prileteli med besede govornika. Kakšno mesto naj imajo v dobesednem zapisu oziroma v Korrespondenz? Če bi vprašali za mnenje avstrijske državnike, je odgovor jasen. Eden od njih je direktorju Fleischnerju nekoč zabrusil: »Wenn noch einmal ein Zwischenruf in die Korrespondenz kommt, dreh' Ich Ihnen den Kragen um!«²³ Direktor je le lakonično odvrnil: »Exzellenz, darauf werd' Ich's ankommen lassen«,²⁴ saj se je zavedal njihovega pomena in vloge v parlamentarni debati.²⁵ Medklici, ki so poživili dogajanje, so tako ostali v zapisih, četudi ne za dolgo. Vzporedno z razvnanjem politične debate so postajali vedno pogostejši, neposrednejši in moteči. Fleischner je znova slišal očitke: »Glauben Sie denn, Sie schreiben fürs Burgtheater?«²⁶ Naposled je vodstvo parlamenta odločilo, da se v stenografske protokole vpisujejo le tisti medklici, na katere je ali govornik ali predsedujoči reagiral.²⁷ Morebitna živahnost politične debate je bralcu protokolov odtlej skrita, za občutek o vzdušju v parlamentu mora pogledati časopisje, kjer so krajša poročila (na podlagi Korrespondenz) bolj doživeta.²⁸

Poleg medklicev so se stenografi srečevali še z naslednjimi težavami in nevšečnostmi, ki so neposredno zadevale njihovo delo (in posledično izdelek – protokol). Prva in najpogostejša so bili bodisi slabi in hitri bodisi narečni govorci (hitri, a dobri govorci naj ne bi bili težavni za zapis). V prvem primeru jim je bilo težko slediti, iz zapisa pa je bilo nato težko sestaviti razumljivo sporočilo. Znani poslanec Pergelt je, denimo, imel navado tvoriti stavke, dolge nekaj minut, ki so se raztezali preko dveh stenografskih izmen. Tako poved so stenografi razčlenili na manjša sporočila in s tem seveda posegli v značilnost govorjene besede. V drugem primeru, ko je govornik vztrajal v svojem narečju (najbolj težavno je bilo tirolsko), so stenografi besede vsaj deloma »prevedli« v knjižno nemščino. Tretja in najbolj nevarna težava pri stenografskem delu pa je bila njihova fizična ogroženost, v dunajskem parlamentu od devetdesetih let dalje nekaj povsem običajnega. Številne divje obstrukcijske scene in krvavi pretepi stenografov niso obšli, nasprotno, ti so se zaradi svojega položaja v dvorani pogosto znašli sredi pravega vojnega meteža. Nanje so sprva leteli papirčki in fascikli, kasneje tudi kosi pohištva (deli poslanskih klopi). Poslanec Malik je nekoč s pasjim bičem napadel drugega poslanca in pri tem le za las zgrešil glavo stenografa.²⁹ V takih razmerah je kvaliteta njihovega dela bržkone trpela.

Ob številnih težavnih stenografskih trenutkih pa niso izostali srečnejši slučajji; primeri, ko so govorniki docela olajšali delo zapisovalcev. V dunajskem parlamentu

²³ »Če se bo medklic še enkrat znašel v dobesednem zapisu, Vam zavijem vrat!«

²⁴ »Ekselenca, bom tvegala«.

²⁵ Fleischner, *Parlamentsgeschichten*, str. 19.

²⁶ »Mislite, da pišete za Burgtheater?«

²⁷ Fleischner, *Parlamentsgeschichten*, str. 20–22.

²⁸ Prim. opise parlamentarnih sej v: Cvirn, *Dunajski državni zbor*, npr. str. 153 isl.

²⁹ Fleischner, *Parlamentsgeschichten*, str. 23–26.

se je nemalokrat zgodilo, da so poslanci, ki niso bili večji nemškega jezika (teh je bilo zmerom veliko), svoj govor prej napisali, ga v dvorani prebrali in nato izročili dežurnemu stenografu. Tako prakso je sicer poslovnik prepovedoval (govoriti je bilo treba na pamet), a so jo predsedujoči navadno tolerirali. V tem primeru ni bilo potrebnih nikakršnih posegov, saj so poslanci dobesedno prebrali prej pripravljeno besedilo. Hrvaški poslanec Biankini je pri pripravi govora šel celo tako daleč, da ga je skoraj v popolnosti izgotovil za stenografski protokol. Ko je denimo pripravljaj govor s kočljivo (veleizdajalsko) vsebino, je domneval, da ga bo predsednik prekinil in morda ukoril. Zato je v svoj rokopis na dotičnem mestu kar sam zapisal »Präsident (unterbrechend): ... «³⁰ in nato pustil nekaj vrstic prostih za domnevne predsednikove besede.³¹

Kraljevina SHS/Jugoslavija

Podobna stenografska praksa, kakor v rajni Avstriji, se je sčasoma uveljavila tudi v parlamentih jugoslovanske kraljevine. Skupščinsko administrativno in stenografsko službo je po začetni »improvizacijski dobi«, čudovito opisani v besedah mlade slovenske uradnice Dragice Hribar,³² v grobem določal Poslovnik Narodne skupščine iz leta 1922³³ oziroma Pravilnik o organizaciji službe v Narodni skupščini in skupščinskih uslužbencih z dne 10. oktobra 1928, podrobneje pa specifikiral Pravilnik o organizaciji službe v Narodni skupščini in skupščinskih uslužbencih. Izdelan je bil na osnovi Zakona o poslovnem redu v Narodni skupščini, ki ga je skupščina sprejela 14. aprila 1932. Po njem so bili skupščinski uslužbenci, tudi stenografski uradniki in nameščenci, obravnavani po Zakonu o uradnikih z dne 31. marca 1931.

Pravilnik o organizaciji službe v Narodni skupščini in skupščinskih uslužbencih je Stenografski biro ovrednotil kot popolnoma samostojni oddelek.³⁴ Ker delo, ki ga je do takrat opravljala Stenografska pisarna, ni temeljilo na podrobneje izdelanem sistemu, je bil v želji izboljšati rezultate dela v letu 1932 izpeljan projekt njegove (re)organizacije.

³⁰ »Predsednik (prekine)...«.

³¹ Fleischner, *Parlamentsgeschichten*, str. 46–47.

³² Hribar, *Rodbinska kronika*, str. 130–138.

³³ Poslovnik Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Beograd 1922) skupščinsko osebje in stenografske beležke obravnava v treh členih (126, 128 in 129). Stenografsko osebje, ki je bilo pod pristojnostjo predsednika Narodne skupščine, je bilo zadolženo za izdelavo stenografskih beležk sej Narodne skupščine, Zakonodajnega odbora in po potrebi ostalih odborov in sekcij. Predsednik je bil dolžan poskrbeti, da so bile beležke brez odlašanja natisnjene (in razdeljene med poslance), pred tem pa so morali govorci v roku 24 ur opraviti redakcijo. Pri tem nikakor niso smeli v besedilo dodajati novih misli oziroma črtati že izgovorjenih besed. Beležke je pregledal tudi skupščinski predsednik. Skrbeti je moral, da poslanci niso popravljali svojih govorov izven predpisanih norm, sam pa je smel opraviti zgolj korekture izrazov, ki so žalili dostojanstvo Narodne skupščine, posameznih državljanov ali tujih javnih organov in predstavnikov.

³⁴ AJ 72, Br. 1469/1132/II, Pravilnik o stenografskoj službi u Narodnoj skupštini.

Ohranjeni viri pričajo, da je bila sprememba nujno potrebna, saj je »stenografiranje površno in nepopolno zaradi majhnega števila stenografov, zaradi nezadostnega števila dobrih stenografov, njihovega netočnega prihajanja na delo in slabe razporeditve stenografskih izmen.«³⁵ Počasi in premalo urejeno je delovala tudi stenografska administracija. Slaba organizacija dela oziroma odsotnost konkretnjših določil sta se odražali na vseh nivojih delovnega procesa, še posebej pri izdajanju biltenov, ki so večkrat izhajali z večjo zamudo, kar je spodbudilo negodovanje ter proteste poslancev in novinarjev.

Na čelu reorganiziranega Stenografskega biroja, ki je bil podrejen predsedniku skupščine,³⁶ je bil šef, strokovno ter administrativno izobražen in izkušen stenograf-revizor. Zadolžen je bil za nemoteno in uspešno delo biroja, to pomeni, da je sodeloval pri sestavljanju proračuna pisarne, vodil, nadziral in racionaliziral je vsa dela ter naloge svoje delovne skupine, skrbel je za kadrovske zadeve in spremljal moralne ter strokovne kvalitete svojih podrejenih. Njegove pristojnosti, povezane z osnovnima nalogama biroja – stenografiranjem v času zasedanj in dešifriranjem stenogramov so bile naslednje:

Šef je odredil razpored in sestavo stenografskih in daktilografskih izmen, skrbel je, da je bila stenografska miza v skupščinski dvorani pred sejami pripravljena za delo – na njej so morali biti poleg razporeda izmen vsi materiali, predvideni za delo na seji. Med samo sejo je moral biti šef v dvorani za stenografsko mizo, kjer je nadzoroval delo izmen. Skrbel je, da nikoli ni zapisoval le en stenograf in da posamezna izmena ni beležila dlje kot 10 minut. Ko so nastopili »hitri in težki govorniki«, je odredil, da izmene zapisujejo le 5 minut, velikokrat pa jim je z zapisovanjem na pomoč priskočil kar sam. Šef pisarne je bil nadalje zadolžen, da je od nastopajočih pridobil vsa pisna gradiva (izjave, govore, resolucije itd.), saj so obstoječe originale vedno primerjali s stenografskimi zabeležkami. Šef je bil zadolžen tudi za povezavo s skupščinskim tajnikom, ki mu je po vsakem glasovanju izročil vse potrebne spiske za popolnitev beležk. V primeru, če je predsednik skupščine ali po svoji želji ali na željo poslancev zahteval vpogled v zapis posameznega pasusa ali govora, je moral šef v dvorano poklicati pristojno izmeno, njen revizor pa je »kritični« del nato glasno prebral.

Pomembnejše govore in izjave je šef, takoj ko so bili pretipkani, dal na vpogled govorniku, ta mu je moral morebitne popravke vrniti v roku dveh ur.³⁷ Če govorec po dveh urah besedila ni vrnil, je korekture opravil šef sam, saj je skrbel tudi zato,

³⁵ AJ 72, Predlog za organizacijo Stenografskega biro-a Narodne Skupštine (1932). Kot morebitno olajševalno okoliščino navajava dejstvo, da je skupščinski Stenografski biro do leta 1929 sestavljalo 30 stenografskih revizorjev, stenografov in pripravnikov, s šefom in pomočnikom. Z ustanovitvijo Senata je bilo število parlamentarnih stenografov razpolovljeno; Stenografski biro skupščine je poleg šefa in namestnika štel le še 7 stenografskih revizorjev, 7 stenografov in 2 stenografska pripravnika. – AJ 72, Br. 1469/1132/II, Pravilnik o stenografski službi u Narodnoj skupštini.

³⁶ AJ 72, Predlog za organizacijo Stenografskega biro-a Narodne Skupštine.

³⁷ Šef je poskrbel za korekture besedil, njegov namestnik pa za uskladitev že narejenih kopij z originalom.

da so beležke prišle pravočasno v tiskarno oziroma iz nje³⁸ na mize poslancev in v roke novinarjev.³⁹ Deljenje beležk je potekalo po naslednji določbi: original in ena kopija sta ostala v Stenografskem biroju (original za tisk, kopija za primer, če jo je potrebovalo Predsedstvo ali govorec zaradi korektur); po eno kopijo so dobili časopisi Politika, Vreme, Pravda in Jutranji list ter Zagrebačke novosti; eno kopijo je prejel Centralni presbiro; dve kopiji sta bili namenjeni Novinarskemu klubu v Narodni skupščini. Tovrstne kopije so tako bile »jugoslovanska« različica avstrijske Korrespondenz.

Zadnjo možnost za pregled svojih govorov in podajo pripomb so imeli poslanci še pred vezavo beležk. V primeru, če so pri korekturah menjali pasuse ali besede, ki so spremenile pomen njihovega govora, oziroma so take dele govora brisali, je šef nemudoma obvestil predsednika Narodne skupščine in z besedilom postopal po pridobljenih navodilih.

Ključni akterji Stenografske pisarne so bili stenografi. Razporejeni so bili v sedem izmen, ena od teh je bila t. i. slovenska izmena za delo »na slovenskem dialektu«.⁴⁰ Vsaka izmena je bila sestavljena iz dveh oseb, stenografa-revizorja kot šefa izmene in stenografa, ki sta izdelala vsak svoj stenogram. Stenografski pripravnik je bil izmeni dodeljen kot sekretar. Da so lahko izmene nemoteno opravljale svoje delo, je bil za stenografsko mizo prepovedan pogovor. Tudi menjava izmen je morala potekati v največji tišini. Izmene, ki jih je določal šef biroja, so bile zadolžene za stenografiranje za čas dela plenuma, po potrebi so delovale tudi v skupščinskih odborih. Posamezna izmena je stenografirala 10 minut, v izjemnih primerih (hitri in težavni govorci) le 5 minut. Izmeno je z besedami »drugi« ali »dovolj« zamenjal revizor izmene, pri čemer je moral paziti, da je govornik končal začetni stavek. Stenografi so morali vestno in natančno beležiti vse izgovorjene besede, besede govornika in medklice (predvsem tiste, na katere je govorec odreagirjal), pa tudi drugo dogajanje med sejo (ploskanje, premikanje po dvorani). Česar člani izmene niso slišali in videli sami, niso smeli zabeležiti. Po zaključku svoje izmene so ekipe pod nadzorom stenografov-revizorjev stenograme dešifrirale, pregledale, popravile pravopisne in grobe stilske napake ter jih nato skupaj s stenogrami predale stenografski administraciji v nadaljnjo obdelavo. V zgornjem delu vsakega stenograma so morali zapisati zaporedno številko seje, datum seje, imena revizorjev v izmeni in številko stenograma. Pri pretipkavanju so morali na vrhu vsake strani napisati zaporedno številko seje, ime stenografa, za kom in pred kom je beležil in redno številko izmene. Tak protokol je namreč olajšal delo stenografske administracije, ki je tako brez težav s pomočjo stenografskih registratorjev sestavila dešifrirane govore

³⁸ Pristojni organi so začeli razmišljati, da bi bilo treba glede na pomen, ki ga imajo stenografske beležke, za sodelovanje usposobiti tiskarno Narodnega predstavništva, v kateri bi racionalno, hitro in poceni tiskali bilene ter ostalo gradivo (zakonske predloge, poročila odborov, zakone, deklaracije, pomembnejše interpelacije, formularje idr.). Praksa je namreč pokazala, da je zelo težko najti tiskarno, ki bi ob vsakem času bila pripravljena prekiniti vse druge svoje obveznosti, da bi čez noč za naslednji dan natiskala potrebno število biltenov ali drug nujen material.

³⁹ AJ 72, Dužnosti organa Stenografskog biro-a.

⁴⁰ AJ 72, prav tam, str. 1.

v stenografske beležke. Preden so bile poslone v tiskarno, jih je poleg poslancev pregledal še šef Stenografskega biroja oziroma njegov pomočnik.⁴¹

Že pred reorganizacijo Stenografskega biroja je postalo jasno, da oddelek potrebuje nove stenografe-pripravnike, ki bi se bili sposobni v najkrajšem času čim bolj usposobiti in popolniti zevajoče praznine v izmenah oziroma nadomestili tiste stenografe, ki se zaradi starosti, preobremenjenosti ali drugih obveznosti niso mogli popolno posvetiti stenografskemu delu. Kandidati za pripravnike, ki so imeli zaključeno fakulteto oziroma vsaj klasično gimnazijo (»zaradi velikega števila tujih besed, ki so večinoma latinskega ali grškega izvora«), so bili pripuščeni k opravljanju t. i. sprejemnega izpita. Na preizkusu je moral kandidat pisati dva nareka (prvi je bil splošne narave, drugi je bil težji in z več tujkami), dolga po 5 minut s hitrostjo najmanj 70–90 besed na minuto. Za pretvorbo vsakega besedila so imeli na voljo pol ure. Poleg osnovnih stenografskih veščin se je od njih pričakovalo poznavanje Poslovnika o delu Narodne Skupščine, Ustave in Skupščinskega pravilnika. Ocenjevalci so bili pozorni na kandidatov rokopis in hitrost pretvorbe pa tudi na to, ali so kandidati zmožni slediti smislu razprave; ta sposobnost je v primerjavi z mehanskim zapisovanjem vsekakor pomenila prednost. Pripravniki so v stenografe lahko napredovali po treh letih, in to na podlagi opravljenega strokovnega izpita. Veliko večja pričakovanja so bila do oseb, ki so se v skupščini želele zaposliti kot stenografi: na t. i. strokovnem izpitu so morale beležili 10-minutni narek z najmanj 120–130 besedami na minuto, sledil pa je še preizkus v plenumu (dve izmeni po 10 minut, in to enega povprečnega in enega težjega govorca). Ocenjevalci so bili pozorni na rokopis kandidatov, zanesljivost branja, hitrost pretvorbe, način pisanja, logično krajšanje in njihovo samostojnost.⁴²

Če celovito pogledamo v tri segmente izdelave stenografskih beležk: delo stenografskega biroja, sam izdelek – stenografske beležke in komentarje oziroma odmeve sej v tisku in politični memoaristiki, lahko trdimo, da slednje precej natančno odražajo izgovorjeno, obenem pa tudi solidno ilustrirajo tedanje vzdušje v razpravni dvorani. V pogosto nadvse bučnem jugoslovanskem kraljevskem parlamentu, kjer (kakor poprej v Avstriji) niso umanjali pretepi in streli, so stenografi opravljali naporno in kvalitetno delo. Vse do zadnjega so zapisovali številne medklice, beležili, s katere strani dvorane so ti prihajali, ob tem pa še vedno zvesto sledili govoru poslanca za govorniškimi odrom.⁴³

Od povojne slovenske skupščine do Državnega zbora

Po drugi svetovni vojni se je stenografska praksa nadaljevala. V socialistični Jugoslaviji, katere parlamentarni sistem se je sicer vse bolj odmikal od klasičnih predstavniških načel v smer specifičnega samoupravnega korporativnega sistema, povrhu pa je bila vseskozi na oblasti le ena stranka, so ravno tako vneto stenogra-

⁴¹ AJ 72, Dužnosti organa Stenografskog biro-a.

⁴² AJ 72, prav tam, str. 8, 9.

⁴³ Gašparič, Parlamentarna razprava v prvi Jugoslaviji; isti, Udri ga!

firali in redigirali izrečene besede. Ob zveznih skupščinah v Beogradu je bil tedaj prvič oblikovan tudi samostojen parlament/skupščina v Ljubljani, glavnem mestu novonastale republike Slovenije.

Zavedanje, da so sejni zapisi izvršnih in zakonodajnih teles vsestransko pomembno gradivo, pa je ostalo še naprej prisotno: »Namen teh zapiskov je iz publicističnih, raziskovalnih in zgodovinskih razlogov ohraniti celotno podobo dela slovenske skupščine, hkrati pa pomenijo sejni zapiski nujno dopolnitev zapisnikov sej; v tem smislu so namenjeni delegatom in drugim zainteresiranim subjektom za tekoče spremljanje in preverjanje skupščinskega dela«. ⁴⁴

Po oblikovanju republiškega zakonodajnega telesa leta 1945 je naloga zapisovanja skupščinskih sej pripadla Redakciji dobesednih (sejnih) zapisov. Skupščinske seje so beležili stenografi. Po seji so zapiske združili, jih prepisali in objavili. Na osnovi Poslovnika Ljudske skupščine LRS in v skladu z Zakonom o državnih uslužbencih je administrativni odbor LS LRS v soglasju s predsednikom skupščine leta 1947 predpisal Pravilnik o organizaciji administrativne službe Ljudske skupščine LRS. Člen 9 pravilnika je obravnaval Stenografski biro, ki je bil zadolžen za opravljanje vseh poslov, povezanih s stenografsko službo v skupščini: beleženje vseh govorov na skupščinskih sejah in na sejah odborov ter pododborov; dešifriranje stenografiranih govorov v stenografske beležke; redigiranje in korigiranje stenografskih beležk ter skupščinskih tiskovin; dajanje stenografskih beležk v pregled predsedniku skupščine in govornikom; pripravljanje stenografskih beležk za tisk (pregled vsebine in dopolnitev s prilogami); hrambo originalnih stenografskih beležk v arhivu biroja; razdeljevanje tiskanih stenografskih beležk (ustanovam, ki jih določi predsednik); opravljanje vseh ostalih nalog, ki jih je biroju dodelil predsednik.

Na čelu stenografskega biroja je bil šef, ki je ob pomoči namestnika vodil vse dejavnosti biroja. Prisoten je moral biti tudi na vseh skupščinskih sejah, kjer je spremljal beleženje stenografov. Za delo stenografske službe je bil odgovoren neposredno predsedujočemu in pa dežurnemu sekretarju. ⁴⁵

Ko je v šestdesetih letih 20. stoletja delo stenografov nadomestil magnetofon, je prvo fazo dela predstavljalo snemanje sej na magnetofonski trak, drugo, za katero so bile zadolžene strojepiske, pa dobesedni zapisi na magnetofonski trak posnetih sej oziroma govorjene besede. ⁴⁶ Sistem in način dela se v osnovi vse do danes ni bistveno spremenil. Za izdelavo magnetogramov je zadolžen Oddelek – operaterski servis, za urejanje prepisov pa Redakcija magnetogramov oziroma Redakcija dobesednih zapisov in jezikovnega svetovanja, ki je od leta 1997 del Dokumentacijsko-knjižničnega oddelka Državnega zbora RS. Njen delokrog obsega:

- preverjanje avtentičnosti prepisa zvočnega posnetka z govorjeno besedo, odpravo diskrepance z zvočnim zapisom, prepoznavo slabo razumljivega ali nerazumljivega govora;

⁴⁴ DKO DZ RS, Št. 020-02/89-3 in 020-02/89-10, 033-11, Delegatom vseh zborov Skupščine Republike Slovenije, Ljubljana 30. 5. 1990.

⁴⁵ DKO DZ RS, Pravilnik o organizaciji administrativne službe Ljudske skupščine LRS.

⁴⁶ Glavnik, *Knjižnica in dokumentacija Državnega zbora*.

- redakcijo, ki vključuje odpravo napačno zapisanih besed in izrazov, pretvorbo fonetičnih zapisov v etimološke, odpravo korektorskih napak, pravilno navedbo pravnih idr. virov, poimenovanje lastnih imen ipd.;
- jezikovno in oblikovno urejanje besedila, ki vključuje odpravo pravopisnih in slovničnih napak ter terminološko poenotenje zapisa.

Končno besedilo mora biti celovito, vsebinsko jasno, slogovno ustrezno, razumljivo, ohraniti mora pomen in smisel izrečenega ter značilnosti posameznega govorca.⁴⁷

Stenografski prepisi so bili vedno in so še danes avtorizirani s strani govorcev, saj »Sejni zapiski vsebujejo natančen potek vsake seje vsakega zbora z vsemi razpravami, sklepi in podobno. Priprava teh zapiskov je razmeroma zahtevno delo, pri katerem polagamo največjo pozornost na avtentičnost besedil razprav delegatov. Zato je prva faza priprave gradiva avtorizacija posnetih razprav, ki jo opravijo delegati – govorniki. Avtorizacija naj bi bila opravljena v čim krajšem možnem času, s čimer bi bilo omogočeno, da se celotno gradivo uredi in tiska v primernem roku.«⁴⁸ Generalni sekretar Marko Herman je konec maja 1990 delegate vseh zborov Skupščine Republike Slovenije prosil, »da pri tem delu sodelujete tako, da čimprej avtorizirate besedila vaših razprav in jih vračate redakciji sejnih zapiskov. Trudili se bomo, da bomo vsaj en del razprav posredovali delegatom-govornikom že med sejo, nekaj pa bo seveda potrebno poslati tudi po pošti. Predlagamo, da bi delegati opravili avtorizacijo v tednu dni po vročitvi magnetograma razprave, sicer bomo smatrali, da se delegat z zapisom strinja in nima pripomb. Delegate prosimo, da v predlaganem roku avtorizirano razpravo vrnejo redakciji sejnih zapiskov neposredno ali po pošti, lahko pa jo posredujejo tudi sekretarju zbora.«⁴⁹

Po vseh navedenih standardih urejen zapisek parlamentarne seje imenujemo sejni zapis; več teh je vezanih v publikacije, imenovane Sejni zapiski, ki izhajajo od leta 1963. Oblika vezane izdaje je bila zaradi kadrovskih in finančnih težav v letih 1984–1992 sicer prekinjena, vendar je bilo kasneje naknadno opravljeno delo prepisa in redakcije magnetogramov ter vezave sejnih zapisov za to obdobje.⁵⁰ Medtem ko originale zapisov parlamentarnih razprav hrani arhiv Državnega zbora, ki je del Oddelka za delo z gradivi in pošto, pa so izvodi za uporabnike na razpolago v knjižnici.

Dobesedni zapisi parlamentarnih sej so danes javnosti na voljo tudi na spletni strani Državnega zbora. Prednostno je opravljen postopek od preverjanja do objave za zapise sej, ki vsebujejo poslanska vprašanja. Sejni zapisi so oblikovno usklajeni s celotno grafično podobo Državnega zbora in zagotavljajo sledljivost zakonodajnega postopka, saj je besedilo poenoteno, dopolnjeno s točkami (prečiščenega) dnevnega reda, seznamom in indeksom govornikov in glasovanji.

Spremljanje napredka in modernizacije v slovenski skupščini, povezanih s

⁴⁷ Za podatke se zahvaljujema mag. Vojki Vuk Dimbek, vodji DOK v DZ RS.

⁴⁸ DKO DZ RS, Št. 020-02/89-3 in 020-02/89-10, 033-11, Delegatom vseh zborov Skupščine Republike Slovenije, Ljubljana 30. 5. 1990.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Glavnik, Urejeni zapisi parlamentarnih razprav, str. 8.

sejnimimi zapisi, izkazuje tudi sporočilo, ki ga je leta 1988 mdr. na Skupščino SFRJ naslovil generalni sekretar Skupščine SRS, Marko Herman: »... 22. 12. 1986 smo vas seznanili, da bomo prenehali z izdajanjem tiskane publikacije »Sejni Zapiski«. Zaradi racionalizacije dela in znižanja stroškov, pa tudi zato, ker so nam številni prejemniki sporočili, da sejnih zapiskov ne potrebujejo oziroma da jim zadošča le informacija kje jim bodo dostopni na vpogled, smo se odločili za prehod na novo tehnologijo računalniško-mikrofilmske obdelave. Zaradi tehničnih, materialnih in kadrovskih težav, pa smo z uresničitvijo teh zamisli nekoliko zakasnili. Ko bomo preostale ovire premostili, bodo Sejni zapiski redno izhajali.«⁵¹ Odgovoril mu je Ljubomir Bulatović, generalni sekretar Skupščine SFRJ: »... Za sedaj Skupščina SFRJ tehnično ni dovolj opremljena, da bi lahko uporabljala mikrofilmne stenografske beležke namesto klasičnih, čeprav je to šlo v naš bodoči program modernizacije. Po drugi strani pa od vseh skupščin socialističnih republik in skupščin socialističnih avtonomnih pokrajin dobivamo stenografske beležke v klasični obliki, ki jih potem klasificiramo in uredimo, da jih delegati in funkcionarji Skupščine SFRJ lahko nemoteno uporabljajo. Zato vas prosim za razumevanje, da nam še naprej pošiljate stenografske beležke vaše Skupščine, če je to mogoče, v klasični obliki.«⁵²

Zapis interpretira govor?

Ob podrobnem vpogledu v način nastajanja dobesednih zapisov parlamentarnih sej v avstrijski polovici habsburške monarhije ter v prvi in v drugi jugoslovanski državi moremo trditi, da ti sledijo izgovorjeni besedi v vseh bistvenih elementih: stenografi niso posegali v dolžino govora, niso spreminjali bistva političnega sporočila, tudi (kar je še posebej važno!) uporabljenih ključnih (političnih) samostalnikov niso spreminjali. Govore so navadno le »stilizirali«, lektorsko obdelali, očistili narečnih izrazov in neposrečenih stavčnih konstrukcij. Mestoma so jih celo naredili zgodovinarju prijaznejše in uporabnejše, saj so očitne pomote in napačne navedbe datumov in zakonov popravili.

Kljub morebitnim dilemam so izdelki zanesljivi in natančen odraz izrečenega v parlamentu. Na njihovi podlagi je v prvi jugoslovanski državi in deloma tudi v Avstriji mogoče celo podoživeti dogajanje v parlamentarni dvorani in si ustvariti splošen vtis o poteku seje. Toda ob tem se je hkrati treba ves čas zavedati, da so dobesedni zapisi sej sicer prvovrsten vir, a vendarle predstavljalo le zapisano interpretacijo govorne besede. To niso »čiste« izgovorjene besede, marveč besede, prelite na papir. Doživetega govora z vsemi značilnostmi govorca namreč ni mogoče celovito podati v pisni podobi. To bi morebiti bilo možno le tako, da bi ob vsakem govorniku stenograf sproti dopisoval opombe in komentarje govora, a bi ti spet bili le stenografova interpretacija govora. Treba se je namreč zavedati, da tudi v primerih, ko je stenograf zapisal drobno opombo in opisal vzdušje, to ni bila nevtralna sodba,

⁵¹ DKO DZ RS, Št. 033-11/88, Ljubljana, 25. 3. 1988, Prejemnikom sejnih zapiskov Skupščine SR Slovenije.

⁵² DKO DZ RS, Št. 402-51/86-060, 30. 1. 1987.

marveč vrednostno pogojeno stališče. V prvi Jugoslaviji je bil pogost komentar v stenografskih beležkah »veliko vpitje« na npr. levici. Na videz suh in poveden podatek, a pri njem ne vemo, koliko časa je vpitje trajalo, kaj pomeni »veliko«, katere besede so bile uporabljane, so poslanci med vpitjem vstajali, so obsedeli? Veliko vprašanj, ki bi jih lahko najbolj »čisto« in nevtrarno rešil le filmski posnetek dogajanja (eden od poslancev opozicije za časa Stojadinovićeve vlade naj bi včasih dogajanje snemal z majhno kamero, a žal usoda posnetkov ni znana). Nekateri raziskovalci zato trdijo, da so dobesedni zapisi pisna konstrukcija govorjenega diskurza, saj na novo ustvarijo izdelek, ki mu glasovi služijo zgolj za predlogo.⁵³ Morda bi lahko z nekaj metodološke prizanesljivosti rabili tudi izraz rekonstrukcija, saj stenograf po navodilih obnovi tisto, kar je bilo izrečeno in zadonelo v dvorani. Številna in podrobna navodila in dileme, s katerimi so se stenografi srečevali zadnjih 150 let, in sva jih načrtno predstavila podrobno in nadvse tehnicistično, temu pravzaprav pritrjujejo. Kajti če ob zapisovanju besed ne bi bilo dilem in težav, če bi to početje bilo le premočrtno prevajanje glasov v črke, potem tudi zapletenega mehanizma stenografskega biroja z nadpovprečno izobraženimi in izurjenimi stenografi ne bi bilo treba. Vodja današnjega stenografskega urada v nemškem Bundestagu je nedavno nazorno dejal, da »govor ni pisni izdelek. Za pisne izdelke pa so odgovorni stenografi, ki storijo veliko več, kot le dokumentirajo zvok.«⁵⁴

O smeri in načinu stenografove interpretacije je razvil zanimivo tezo Kress: »Those who achieve power are likely to use powerful forms not only in the written mode, but import them into speech.«⁵⁵ Stavki, namenjeni papirju, se tako v parlamentarni dvorani selijo v poslanska usta in zdi se, da je težnja k uporabi formalnega knjižnega jezika v parlamentu nekaj »naravnega«, normalnega. Tisti politiki, ki v govoru poudarjajo svojo narečno govorico, s tem pogosto načrtno puščajo politično sporočilo. Izhajajoč iz tega lahko sklepamo, da je bilo urejanje in stilistično poseganje v besede poslancev delo, ki se je zdelo »normalno« in politikom in bralcem, ki jim deluje dobesedno zapisana govorjena beseda pogosto nejasno, zmedeno, popačeno in neberljivo, sporočilo pa je včasih sploh težko sledljivo.⁵⁶ Važno je bilo, da redakcija besedila ni posegla v temeljno sporočilo poslanca. Značilnosti posameznega govora *per se* niso bile bistvene⁵⁷ vse do danes, ko je posebej poudarjeno, da mora besedilo kljub posegom »ohraniti značilnosti posameznega govorca«.

Uporabnost dobesednih zapisov parlamentarnih sej znotraj raziskovanja konceptualne oziroma pojmovne zgodovine (conceptual history, Begriffsgeschichte), klasične dogodkovne politične zgodovine, gospodarske zgodovine ... tako ostaja izjemna, zlasti ob predpostavki, da je vir digitaliziran in da omogoča različne oblike

⁵³ Slembrouck, *The parliamentary Hansard 'verbatim' report*, str. 101–102.

⁵⁴ *Parlamentsstenografien*.

⁵⁵ »Bolj verjetno je, da tisti, ki dosežejo moč, uporabljajo močne stavčne oblike ne le v pisni obliki, temveč tudi v govoru.« Cit. po Slembrouck, *The parliamentary Hansard 'verbatim' report*, str. 108.

⁵⁶ *Parlamentsstenografien*.

⁵⁷ Slembrouck, *The parliamentary Hansard 'verbatim' report*, str. 107–108.

iskanja po vsebini; če pa želimo vir uporabiti za preučevanje zgodovine mentalitet ali za podroben izris retoričnih sposobnosti posameznega poslanca, pa velja biti bolj previden in se zavedati, da zapisano ne more biti enako povedanemu.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Jugoslavije 72, fond Narodna skupština.
Dokumentacijsko-knjižnični oddelek Državnega zbora Republike Slovenije.

Literatura

- Anderson, Olive, Hansard's Hazards. An Illustration from Recent Interpretations of Married Women's Property Law and the 1857 Divorce Act. *The English Historical Review*, Vol. 112, No. 449, Nov. 1997, str. 1202–1215.
- Cvirn, Janez, *Dunajski državni zbor in Slovenci 1848 – 1918*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2015.
- Fleischner, Josef, *Parlamentsgeschichten. Aus den Erinnerungen eines Stenographendirektors*. Wien: Steyermühl Verlag u. a., 1925.
- Gašparič, Jure, Parlamentarna razprava v prvi Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, 2014, št. 2, str. 63–78.
- Gašparič, Jure, Udri ga! Nasilje v beograjski skupščini med obema svetovnim vojnama. *Zgodovina za vse*, 21, 2014, št. 2, str. 32–44.
- Gašparič, Jure in Šorn, Mojca, O razpravi v socialistični enostrankarski skupščini in demokratičnem tranzicijskem parlamentu v Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, 2014, št. 1, str. 37–47.
- Glavnik, Nataša et. al., *Knjižnica in dokumentacija Državnega zbora 1963 – 2008. Ob 45-letnici delovanja oddelka*. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 2008.
- Glavnik, Nataša, Urejeni zapisi parlamentarnih razprav. *Parlamentarec*, marec 2001, št. 3, str. 8.
- Hribar, Angelika, *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Celje: Društvo Mohorjeva družba, 2008.
- Ihalainen, Pasi in Palonen, Kari, Parliamentary sources in the comparative study of conceptual history. Methodological aspects and illustrations of a research proposal. *Parliaments, Estates & Representation*, Vol. 29, 2009, str. 17–34.
- Mehring, Reinhard, Rezension zu: Koselleck, Reinhart: Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache. Mit zwei Beiträgen von Ulrike Spree und Willibald Steinmetz sowie einem Nachwort zu Einleitungsfragmenten Reinhart Kosellecks von Carsten Dutt. *H-Soz-Kult*, Frankfurt am Main, 29. 11. 2006. Dostopno na: <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-8366>, 8. 6. 2015.
- Parlamentsstenografen: Eine Floskel, ein Kürzel* | ZEIT ONLINE. Dostopno na: <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2015-08/parlamentsstenografen-chronisten-politik>, 24. 8. 2015.
- Poslovnik Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922.

- Ralphs, Kezia, Recording Parliamentary Debates. A Brief History with Reference to England and New Zealand. *Australasian Parliamentary Review*, spring 2009, Vol. 24, str. 151–155.
- Slembrouck, Stef, The parliamentary Hansard 'verbatim' report: the written construction of spoken discourse. *Language and Literature* 1992 1 (2).
- Wahrman, Dror, Virtual Presentation: Parliamentary Reporting and Languages of Class in the 1790s. *Past & Present*, No. 136 (Aug. 1992), str. 90.

SUMMARY

From a Live Debate to the Written Word. Verbatim Records of Parliamentary Sessions as a Historical Source

Jure Gašparič, Mojca Šorn

Verbatim records of sessions came into being parallel to the emergence and development of modern parliaments. Since with the enlargement of suffrage and strengthening of their own competence parliaments became bodies, where all important political and social subjects were discussed, it goes without saying that verbatim records of parliamentary sessions are a historical source, which can be used by almost every historian dealing with contemporary history, including political, economic, and social historians. At the same time, verbatim records of parliamentary sessions are also a source which lends itself to a more recent methodological-paradigmatic view on political historiography and is suitable for research in the sphere of conceptual history.

Along with the amount of data, broad subject matter, and "paradigmatic" provocativeness of the material, one of the more attractive reasons for the use of verbatim records of parliamentary sessions is the assumption that these records are a reliable source, a verbatim record of words uttered by a member of a parliament at a particular point in time in a particular session. However, the authors of this paper point to the fact that taking records of the spoken word is not a "value-free" activity, even though it was often precisely regulated throughout history, and that it is of great importance that one is familiar with the mode in which verbatim records come into existence. We therefore focused on the process of making verbatim records of parliamentary sessions in the territory of modern-day Slovenia.

Following a thorough insight into the mode of taking verbatim records of parliamentary sessions in the Austrian half of the Habsburg monarchy in the first and second Yugoslav states, we can say that verbatim records follow the spoken word in all essential elements: stenographers did not interfere with the duration of the speech, they did not alter the essence of its political message, and (what is particularly important) they did not change key (political) terms. Normally, they merely "stylized" speeches, made proofreading-related corrections, eliminated dialect words and poor sentence structures. In spite of potential dilemmas, the final result is a reliable and accurate reflection of what was said in the parliament. However, one has to bear in mind that verbatim records of sessions are a first-class source, but they are nonetheless merely a written (re)construction of the spoken word.

The usability of verbatim records of parliamentary sessions in the research of conceptual history, classical event-oriented political history, history of economy, etc. is extraordinary, particularly on the assumption that the source is digitalized and enables various forms of cross-content search; if we wish to use a source for research of history of mentality, or a detailed outline of rhetoric competence of individual members of parliament, caution should be exercised. At times, significant interferences occurred in the rhetoric of a message.

Razprave II

Uredniško pojasnilo

Med 29. in 31. marcem 2016 je na Inštitutu za vzhodnoevropsko zgodovino (*Institut für Osteuropäische Geschichte*) Univerze na Dunaju potekala delavnica *Kdaj so nastali »lubi Slovenci«*, ki sta jo organizirala prof. dr. Marija Wakounig in dr. Teodor Domej. Ker v okviru delavnice ni bil predviden izid posebne publikacije s prispevki sodelujočih, je bilo zadnji dan posveta dogovorjeno, da bo Zgodovinski časopis ponudil prostor za objavo prispevkov tistih referentov, ki to želijo. V tej številki tako objavljamo prva dva prispevka, ki so ju napisali trije avtorji.

Jernej Kosi in Rok Stergar

Kdaj so nastali »lubi Slovenci«?

O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda

KOSI Jernej, dr., univ. asist., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, jernej.kosi@ff.uni-lj.si

STERGAR Rok, dr., izr. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, rok.stergar@ff.uni-lj.si

Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 458–488, cit. 100

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Uveljavljene in prevladujoče razlage nastanka slovenskega naroda predpostavljajo, da se je ta razvil iz poprejšnje slovenske etnične skupnosti. Toda analiza dosedanjega vedenja o predmodernih identitetah, ki upošteva dognanja kulturne antropologije in drugih ved o dinamičnem značaju etničnih skupnosti in ki ne izhaja iz njihove objektivno določljive narave, pokaže, da takšna slovenska etnična skupnost v času, ko se je začel oblikovati moderni slovenski narod, ni obstajala. Prebivalstvo se je v veliki večini identificiralo lokalno, pokrajinsko in deželno, medtem ko predstave o slovenski skupnosti, ki bi se teritorialno ujemala z modernim slovenskim narodom, ni bilo. Tovrstna predstava o posebni slovenski skupnosti ni obstajala niti med izobraženci. Kot nov domislek se je pojavila šele na prelomu iz 18. v 19. stoletje. Slovenski narod torej v svoji genezi ni poseben primer, ampak je nastal enako in v istem obdobju kot drugi srednjeevropski narodi. Slovenski narod je torej moderen fenomen. Pripadnost temu narodu pa se je šele postopoma razširila med prebivalstvo, in sicer z agitiranjem nacionalističnih organizacij, množično politizacijo in delovanjem države.

Ključne besede: Slovenci, slovenska etnična skupnost, slovenski nacionalizem, identitete, 18. stoletje, 19. stoletje, teorije nacionalizma

KOSI Jernej, PhD, Research Assistant, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, jernej.kosi@ff.uni-lj.si

STERGAR Rok, PhD, Associate Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, rok.stergar@ff.uni-lj.si

When Did “Dear Slovenes” Come About? Identities in the Pre-National Period and Their Supposed Role in the Formation of the Slovene Nation

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), No. 3-4, pp. 458–488, cit. 100 notes
Language Sn. (En., Sn., En.) (En., Sn., En.)

The established and predominant explanations of Slovene nation's establishment presuppose that the nation developed from a pre-existing Slovene ethnic community. However, an analysis of the knowledge on pre-modern identities, which takes into consideration findings of cultural anthropology and other sciences about the dynamic character of ethnic communities and does not assume that they can be objectively definable, shows that no such Slovene ethnic community existed in the period when the modern Slovene nation was starting to form. The population identified itself mostly in terms of locale, region, and province, and the notion of a Slovene community which would be territorially congruent with the modern Slovene nation did not exist. The notion of a distinct Slovene community was not present even among the educated. It emerged as a new idea only at the turn of the nineteenth century.

The establishment of the Slovene nation is therefore not a special case; it came into existence in the same manner and in the same period as other Central European nations. The Slovene nation is thus a modern phenomenon. Belonging to this nation was gradually spread among the population by means of nationalist organizations' agitation, mass politicization, and activities of the state.

Key words: Slovenes, Slovene ethnic community, Slovene nationalism, identities, the 18th century, the 19th century, theories of nationalism

Uvod*

Ni dvoma, da so narodi, kot jih poznamo danes, torej politične skupnosti, ki zajemajo vse sloje prebivalstva na določenem teritoriju, moderen fenomen.¹ Brez izjeme so začeli nastajati od konca 18. stoletja, mnogi seveda dosti pozneje, med njimi recimo avstrijski. O tem se z zelo redkimi izjemami strinjajo vsi, ki raziskujejo te fenomene. Tako je tudi Igor Grdina v svoji knjigi *Slovenci med tradicijo in perspektivo* zapisal: »Vse do leta 1860/61 /.../ so mogli biti Slovenci – podobno kot več drugih srednjeevropskih jezikovnih skupnosti – zgolj kulturno-politično gibanje in ne narod v pravem pomenu besede«; še prej so bili le »posebna slovansko determinirana etnija,« je dodal.² Brez pretiravanja lahko torej rečemo, da je modernizem, torej prepričanje, da so narodi moderen fenomen, eden redkih postulatov, o katerem se danes strinja večina raziskovalcev.³

Razlike pa so v razumevanju tega, ali so narodi nastali povsem na novo ali so se – kot v citiranem odlomku domneva Igor Grdina – razvili iz poprejšnjih skupnosti, predvsem takšnih, ki jim včasih rečemo etnične. Te razlike v grobem sledijo delitvi na moderniste (ali konstruktiviste) in etnosimboliste. Medtem ko prvi poudarjajo modernost narodov, ki jih razumejo kot povsem nov fenomen, se drugim zdi, da takšna razlaga ni zadostna. Zato je Anthony Smith, nedavno umrli glavni etnosimbolistični teoretik, svoj pristop razglasil za dopolnitev modernizma in ne za njegovo negacijo. Strinjal se je namreč z modernostjo narodov, vendar dodal, da modernistične razlage zanemarjajo pomen preteklosti, saj »sistematično spregledujejo vztrajnost etničnih vezi in kulturnih občutenj v velikih delih sveta in njihov trajni pomen za veliko število ljudi.« Zato – tako Smith – naj bi modernizem

* Izhodišče za to razpravo sta bila referata, ki sva ju predstavila na delavnici »Kdaj so nastali ›lubi Slovenci‹«, ki sta jo konec marca 2016 na dunajskem *Institut für Osteuropäische Geschichte* organizirala prof. dr. Marija Wakounig in dr. Teodor Domej. Prof. dr. Mariji Wakounig se ob tej priložnosti še posebej zahvaljujeva za vabilo, pokroviteljstvo nad dogodkom in izkazano naklonjenost, vsem udeležencem pa za koristno diskusijo.

¹ Literature o nacionalizmu je ogromno in tu navajava le ključne modernistične avtorje: Anderson, *Zamišljene skupnosti*; Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*; Gellner, *Nations and Nationalism*. Dostopna pregleda teorij sta: Smith, *Nacionalizem* in Özkırımlı, *Theories*.

² Grdina, *Slovenci*, 13.

³ Conversi, *Mapping the Field*, 18. Med redke izjeme s količkaj znanstvene veljave sodijo Azar Gat, Adrian Hastings in Caspar Hirschi. Gl. Gat, Jakobson, *Nations: The Long History and Deep Roots*; Hastings, *The Construction of Nationhood*; Hirschi, *The Origins of Nationalism*.

povedal le »pol zgodbe«.⁴ Etnosimbolisti torej trdijo, da so etnične vezi in etnične skupnosti nujen predpogoj za nastanek modernih narodov; ti so torej nadaljevanje etničnih skupnosti. Nacionalisti pri zamišljanju narodov niso bili svobodni, saj so jih omejevali simboli, spomini in miti ljudi, ki so jih želeli mobilizirati.⁵

Toda mnogi so prepričljivo pokazali, da se Smith in somišljeniki motijo, in sicer tako na teoretski ravni kot na – za zgodovinarje morda še bolj pomembni – ravni interpretacije razpoložljivih virov. Tu celotne polemike ne moreva povzeti in navajava le nekaj najmočnejših argumentov. Umut Özkırmli je na primer prepričljivo pokazal, da etnični simboli, miti in spomini še zdaleč niso bili zelo omejujoči, saj so nacionalisti imeli na voljo velik nabor materiala, iz katerega so lahko izbirali, izbor poljubno preoblikovali in dopolnjevali; Ernest Gellner je že pred tem na kratko formuliral precej podobno poanto.⁶ Siniša Malešević, eden vodilnih teoretikov etničnosti, pa je v svoji analizi etnosimbolične teorije – posebno še Smithove – pokazal na njeno epistemološko šibkost, saj je deterministična, fatalistična in finalistična. Smithova »rigidna historicistična povezava med *ethnie* in narodom /.../ preprečuje vsakršno hipotetično možnost drugega razvoja ali reverzibilnosti« in je kot taka v nasprotju z zgodovinskimi viri.⁷

Dejansko so v zadnjem desetletju ali dveh zgodovinarji in drugi raziskovalci to pokazali na številnih konkretnih primerih. Ugotovili so, da je domnevna transformacija etničnih skupnosti v narode le zanimiva špekulacija ali kvečjemu zelo redka izjema, saj se je obstoj etničnih skupnosti, kongruentnih z današnjimi narodi, izkazal za iluzijo ali – še natančneje – kot projekcija sedanjosti na preteklost. Raziskovalci so prepričljivo zavrnili celo obstoj etničnih skupnosti, na katerih so temeljili tako rekoč paradigmatski in splošno priznani primeri nastanka narodov na temelju poprejšnje skupinske identitete. Potrebno je namreč poudariti, da modernisti v splošnem ne trdijo, da noben narod ni nastal iz poprejšnje skupnosti, torej s transformacijo predmodernih identitet, ampak le, da te za nastanek narodov niso nujno potrebne. Ernest Gellner je v znameniti warwiški debati z Anthonyjem Smithom odnos modernistov do etničnosti duhovito primerjal z razpravo o Adamovem popku. Sklenil je, da je ta sicer zanimiva, vendar nebitvena, saj lahko človek mirno živi tudi brez popka. In etničnost je za narode »kot popek. Nekateri narodi jo imajo, nekateri ne, v vsakem primeru pa ni nujna.«⁸

Toda nove raziskave so pokazale, da niti primeri »popkov«, ki so jih priznavali nekateri modernistični »klasiki«, ne zdržijo kritičnega in na virih utemeljenega pretresa. Eric Hobsbawm je na primer omenjal možnost, da je obstoj etnične skupnosti pomembno olajšal nastanek grškega in judovskega pa tudi srbskega naroda, Ernest Gellner je vsaj nekaj kontinuitete dopuščal v grškem primeru.⁹ Toda nedavno

⁴ Smith, *Nations and Their Pasts*.

⁵ Za koncizno definicijo etnosimbolizma gl.: Smith, *Ethno-symbolism*. Poleg tega predvsem: isti, *The Ethnic Origins*; Armstrong, *Nations before Nationalism*.

⁶ Özkırmli, *The Nation as an Artichoke?*; Gellner, *Nations and Nationalism*, 56. Standardno branje je sicer: Hobsbawm in Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*.

⁷ Malešević, »Divine Ethnies«.

⁸ Gellner, *Do Nations Have Navels?*, 366, 367.

⁹ Hobsbawm *Nacije in nacionalizem*, pogl. "Ljudski protonacionalizem", 58-97 in passim; Gellner, *Do Nations Have Navels?*, 369.

je Bratislav Pantelić pokazal, da je domneva o razvoju srbskega naroda iz srbske etnične skupnosti napačna, ker taka skupnost ni nikoli obstajala. Z analizo virov je zavrnil široko uveljavljene trditve, da naj bi to skupnost povezovali in motivirali mitični spomini na srednjeveško tradicijo, ki sta jih posredovali ljudska epika in pravoslavna cerkev. Nasprotno, je pokazal Pantelić, domnevno starodavni miti so se med prebivalstvo razširili šele v modernem času, in sicer s pomočjo šole in cerkve. Do podobnih rezultatov je neodvisno prišel tudi Siniša Malešević.¹⁰

Dominantno in državno podpirano interpretacijo, ki moderni grški narod vidi le kot nadaljevanje transhistorične skupnosti z antičnimi koreninami, je kot eden redkih – vendar prepričljivo – zavrnil Antonis Liakos. Ugotovil je, da je grški narod nastal kot posledica velikih sprememb ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja.¹¹ Na empirični ravni to tezo med drugim odlično potrjuje raziskava samopoimenovanj v dolgem časovnem loku. Pokazala je, da med antičnimi in modernimi Heleni še zdaleč ni kontinuitete, ampak so grško govoreči pisci do oblikovanja grškega nacionalizma na prelomu 18. v 19. stoletje v ogromni večini primerov – preko 95% – skupnost, s katero so se identificirali, poimenovali Romejci (*Romaioi*). Uporabljali so torej ime, ki je vključevalo celotno pravoslavno prebivalstvo Balkana, in sicer ne glede na njegovo jezikovno ali kulturno heterogenost.¹² Nazadnje velja omeniti še knjigo Shloma Sanda *Kako so izumili judovsko ljudstvo*, dekonstrukcijo morda najbolj znanega primera naroda, ki naj bi se razvil iz skupnosti z dolgo zgodovinsko tradicijo. Sand je pokazal, da je tudi ta zgolj retrospektivna iznajdba judovskih nacionalistov in torej še ena projekcija sedanjosti v preteklost.¹³

Misliva torej, da je dovolj argumentov za trditev, da narodi praviloma niso nadaljevanje starejših človeških skupnosti, ampak nov način njihovega organiziranja in delovanja. Zamišljeni so bili od konca 18. stoletja naprej in so se postopoma razvili v družbeno realnost. Pri tem se vse zamisli, ki so krožile, niso uresničile, toda ne zato, ker bi bile vnaprej obsojene na propad zaradi pomanjkanja etničnega temelja. Ne, uspeh ali neuspeh posamičnih zamisli, zmožnost njihovih propagatorjev, da oblikujejo nacionalno gibanje in postopno nacionalizirajo prebivalstvo, da torej iz intelektualnih domislekov naredijo v vsakdanu relevantno identifikacijsko kategorijo, je bila historično kontingentna, torej odvisna od številnih okoliščin. Med njimi so lahko bile tudi prej obstoječe identitete in na njih oblikovane skupnosti, toda te niso bile predpogoj uspeha. Le strinjati se je mogoče z izvrstnim grškim zgodovinarjem Paschalisom M. Kitromilidesom, ki je poudaril, da modernisti ne domnevajo, da so nacionalizem in moderni narodi nastali v »historičnem vakumu«.

¹⁰ Pantelić, *Memories of a Time Forgotten*; Malešević, *The Mirage of Balkan Piedmont*. V obširni analizi je modernost domnevno starodavnih spominov na "Staro Srbijo" nedavno prikazal Trifunović, *Memory of Old Serbia*.

¹¹ Liakos, *Historical Time*. Gl. tudi: isti, *The Construction of National Time*. Odlična študija intelektualnih transformacij, ki so omogočile zamisel grškega naroda, je: Kitromilides, *Enlightenment and Revolution*. Za celoten osmanski Balkan, gl. predvsem: Kitromilides, 'Imagined Communities' and the Origins, in Detrez, *Pre-national Identities in the Balkans*. Nekoliko starejši, vendar zelo informativen je članek: Chioti in Barkey, *States in Search of Legitimacy*.

¹² Kaplanis, *Antique Names*.

¹³ Sand, *Kako so izumili judovsko ljudstvo*.

Seveda se zavedajo, da je prebivalstvo v prednacionalnem obdobju uporabljalo različne govore, imelo različne navade in tudi »etnične zavesti«. Toda vse to – tudi etničnost – nacionalizmov ni odločilno določalo. Prav nasprotno, prej obstoječe etnične skupnosti je nacionalizem spremenil, na novo ustvaril ali uničil.¹⁴

Toda vsem navedenim raziskavam in argumentom navkljub prepričanje o pravilnosti etnicistične razlage nastanka narodov v historiografiji trdovratno vztraja. Vseh razlogov tu ne moreva podrobno analizirati, očitno pa je, da zgodovinarji niso imuni pred privlačnostjo namišljene dolge zgodovine lastne skupnosti; ta je sicer nadvse ljuba velikemu delu laične javnosti.¹⁵ Predvsem pa so zgodovinarji in drugi raziskovalci preteklosti v zadnjem stoletju in pol vložili veliko intelektualnega, simbolnega in tudi dejanskega kapitala prav v projekt konstruiranja dolge zgodovine lastnega naroda.¹⁶ Temu se marsikdo ne zna ali ne zmore odreči in zato še naprej vztraja pri interpretacijah, ki v svojem bistvu izhajajo iz prepričanja, da so narodi na svetu že dolgo, tako kot – je sarkastično pripomnil Ernest Gellner – Mount Everest.¹⁷

Takšno stanje velja tudi za velik del historiografije, ki se ukvarja s prostorom nekdanje Habsburške monarhije, in je zato posebno relevantna za razumevanje slovenskega primera. Zgodovinarji so sicer v zadnjih desetletjih procese oblikovanja narodov v marsičem osvetlili na novo, tako da jih danes razumemo bolje.¹⁸ Širšo veljavo je med drugim dobila teza, da nacionalizmi niso bili nujno v nasprotju s pripadnostjo Monarhiji, kar je Fran Zwitter trdil že pred desetletji.¹⁹ Še več, raziskave so pokazale celo, da je avstrijska država delovala kot pomemben vzvod širjenja in promocije nacionalističnih identifikacij. Z uradnim pripoznanjem obstoja partikularnih »narodov« (*Volksstämme*) in s postopnim popuščanjem in podeljevanjem koncesij nacionalističnim političnim gibanjem je pomembno prispevala k nacionalizaciji množic.²⁰ Pieter Judson, Tara Zahra in nekateri drugi so v inovativnih raziskavah hkrati opozorili na omejen domet nacionalizmov. Pokazali so, da so pomemben del prebivalstva motivirali in mobilizirali le v določenih situacijah, medtem ko je v drugih prevladal pragmatizem. Tudi v času buhtečih nacionalizmov zadnje četrtine 19. in začetka 20. stoletja so bile identifikacije prebivalstva torej situacijsko pogojene in fluidne.²¹ Te raziskave so le še dopolnile številne članke in

¹⁴ Kitromilides, *Paradigm Nation*, 28–29. Gl. tudi: Özkırmli, *The Nation as an Artichoke?*, 342.

¹⁵ Schulze, *Država in nacija*, 101, 102. Gl. tudi: Geary, *Mit narodov*, 12.

¹⁶ Baar, *Historians and Nationalism*; Bak, Geary in Klaniczay (ur.) *Manufacturing a Past*; Berger in Lorenz (ur.) *Nationalizing the Past*; Evans in Marchal (ur.) *The Uses of the Middle Ages*; Geary, *Mit narodov*, 26–34; Hobsbawm in Ranger (ur.) *The Invention of Tradition*; Claire Norton (ur.) *Nationalism, Historiography and the (Re)construction of the Past*; Van Hulle in Leerssen (ur.), *Editing the Nation's Memory*.

¹⁷ Gellner, *Nations and Nationalism*, 49.

¹⁸ Za pregled novejših historiografij gl.: Cole, *Differentiation or Indifference?*

¹⁹ Zwitter, *The Slovenes in the Habsburg Monarchy*; Cohen, *Nationalist Politics*, 242, 243.

²⁰ Cohen, *Nationalist Politics*; Stourzh, *Ethnic Attribution*.

²¹ Zahra, *Imagined Noncommunities*; ista, *Kidnapped Souls*; Judson, *Guardians of the Nation*; Struve, *Polish Peasants*; Bjork, *Neither German nor Pole*; Bjork, Kamusella, Wilson in Novikov (ur.), *Creating Nationality*. Za ilustrativen slovenski primer gl.: Stergar, *National Indifference*. – Tak nov pogled so navdihnili teoretski prispevki sociologa Rogersa Brubakerja;

monografije, ki so potek nacionalizacije množic osvetlili na lokalnih primerih in pokazali vso kompliciranost teh procesov.²² Množica novih raziskav je navsezadnje omogočila nov sintetičen pogled na zgodovino Habsburške monarhije in njenih prebivalcev v zadnjem stoletju in pol njenega obstoja. V marsičem prelomen tekst Pietra Judsona je rezultat vseh teh historiografskih premikov in hkrati spodbuda za nove raziskave.²³

Kljub povedanemu pa v veliki meri še vedno drži, kar je pred dobrim desetletjem in pol v briljantnem članku zapisal ameriški zgodovinar Jeremy King: zgodovinarji nastanek narodov v habsburški srednji Evropi praviloma razumejo kot skoraj neizogibno posledico poprejšnjega obstoja etničnih skupnosti. Te naj bi predstavljale okvir za oblikovanje nacionalizmov, hkrati pa naj bi bila etnična identiteta eden ključnih mehanizmov za širjenje nacionalne. Češki narod naj bi se torej oblikoval kot transformacija češke etnične skupnosti, nemški kot transformacija nemške in tako naprej. King je takšno razumevanje prepričljivo zavrnil in pokazal, da je brez empirične podlage. Etničnost v času pred širjenjem nacionalizmov za mnoge prebivalce ni bila relevantna identitetna kategorija, ampak so se identificirali s poklicem, vero, krajem bivanja. Hkrati pa je bilo identitet, ki jih lahko imenujemo etnične, torej takšnih, ki temeljijo na verovanju v skupen izvor in skupno zgodovino, mnogo več kot je danes narodov.²⁴

Odkar je King objavil svojo analizo, se je položaj nekoliko spremenil, saj je izšlo nekaj del, ki nastanek narodov interpretirajo kot rezultat procesov, začelih v zadnjih desetletjih 18. stoletja, in ne kot z modernizacijo spodbujeno transformacijo starejših skupnosti. Ob tem so raziskovalci svojo pozornost usmerili tudi na neuspešne nacionalizme, saj ti omogočajo dober vpogled v dejavnike, ki so ključni za nastanek modernih narodov v Habsburški monarhiji.²⁵ Vendar pa vsem premikom navkljub (mnogokrat nereflektirani) etnicizem še naprej zaznamuje precejšen del historiografske produkcije. Kot dobro ilustrira formulacija Igorja Grdine, citirana v začetku te razprave, to velja tudi za slovensko zgodovinopisje. Tudi danes namreč prevladuje teza, da naj bi se slovenski narod razvil iz poprejšnje skupnosti z dolgo tradicijo. Igor Grdina tako trdi, da naj bi ta kot etnija s svojo kulturo obstajala od karolinške ali vsaj od otonske dobe, kar naj bi dokazovala lingvistična kontinuiteta in imensko gradivo.²⁶ Tudi za slovensko historiografijo torej v največji meri drži očitek, ki ga je zgodovinarjem Jugovzhodne Evrope namenila Claire Norton: njihove interpretacije odločilno oblikuje zgrešena domneva, da so današnje nacionalne

gl. predvsem *Ethnicity without Groups*. Ugotovitev, da je bil velik del prebivalstva še v času množične politizacije in dosežene visoke ravni pismenosti indiferenten do nacionalizma, seveda ni nepomembna niti, ko analiziramo predmoderne skupinske identitete.

²² Nekoliko eklektičen izbor je: Cohen, *The Politics of Ethnic Survival*; King, *Budweisers into Czechs*; Struve, *Bauern und Nation in Galizien*; Stauter-Halsted, *The Nation in the Village*; Himka, *Galician Villagers*; Almasy, *Wie aus Marburgern "Slowenen" und "Deutsche" wurden*.

²³ Judson, *The Habsburg Empire*.

²⁴ King, *The Nationalization of East Central Europe*.

²⁵ Gl. predvsem: Maxwell, *Choosing Slovakia*; Clewing, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*; Kirchner Reill, *Nationalists Who Feared the Nation*.

²⁶ Grdina, *Slovenci*, 13.

skupnosti tako ali drugače vedno obstajale in so fenomen dolgega trajanja.²⁷

Hkrati pa sta v zadnjih letih izšli dve monografski študiji, ki slovenski narod razumeta kot nov, moderen fenomen. Avtorja, nemški zgodovinar Joachim Hösler in soavtor te razprave, sta si prizadevala pokazati, da se je ideja o slovenskem narodu oblikovala šele v začetku 19. stoletja, svojega nastanka pa ne dolguje poprejšnjemu obstoju slovenske etnične ali jezikovne skupnosti, temveč tedanjemu premisleku domačih izobražencev, ki so na domačo situacijo aplicirali v Evropi aktualne koncepte.²⁸ Obe knjigi nista bili sprejeti ravno z aklamacijo, kljub temu da predstavljeni argumenti v prid modernistične interpretacije nastanka slovenskega naroda po najinem mnenju niso bili ovrženi, precej verjetno pa so bili v poplavi vseh mogočih absurdnih očitkov preslišani.²⁹

Zato se nama zdi koristno znova odpreti vprašanje, ali se je slovenski narod razvil iz poprejšnje skupnosti približno enakega teritorialnega obsega, ali pa je nastal na novo, kot rezultat razmišljanja in delovanja sprva majhnih in nato številčnejših skupin. Želiva torej na nekoliko drugačen način in z nekaterimi novimi argumenti povedati, zakaj analiza nastanka slovenskega naroda potrjuje teoretska izhodišča modernizma, predvsem pa pokazati, da je teza o kronološki modernosti slovenskega naroda v današnjem pomenu tega izraza po najinem mnenju najprepričljivejša interpretacija razpoložljivih virov.

»Etnična skupina, ki se sama nima za etnično skupino, ne obstaja«

A kaj je pravzaprav etnična skupnost in kaj je etničnost? V slovenskem zgodovinoписju je to vprašanje redko zastavljeno, zgodovinarji praviloma operirajo z neizrečenimi definicijami. Toda kljub temu je očitno, da etničnost in na njeni podlagi oblikovane skupnosti razumejo kot fenomene, ki jih je mogoče zamejiti z zunanjim opazovanjem in torej z objektivnimi kriteriji. A v nadaljevanju bova poskusila pokazati, da je takšno razumevanje močno problematično, saj zanemarja ne pretirano nova dožnanja ostalih družboslovnih oziroma humanističnih disciplin, pa hkrati metodološke in konceptualne preboje na področju zgodovinoписja, do katerih je prišlo onkraj milnega mehurčka slovenske zgodovinske stroke. Te bi slovensko zgodovinoписje v svojih konceptualnih in metodoloških nastavkih moralo reflektirati, ko se loteva pojasnjevanja preteklih etničnih identitet in kolektivnih načinov identificiranja.³⁰

²⁷ Norton, *Nationalism and the Re-Invention*, 79.

²⁸ Hösler, *Von Krain zu Slowenien*; Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*.

²⁹ O absurdnih in znanstveno nepertinentnih obtožbah na straneh *Zgodovinskega časopisa* ne nameravamo razpravljati. V znanstvenem tisku in na ravni, primerni znanstveni diskusiji, je bila sicer doslej recenzirana samo Höslerjeva monografija. Pieter M. Judson je recenzijo objavil v *The American Historical Review* (113 (2008): 1620–1621), Janez Cvirn v *Zgodovinskem časopisu* (64 (2010), 491–494), Marija Wakounig pa v *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Neue Folge, 57 (2009), 441–443).

³⁰ Seveda ta splošna sodba ne velja zmeraj in povsod. Izstopajoča izjema med slovenskimi zgodovinarji je v zadnjih desetletjih v tem smislu zlasti Peter Štih. Gl. denimo Štih, Miti in stereotipi; isti, Nacionalizem kot zgodovinski nesporazum; isti, Slovansko, alpskoslovansko ali

Na tem mestu bi zato želela opozoriti na dejstvo, da z rabo izrazov etničnost, etnija in etnična skupina stopamo v polje antropoloških konceptualizacij, raziskovalnih načinov, premislekov in opravljenih terenskih raziskav, ki se akumulirajo že vse od šestdesetih let prejšnjega stoletja naprej. In če torej sledimo tovrstnemu razumevanju etničnosti, potem smo primorani sprejeti, da podobno kot za nacijo tudi za etnijo oziroma etnično skupnost v splošnem velja naslednje: posamezne etnične skupnosti oziroma etnije preprosto ni mogoče nedvoumno določiti oziroma zamejiti s pomočjo domnevno objektivnih ter zmeraj in povsod validnih kriterijev. Kajti v polju antropološkega premisleka in delovanja nikakor ni več samoumevno, »da obstajajo ›ljudstva‹, ›jeziki‹ in ›kulture‹ kot števn in definirani objekti«. ³¹ Zdi se, da bi morali biti na to dejstvo še toliko bolj pozorni prav vsi, ki delujemo v slovenskem zgodovinopisju, saj, kot je že pred desetletji ugotavljal antropolog Robert Minnich, »n/a nesrečo obstaja v srednji Evropi tako intelektualno izročilo, ki izhaja iz nekoliko nekritične podmene, da ljudje, jezik in kultura predstavljajo enakovreden odnos, da so neločljivi in soznačnice za narodnost/Volkstum«. ³²

Ko razmišljamo o etničnih skupnostih in ko se kot zgodovinarji trudimo poiskati njihovo prisotnost v virih, je potemtakem treba imeti v mislih, da je od konca šestdesetih let prejšnjega stoletja na področju socialne in kulturne antropologije prišlo do izoblikovanja popolnoma novega razumevanja tovrstnih fenomenov. Pojmi etnija (oziroma etničnost) in kultura so bili v tem času temeljito preiščeni in povsem na novo konceptualizirani. V toku tovrstnega premisleka je bila ovržena tudi ideja o sovpadanju in detajlnem prekrivanju partikularne etnije in specifične, njej pripadajoče kulture. Antropologi, kot prvi Fredrik Barth, so namreč prepričljivo pokazali, da kulturne razlike lahko nastopajo kot dejavnik razmejevanja etničnih skupnosti, vendar le, če jih kot take zaznajo pripadniki te skupnosti v interakciji z drugimi. ³³ Potemtakem zadnjega pol stoletja etnična skupina:

ni več razumljena kot človeška skupina, ki obstaja neodvisno od predstav, ki jih imajo njeni člani o njej, in jo je zato mogoče znanstveno identificirati in opisati neodvisno od tega, kaj si o tem mislijo prizadeti domačini. Natančneje, obstoj takih etničnih skupin je odslej sploh zanikan. Etnična skupina, ki se sama nima za etnično skupino, ne obstaja. Postopki identificiranja etnične skupine po »objektivnih« znakah (jezik, kultura, fenotip, genotip itn.) sodijo v poglavje *konstruiranja* ali *invencije* etnične skupine in s tem bolj v politiko kakor znanost etničnosti. ³⁴

Splošno sprejeta prepričanja, značilna tudi za velik del slovenskega zgodovinopisja, da se partikularne etničnosti prekrivajo s specifičnimi in objektivno dokazljivimi kulturami so torej kulturni konstrukt. ³⁵ Toda kaj pa je etnična identiteta in kako jo moremo opredeliti, če je ni mogoče definirati z objektivnimi atributi? Če torej sledimo rezultatom kulturne in socialne antropologije, je etnična identiteta rezultat transakcije:

slovensko?

³¹ Baskar, *Romantični nacionalizem*, 245.

³² Minnich, *Govoriti slovensko – biti Slovenec*, 4.

³³ Malešević, *The Sociology of Ethnicity*, 2, 3. Barthovo prelomno delo je uvodna razprava v zborniku *Ethnic Groups and Boundaries*.

³⁴ Baskar, *Romantični nacionalizem*, 255.

³⁵ Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, 121.

Procesi etnične identifikacije potekajo skozi razločevanje od drugih, torej *med* etničnimi skupinami in ne toliko znotraj njih. Katerega koli od navedenih elementov, ki so jih v znanosti tradicionalno imeli za objektivne identifikatorje etnije, človeška skupina v procesu etnične identifikacije lahko izpostavi kot etnični marker, ga kultivira in z njim sporoča svojo drugačnost, svojo kulturno različnost. Izhodišče preučevanja etnične identifikacije (in *per extensionem* etnogeneze) so torej domačinske identifikacije, domačinska razmejevanja sebe od drugih, domačinske prakse etničnega razlikovanja.³⁶

Etničnost gre zato razumeti kot »zaznan repertoar kulturnih razlik, ki postanejo socialno tako pomembne, da jih akterji gledajo kot neprehodne«. ³⁷ Podobno kot za nacionalne, potemtakem tudi za etnične identitete velja, da so mentalne konstrukcije in kot take, če tukaj uporabiva že precej zljajnano, a posrečeno Andersonovo besedno zvezo, zamišljene skupnosti. V njih ni skratka prav nič »naravnega« in vnaprej danega. Podvržene so spremembam in mogoče jih je menjevati. Za etnične identitete zato velja, kot je na podlagi zgodnjesevne evidence opozoril Peter Štih, da niso »nekaj kar je človek posedal z materinim mlekom in kar ga je trajno zaznamovalo in opredelilo«. ³⁸ Tako etničnost navsezadnje razumejo tudi etnosimbolisti, ki etničnim vezem, mitom in simbolom – Smith jih rad imenuje *mythomoteurs* – pripisujejo tako pomembno vlogo v oblikovanju narodov. Etnija zanje ni nekaj, kar lahko opazovalec definira od zunaj, ampak »samodefinirana skupnost«. ³⁹

Zato meniva, da si močno zakoreninjene vnaprejšnje predstave o posebni slovenski etnični skupnosti ne smemo postaviti za metodološko izhodišče lastnih raziskav, torej kot izhodišče, ki ga lahko razumemo kot vrsto metodološkega nacionalizma, ⁴⁰ in ki se v raziskovalnih praksi največkrat kaže v obliki teritorialne zamejenosti lastnih raziskovalnih strategij na t.i. slovensko etnično ozemlje oziroma na prostor, ki mu konvencionalno pravimo »na Slovenskem«. ⁴¹ Nasprotno, to predstavo je treba z uporabo zgoraj opisanih spoznanj kritično premisliti in ugotoviti, ali je sploh skladna z viri. Poglejmo torej, kaj o slovenski etnični skupnosti pravijo viri, če za svoje izhodišče vzamemo *domačinske identifikacije, domačinska razmejevanja in domačinske prakse!*

Slovenska etnična skupnost

Naloga se zdi težka, saj je treba ugotoviti, kako so prebivalci na ozemlju današnje Slovenije in njene bližnje okolice, torej domnevnega »slovenskega etničnega prostora«, sebe opredeljevali v času, ko pismenost ni bila močno razširjena. Si jo pa lahko nekoliko olajšamo tako, da ne posegamo predaleč v zgodovino. Če je namreč posebna slovenska etnija kontinuirano obstajala od srednjega veka, potem je nedvomno obstajala tudi na prelomu iz 18. v 19. stoletje, torej tik preden se je pojavil slovenski nacionalizem in je identifikacija s »Slovenstvom« brez dvoma

³⁶ Baskar, *Romantični nacionalizem*, 255.

³⁷ Šumi, *Kultura, etničnost, mejnost*, 33.

³⁸ Štih, *Nacionalizem kot zgodovinski nesporazum*, 228.

³⁹ Smith, *Ethno-symbolism*, 27.

⁴⁰ Podrobneje o metodološkem nacionalizmu in tipih mišljenja ter raziskovalnih strategijah, ki jih metodološki nacionalizem spodbuja Wimmer in Glick Schiller, *Methodological Nationalism*.

⁴¹ Kosi, O pogojenosti.

postala precej razširjena. To pa je že čas, ko je virov več. Poleg tega je to tudi čas, ki je ključen za preverjanje najine v uvodu predstavljene teze, in sicer da se moderni slovenski narod ni razvil iz slovenske etnične skupine, saj te v času njegovega nastanka sploh ni bilo. Če je torej v zadnjih desetletjih 18. in prvih desetletjih 19. stoletja v virih mogoče zaznati njen obstoj, potem najina teza pade, tudi če geneze te etnije izhajajoč iz razpoložljivih virov ne bi bilo mogoče postaviti v srednji vek.

Kaj torej o samoidentifikacijah pravijo viri? Na podlagi doslej opravljenih raziskav je po najinem mnenju mogoč le en sklep: velika večina prebivalstva, in sicer v vseh družbeni slojih, se ni imela za del slovenske etnične skupnosti, ki bi teritorialno vsaj pretežno korespondirala z mejami v 19. stoletju nastalega slovenskega naroda. Ne samo, da v virih ne bomo našli identificiranja s takšno skupnostjo, ampak so prevladujoče izpričane precej ozke, lokalne identifikacije. To je tudi v skladu z ugotovitvami o sočasnem stanju v drugih delih Evrope, o katerih bova nekaj povedala ob koncu tega poglavja.

Naj to svojo trditev podkrepiva z nekaj primeri. Za Koroško so raziskave Andreasa Moritscha in njegovih sodelavcev pokazale, da se je prebivalstvo pred prodorom modernih nacionalizmov – torej vso prvo polovico 19. stoletja – identificiralo predvsem lokalno. Ponekod je prevladovalo identificiranje z domačo vasjo, drugod so se domačini včasih identificirali tudi z nekoliko širše zamejeno skupnostjo, na primer s faro. Na podlagi tega Moritsch in sodelavci govorijo o obstoju vaške ali lokalne etnije (*Dorfethnos*, *Lokaletgnos*).⁴² Njihove ugotovitve se v veliki meri skladajo z rezultati raziskav Teodorja Domeja. Z analizo ustanovitvenih pisem štipendijskih ustanov, ki so jih ob koncu 18. stoletja ustanavljali lokalni duhovniki, je ugotovil, da so štipendije praviloma namenjali najprej sorodnikom, nato kandidatom iz župnije ali nekaj sosednjih župnij, nazadnje pa je bil kriterij deželni izvor. Kandidati, ki niso prihajali s Koroške, so bili tujci in so bili izločeni.⁴³

Lokalne identifikacije seveda niso bile edine, saj v splošnem velja, da je relevantnost identifikacijskih kategorij situacijska. Ni presenetljivo, da so bile v stanovski družbi razmeroma pogosto relevantne predvsem identifikacije, temelječe na socialnem položaju. Prebivalci takrat niso bili vaščani te ali one vasi, ampak meščani ali kmetje, kajžarji ali gruntarji. Tudi jezik je lahko bil ločnica, vendar ne nujno.⁴⁴ Kadar pa je bil, so se na Koroškem slovensko govoreči domačini za razliko od romansko govorečih Lahov (*Uachi*) in nemško govorečih Nemcev (*Niuci*) imenovali Slovenci (*Suovenci*). Toda s tem izrazom so označevali lokalno skupnost, ki je komajda segala v sosednjo dolino, medtem ko na drugi strani Karavank živečih Kranjcev ni vključevala.⁴⁵ Podoben je primer iz Prekmurja, kjer se je domače prebivalstvo tudi imenovalo *Sloven* (množinsko *Slovenje*), a s tem spet označevalo prebivalstvo manjšega območja.⁴⁶ Primera lepo pokažeta, da obstoj imena sam po

⁴² Moritsch (ur.), *Vom Ethnos zur Nationalität*, 49, 82.

⁴³ Domej, O skupinski identiteti, 46, 47.

⁴⁴ Moritsch, *Vom Ethnos zur Nationalität*, 251.

⁴⁵ Moritsch, *Vom Ethnos zur Nationalität*, 49, 50.

⁴⁶ Kerec, Prekmurska zavest, 94. Gl. tudi: Jesenšek, Začetki jezikovne, 82–88.

sebi ne pove prav veliko, ampak ga je treba interpretirati v konkretnem historičnem kontekstu. A to je vprašanje, h kateremu se bova še vrnila.

Obstoj skupinskih identitet, ki dosegajo kvečjemu nivo dežele, in odsotnost vseslovenske pa potrjujejo tudi viri, ki ne prihajajo s periferije domnevnega slovenskega etničnega prostora. Zanimiva ilustracija moči lokalnih in deželnih identifikacij je recimo reakcija na mobilizacijo domobranstva in črne vojske v času vojne s Francozi leta 1808/9. Kot je opazil že Josip Mal, je bila propaganda sicer res napisana v slovenščini, vendar je apelirala na deželno pripadnost vojakov: Kranjci naj bi branili Kranjsko, Štajerci Štajersko. Da je bila odločitev propagandistov pravilna, je pokazalo ravnanje domobrancev in črnovojnikov, ki so neradi odhajali čez deželno mejo, oziroma so od tam bežali domov. Štajerci tako svoje domovine niso želeli braniti na Kranjskem, ki je bila zanje »tuja dežela«. ⁴⁷ Valentin Vodnik, ki se je v tem obdobju že približal modernemu pomenu izraza Slovenec, je v predgovoru svojih *Pesmi za brambovce* (1809) slovensko govoreče brambovce sicer že nagovoril kot Slovence, a sami se očitno niso imeli za del takšne skupnosti.

Moč deželnih identifikacij v svojih spominih odlično ilustrira Janez Trdina, ko zapiše, da so »o Kranjcih in kranjski zemlji so govorili naši kmetje vselej z nekakim ponosom. Slovenije pa ni poznal nihče, še po imenu ne.« ⁴⁸ Trdinove trditve je sicer treba obravnavati previdno, toda to potrjujejo tudi mnogi drugi viri. Navsezadnje je tudi Jernej Kopitar v uvodu v svojo slovnico zatrjeval podobno, da se namreč ljudje na Kranjskem imenujejo Kranjci (Krajnci) in nikoli Slovenci. ⁴⁹ Še zgornjeje razkriva raznolikost samoopredelitev na prostoru, kjer naj bi v »prednacionalnem« obdobju domnevno prebivala slovenska etnična skupnost Pavel Josef Šafárik (1795–1861) v *delu Slovanský národopis* (1842):

Posebnih imen je tukaj obilo: poleg splošnega narodnega in zemljepisnega imena Slovenci na Ogrskem, Štajerskem in Koroškem, Štajerci na Štajerskem, Korošci na Koroškem in Kranjci na Kranjskem, se na Štajerskem pojavljajo tudi Pogorci ali Pogorjanci, ki prebivajo v hribih z imenom Pogorje, južno od Drave. Za prebivalce Goriškega, oz. hribovja južno od Mure, ki se imenuje Slovenske Gorice, se pojavlja poimenovanje Goričani. Najdemo tudi ime Poljanci, ki označuje a) Pomurce na ravnini od Radgone do Lotmerka in b) Podravce na Ptujski ravnini ob Dravi; pa tudi Haložani v Haložah, Pesničani ob reki Pesnici in Šavničarji ob Šavnici. Na Kranjskem so to Gorenjci, tj. na zgornjem Kranjskem (v Ljubljanskem okraju), Dolenjci na Dolenjskem, tj. na Spodnjem Kranjskem (v Novomeškem okraju), Notranjci pod planoto Kras, Pivčani ob reki Pivki in Vipavci ob reki Vipavi in v okolici istoimenskega mesta. Na Koroškem so to Ziljani ob reki Zilji, na Vlaškem pa Rezijani in Slavoniti, prvi ob reki Reziji, drugi pa v hribih v Furlaniji, itd. ⁵⁰

Prisotnost lokalnih in pokrajinskih ter deželnih identifikacij in odsotnost nekakšne trajne in stabilne nadregionalne slovenske etnične identitete sicer potrjujejo tudi starejši viri. Dovolj obširna analiza osrednjeslovenskih protestantskih besedil,

⁴⁷ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, 49, 54–57.

⁴⁸ Trdina, *Spomini*, 40.

⁴⁹ Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, VI.

⁵⁰ Cit. pri Vinkler, *Pavel Josef Šafárik*, 94.

ki jo je opravil Gorazd Makarovič, je pokazala, da »so Trubarjevi *Slouenzi* jezikovni pojem, ki je daleč od današnje etnične vsebine tega pojma, ki jo je ustvarila slovenska narodna zavest«. ⁵¹ V izvrstni raziskavi pa je Boris Golec pokazal, kako se je po obsežnih osmanskih osvojitvah v 16. stoletju, ki so spodbudile postopno imensko kroatizacijo prebivalstva današnje severozahodne Hrvaške, tudi na obrobni delih današnjega slovenskega ozemlja začelo pojavljati hrvaško ime. Hrvati se v virih največkrat omenjajo na področju Bele krajine, ime pa se pojavi tudi na področju Kostela, v predelih Štajerske in v Prekmurju. ⁵²

Raba hrvaškega imena je ponekod zamrla šele na prelomu iz 18. v 19. stoletje. Prav do tedaj je na jezikovno podobo južne Štajerske pomembno vplivala hrvaška kajkavščina. V 18. stoletju je bil to književni standard tamkajšnje katoliške cerkve. Ko ga je nadomestil samostojen vzhodnoštajerski knjižni jezik, je bil ta še vedno pod močnim vplivom kajkavščine. In celo ko so se nekateri lokalni izobraženci v začetku 19. stoletja začeli zavzemati za približevanje vzhodnoštajerskega knjižnega jezika osrednjeslovenskemu, so drugi zagovarjali samostojni razvoj, manjšina pa močnejšo naslonitev na hrvaško kajkavščino. Tudi na nivoju književnega jezika potemtakem velja, da viri ne izpričujejo vseslovenske kontinuitete, temveč prisotnost pokrajinskih standardov: poleg osrednjeslovenskega in vzhodnoštajerskega je bil zelo živ tudi prekmurski, ki je bil v uporabi vse do začetka 20. stoletja. ⁵³

Navsezadnje pa lokalnost identitet potrjujejo antropološke raziskave večinskega kmečkega prebivalstva. Te vse do danes kažejo veliko heterogenost mitologije, materialne kulture, obredov itn., prek katerih so se izražale identitete lokalnih agrarnih skupnosti, in sicer kljub poskusu poenotenja v enotno nacionalno kulturo. ⁵⁴ Ta se je – kot drugod – v največji meri izoblikovala šele v 19. in 20. stoletju, in sicer v procesu t.i. nacionalizacije kulture, torej v procesu načrtnega in s strani nacionalističnih aktivistov in države podprtega kulturnega poenotenja ozemlja (bodočih) nacionalnih držav. Bila je posledek nacionalne apropiacije obstoječih ali v preteklosti zaznanih kulturnih praks, ki je tem praksam dala nov, nacionalni pomen in značaj. ⁵⁵

V virih torej prevladujejo lokalne identifikacije in identifikacije z deželo, poleg tega pa se pojavlja tudi samopoimenovanje z imenom Slovenec v različnih variantah. Toda to se ne uporablja za označevanje skupnosti, ki bi vsaj približno

⁵¹ Makarovič, *Ko še nismo bili*, 55. Pregledno gl. Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, 43–48. Kritično o slovenski nacionalni zgodbi »o rojstvu avtonomnega in enotnega slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju« Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine*, 37–38. Ključna analiza medijske reprezentacije slovenskega protestantizma in njegove vloge pri reprodukciji slovenskega nacionalnega občestva Mihelj, *Protestantizem in slovenski nacionalizem*. – Obstaja tudi drugačna, najbrž še zmeraj prevladujoča razlaga Trubarjeve vloge pri konstituciji moderne slovenske nacionalne ideje. Po mnenju Igorja Grdine, denimo, je tako Trubar »mož, ki je v slovensko zgodovino zapisan kot veliki začetnik«. Grdina, *Pripadnosti in identitete*, 13.

⁵² Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

⁵³ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine*, 17, 18, 41–46 in passim.

⁵⁴ Minnich, *Socialni antropolog o Slovencih*, pogl. "Kmetje – protagonisti slovenske zgodovine", predvsem 132–136.

⁵⁵ Csáky, *Culture as a Space of Communication*, 193–194.

korespondirala z modernim slovenskim narodom. Zato lahko sklenemo le, da na podlagi analize samoidentifikacij prebivalstva v času pred prodorom slovenskega nacionalizma ni argumentov za sklep o obstoju slovenske etnične skupnosti kot realnega družbenega fenomena.⁵⁶ V virih pred začetkom 19. stoletja namreč ni mogoče najti primerov identifikacije s skupnostjo, ki bi se teritorialno v dobršni meri pokrivala s teritorijem, ki so ga za slovenskega sredi 19. stoletja razglasili slovenski nacionalisti. Možnosti za nove raziskave je tu sicer še precej, vendar je mogoče dvomiti, da bodo prinesle bistveno drugačne rezultate. Naj poudariva tudi, da najin sklep niti ni povsem nov, saj so se do zelo podobnih že dokopali najboljši poznavalci tega obdobja. Teodor Domej, njegove raziskave sva že omenila, je tako nedavno zapisal, da v času, ki ga tu obravnavava, »o nadpokrajinski zavesti, ki bi povezovala prebivalstvo istega /.../ jezika v »namišljeno skupnost«, še ne moremo govoriti.«⁵⁷ Opozoriti pa želiva tudi na misel Frana Zwitterja iz njegove razprave o Linhartu in njegovem času: »V formulacijah kakor *Kranjci inu Slovenci*, pisanju knjig, ki so namenjene vsem notranjeavstrijskim deželam, se brez dvoma pripravlja pot do zavesti slovenske celokupnosti, a do čisto zavestne formulacije tega principa ni prišlo.«⁵⁸ Misliva, da Franu Zwitterju ne bova naredila krivice, če citirano misel razumeva kot zanikanje obstoja slovenske etnične skupnosti kot skupnosti, ki se zaveda same sebe.

Vprašajmo pa se tudi, ali bi sploh lahko bilo drugače? Mehanizmi za obstoj in vzdrževanje obsežnejših skupnosti, ki povezujejo ljudi, ki se med seboj ne poznajo, so z redkimi izjemami nastali šele v modernem času (šola, tisk, časopisje, množične organizacije itn.), zato takšne skupnosti pred tem niso mogle obstajati. Prebivalstvo na prostoru današnje Slovenije v tem smislu pač ni moglo biti in tudi ni bilo nekakšna izjema. Če torej ne zaidemo v metafiziko, lahko sklenemo le, da v času pred nastankom obveznega šolstva in razširitvijo pismenosti občutek pripadnosti skupnosti, ki bi zajel prebivalstvo na tako širokem področju, kot ga danes naseljuje slovenski narod, sploh ni bil mogoč. Kot prepričljivo ugotavlja Robert Minnich, so se prebivalci različnih slovensko govorečih skupnosti za Slovence začeli opredeljevati, šele ko – in če – je uporaba standardne slovenščine postala potrebna in koristna. Z zgotovitvijo v nacionalnem jeziku izvajanih aktivnosti države je za večino prebivalstva »identifikacija s tako veliko nadlokalno kolektiviteto, kot je nacija, [postala] življenjskega pomena.«⁵⁹ Toda kjer se to ni zgodilo ali se je dogajalo le sporadično, torej v t.i. zamejstvu, se govorci slovenskih vernakularjev le v manjši meri identificirajo kot Slovenci ali pa sploh ne.⁶⁰ Kljub temu, da na primer prebivalci vasi Ukev v Kanalski dolini v mnogih situacijah uporabljajo govor, ki bi ga zunanji opazovalec prepoznal kot slovenščino, med slovenske govore pa bi

⁵⁶ O samorazumevanju nekaterih intelektualcev in postopnem opuščanju deželnih in lokalnih kolektivnih identifikacij ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja gl. Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, 236–258.

⁵⁷ Domej, Načrt za organizacijo šolstva, 21.

⁵⁸ Zwitter, Linhartova doba, misel in delo, 90.

⁵⁹ Minnich, *Socialni antropolog o Slovencih*, 136.

⁶⁰ Minnich, *Socialni antropolog o Slovencih*, 138, 139.

ga uvrstil tudi jezikoslovec, ga večina domačinov nima za slovenščino. Še manj pa se imajo prebivalci Ukev za Slovence. Njihova identiteta je predvsem lokalna, se pa vsaj nekateri še vedno čutijo povezane s Koroško, ki ji je Kanalska dolina pripadala do konca 1. svetovne vojne.⁶¹ Takšno stanje je seveda rezultat odsotnosti institucij slovenske države, nacionalističnih organizacij in šolnikov, ki bi delovali kot propagatorji slovenskega nacionalizma.

Zato se na tem mestu kar ponuja primerjava s širjenjem nacionalne identitete med grško govoreče prebivalstvo Osmanskega cesarstva po ustanovitvi neodvisne grške države leta 1829. V Solunu je recimo grško srednjo šolo nadzorovala in organizirala Grčija, kar je neposredno vplivalo na širjenje grškega nacionalizma.⁶² Podobno se je dogajalo v vseh grško govorečih skupnostih ali celo pri skupnostih v Mali Aziji, ki so sicer bile podrejene patriarhatu s sedežem v Konstantinoplu, a niso več govorile grško. Grški nacionalizem se je skoraj brez izjeme prijel le tam, kjer so kot učitelji in kot zdravniki delovali diplomanti atenske univerze, drugod pa se je še v 20. stoletje ohranila zavezanost ortodoksni cerkvi in (vsaj) sprijaznjenost z osmansko državo.⁶³ Kulturna podobnost torej sama po sebi ni pripeljala do identifikacije z grštvom, to se je zgodilo šele pod vplivom delovanja grških nacionalističnih aktivistov. Kjer pa teh ni bilo, so se ohranile tradicionalne lokalne identitete in kvečjemu občutek pripadnosti romejski skupnosti, torej skupnosti pravoslavnih kristjanov.

Tudi sicer se nama zdi koristno slovenski primer umestiti v širši kontekst, saj ni prepričljivih razlogov, da bi ga imeli za izjemnega. Zato je treba na tem mestu poudariti naslednje: v času pred vzpostavitvijo množičnih institucij moderne države, so bile identitete velike večine prebivalstva lokalne ali kvečjemu pokrajinske – seveda pa tudi poklicne ali verske – celo tam, kjer je obstajala dolga državna tradicija in se je pomemben del elit v mnogih situacijah identificiral z državo. V prelomni študiji, ki jo je povedno naslovil *Peasants into Frenchmen*, je Eugen Weber pokazal, da se je identifikacija s Francijo zares prijala šele globoko v drugi polovici 19. stoletja, in to po nekaj desetletjih sistematičnih državnih prizadevanj.⁶⁴ Mnogi zgodovinarji so polemizirali z Webrovimi tezami in pod vprašaj sta bili postavljeni tako kronologija kot metoda širjenja nacionalne zavesti, toda temeljna ugotovitev je ostala. V obdobju pred širjenjem nacionalizma je imela večina prebivalstva Francije lokalne zavesti in nekakšna francoska etnična skupnost ni obstajala.⁶⁵ To so potrdile tudi študije drugih delov Evrope, ki jih je spodbudila objava Webrove knjige. Za ilustracijo stanja lahko navedeva primer iz bližnje sosesčine, ki na zelo podoben način opozarja na dominantnost in vztrajnost lokalnih identitetnih skupnosti tudi v dobi nacionalizma in nastajanja modernih nacij. Pieter Plas je na podlagi analize etnografskega vprašalnika Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti iz leta 1899 ugotovil, da se je prebivalstvo dalmatinskega zaledja takrat

⁶¹ Minnich, *Socialni antropolog o Slovencih*, 93–95, 120.

⁶² Mazower, *City of Ghosts*, 220, 221.

⁶³ Kitromilides, »Imagined Communities« and the Origins, 173sl. Gl. še: Bonidis, Palaskas in Balabani, *Nationalism and Education*.

⁶⁴ Weber, *Peasants into Frenchmen*.

⁶⁵ Cabo in Molina, *The Long and Winding Road of Nationalization*.

identificiralo s pravoslavno ali katoliško vero, domačo vasjo in regijo. Prav nikoli pa se niso opredelili za Srbe ali Hrvate!⁶⁶

Raziskave starejših obdobj takšno podobo le utrjujejo. Tudi tam, kjer so – za razliko od prostora današnje Slovenije – obstajali vsaj rudimentarni mehanizmi za vzpostavljane nadregionalnih identitet, so te zajele le manjši del prebivalstva. Za ilustracijo in kot zanimiv primer lahko omenimo srednjeveško Skandinavijo, kjer se je večina prebivalstva identificirala z ožjimi *patriae*, in v tem vztrajala tudi v obdobjih, ko so že nastala obsežnejša nadregionalna kraljestva, na katera se je vezala identiteta pismene manjšine.⁶⁷

Ta primer potrjuje stališče, ki sva ga zapisala zgoraj, da se namreč nadregionalne identitete izjemno težko vzpostavijo, če ne obstajajo mehanizmi za njihovo propagiranje in reproduciranje. Domnevna etnična skupnost Slovencev pa teh mehanizmov pred 19. stoletjem nedvomno ni imela. Tu ni bilo ne kraljestva Slovenija, niti v tradiciji ne, ne posebne slovenske cerkve, ne česarkoli podobnega. Na podlagi česa naj bi se torej vzpostavila slovenska etnična skupnost? Katera kulturna specifika naj bi omogočila vzpostavitev etnične meje, ki je – kot so pokazali kulturni antropologi – ključni element etničnosti? Da to ni bil jezik, bova poskusila pokazati nekoliko kasneje. Tu pa le še dodajva retorično vprašanje: bi nacionalizacija prebivalstva v drugi polovici 19. stoletja res potekala tako počasi in obotavljivo, če bi prebivalstvo že prej imelo slovensko etnično zavest? O tem, da je potekala počasi in obotavljivo, pa ni nobenega dvoma, saj to potrjujejo številne raziskave in dosegljivi viri.

Naj na tem mestu to trditev opreva na poveden primer. Leta 1862 je v ljubljanski čitalnici kot slavnostni govornik nastopil Janez Bleiweis in v svojem govoru ostro napadel jastrebe, ki »prifrfrajo od vseh strani, in z besedo in pismom mesarijo ubogi narod slovenski in jezik njegov,« ter pri tem trdijo: »Krajnci smo, ne pa Slovenci« – »krajnska je naša špraha, ne pa jezik slovenski« – besedi »Slovenec« in »slovenski jezik« ste le skovane, nove imeni od panslavistov, separatistov in Bog vé kakšnih – *istov* še!« Da bi ovrgel tovrstna zatrditve je zato Bleiweis v nadaljevanju na dolgo in široko popisal, v okviru katerih obstoječih političnih enot leži »slovenska zemlja,« katera je, gledé na *narod*, dežela ena,« ter sklenil, da »krajnska dežela tedaj je le en kos slovenske zemlje,« kterege so stari očaki Slovani morebiti zato *Krajno* – *Krajnsko* imenovali, kjer na *kraji*, na meji laške dežele stoji. /.../ Slovenci smo tedaj na *Kranjskem*, *Koroškem*, *Štajarskem*, *Goriškem*, *Tržaškem* itd. Vsi smo sinovi ene matere Slovenije, vsi imamo edini jezik, ki se ne more imenovati ne krajnski, ne štajarski, ne koroški, ne goriški, ne istrški, ampak *slovenski jezik*.«⁶⁸

Bleiweisov javni nastop se v ničemer bistvenem ne razlikuje od skorajda neobvladljive množice podobnih govorov, pamfletov, časopisnih člankov, s katerimi so slovenski nacionalisti v drugi polovici 19. stoletja agitirali med prebivalstvom, povečini ruralnim, za katerega so verjeli, da je slovensko, pa četudi se samo na

⁶⁶ Plas, Voicing Folk for the Academy, 2244–2272.

⁶⁷ O tem, z nekoliko problematično terminologijo: Jakobsson, Defining a Nation.

⁶⁸ Bleiweis, Slovenski jezik pa »kranjska špraha«.

tak način ni razumelo. Vsebina Bleiweisovega govora potemtakem zelo jasno sugerira, da predstava o posebni slovenski nacionalni identifikaciji, torej o tem, kaj da pomeni biti Slovenec, in kje da prebiva slovenski narod, v drugi polovici 19. stoletja med prebivalstvom, za katero se je verjelo, da je slovensko, nikakor ni bila docela razširjena in splošno sprejeta. In očitno so bili v tem času na današnjem slovenskem ozemlju še zmeraj zelo živi tudi popolnoma drugačni načini kategoriziranja prebivalstva v posamezne skupnosti. Potrebni so bili torej izjemno veliko intelektualnih, političnih, kulturnih in tudi materialnih prizadevanj, da bi se socialna realnost uskladila s pričakovanja in težnjami nacionalistov; da bi moderni nacionalno pogojeni občutki in izrazi kolektivne pripadnosti zamenjali poprejšnje lokalne, regionalne in deželne načine identificiranja. Seveda pa v tovrstnih prizadevanjih slovenski nacionalisti niso bili nikakršna izjema. Kot opozarja Pieter M. Judson, je bilo v Habsburški monarhiji druge polovice 19. stoletja veliko nacionalistov, a hkrati obstaja le malo dokazov, da so obstajali tudi množični narodi, v imenu katerih so govorili.⁶⁹

Vprašanje, ki bi si ga veljalo postaviti na tem mestu, je zato takšno: zakaj je bilo treba, denimo, v drugi polovici 19. stoletja na različne načine agitirati in razsvetljevati predpostavljeno slovensko prebivalstvo o njihovi resnični nacionalni pripadnosti, če naj bi bilo vse določeno in usojeno že več stoletij pred začetkom dejanskega oblikovanja slovenske nacionalne skupnosti? Očitno zato, ker nobena od idejnih podmen, na katerih od 19. stoletja naprej temelji razumevanje slovenske nacionalne pripadnosti oziroma kolektivne identitete, v poprejšnjih obdobjih ni obstajala.

Slovensko nacionalno mišljenje pred koncem 18. stoletja: realnost ali fikcija?

Viri, primerjalne raziskave in teorija torej govorijo o tem, da samozavedajoča se slovenska etnična skupnost pred sredo 19. stoletja ni obstajala. V obdobju pred razširitvijo slovenskega nacionalizma so med ljudstvom in intelektualci izrazito prevladovali ozke, lokalne, pokrajinske oziroma deželne identitete. Seveda poleg prav tako izrazito relevantnih stanovskih, poklicnih in verskih. Hkrati pa seveda ni mogoče zanikati, da se v pisnih virih več stoletij pojavlja (samo)oznaka Slovenci. Je torej mogoče trditi vsaj to, da je v tankem pismenem sloju obstajala predstava o posebni skupnosti, ki so jo poimenovali s tem imenom, in ki je teritorialno korespondirala z današnjimi slovenskimi mejami? Povedano drugače: se je vsaj med izobraženci oblikovalo slovensko nacionalno mišljenje, če uporabiva izraz Joepa Leerssena, če že identifikacija s slovenstvom ni zajela večine prebivalstva?⁷⁰

⁶⁹ Judson, *Do Multiple Languages*, 61–65.

⁷⁰ Leerssen je v imenitni študiji raziskal zgodovino predstave, da so ljudje razdeljeni na jasno razločljive in s specifičnimi kulturnimi značilnostmi zaznamovane skupnosti domnevno skupnega izvora. Imenuje jo nacionalno mišljenje (*national thought*) in opozarja, da pojav ni enak nacionalizmu. Leerssen, *National Thought*.

Pri tem se je seveda potrebno zavedati, da potencialni obstoj nacionalnega mišljenja med – recimo jim – izobraženci, samoumevno še ne potrjuje obstoja posebne slovenske etnične skupnosti. Že navedeni skandinavski primer lepo kaže, da predstave tankih pismeni slojev ne ustrezajo nujno predstavam večine prebivalstva. Tu torej velja slediti opozorilu Stephena Greenblatta, da je avtomatično enačenje reprezentacij z realnostjo tako teoretska zmota kot praktična napaka.⁷¹ Interpretacije in sklepi o identitetnih kategorijah nepismene večine morajo torej predvsem temeljiti na virih, ki o tem govorijo, in ne na transponiranju identitetnih kategorij, ki jih najdemo v tekstih, na celotno prebivalstvo. Ne trdimo, da analiza diskurzivnih konstrukcij v tekstih nikoli nič ne pove o identitetah, relevantnih izven njih, toda gotovo moramo biti pri sklepanju zelo previdni. Navsezadnje o tem zelo dobro priča primer tega, čemur je Reinhard Lauer rekel ilirski ideologem. Med izobraženci Zahodnega Balkana, in v Evropi nasploh, je bilo namreč več stoletij živo prepričanje, da so Južni Slovani potomci Ilirov in s tem avtohtono prebivalstvo regije ter jasno razmejena skupnost – ilirski narod. Toda med večino prebivalstva so takšne predstave imele zelo omejen odmev.⁷² Obenem je Patrick J. Geary na poznoantičnih in zgodnj srednjeveških primerih pokazal še, kako je včasih identičen etnonim v različnih obdobjih označeval povsem različne skupnosti, kar je lahko ustvarilo vtis o obstoju kontinuitete, četudi je v vmesnem času v družbeni organiziranosti prišlo do korenitega preloma. Imena ljudstev so se potemtakem, ugotavlja Geary, uporabljala »kot posode, katerih vsebina se je s časom spreminjala«.⁷³

Kako se je potemtakem v preteklosti uporabljal etnonim Slovenec? In kako se je pomen tega izraza spreminjal skozi čas? Razpoložljivi viri govorijo o tem, da je začel izraz Slovenec dobivati svoj današnji pomen, ko z njim označujemo pripadnike slovenskega naroda, nekako na prelomu iz 18. v 19. stoletje.⁷⁴ Kronološko najzgodnejše primere tiste rabe izraza Slovenec, ki dandanes na področju vsakdanje govorice in pravnih formulacij povsem dominira, namreč lahko zasledimo šele v delih Antona Tomaža Linhart (1756–1795) in Jerneja Kopitarja (1780–1844). Predstava modernega slovenskega naroda se je potemtakem v etnonimu Slovenec akumulirala od konca 18. stoletja naprej. V prvem obdobju moderne rabe se je ta izraz uveljavljal predvsem med jezikoslovci. Ti so ga uporabljali za poimenovanje govorcev slovenskega jezika v Kopitarjevem pomenu te besede, s čimer se je nekako do srede 19. stoletja že docela izoblikovala ideja o tem, kaj je slovenski narod, katero prebivalstvo velja k tako zamišljeni skupnosti prištevati, ter do kod se v teritorialnem smislu razprostira prostor slovenske poselitve. Z razmahom srednjeevropskih etnolingvističnih nacionalizmov pa je izraz sočasno začel dobivati tudi politični pomen. Slovenci kot celota, torej kot slovenski narod, so bili tako v predstavah in eksplikacijah slovenskih nacionalistov od leta 1848 naprej razumljeni kot politična skupnost. Kot govorci (Kopitarjevega) slovenskega

⁷¹ Cit. pri Dursteler, *Venetians in Constantinople*, 21.

⁷² Lauer, *Genese und Funktion*; Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*; ista, *Rethinking Balkanism*; ista, *Indetermi-Nation*; Zwitter, *Postanek političnega ilirizma*.

⁷³ Geary, *Mit narodov*, 132.

⁷⁴ Makarovič, *Ko še nismo bili*, 64.

jezika so Slovenci odslej vse bolj veljali za pripadnike slovenskega naroda, kar je zelo kmalu po v letu 1848 formuliranih prvih slovenskih nacionalnih programih priznala tudi avstrijska oblast oziroma cesar osebno. In prav v imenu Slovencev kot politične skupnosti, kot enega od narodov, živečih pod habsburškim žezlom, so zato nacionalno-slovensko naravnani politiki na različnih ravneh političnega delovanja agitirali za čim večjo politično avtonomijo na eni in jezikovne svoboščine na drugi strani.⁷⁵

Izhajajoč iz razpoložljivih virov se potemtakem ponuja precej trden sklep, da pred koncem 18. stoletja niti v tankem pismenem sloju ni obstajala predstava o posebni skupnosti, ki bi teritorialno korespondirala z današnjimi slovenskimi mejami in za katero bi bila izpričana raba etnonima Slovenec. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja potemtakem niso temeljili na že izoblikovanih predstavah o obstoju Slovencev kot specifične slovenske etnične skupnosti, na osnovi katere bi se potem artikuliralo politično delovanje v imenu in za slovenski narod. Prav nasprotno, moderna vsebina pojma, ki ga izraža in evocira označevalec Slovenec, je nastala natanko v kontekstu razmaha srednjeevropskih etnolingvističnih nacionalizmov 19. stoletja. Seveda pa so bile v času neposredno pred izoblikovanjem moderne vsebine etnonima Slovenec v rabi tudi alternativne opredelitve izraza. Kot je bilo na posameznih primerih že velikokrat pokazano, je v splošnem mogoče ločiti med ozko pokrajinskimi rabami, na katere sva že opozorila, na eni strani in širšo rabo izraza Slovenec za poimenovanje vsega slovanskega prebivalstva na drugi.⁷⁶ Uporabljal pa se ni samo na področju današnje Slovenije, ampak tudi drugod. Dolgo je bil na primer kot samoidentifikacija v rabi na delu današnje Hrvaške.⁷⁷ Ni pa imel izraz pomena, ki ga ima danes.

Tudi ko se ob prelomu 18. v 19. stoletje začne uveljavljati moderen pomen izraza Slovenci, ta ni takoj prevladal. Stara pomena sta bila namreč še vedno v uporabi. Linhart je tako v svojem *Poskusu* uporabljal izraz Slovenec tudi za (samo) označbo celotnega slovanskega življa.⁷⁸ Anton Martin Slomšek je v predmarčnem času izraz Slovenci uporabljal tako za opredeljevanje govorcev slovenskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem,⁷⁹ kakor tudi za označevanje Slovanov kot celote: »Slovenzi, alj Slovjani, flavno veliko ljudstvo, fo bili she v' starih zhafih imeniten mogozhen narod. V' Evropi, v' Asji ino nekoljko v' Ameriki fo Slovenzi domá, ino ni ljudstva, ki bi po tako lhirokim prebivalo; po pravizi se rezhe, de v' njih deshelah fonze k' boshji gnadi ne gre.«⁸⁰ Podobno je Teodor Domej ugotovil v zvezi s Prešernom, ki je uporabljal pojme »slovenski«, »slovenstvo«, »slovensčina«,

⁷⁵ Pregledno Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, 233–360; Höslér, *Von Krain zu Slowenien*. O razmejevanju »slovenskega« in »hrvaškega« Zajc, *Kje se slovensko neha*. O začetkih rabe izraza Slovenec kmalu po izidu Kopitarjeve *Slovnice* v Kidrič, *Dobrovský*, 156. O Linhartovi koncepciji zgodovine Štih, Linhart kot zgodovinar; Zwitter, Linhartova doba.

⁷⁶ Kidrič opozarja, da je bil izraz Slovan uveden v slovenski jezik pod vplivom Dobrovskega. Kidrič, *Dobrovský*, 157.

⁷⁷ Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*; Petrić, *Tko su »Slovenci«*.

⁷⁸ Linhart, *Poskus zgodovine*, 240.

⁷⁹ Kovačič, *Slomšek o pouku*, 6. Nav. tudi v Domej, *O skupinski identiteti*, 59.

⁸⁰ Slomšek, *Shivljenja šrezhen pot*, 285–286.

›Slovenec‹, ›Sloveni‹ v več pomenih in nedosledno. Pokrivajo lahko vsebinsko polje, kakršno imajo besede danes, deloma pa širše. V nekaterih primerih ni povsem jasno, kaj oziroma koga ima Prešeren v mislih, ali Slovence ali Slovane in njihov jezik«. ⁸¹ Po drugi strani se je izraz tudi v 19. stoletju še zmeraj uporabljal v ozko regionalnem pomenu. Nazorno to lahko pokaževa s primerom Petra Dajnka. Slovničar in pomemben zagovornik samostojnega vzhodnoštajerskega književnega jezika se je imel na eni strani za Slovana in na drugi za Slovenca, pri čemer je ta izraz rabil v izrazito krajevnem smislu – vsaj tako lahko razberemo iz predgovora k njegovi slovnici *Lehrbuch der Windischen Sprache: Ein Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniß für Slowenen*, v katerem je kot »naše slovanske sosed«⁸², ki resda razumejo »naše narečje«, navajal Kranjce, Korošce in Hrvate. ⁸²

Skratka, tako na nivoju identitet prebivalstva kot tudi intelektualnih predstav lahko iz virov razberemo, da se ideja o obstoju posebne slovenske skupnosti, ki je teritorialno kongruentna z modernim slovenskim narodom, začne na novo razvijati šele na prelomu iz 18. v 19. stoletje. Pred tem je ni bilo, slovenska etnija ni kontinuirano obstajala od karolinških časov, in zato tudi ni mogla biti osnova za nastanek in razvoj modernega slovenskega nacionalizma. Slovenski primer se torej povsem ujema tako z modernimi zgodovinskimi študijami nastanka drugih narodov v habsburški Srednji Evropi, kot tudi s teoretskimi premisleki.

Nazaj k objektivnim znakom: jezik

Ker v slovenskem zgodovinopisju obstaja očitna tendenca zamejevanja slovenske etnične skupnosti z (bolj ali manj implicitnim) sklicevanjem na argument, da naj bi posameznice in posamezniki pripadali tej skupnosti že zgolj zato, ker govorijo specifični, tj. slovenski jezik, se morava kljub prepričanju, da je to metodološko neproduktivno, na koncu osredotočiti še na vprašanje jezika in njegove morebitne vloge pri oblikovanju etničnih skupnosti.

Očitno je namreč, da nekateri jezikoslovci trdijo, da v preteklosti na podlagi svojih rekonstrukcij zgodovine jezika vendarle zaznavajo neko specifično slovensko skupino, četudi se ta, kot priznavajo sami in kot sva že pokazala, kot celota do 19. stoletja ni dojemala kot taka. Na tak način bi bilo mogoče razumeti tudi vsebino razprave, ki sta jo v *Zgodovinskem časopisu* pred časom objavila Marc Greenberg in Marko Snoj. ⁸³ Kot pojasnjujeta, namen primerjalnega ali zgodovinskega jezikoslovnega raziskovanja ni rekonstrukcija etnij, kajti »jezik in etnija nista nujno sinhrono povezana,«⁸⁴ čeprav po drugi strani velja, da »pojavitve jezika ni mogoča brez skupnosti dveh ali več posameznikov,«⁸⁵ saj se jezik »lahko v določenem času veže na poljubno število identitet, a skupna jezikovna inovacija zahteva skupnost,

⁸¹ Domej, *Dunaj in Koroška*, 419.

⁸² Dajnko, *Lehrbuch der Windischen Sprache*, III–IV.

⁸³ Snoj in Greenberg, O jeziku. – Razprava je sprva nastajala kot odgovor na Štih, Slovensko, alpskoslovansko ali slovensko?

v kateri nastane«. ⁸⁴ Tovrstne skupnosti se v jezikoslovju, tako avtorja, označujejo z izrazom skupnosti prakse, pri čemer naj bi šlo za »oblike skupinske identitete, ki jih zaznamujejo empirično preverljive spremembe v jezikovni rabi (način govora)«. ⁸⁵ V polju jezikoslovja tudi velja, da se »glotonimi imenujejo po etnonimih«, a to je treba razumeti izključno kot nasledek ustaljenih običajev, saj rezultati jezikoslovne rekonstrukcije pač potrebujejo določeno poimenovanje. ⁸⁶ Natanko tako velja tudi v slovenskem primeru. Govorom preteklih prebivalcev današnje Slovenije torej v jezikoslovju konvencionalno rečejo slovenščina, tudi če jih niti govorci niti drugi sodobniki niso tako poimenovali. ⁸⁷

S tem po mnenju avtorjev pravzaprav ni nič narobe, saj »/t/ako kot ni sporno reči, da se je moja stara mati rodila leta 1892«, čeprav ob rojstvu seveda ni bila babica, »tudi ne more biti sporno, da je idiom, ki se je na prelomu prvega tisočletja govoril v vzhodnih Alpah, starejša stopnja slovenskega kontinuuma«. ⁸⁸ Tu najprej velja pripomniti, da takšno razumevanje razvoja jezikov ni splošno sprejeto in da nekateri jezikoslovci vendar opozarjajo na spoznavne omejitve in metodološke nedoslednosti zgodovinskega jezikoslovja. ⁸⁹ A o tem na tem mestu ne nameravava razpravljati. Predvsem namreč želiva problematizirati način poimenovanja glotonimov. Greenberg in Snoj nas prepričujeta, da gre le za konvencijo, za dogovor, ki nima nikakršnih implikacij. Potemtakem poimenovanje govorov iz 17. ali 18. stoletja s slovenščino ne implicira tudi dejanskega obstoja slovenske etnične skupnosti, ki da ta jezik govori. Ko bi bilo res tako, se bi zgodovinarja s takšno ahistorično rabo imen lahko sprijaznila. Navsezadnje to ni izjemna ali vnaprej nesprejemljiva praksa.

Toda zaključek razprave obeh jezikoslovcev vendarle pokaže, da rezultatom

⁸⁴ Snoj in Greenberg, O jeziku, 279.

⁸⁵ Snoj in Greenberg, O jeziku, 284.

⁸⁶ Snoj in Greenberg, O jeziku, 279.

⁸⁷ Snoj in Greenberg, O jeziku, 297.

⁸⁸ Snoj in Greenberg, O jeziku, 297.

⁸⁹ »Iz perspektive povijesne lingvistike odnos između različitih varijeteta promatra se kroz prizmu genetskih odnosa. Kako se jezik mijenja kroz vrijeme, nerijetko se susrećemo sa situacijom u kojoj se skupina ljudi koja govori određenim varijetetom s vremenom razdvoji u dvije ili više skupina koje govore različitim varijetetima, pri čemu se za novonastale varijetete smatra da potječu izravno iz zajedničkog izvora. Ti se odnosi mogu prikazati pomoću dijagrama u obliku stabla koji nalikuje rodoslovnom stablu pojedine osobe. Stupanj jezične udaljenosti teoretski se može utvrditi na temelju tih genetskih odnosa, pri čemu se sve grane unutar određenog ogranka stabla mogu smatrati jednim jezikom. Unatoč tome treba istaknuti kako je u lingvistici odavno poznato da takav model stabla koji prikazuje jezično promjenu predstavlja pojednostavljene stvarnosti, i to zato što promjena ne podrazumijeva uredno grananje koje odvaja jezike u različite inačice s jasno određenim granicama, već valove inovacija koji se međusobno preklapaju šireći se iz nekoliko različitih središta. /.../ Čak i kad bi rodoslovno stablo predstavljalo vjeran prikaz genetskih jezičnih odnosa, ne postoji dosljedan način preciznog određivanja stupnja genetske udaljenosti koji bi na prihvatljiv način omogućio obuhvaćanje pojedinih varijeteta istoga jezika. Također je važno istaknuti kako taj model ne otkriva ništa o sinkronijskim vezama između dotičnih varijeteta, što isto tako treba uzeti u obzir.« In naprej: »Genetska je udaljenost ipak važna zato što je određeni stupanj genetske povezanosti nužan da bi se različiti varijeteti mogli smatrati jednim jezikom. /.../ Međutim, isto tako treba reći da razlog zbog kojeg se neke genetske srodne varijetete svrstava u iste grupe, a druge ne, nije moguće utvrditi isključivo prema stupnju genetske udaljenosti.« Peti-Stantić in Langston, *Hrvatsko jezično pitanje*, 33–34.

raziskav zgodovinskega jezikoslovja pripisujeta veliko bolj daljnosežno relevantno, ki nikakor ne ostaja izključno na nivoju prikaza razvojev posameznih jezikov. Kajti če avtorja na začetku razprave nedvoumno zapišeta, da »se moramo odpovedati predpostavki, ki enači jezikovno in etnično skupnost«, ⁹⁰ čemur lahko zgolj pritrdiva, v zaključnem poglavju razprave beremo, da za meje, znotraj katerih so se v preteklosti izvršile jezikovne inovacije, velja, da »kažejo na razmejitve med tedanjimi skupnostmi, ki so v prihodnjih stoletjih privedle do jezikovnih meja, kot jih razumemo danes. Te meje moramo pojmovati kot meje posameznih identitetnih skupnosti, saj si le na ta način lahko razložimo dejstvo, da se je prav na njih zgoščeval snop izoglos, ki predstavljajo občutnejše zareze v narečnih kontinuumih/.« ⁹¹ Še več, na nekem mestu lahko v razpravi zasledimo tudi implicitno trditev, da kontinuiteta (slovenskega) naroda sovпада z razvojno kontinuiteto (slovenskega) jezika in da se potemtakem v štiridesetih generacijah neprekinjeno razvija od Brižinskih spomenikov naprej. ⁹²

Tu sta oba jezikoslovca v nasprotju sama s seboj in se kljub uvodni trditvam, da »se moramo odpovedati predpostavki, ki enači jezikovno in etnično skupnost«, vračata k stališčem, ki jih je v uvodu *Kratke zgodovine slovenskega jezika* zagovarjal jezikoslovec Fran Ramovš (1890–1952). Pred skoraj stoletjem, ko je bilo še mogoče verjeti v možnost objektivne razmejitve identitetnih skupnosti, je zapisal:

Tako nam na prim. samo jezik pove, da so bili Slovenci v predhistorični dobi in v prvih stoletjih po prihodu v novo domovino del ene jezikovne in etnične celote južnoslovanske, ki je nekaj prej bila del enote praslovanske in ta zopet v davni nekdanji del enote indoevropske. Prav tako nam jezik pove, kdo so bili sosedje Praslovanov, kateri narodi so prišli z njimi v dotik; jezik nam govori o gibanju slovanskega naroda, o njegovi rasti in o njegovih selitvah, o njegovi duševni in materialni kulturi. Tako je jezik stalni projektor vsega narodovega dejanja in naša človeška težnja skuša vse to spoznati in doumeti. ⁹³

Toda po vsem povedanem bi že moralo biti jasno, da danes ni več mogoče sprejemati mišljenjskih horizontov, v okviru katerih je deloval, raziskoval in pisal Fran Ramovš in o katerih se zdi, da še zmeraj določajo, kako nekateri jezikoslovci razumejo ugotovitve lastnih raziskav. Na kratko povedano: pojmovanje jezika neke populacije kot objektivnega atributa njene etničnosti oziroma kolektivne (identitetne) pripadnosti je povsem neutemeljeno, ker je neutemeljeno pojmovanje kakršnekoli kulturne specifikke kot objektivnega atributa etničnosti.

Velja torej opozoriti, da tovrstno poimenovanje jezikov z aktualnimi etnonimi očitno ni le priročna konvencija, ampak razkriva mentalno obzorje in družbene okoliščine, v okviru katerih se je zgodovinsko jezikoslovje formiralo in do neke mere še zmeraj deluje kot znanstvena disciplina. V dogovorni rabi etnonimov se namreč zrcali dejstvo modernega, po nacionalnih principih organiziranega sveta. Kajti kronološko najmlajši jeziki, ki jih rekonstruira zgodovinsko jezikoslovje, niso poimenovani po arbitrarno izbranih etnonimih, temveč v večini primerov sledijo poimenovanju tistih nacij, ki so se od 19. stoletja naprej tudi dejansko vzpostavile

⁹⁰ Snoj in Greenberg, O jeziku, 279.

⁹¹ Snoj in Greenberg, O jeziku, 300.

⁹² Snoj in Greenberg, O jeziku, 297.

⁹³ Ramovš, *Kratka zgodovina*, 14.

in uspešno uveljavile tudi v politično-državnem oziru. Pogled zgodovinskega jezikoslovja na razvoj jezikov je torej v nazadnje pogled na preteklost s stališča obstoječih nacionalnih občestev in uradnih nacionalnih jezikov.⁹⁴ Kot tak je – če parafrazirava Sinišo Maleševiča – determinističen, fatalističen in finalističen, saj zgodovino jezika razlaga teleološko in je kot tak v nasprotju z zgodovinskimi viri.

Kot zgodovinarja sva zato prisiljena vztrajati na stališču, da so tovrstni zaključki in tovrstni načini sklepanja po svojem bistvu aprioristični in nezgodovinski ter povsem v neskladju z aktualnimi dognanji humanističnih in družboslovnih raziskovalcev. Predpostavljajo namreč obstoj identitetne skupnosti, četudi se sama ne prepozna kot taka. Tak pogled ignorira heterogenost družbenih, kulturnih in identitetnih danosti, ki so v dosegljivih virih jasno in povsem nedvoumno izpričane, in ki pripovedujejo o precej drugačnem razvoju in zelo pisani podobi današnjega slovenskega ozemlja. Tega se, je treba opozoriti, zavedajo tudi nekateri jezikoslovci. Matej Šekli tako v nedavni razpravi o razmejitvi slovenščine in kajkavščine svoje bralce takoj opozori, da jezikoslovnih kategorij »ne povezuje neposredno s sociološkimi kategorijami /.../, saj tovrstna problematika /.../ ne sodi na področje genetolingvistike.« Ko torej trdi, da nekdo govori slovenski dialekt, hkrati ne trdi, da je Slovenec.⁹⁵

Zgodovinsko jezikoslovje torej rekonstruira spremembe v jeziku, in s temi dognanji seveda sploh ne želiva polemizirati, ter na ta način verjetno lahko vsaj deloma rekonstruira tudi to kar Greenberg in Snaj imenujeta skupnost prakse. O identitetah pa nam ne more povedati prav veliko. Jeziku ne moremo vnaprej dodeliti pomena objektivnega atributa, s pomočjo katerega bi lahko kar nedvoumno in vnaprej detektirali etnično pripadnost oziroma identiteto posameznega govorca ali kar celote prebivalstva na nekem ozemlju. V razpravljanju o identitetnih skupnostih, njihovem obstoju ali neobstoju, je po najinem mnenju relevantno kvečjemu vprašanje, kako dojemajo rabo določenega jezika, ki je s stališča zgodovinskega jezikoslovja prepoznan kot slovenski, posamezniki oziroma skupnosti, ki ga dejansko uporabljajo. Da med jezikoslovno objektivno zaznavnim slovenskim značajem jezika in recepcijo tega jezika pri tistih, ki ga dejansko uporabljajo, lahko obstaja precejšnja razlika, sva sicer že opozorila z omembo Minnichevih zaključkov. A naj tu ponoviva še enkrat: nekateri govorniki slovenskega govora se ne razumejo kot del širše jezikovne skupnosti, še manj se imajo za Slovence. Svoj govor razumejo zgolj kot lokalni jezikovni kod, uporaben v določenih položajih. Zato bi bilo – pravi Minnich – »zelo zmotno trditi, da so Slovenci samo zato, ker so jezikoslovci njihov vernakular »objektivno« prepoznali kot narečje slovenske jezikovne tradicije.«⁹⁶ Minnichevo ugotovitev lahko *pars pro toto* apliciramo na celoten prostor današnje Slovenije in se s tem vrnemo k predstavljenim ugotovitvam kulturne antropologije.

⁹⁴ Geary, *Mit narodov*, 34–39; Kamusella, *The Triple Division*. O oblikovanju srednjeevropskih etnolingvističnih nacionalnih gibanj, vlogi, ki so jo ta gibanja pripisovala jeziku, pa tudi o političnih posledicah tovrstne politike Kamusella, *The Politics*, zlasti 29–37. O tem, kako so nemški nacionalisti v 19. stoletju s pomočjo jezika določali meje nemškega naroda Hansen, *Mapping the Germans*. Na dejstvo, da se je z razmahom modernih nacionalizmov jezik uveljavil kot politični simbol opozarja tudi Burke, *Languages*, 160.

⁹⁵ Šekli, *Zemljepisnojezikoslovna členitev*, 4 (v opombi).

⁹⁶ Minnich, *Socialni antropolog o Slovencih*, 95.

Identiteto lahko ugotavljamo le na podlagi *domačinskih identifikacij, domačinskih razmejevanj in domačinskih praks*.

Naj za konec poskusiva še enkrat ponazoriti najino stališče do implikacij zgodovinskega jezikoslovja, ki gredo onkraj strogo jezikoslovnih vprašanj, z naslednjim (retoričnim) vprašanjem: je bilo prostoru Prekmurja že takrat, ko je del govorov v današnjem Prekmurju zajel obsežni slovenski jezikovni pojav – namreč progresivni premik cirkumfleksa – predestinirano, da v 20. stoletju postane del slovenskega nacionalnega ozemlja, tam živečim prebivalcem pa potemtakem že v srednjem veku usojeno, da ozavestijo svojo slovensko etničnost? Misliva, da za nacionalizacijo in vključitev prekmurskega prebivalstva v zamišljeno skupnost Slovencev vendarle obstajajo veliko verjetnejše in bolj smiselne razlage, ki se osredotočajo na politično, intelektualno in kulturno zgodovino druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja.

Sklep

Upala bi si trditi, da se v ozadju poskusov objektivne definicije etničnih skupnosti v resnici skriva perenializem, prepričanje o narodih kot trajnih skupnostih s skupnim izvorom. Ker obstoja takšnih skupnosti ni mogoče dokazati s sklicevanjem na samoopredelitve prebivalstva, se kot argument pojavijo domnevno objektivni kriteriji. Na tej osnovi je potem mogoče v nadaljevanju izoblikovati trditev, da je bil nekdo Slovenec, ker je govoril slovensko, čeprav se sam izpričano ni imel za Slovenca, ampak na primer za Kranjca. Na simpatično komičen način tovrstno raziskovalno perspektivo ilustrira trditev hrvaške zgodovinarke Iskre Iveljić, ki po ugotovitvi, da so v Slavoniji do začetka 19. stoletja svoj jezik imenovali ilirski, slovinski ali slavonski, nikoli pa hrvaški, doda, da je bila to »pomutnja«, torej zmeda.⁹⁷

Perenialistična narava tovrstnih interpretacij se sicer lahko nekoliko zakrije z rabo novih izrazov, kot sta etničnost in etnične skupnosti, ki se v razlagah pojavijo, ko se dovolj uveljavi prepričanje o modernosti narodov in postane govorjenje o njihovi tisočletni zgodovini skorajda nespodobno.⁹⁸ Toda kritična analiza kljub temu nedvoumno razkrije perenialistična izhodišča, saj – kot sva pokazala na slovenskem primeru – gre za interpretacije, ki ne temeljijo na nepristranski analizi virov, ampak na vnaprejšnjem prepričanju. Zato pogosto prihaja, kot je opozorila Claire Norton in kot je pokazala tudi najina analiza, do ignoriranja v virih izpričanih starejših kolektivnih identifikacij ali reinterpretacije historičnega pomena etnonimov, ki takšnemu vnaprej izoblikovanemu stališču ne ustrezajo. Lahko bi potemtakem trdili, da gre v tovrstnih primerih za projekcijo in ne za znanstveno validno zgodovinopisje.⁹⁹

V pričajučem članku sva zato poskusila prikazati, zakaj sva mnenja, da so tovrstni pristopi zgrešeni. Ob tem nikakor ne vztrajava, da bi bilo treba spoznanja in stališča, ki po najinem mnenju sicer izkazujejo precejšnjo argumentativno

⁹⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 41.

⁹⁸ Pijović, Demistificiranje »etničnosti«, 21.

⁹⁹ Norton, *Nationalism and the Re-Invention of Early-Modern Identities*, 80.

trdnost in razlagalno moč, kar vnaprej privzeti kot edina veljavna in mogoča, kot nekaj, o čemer naj se ne krešejo mnenja in kar naj bi bilo brez prizivno veljavno zmeraj, povsod in v vseh primerih. A hkrati trdiva tudi naslednje: etnične skupnosti po svojem bistvu nikakor niso tisto, kar nam prevladujoč zdravorazumski in nacionalizirani pogled na družbena razmerja sugerira, da naj bi bile. Zato jih je treba poskusiti razumeti v primerjalnem in zgodovinskem kontekstu, saj se lahko zgolj v tem okviru dokoplujemo do pogojno univerzalnih spoznanj o njihovi naravi in načinih vzpostavljanja, trajanja in izginjanja. Pri tovrstnem početju pa so nam lahko v veliko pomoč konceptualna orodja in raziskovalni doneski, ki nastajajo v okviru sorodnih družboslovnih in humanističnih disciplin.

Predvsem pa bi kot poklicna zgodovinarja želela ob koncu poudariti naslednje. Ker se zavedava, da pri svojem delu predvsem interpretirava ohranjene zgodovinske vire, se nama zdi na mestu pri tem slediti ideji, da se v zgodovini, »tako kot drugod, vzroki ne postulirajo. Ampak se iščejo.«¹⁰⁰

Viri in literatura

Viri

- Janez Bleiweis, Slovenski jezik pa »kranjska špraha«, v: Igor Grdina, *Od rodoljuba z dežele do meščana*, nepag. razdelek »Dokument – faksimile« (Ljubljana 1999).
- Peter Dajko, *Lehrbuch der Windischen Sprache. Ein Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniß für Slowenen von Peter Dainko, Weltpriester, Kaplan in der Stadtpfarr zu Radkersburg* (Gradec 1824).
- Jernej Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (Ljubljana 1808).
- Anton Tomaž Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije* (Ljubljana 1981).
- Anton Martin Slomšek, *Shivljenja šrezhen pot. : potrebni nauki, isgledi ino molitvize sa mladenzhe*. (Celovec 1837).
- Janez Trdina, Spomini, v: Janez Logar (ur.), *Zbrano delo*, zv. 1, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev (Ljubljana 1947).

Literatura

- Karin Almasy, *Wie aus Marburgern »Slowenen« und »Deutsche« wurden: ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861* (Bad Radkersburg, Graz 2014).
- Benedict Anderson, *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma* (Ljubljana, 2007).
- John A. Armstrong, *Nations before Nationalism* (Chapel Hill 1982).
- Monika Baar, *Historians and Nationalism : East-Central Europe in the Nineteenth Century* (Oxford 2010).

¹⁰⁰ Bloch, *Apologija*, 164.

- Janos M. Bak, Patrick J. Geary in Gabor Klaniczay (ur.), *Manufacturing a Past for the Present: Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe* (Leiden 2015).
- Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (Bergen, 1969).
- Bojan Baskar, Romantični nacionalizem in genealoška drevesa, v: Luigi Luca Cavalli-Sforza, *Geni, ljudstva in jeziki* (Ljubljana 2006) 245–261.
- Stefan Berger in Chris Lorenz (ur.), *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe* (New York 2010).
- James Bjork, *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland* (Ann Arbor 2008).
- James Bjork, Tomasz Kamusella, Tim Wilson in Anna Novikov (ur.), *Creating Nationality in Central Europe, 1880-1950: Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia* (London, New York 2016).
- Zrinka Blažević, Rethinking Balkanism: Interpretative Challenge of the Early Modern Illyrism, v: *Etudes Balkaniques*, No. 1 (2007) 87–106.
- Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma* (Zagreb 2008).
- Zrinka Blažević, Indetermi-Nation: Narrative Identity and Symbolic Politics in Early Modern Illyrism, v: Balázs Trencsényi in Márton Zászkaliczky (ur.), *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* (Leiden/Boston 2010) 203–224.
- Marc Bloch, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic* (Ljubljana 1996).
- Kyriakos Bonidis, S. Palaskas in K. Balabani, Nationalism and Education: the propagation of the »Great Idea« of Greek Nationalism through Education in the European Territories of the Ottoman Empire in the late 19th Century, v: *Education in the Balkans: From the Enlightenment to the Founding of the Nation-States* (Thessaloniki 2000) 209–234.
- Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Cambridge, MA, London 2004).
- Peter Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe* (Cambridge 2004).
- Miguel Cabo in Fernando Molina, The Long and Winding Road of Nationalization: Eugen Weber's *Peasants into Frenchmen* in Modern European History (1976–2006), v: *European History Quarterly* 39 (2009) 264–286.
- Daniel Chirot in Karen Barkey, States in Search of Legitimacy: Was There Nationalism in the Balkans of the Early Nineteenth Century?, v: *International Journal of Comparative Sociology* 24 (1983) 30–46.
- Konrad Clewing, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung: Dalmatien in Vormärz und Revolution* (München 2001).
- Gary B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*, rev. 2nd ed. (West Lafayette, IN 2006).
- Gary B. Cohen, Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914, v: *Central European History* 40 (2007) 241–278.
- Laurence Cole, Differentiation or Indifference? Changing Perspectives on National Identification in the Austrian Half of the Habsburg Monarchy, v: Maarten Van Ginderachter in Marnix Beyen (ur.), *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke 2011) 96–119.
- Daniele Conversi, Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach, v: Athena Leoussi in Steven Grosby (ur.), *Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations* (Edinburgh 2006) 15–30.

- Moritz Csáky, Culture as a Space of Communication, v: J. Feichtinger in G. B. Cohen (ur.), *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience* (New York, Oxford 2014) 193–194.
- Raymond Detrez, Pre-national Identities in the Balkans, v: Roumen Dontchev Daskalov in Tchavdar Marinov (ur.), *Entangled Histories of the Balkans. Zv. 1: National Ideologies and Language Policies* (Leiden 2013) 13–66.
- Teodor Domej, O skupinski identiteti na Koroškem v prednacionalnem obdobju, v: Andreas Moritsch in Vincenc Rajšp (ur.), *Matija Majar – Ziljski* (Celovec 1995) 43–65.
- Teodor Domej, Dunaj in Koroška v Prešernovem življenju, v: Vincenc Rajšp idr. (ur.), *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (Ljubljana 2001) 405–430.
- Teodor Domej, Načrt za organizacijo šolstva v vojvodini Kranjski iz leta 1754, v: Šolska kronika 24 (2015) 7–24.
- Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean* (Baltimore 2006).
- R.J.W. Evans in Guy P. Marchal (ur.), *The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins* (New York 2011).
- Azar Gat v sodelovanju z Alexandrom Jakobsonom, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* (Cambridge 2013).
- Patrick J. Geary, *Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope* (Ljubljana 2005).
- Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca 1983).
- Ernest Gellner, Do Nations Have Navels?, v: *Nations and Nationalism* 2 (1996) 366–370.
- Boris Golec, *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije* (Ljubljana 2012).
- Igor Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo: Politični mozaik 1860-1918* (Ljubljana 2003).
- Igor Grdina, Pripadnosti in identitete med preteklostjo in vizijami prihodnosti, v: Kozma Ahačič in Petra Testen (ur.), *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (Ljubljana 2011) 9–20.
- Jason D. Hansen, *Mapping the Germans. Statistical Science, Cartography, and Visualization of the German Nation, 1848–1914* (Oxford 2015).
- Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge 1997).
- John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Houndmills, London 1988).
- Caspar Hirschi, *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany* (Cambridge 2012).
- Eric Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost* (Ljubljana 2007).
- Eric Hobsbawm in Terence Ranger (ur.), *The Invention of Tradition* (Cambridge/New York 1983).
- Joachim Hösl, *Von Krain zu Slowenien: Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768 bis 1848, Südosteuropäische Arbeiten*, 126 (München 2006).
- Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (London 2010).
- Iskra Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine* (Zagreb 2010).
- Sverrir Jakobsson, Defining a Nation: Popular and Public Identity in the Middle Ages, v: *Scandinavian Journal of History* 24 (1999) 91–101.
- Marko Jesenšek, Začetki jezikovne politike in načrtovanja v prekmurskem knjižnem jeziku 18. in 19. stoletja, v: *Muratáj : irodalmi, művelődési, társadalomtudományi és kritikai folyóirat = revija za literaturo, umetnost, družboslovje in kritiko* 1/2 (2010) 118–126.

- Marko Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika* (Maribor, Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Praha 2015).
- Pieter Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge, MA/London 2006).
- Pieter M. Judson, Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society: Nationalist »Frontiers« in Rural Austria, 1880–1918, v: J. Feichtinger in G. B. Cohen (ur.), *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience* (New York, Oxford 2014) 61–65.
- Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge, Mass. 2016).
- Tomasz Kamusella, *The Triple Division of the Slavic Languages: A Linguistic Finding, a Product of Politics, or an Accident?*, IWM Working Paper, I, 2005.
- Tomasz Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (New York 2009).
- Tassos A. Kaplanis, Antique Names and Self-Identification: Hellenes, Graikoi, and Romaioi from Late Byzantium to the Greek Nation-State, v: D. Tziouvas (ur.), *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture* (Oxford 2014) 81–97.
- Darja Kerec, Prekmurska zavest in slovenstvo, v: Peter Štih in Bojan Balkovec (ur.), *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, Maribor, 10.–12. oktober 2002 (Ljubljana 2004) 91–96.
- Jeremy King, The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond, v: Maria Bucur in Nancy M. Wingfield (ur.), *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (West Lafayette: IN 2001) 112–152.
- Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948* (Princeton, NJ 2002).
- Dominique Kirchner Reill, *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice* (Stanford 2012).
- Paschalis M. Kitromilides, »Imagined Communities« and the Origins of the National Question in the Balkans, v: *European History Quarterly* 19 (1989) 14–94.
- Paschalis M. Kitromilides, Paradigm Nation: The Study of Nationalism and the »Canonization« of Greece, v: Roderick Beaton and David Ricks (ur.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797– 1896)* (Farnham 2009).
- Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece* (Cambridge, MA, London 2013).
- France Kidrič, *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe* (Ljubljana 1930).
- Jernej Kosi, O pogojenosti »nacionalne zgodovine« z »nacionalnim« – process formiranja slovenskega naroda kot primer, v: Nevenka Troha idr. (ur.), *Evropski vplivi na slovensko družbo* (Ljubljana 2008) 93–101.
- Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod: Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana 2013).
- Fran Kovačič, Slomšek o pouku slovenskega jezika pred 100 leti, v: Časopis za zgodovino in narodopisje 17, št. 4 (Maribor 1922) 1–14.
- Reinhard Lauer, Genese und Funktion des Illyrischen Ideologems in den südslawischen Literaturen (16. bis Anfang des 19. Jahrhunderts), v: Klaus-Detlev Grothusen (ur.), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa* (Göttingen 1974) 116–143.
- Joep Leerssen, *National Thought in Europe: A Cultural History* (Amsterdam 2006).
- Antonis Liakos, The Construction of National Time: The Making of the Modern Greek Historical Imagination, v: Jacques Revel in Giovanni Levi (ur.), *Political Uses of the Past: The Recent Mediterranean Experience* (London 2002) 27–42.

- Antonis Liakos, Historical Time and National Space in Modern Greece, v: Hayashi Tadayuki in Hiroshi Fukuda (ur.), *Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present*, Slavic Euroasian Studies, 15 (Sapporo 2007) 205–227.
- Gorazd Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke: novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo* (Ljubljana 2008).
- Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda: najnovejša doba* (Celje 1928).
- Siniša Malešević, ›Divine Ethnies‹ and ›Sacred Nations‹: Anthony D. Smith and the Neo-Durkheimian Theory of Nationalism, v: *Nationalism and Ethnic Politics* 10 (2004) 561–593.
- Siniša Malešević, *The Sociology of Ethnicity* (London 2004).
- Siniša Malešević, The Mirage of Balkan Piedmont: State Formation and Serbian Nationalisms in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries, v: *Nations and Nationalism* (2016) (še neobjavljen članek je dostopen na: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/nana.12267/>).
- Alexander Maxwell, *Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language, and Accidental Nationalism* (London 2009).
- Mark Mazower, *City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950* (London 2005).
- Sabina Mihelj, Protestantizem in slovenski nacionalizem: Analiza medijskih reprezentacij ob Dnevu reformacije (1992-2003), v: Marko Kerševan (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* (Ljubljana 2006) 75–142.
- Robert G. Minnich, Govoriti slovensko – biti Slovenec. Primerjava med vlogo slovenskih verbalnih kod kot nosilcev kolektivne identitete v Kanalski dolini/Val Canale v Italiji, in Ziljski dolini/Galital v Avstriji (Trst, Gorica, Čedad 1988).
- Robert G. Minnich, *Socialni antropolog o Slovencih: Zbornik socialnoantropoloških besedil* (Ljubljana 1993).
- Andreas Moritsch (ur.), *Vom Ethnos zur Nationalität: Der nationale Differenzierungsprozeß am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und im Burgenland* (Wien, München 1991).
- Claire Norton, Nationalism and the Re-Invention of Early-Modern Identities in the Ottoman-Habsburg Borderlands, v: *Ethnologia Balkanica* 11 (2007) 79–101.
- Claire Norton (ur.), *Nationalism, Historiography and the (Re)construction of the Past* (Washington D.C. 2007).
- Umut Özkirimli, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction* (Basingstoke 2000).
- Umut Özkirimli, The Nation as an Artichoke? A Critique of Ethnosymbolist Interpretations of Nationalism, v: *Nations and Nationalism* 9 (2003) 339–355.
- Bratislav Pantelić, Memories of a Time Forgotten: The Myth of the Perennial Nation, v: *Nations and Nationalism* 17 (2011) 443–464.
- Anita Peti-Stantić in Keith Langston, *Hrvatsko jezično pitanje danas. Identiteta i ideologije* (Zagreb 2013).
- Hrvoje Petrić, Tko su »Slovenci« ili Slavonci u Hrvatskoslavonskoj Vojnoj krajini tijekom 17. stoljeća?, v: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 39 (2007) 23–38.
- Marko Pijović, Demistificiranje »etničnosti«, v: *Historijska traganja*, 10 (2012) 9–153.
- Pieter Plas, Voicing Folk for the Academy: Interdiscursivity and Collective Identity in a North Dalmatian Ethnography, 1899–1900, v: *Journal of Pragmatics* 39 (2007) 2244–2272.
- Fran Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika I* (Ljubljana 1936).
- Janez Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina, v: *Zgodovinski časopis* 42 (1988) 315–361.
- Shlomo Sand, *Kako so izumili judovsko ljudstvo* (Ljubljana 2010).
- Hagen Schulze, *Država in nacija v evropski zgodovini* (Ljubljana 2003).
- Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford/New York 1986).

- Anthony D. Smith, Nations and Their Pasts, v: *Nations and Nationalism* 2 (1996) 358–365.
- Anthony D. Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina* (Ljubljana 2005).
- Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach* (London/New York 2009).
- Marko Snoj in Marc L. Greenberg, O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev), v: *Zgodovinski časopis* 66 (2012) 276–305.
- Keely Stauter-Halsted, *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914* (Ithaca, London 2001).
- Rok Stergar, National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command, v: *Austrian History Yearbook* 43 (2012), 45–58.
- Gerald Stourzh, Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences, v: idem, *From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America* (Chicago 2007) 157–176.
- Kai Struve, *Bauern und Nation in Galizien: Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert* (Göttingen 2005).
- Kai Struve, Polish Peasants in Eastern Galicia – Indifferent to the Nation or Pillars of Polishness? National Attitudes in the Light of Józef Chałasiński's Collection of Peasant Youth Memoirs, v: *Acta Poloniae Historica* 109 (2014) 37–59.
- Matej Šekli, Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska jezikovna meja, v: *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 9 (2013) 3–53.
- Peter Štih, Linhart kot zgodovinar, v: Ivo Svetina idr. (ur.), *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (Ljubljana, Radovljica 2005) 291–310.
- Peter Štih, Nacionalizem kot zgodovinski nesporazum, v: Patrick J. Geary, *Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope* (Ljubljana 2005) 221–237.
- Peter Štih, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, v: Mitja Ferenc in Branka Petkovšek (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije* (Zbirka zgodovinskega časopisa 32, Ljubljana 2006) 25–47.
- Peter Štih, Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja), v: *Zgodovinski časopis* 65 (2011), 8–51.
- Irena Šumi, *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji* (Ljubljana 2000).
- Bogdan Trifunović, *Memory of Old Serbia and the Shaping of Serbian Identity* (Warsaw 2015).
- Dirk Van Hulle in Joep Leerssen (ur.), *Editing the Nation's Memory: Textual Scholarship and Nation-Building in Nineteenth-Century Europe* (Amsterdam, New York 2008).
- Jonatan Vinkler, *Pavel Josef Šafárik: Slovanski narodopis*, diplomsko delo (Ljubljana 1999).
- Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914* (Stanford 1976).
- Andreas Wimmer in Nina Glick Schiller, Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences, v: *Global Networks* 2, 4 (2002) 301–334.
- Tara Zahra, Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis, v: *Slavic Review* 69, št. 1 (2010) 93–119.
- Tara Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Ithaca, London 2008).
- Marko Zajc, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja* (Ljubljana 2006).
- Fran Zwitter, The Slovenes in the Habsburg Monarchy, v: *Austrian History Yearbook* 3, 2. del (1967) 159–188.

Fran Zwitter, Linhartova doba, misel in delo, v: Idem, *O slovenskem narodnem vprašanju* (Ljubljana 1990) 73–118.

Fran Zwitter, Postanek političnega ilirizma in ustanovitev Ilirskih provinc, v: Idem, *O slovenskem narodnem vprašanju* (Ljubljana 1990) 119–182.

SUMMARY

When Did “Dear Slovenes” Come About? Identities in the Pre-National Period and Their Supposed Role in the Formation of the Slovene Nation

Jernej Kosi and Rok Stergar

The nations as we know them today, i.e. political communities comprising all strata of the population in a specific territory, are clearly modern phenomena. They, without exception, started to emerge in the late eighteenth century, many of them, e.g. the Austrian nation, much later. With few rare exceptions, scholars of these phenomena agree with such an understanding. However, they disagree on whether these nations came into existence anew or if they evolved from previous communities. These differences, by and large, correspond with the split into modernists (or constructivists) and ethnosymbolists. The former highlight the nations’ modernity, they understand them as entirely new phenomena, while the latter believe that this explanation is not sufficient. Ethnosymbolists claim that ethnic ties and ethnic communities are a necessary prerequisite for the formation of modern nations, which are thus a continuation of ethnic communities.

However, it was convincingly demonstrated by many that ethnosymbolists are mistaken at the level of theory and – probably even more important for historians – at the level of interpretation of available sources. In the last decade or two, this was shown by historians and other scholars in numerous cases. They have demonstrated that the supposed transformation of ethnic communities into nations is merely an interesting speculation or an extremely rare exception at best, since the existence of ethnic communities congruent with modern-day nations turned out to be an illusion or, more accurately, a projection of the present onto the past.

Nevertheless, the decade-and-a-half-old words of the American historian Jeremy King still hold true to a great extent: as a rule, historians understand the establishment of nations in the Habsburg Central Europe as an almost unavoidable consequence of the existence of previous ethnic communities. A considerable part of the Slovene historiography is also still characterised by (often unreflected) ethnicism.

Therefore, the question of whether the Slovene nation developed from a pre-existing community of approximately the same territorial scope or emerged anew as a result of reflections and actions of initially small and, subsequently, more numerous groups of Slovene nationalists must be reopened. Does the analysis of the Slovene nation’s establishment confirm the theoretical underpinnings of modernism, and is the hypothesis on Slovene nation’s chronological modernity the most convincing interpretation of available sources?

The task appears to be a difficult one, since it has to be established how the population of modern-day Slovenia and its immediate surroundings, i.e. the population of the so-called Slovene ethnic space, defined itself in the period when literacy was not widespread. The said task can be made easier by not reaching too far into history. Namely, if a distinct Slovene ethnic group existed continually from the Middle Ages, it clearly must have existed also at the turn of the nineteenth century, i.e. shortly before the emergence of Slovene nationalism and the identification with Sloveneness was becoming quite widespread. This is already a period for which more sources

are available. Moreover, this is a key period for testing out the hypothesis that the modern-day Slovene nation did not develop from a Slovene ethnic group, as the latter did not exist in the period of the nation's formation in the first place. If its existence is traceable in the sources of the last decades of the eighteenth and the first decades of the nineteenth century, the hypothesis falls.

What do the sources tell us about self-identifications? Building on the research conducted so far, a single conclusion is possible: the vast majority of the population of all social strata did not see itself as a part of the Slovene ethnic community, which would in terms of territory at least partially correspond to the borders of the Slovene nation that was formed in the nineteenth century. Not only do the sources lack identification with such a community, they attest the dominance of rather narrow, local identifications. We can thus conclude that based on the analysis of the population's self-identifications in the period preceding the diffusion of Slovene nationalism there are no arguments in support of the conclusion that the Slovene ethnic community consisted as a real social phenomenon. This is also in line with the findings on the concurrent state of affairs in other parts of Europe.

The sources attest that the notion of a distinct community which would be territorially congruent with present-day Slovenia and for which the use of the ethnonym Slovene would be attested did not exist prior to the end of the eighteenth century even among the narrow literate stratum of society. The beginnings of the Slovene national movement were thus not based on the already formed notions of the existence of Slovenes as a specific Slovene ethnic community on the basis of which political activity on behalf of and for the Slovene nation would be articulated. On the contrary, the modern-day meaning of the term that is reflected by the marker Slovene came about in the context of the flourishing of Central European ethnolinguistic nationalisms of the nineteenth century.

Karin Almasy

»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918)

ALMASY Karin, mag. phil. MA, univerzitetna asistentka, Institut für Theoretische und Angewandte Translationswissenschaft, AT-8010 Graz, Merangasse 70, karin.almasy@uni-graz.at

»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Übersetzungskultur und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3–4, str. 490–508, cit. 58

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Šolska berila nudijo dober vpogled v samo-definiranje družb ter vrednote in teme, ki v njih v določenem obdobju prevladujejo. V habsburški monarhiji naj bi slovenska šolska berila vzgajala mladino v pobožne katoličane in cesarju zveste državljane, skratka, v »dobre Slovence«. V teh berilih vsebovana besedila so bila v veliki meri prevodi, vendar je bil v nacionalno-emancipacijskem diskurzu njihov očiten doprinos k razvoju enotnega nacionalnega jezika doslej večinoma prezrt, čeprav veliki napredek v oblikovanju enotnega slovenskega knjižnega jezika – bistvenega temelja za razvoj skupne narodne identitete – brez prevodov sploh ne bi bil mogoč.

Ključne besede: šolska berila; zgodovina šolstva; kultura prevajanja; ideološka vzgoja; razvoj narodnih identifikacijskih kategorij, Avstro-Ogrska

ALMASY Karin, MA, Research Assistant, University of Graz, Department of Translation Studies, AT-8010 Graz, Merangasse 70, karin.almasy@uni-graz.at

“... for God and Religion, the Emperor and Homeland!” The Culture of Translation and Ideological Control in Slovene Reading Books (1848–1918)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), No. 3–4, pp. 490–508, cit. 58 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

School reading books provide a good insight into societies' self-definition and subject matters prevailing in them in a specific period. In the Habsburg Monarchy, Slovene reading books were supposed to raise the youth as devout Catholics and citizens loyal to the emperor, in short, as “good Slovenes”. These readers contained mainly translations; however, their contribution to the development of a uniform national language has been up to now mostly overlooked in the national emancipatory discourse, even though without translations no considerable progress in the formation of a uniform Slovene literary language – an essential basis for the development of a common national identity – would have been possible in the first place.

Key words: reading books, history of education, culture of translation, ideological education, development of national identification categories, Austria-Hungary

Uvod

V pričujočem prispevku bo najprej predstavljena ključna vloga razvoja modernega šolstva v Habsburški monarhiji v drugi polovici 19. stoletja. Šele po reformah šolstva, ki jih je spodbudila revolucija leta 1848, in njihovem doslednem uveljavljanju tudi v »temnem desetletju neoabsolutizma«, ¹ se je začela polagoma širiti pismenost prebivalstva, prvič pa je tudi prišlo do enotnega državnega usmerjanja vzgoje in izobraževanja mladih. Pri tem imajo prva moderna – ne več izključno verska – šolska berila pomembno vlogo. Prispevek bo osvetlil pozitivni vpliv tovrstne centralizacije šolstva na razvoj slovenskega jezika in razvoj skupne narodne identitete, ² kar nasprotuje tradicionalnemu, nacionalno-negativnemu pogledu na to okoliščino, ki obžaluje, da do leta 1918 »Slovinci nismo sami odločali v šolstvu in je bil izpostavljen naš narod na vsem ozemlju tujim vplivom«. ³ Prevodi so bili pogosto rabljeni, saj slovenščina kot narodni jezik sredi 19. stoletja še ni bila sposobna iz lastne izvirne produkcije pokrivati različna vsebinska in znanstvena področja. Raznovrstni viri bodo naposled ilustrirali, kakšna stališča so zastopali različni akterji produkcije šolskih beril in kako pomembno vlogo – pogosto v preveliki meri spregledano – so imeli pri vzgoji mladine ter izoblikovanju enotnega slovenskega jezika in skupne slovenske identitete prevodi. S prispevkom želim s konkretnimi primeri prikazati, da sta prav centralizacija šolstva in uporaba prevodov odločilno prispevala k normiranju, standardizaciji in izoblikovanju knjižne slovenščine ter skupne narodne identitete.

Začetki sodobnega šolstva

Čeprav je Marija Terezija že leta 1760 ustanovila Študijsko dvorno komisijo (*Studienhofkommission*), predhodnico prosvetnega ministrstva, in je bilo avstrijsko šolstvo leta 1770 prvič razglašeno kot »politikum« oziroma zadevo v domeni države, ter je bila leta 1774 uvedena splošna šolska obveznost, segajo začetki resnične modernizacije avstrijskega šolstva šele v čas po revoluciji leta 1848. V obdobju pred

¹ Prim. za šolstvo na lokalni ravni: Almasy, *Wie aus Marburgern "Slowenen" und "Deutsche" wurden*, str. 114–167.

² Glej tudi: Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, str. 89–127.

³ Ostanek, "Ob 200-letnici slovenskih šolskih knjig", str. 5.

letom 1848 o rednem obiskovanju šol in doslednem opismenjevanju širšega dela prebivalstva še ne moremo govoriti, saj so se ob notoričnem pomanjkanju denarja in prisilnih ukrepih varčevanja, pa tudi ob trdovratnem upiranju (zlasti kmečkega) prebivalstva, šole marsikje šele mukoma uveljavljale. Vsebinsko je prevladovala stanovsko-fevdalna vzgoja, osrednjo vlogo pa sta imela verski in moralni nauk, ne posredovanje znanja.⁴

Do temeljnih reform šolstva, ki so ustvarile osnovo za sodobno šolstvo, kakršno se je v glavnih orisih v Avstriji ohranilo do danes, je prišlo šele med meščansko revolucijo leta 1848. Ustanovljeni so bili C. kr. ministrstvo za bogočastje in pouk (*Ministerium für Cultus und Unterricht*) ter deželne šolske uprave (*Landesschulbehörden*);⁵ sprejeta sta bila mejnika v zakonodaji reformiranega šolstva: leta 1849 Osnutek organizacije gimnazij in realk v Avstriji (*Organisationsentwurf*)⁶ in leta 1869 Državni osnovnošolski zakon (*Reichsvolksschulgesetz*).⁷

Čeprav je kazalo, da se bo s konkordatom leta 1855 in z neoabsolutizmom bitka za ločitev šolstva od cerkve samo še podaljšala, je konec šestdesetih let 19. stoletja oblastem vendarle uspelo pregnati cerkveni vpliv tudi iz ljudskih šol. Leta 1868 je država preko ministrstva vendarle prevzela položaj najvišjega vodstva in nadzora šolstva.⁸

S tem je bila povezana tudi produkcija šolskih knjig, monopol nad njo pa je prvič prešel v domeno državne oblasti, tedaj vlade Marije Terezije. Leta 1772 je bila v ta namen ustanovljena založba *Verlag der deutschen Schulanstalt*, osrednja institucija za oblikovanje učnih gradiv, leta 1855 preimenovana v *k.k. Schulbücher-verlag* (C. kr. založba šolskih knjig).⁹ Izdajanje šolskih knjig sta Marija Terezija in Jožef II. zaupala predvsem tej založbi, vendar je zaradi velike potrebe po šolskem čtivu kmalu prišlo do decentralizacije in ustanovitve več podružnic, med drugim tudi v Ljubljani, Gradcu in Trstu. Za izdajanje slovenskih šolskih beril je bila zlasti pomembna tržaška šolska založba, ki je obstajala med letoma 1845 in 1857. Ta je namreč natisnila prve slovenske učbenike v gajici, ki so bili v slovenskih šolah v rabi tudi še potem, ko založba ni več obstajala.¹⁰

Po letu 1850 je ponovno prišlo do centralizacije in podružnice so bile ukinjene. Država je sicer polagoma opuščala monopol nad izdajanjem učbenikov (zasebne založbe so smele tiskati šolske knjige za višje šole že od leta 1850, za ljudske šole pa

⁴ Izčrpneje o šolstvu pred letom 1848 glej: Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens II*; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike II*; Domej, "Sprachpolitik und Schule in Kärnten".

⁵ Institucionalna zgodovina teh ustanov je doživela več prekinitev v delovanju; med letoma 1860 in 1867 je bilo prosvetno ministrstvo ukinjeno, v okviru Državnega ministrstva je obstajal samo še t. i. *Unterrichtsrat*. Deželne šolske uprave, ustanovljene 1850, so bile že leta 1855 razpuščene, saj je bil s konkordatom vrhovni nadzor nad nižjim šolstvom prenesen na Cerkev, s čimer so postale deželne šolske uprave odvečne. Ponovno so bile uvedene šele leta 1868. Prim. Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens IV*, 58.

⁶ Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien*.

⁷ Franc Jožef I, *Reichsvolksschulgesetz 1869*, 277–288.

⁸ Franc Jožef I, 48. *Gesetz vom 25. Mai*.

⁹ K zgodovini založbe prim. Mikoletzky, *200 Jahre Österreichischer Bundesverlag*.

¹⁰ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, 224.

od leta 1869), kar je botrovalo večji pestrosti v šolskem založništvu in pojavu svobodne konkurence. Ministrstvo si je hkrati še zmeraj pridrževalo pravico do odobritve oz. aprobacije vsebinske »ustreznosti učbenikov in beril«.¹¹ Ta učna gradiva so bila nadvse pomembna, saj »naj se v šoli [...] serce učencov oživi za Boga in véro, za cesarja in domovino; za resnico in pravico ogreje«.¹² Z njimi naj bi vzgajali cele generacije Slovencev v dobre katoličane in cesarju zveste državljane, skratka, v »dobre Slovence«.

Berila kot odraz kánona avstroslavističnih vrednot in tém

Šolske knjige so pomembni viri odgovorov na vprašanja o samodefiniranju družb. Z njimi lahko rekonstruiramo kánone vrednot, tem in literature, ki v neki družbi v določenem trenutku prevladujejo. Prav v 19. stoletju jezik in šola stopata v ospredje tudi kot nosilca nacionalizacije; s šolo (in šolskimi knjigami) se odvije prva, temeljna (ideološka) vzgoja mladih, saj se pot v sodobno družbo ni začela utirati prej, preden ni bilo doseženo naslednje: a) bistvena razširitev mreže šol in intenziviranje obiskovanja šole, b) vključitev narodnostno relevantnih vsebin, denimo nacionalnega knjižnega kánona, pa tudi pesmi, v pouk – zlasti v višjih šolah.¹³

V 19. stoletju so prevladovala univerzalne, enciklopedične šolske knjige, tako imenovana berila (ali tudi čitanke, nem. *Lesebücher*), ki so predstavljala posebno vrsto antologij: bila so nekakšni šolski kompendiji znanja, vzgojno-moralnih smernic in književnih besedil, s katerimi se je izvedel malone ves letni pouk. Niso pa to bile samo literarne antologije, temveč so vsebovala tudi strokovne tekste za poučevanje realij (naravoslovni predmeti). Monografski učbeniki, kakršne poznamo danes (zlasti za naravoslovne in poklicne predmete), so se začeli pojavljati šele po 60. letih 19. stoletja. Berilo naj bi obsegalo »poezijo [...] kratke moralne pesmi, pregovore, poetične pripovedi in opise, basni, uganke [...] pripovedi v nevezanem govoru, namenjene poučevanju moralnih resnic; – bajke; – pravljice [...] pa tudi] prirodoopis, opise živali, njihove koristi in škodljivosti [...] ter] zemljepis in narodopisje, denimo: opise posebnosti dežel; opise cesarstva [...] opise in pripovedi iz življenja posamičnih narodov«.¹⁴

¹¹ Izvirnik: »ueber die Zulässigkeit der Lehr- und Lesebücher entscheidet nach Anhörung der Landesschulbehörde der Minister für Cultus und Unterricht«, Ministerium für Cultus und Unterricht, Nr. 16. *Erlass des Ministers*.

¹² Tako je pojasnjen smisel, namen in ukaz Ministrstva na prvi strani Slomškovega *Velikega berila*. Prim. Slomšek, *Veliko berilo in pogovorilo*, 1.

¹³ Hroch, *Das Europa der Nationen*, 103.

¹⁴ Izvirnik: »Poäsie [...] kurze moralische Lieder, Sprichwörter, poetische Erzählungen und Beschreibungen, Fabeln, Rätsel [...] Erzählungen in ungebundener Rede, denen Belehrung und moralische Wahrheiten zu Grund liegen; – Sagen; – Märchen [...] sowie] Naturgeschichte, Beschreibungen der Thiere, ihres Nutzens oder Schadens [...] und] Geographie und Völkerkunde, wie: Beschreibungen der Ländermerkwürdigkeiten; Reichsbeschreibungen [...] Beschreibungen und Erzählungen aus dem Leben einzelner Volkerstämme«. O tem podrobneje v načrtu za zasnovno prvega gimnazijskega berila, ki so ga na srečanju Slovenskega društva 13. januarja 1850 obravnavali, sprejeli in predložili ministru, ta pa ga je nato tudi potrdil. Prim. ARS, *Plan zur Abfassung des slovenischen*.

Univerzalistična zasnova šolskih učbenikov je izhajala iz (predmarčevske) želje duhovnih in posvetnih avtoritet, da bi preprostemu ljudstvu izročile eno samo »hišno knjigo«, iz katere bi moglo črpati vse potrebno znanje (oziroma tisto, kar so avtoritete smatrale za nujno) in ki bi nadomestila vse druge knjige, »saj naj bi dobro šolsko berilo, še posebno tisto za višji razred ljudske šole, kot hišna in ljudska knjiga požlahtnilo in poučno vodilo življenje družin tudi po koncu šole.«¹⁵ Ta koncept seveda poraja vprašanja vsebinskega nadzora in ideološkega usmerjanja. Zlasti če besedila v učbenikih, berilih in antologijah razumemo kot *refractions* oziroma če izbor, priredbo, krajšanje, drobljenje, opisovanje z drugimi besedami, ponovno pisanje in prevajanje za določeno občinstvo razumemo kot *rewriting*, je očitno, kako tesno so ta vprašanja povezana: »Vsakršno ponovno pisanje (*rewriting*), ne glede na njegov namen, odraža določeno ideologijo in poetiko ter kot tako manipulira književnost, da v določeni družbi funkcionira na določen način. *Rewriting* je manipulacija v službi moči.«¹⁶

Obenem pa je zaradi svoje tematske raznolikosti in univerzalnega namena – učencem celega letnika posredovati vse potrebno znanje – mikaven vir zgodovinskega raziskovanja, če nas zanimajo implicitno oz. eksplicitno vsebovane vrednote in drže ter prevladujoči kanon tem in literature, ki ga je habsburška monarhija v drugi polovici 19. stoletja posredovala slovenski mladini. Ideološko usmerjanje v šolskih berilih si je brez dvoma prizadevalo vzgojiti slovensko mladino v strpne državljane, dobre katoličane in cesarju zveste patriote.

Docela v smislu avstroslavizma¹⁷ naj bi, kot se je dobro izrazil neki ocenjevalec, »stopilo v ospredje skupnodržavljansko, velikoavstrijsko stališče. Ne tisto, kar ločuje, marveč to, kar povezuje, naj se poudari. Šola naj neguje [...] avstrijstvo in učence osvobaja vsakršne ozkogledne navezanosti na posamično provinco ali enostransko priključevanje k sorodnim rodovom in jezikom.«¹⁸ Hkrati naj bi se »v harmoničnem sožitju s to državno idejo [...] izrazila ljubezen do lastnega naroda kot enega izmed otrok 'velike Avstrije', do ožje domovine, do jezika in kulture, do ljudskih običajev in navad«.«¹⁹ Čeprav med zvestobo cesarju in slovensko narodno

¹⁵ Izvirnik: »weil ein gutes Schullesebuch, und insbesondere dasjenige für die obersten Volksschulklasse, auch noch über die Schule hinaus als Haus- und Volksbuch auf das Familienleben belehrend und veredelnd einwirken soll«, ARS, Aktennummer 3216, "Kapitular-Konsistorium äußert sich.

¹⁶ Izvirnik: »All rewritings, whatever their intention, reflect a certain ideology and a poetics and as such manipulate literature to function in a given society in a given way. Rewriting is manipulation, undertaken in the service of power.«, Bassnett in Lefevere, "General Editors preface", v: Lefevere, *Translation, rewriting, and the manipulation*, VII.

¹⁷ Glej bolj podrobno: Moritsch, *Der Austroslavismus*.

¹⁸ Izvirnik: »[Es soll] der gesamtstaatliche, der grossösterreichische Standpunkt in den Vordergrund [treten]. Nicht, was trennt, sondern was verbindet, soll betont werden. Die Schule soll das Oesterreichertum [...] kultivieren und die Schüler jede engherzige Anhänglichkeit an die einzelne Provinz und über jeden einseitigen Anschluss an Stamm- und Sprachverwandte erheben«, NUK, Rokopisna zbirka, Gutachten [zu Skets Lesebüchern].

¹⁹ Izvirnik: »Im harmonischen Zusammenklang mit dieser Staatsidee sollte sich die Liebe zu unserem eigenen Volke, als einem der Kinder der 'Riesen Austria', äussern, zu unserer engeren Heimat, zu unserer Sprache und Kultur, zu unseren Volkssitten und Gebräuchen.« [Podčrtave v izvirniku.] NUK, Rokopisna zbirka, Hauptgrundsätze fuer die Verfassung Slovenischer Lesebücher.

zavestjo ali v nihanju med širšim in ožjim pojmovanjem domovine dolgo ni bilo zaznati posebnega neskladja, pa je začelo v poznejših desetletjih in zlasti med prvo svetovno vojno v habsburški monarhiji vse pogosteje prihajati do sporov o vsebinski usmerjenosti šolskih učbenikov. Narodnostno slovenska usmerjenost se je vse bolj odmikala od skupnoavstrijske pripadnosti; vse glasnejša so postajala opozorila na pomanjkanje celovavstrijskega patriotizma in »panslavistično agitacijo« v nekaterih slovenskih šolskih berilih.²⁰

Pozitivni učinki šolskopolitične centralizacije na Dunaju

Ne le v družbenopolitično-ideološkem, temveč tudi v jezikovnem smislu so učna gradiva v drugi polovici 19. stoletja bistveno prispevala k povezovanju slovenskih ozemelj. Če si predočimo situacijo zgodnjih 50-ih let 19. stoletja, se nam pokaže naslednja slika: pravkar se je s t. i. abecedno vojno oziroma črkarsko pravdo razrešila ortografska zmeda različnih pisnih sistemov. Skoraj na vseh področjih je primanjkovalo strokovne terminologije, zlasti v naravoslovju in pravožnanstvu. V lastni produkciji se še niso povsem oblikovale vse besedne vrste,²¹ tudi o enotnem normativnem pravopisu še ni bilo govora. Trije v nadaljevanju podrobneje predstavljeni primeri podpirajo argument pozitivnega vpliva centralizacije šolstva na razvoj slovenskega jezika:

1. **Enotna pisava.** Črkarska pravda se naposled ni zaključila v internem krogu tedanjih slovenskih intelektualcev, četudi se tradicionalna slovenska naracija²² osredotoča zlasti nanje, temveč – z zakonodajo – na Dunaju, iz česar je razvidna tudi moč prestolnice in skupnega šolskega sistema. Dvorna komisija je v vseh učbenikih in uradnih objavah leta 1833 prepovedala uporabo metelčice in leta 1838 dajničice. S tem sta bili ti dve pisavi de facto izločeni iz tekme. Leta 1849 je ministrstvo nadalje določilo, da se smejo šolske knjige

²⁰ Pričujoči prispevek nudi vpogled v doktorsko disertacijo avtorice oz. je povzetek trenutnih raziskovalnih dognanj. Problematika omenjene »panslavistične agitacije« bo podrobneje predstavljena v eni izmed prihodnjih objav.

²¹ Bržkone zadošča samo omemba, da je denimo prvi slovenski roman *Deseti brat* Josipa Jurčiča izšel šele leta 1866, aktivnejša produkcija slovenskih dram pa se je začela šele z ustanovitvijo Dramatičnega društva leta 1867 in ob pomoči prvih prevodov. Prim. k slednjemu: Pignar Tomanič, "Versuch eines Habitus-Konzeptes".

²² Poljudnoznanstvena – po mojem mnenju pretirano poenostavljena – različica črkarske pravde se osredotoča na obdobje med letoma 1831–1833 in na intelektualni disput med pristaši in nasprotniki metelčice na Kranjskem – s popularnimi predstavniki Jernejem Kopitarjem, Matijo Čopom in Francetom Prešernom. Dosti manj se tematizira Dajnkova (predvsem na Štajerskem) precej razširjena pisava oziroma tudi Ljudevit Gaj in nastanek ter ilirsko ozadje gajice, kot tudi konkretne vsebinske omejitve in okoliščine – denimo zakonodaja. Primer tega je opis abecedne vojne, ki ga najdemo na slovenski strani Wikipedije. Nedolgo tega [spomladi 2015 je poenostavljeno obliko tega na intelektualni disput zvedenega spora iz 1830-ih let gledališko uprizoril tudi Ivo Svetina (v drami *ABC oder Krieg*). Prim.: https://sl.wikipedia.org/wiki/Slovenska_abecedna_vojna; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike II*, str. 226–231. in skraćeno v: Stabej, "Abecedna vojna". Za bolj objektivno in obsežnejšo analizo črkarske pravde glej zlasti Hösler, *Von Krain zu Slowenien*, str. 181–197.

tiskati samo še v gajici, kar je izločilo tudi bohoričico. Leta 1851 pa je bilo odločeno, da morajo učbeniki tako ortografsko kot slovnično uporabljati samo pisavo, opredeljeno v Državnem zakoniku (*Reichsgesetzblatt*), »stilizacija« Državnega zakonika pa mora obveljati kot »smernica«, s čimer se je dokončno uveljavila gajica.²³ Lahko samo pritrdimo ugotovitvi Joachima Höslerja, da je bila črkarska pravda »administrativno odločena od zunaj«.²⁴ To je toliko bolj pomembno, če pomislimo, da so se ravno škofije, zlasti ljubljanska, še dolgo upirale poenotenju pisave in enotni uporabi gajice ter drugih regionalnih (štajerskih) različic slovenščine. Po letu 1848 je ljubljanska škofija zahtevala ponovno ustanovitev podružnice založbe šolskih knjig v Ljubljani, ki je sicer delovala do leta 1831. Poleg argumenta ekonomskih prednosti za mesto, ki so ga zagovarjali tudi gubernij, Novice in učiteljske konference na Kranjskem, je ljubljanskemu konzistoriju gotovo šlo predvsem za to, da bi uveljavil lastne predstave o jeziku. »[Z]aradi ozkih 'kranjskih' jezikovnih nazorov ljubljanskega konzistorija, ki bi jih v domači založbi lažje uveljavljal, kot jih je mogel v dunajski«,²⁵ je jezikovnemu normiranju slovenskega jezika in narodnemu razvoju nedvomno koristilo, da tej zahtevi ni bilo ugodeno in se je šolstvo vodilo centralno z Dunaja.

2. **Enotni pravopis.** Še desetletja po dokončni uveljavitvi gajice kot enotne pisave so se regionalne jezikovne različice močno razlikovale med seboj. V spisih in izvedenskih mnenjih v postopku aprobacije šolskih knjig pogosto naletimo na jezikovno-stilistične in slovnične spore, ki so se vnmali zlasti med štajerskimi in kranjskimi jezikovnimi različicami. Ministrstvo je v postopkih aprobacije – gotovo tudi zato, da bi uveljavilo enotno slovensko jezikovno normo in zajezilo regionalne različice, ob tem pa doseglo kar največji konsenz (ter preprečilo nepotizem in usluge med bližnjimi sodelavci) – za »izvedensko mnenje« vselej zaprosilo deželno vlado katere druge kronovine; kadar je bil avtor učbenika iz Kranjske, so to ekspertizo običajno zahtevali od štajerskega izvedenca, če je bil urednik berila iz Štajerske, pa so se obrnili na kranjskega.²⁶ Tudi na tej ravni vpletenih akterjev in organov odločanja lahko s proučevanjem originalnih virov relativiramo izjavo, da »Slovenci nismo sami odločali v šolstvu«.²⁷ Minister je sicer imel pri odločanju zadnjo besedo, a se je vselej opiral na priporočila deželnih šolskih uprav, ki so se sklicevala na »izvedenska mnenja«. Izvedenci pa so bili brez izjeme slovenski šolniki, torej tudi sami učitelji, avtorji učbenikov, uredniki beril, ravnatelji šol, šolski svetniki, šolski inšpektorji in podobno – kdo drug bi sicer lahko

²³ Natis celotnega odloka: Frommelt, *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen*, str. 145. Prim. tudi: Hojan, "Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici", str. 27 f; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, str. 113–116.; Lokar, "Bleiweis in Novičarji v borbi", 40. in Hösljer, *Von Krain zu Slowenien*, str. 190.

²⁴ Prav tam, str. 189.

²⁵ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, str. 116f.

²⁶ O tem bo kmalu izšel obsežnejši prispevek: Almasy, "...za Boga in véro, za cesarja in domovino!" [neobjavljeni rokopis].

²⁷ Ostanek, "Ob 200-letnici slovenskih šolskih knjig", str. 5.

podal strokovno oceno kakovosti slovenske šolske knjige? Če nek učbenik ni izšel ali pa so ga pri izidu ovirali, so bili za to v veliki meri odgovorni prav slovenski strokovnjaki.²⁸

Prvi normativni pravopis, ki so ga nemudoma začeli uporabljati tudi v šolah, je na pobudo C. kr. založbe šolskih knjig, kjer je leta 1899 tudi izšel, zasnoval Franc Levec na osnovi Pleteršnikovega slovarja. Že v prošnji, s katero se je tedanji centralni direktor založbe Fran Šuklje zavzemal za tak pravopis, omenja »ta čas zares kaotično razcepljenost pisne rabe slovenskega jezika in s tem pogojeno nujnost avtoritativne regulacije le-tega«.²⁹

3. **Oblikovanje (strokovne) terminologije.** Centralizacija šolstva je spodbudila tudi druge temeljne težnje po normiranju: za jezikovno enotnost šolskih knjig so si v veliki meri prizadevali Fran Miklošič in njegovi učenci Matej Cigale, Anton Janežič in Ivan Navratil.³⁰ Na področju razvoja terminologije naravoslovnih predmetov je oral ledino zlasti Matej Cigale, član uredništva Državnega zakonika (*Redaction-Bureau des Reichsgesetzblattes*), terminološke komisije za pravno terminologijo slovanskih jezikov³¹ in več desetletij »pomožni korektor« za slovenski jezik na prosvetnem ministrstvu na Dunaju. Pripravljal je ekspertize za šolske knjige, nekatere knjige v celoti predelal ali tudi sam napisal, poleg tega je (predvsem iz nemščine) za učbenike prevedel številna besedila.³² Cigale si je dolga desetletja prizadeval za oblikovanje slovenske terminologije (predvsem na področju prava in naravoslovja) in po pravici velja za utemeljitelja slovenskega strokovnega jezika, čeprav se številni njegovi neologizmi niso uveljavili. Pri terminološkem delu je strokovno izrazje pogosto prevzemal iz drugih slovanskih jezikov, zlasti iz ruščine in češčine. Tudi v tem primeru se kaže moč šolstva – novoustvarjena terminologija naj bi se uporabljala predvsem v prevedenih učbenikih za naravoslovne predmete.³³

Prevodi – »tuje blago« ali »lepa cvetica v domačem vrtu«?

Habsburška monarhija vsekakor lahko velja za »prostor večkulturne komunikacije«, v katerem so bile različne oblike prevodov – za uradno rabo v institucionalizirani obliki oziroma za neformalno v vsakdanjem življenju – samoumevni del

²⁸ Najbolj odmeven primer tovrstnega oviranja »kolegov« je negativna ekspertiza ravnatelja ljubljanske gimnazije Johanna Kleemanna, ki se je v zvezi z berilom Ivana Macuna *Cvetje slovenskiga pesništva* skliceval na uničujoče kritike Jeriša, Cigaleta, Potočnika in Metelka. Prim. ARS, *Schreiben von Kleemann an die*; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, str. 95; Almasy, "...za Boga in véro, za cesarja in domovino!"

²⁹ Izvirnik: »die derzeitige geradezu chaotische Verfahrenheit des slowenischen Schriftgebrauchs und die hiedurch bedingte dringende Nothwendigkeit einer autoritativen Regelung derselben«, ARS, *Herstellung eines slowenischen Regel- & Wörterverzeichnis*.

³⁰ Lokar, "Bleiweis in Novičarji v borbi", str. 132.

³¹ Hebenstreit/Wolf, "Eine Rechtsterminologie"; Cigale, *Znanstvena terminologija*.

³² Kolarič, "Cigale (1819–1889)".

³³ Petioky, "Zur nichtliterarischen Übersetzungstätigkeit in der Donaumonarchie".

življenja prebivalcev.³⁴ V primeru slovenščine so bili prevodi vsekakor pomembno sredstvo posredovanja idej in znanj iz drugih jezikov, saj je bil jezik višjega šolstva in celotnega prenosa znanja na višji ravni seveda nemščina, iz katere se je tudi največ prevajalo.³⁵ V povezavi s to tematiko je treba najprej imeti pred očmi ciljno skupino. Za dvo- ali večjezične izobražene bralce ni bilo treba prevajati določenih žanrov, ker so jih tako ali tako prebirali v nemščini (in drugih jezikih). Zanje je bila odločitev, da berejo ali celo sami ustvarjajo v slovenščini, povsem zavestno dejanje, »[i]zobražencu je slovenska literatura pomenila nacionalno manifestacijo«. ³⁶ Prva lastna literarna – ne več cerkvena – produkcija slovenskih besedil se je razvijala zlasti na področju pesništva, nastajali pa so tudi zgodovinski romani in povesti; skozi prvo se je izražala zlasti ustvarjalnost slovenskega jezika, skozi slednje pa so se prenašale narodne ideje (o lastni slavi in preteklosti). Razen tega so bila živa prizadevanja, da za zgoraj omenjene besedilne vrste, v katerih je že bila na voljo izvirna produkcija, prevodov ne bi dovoljevali.³⁷

Šele z začetkom opismenjevanja večjega dela prebivalstva so postali prevodi nujni. Po podatkih popisa iz leta 1910 je znalo na Koroškem, Kranjskem in Primorskem pisati in brati 50 do 60 % prebivalcev, na Spodnjem Štajerskem pa 60 do 70 %, ³⁸ ki pa obenem ni posedovalo jezikovnih kompetenc za branje tujejezične književnosti v izvirniku. S tem je mogoče pojasniti množično prevajanje izbranih vrst besedil za to ciljno občinstvo, npr. preproste moralne povesti, kratke zgodbe, vaške povesti, črtice, basni pa tudi drame. »Prevajalski načrti so v pretežni meri vsebovali tako imenovano literaturo ‚za prosti narod‘«³⁹ – te naloge se je dejavno lotila zlasti Mohorjeva družba v Celovcu.

Kljub velikemu pomenu prevodov za razvoj enotnega narodnega jezika, ki je zmožen sam pokrivati vsa funkcijska področja, je nacionalno-emancipacijski diskurz pogosto prezrl njihov prispevek: treba je bilo »oblikovati nacionalno bazo, ki bi se tako navznoter kot navzven potrdila kot simbolni kapital, s katerim bi v hegemonialno strukturiranem družbenopolitičnem polju nastopali kot enakovredni soigralec«. ⁴⁰ Zato so se osredotočali na »izvirnost in čistost«, na »sveti izvirnik«, kar je prevodom že vnaprej namenjalo podrejen položaj. Ta dolgo prevladujoča perspektiva je denimo

³⁴ Več o prevodih in večjezičnosti v Habsburški monarhiji gl.: Wolf, *Die vielsprachige Seele Kakanien's*, str. 87–193.

³⁵ K temu glej predvsem raziskavo Ericha Prunča, ki se je prva obsežneje posvetila tej premalo raziskani tematiki in je dosegljiva v bibliografski bazi podatkov Tradok: Prunč, *Deutsch-slowenische/kroatische Übersetzung 1848–1918*. ter na spletu: <https://itad2.uni-graz.at/pub/tradok/>.

³⁶ Hladnik, "Svobodno po nemškem poslovenjeno.", str. 191.

³⁷ Prav tam, 191 ff. Prunč, *Deutsch-slowenische/kroatische Übersetzung 1848–1918*, str. 163–175, 168. pa tudi Hladnik, "Vloga prevoda v slovensko-nemški literarni", str. 109f.

³⁸ V mestih so bile te številke bistveno višje kot na deželi; prepad je obstajal tudi med spoloma. Prim. Rumpler/Seeger, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, knj. IX*, str. 228 sl.

³⁹ Hladnik, "Svobodno po nemškem poslovenjeno.", str. 192 sl.

⁴⁰ Izvirnik: »Es galt nationalen Besitzstand aufzubauen und nach innen und außen als symbolisches Kapital auszuweisen, um im hegemonial strukturierten gesellschaftspolitischen Umfeld ein gleichwertiger Mitspieler zu werden«. Prunč, "Hypothesen zum Gattungsprofil deutsch-slowenischer Übersetzungen", str. 12.

opazna v besedah Josipa Stritarja: »Kar se tiče prevodov, je moja misel ta: prevode samo za silo! Prevod je vedno le tuje blago; kdor more, naj spiše kaj izvirnega. Samo kar je izvirno, domače, to je naše.«⁴¹ S širjenjem narodne zavesti se je vedno bolj prenašal tudi narativ o prevodih, ki naj se pojavljajo »samo za silo« oziroma so »tuje blago«; Stritarjeva drža je nedvomno tipična za iztekajoče se 19. stoletje – čeprav je jasno, da tako velik napredek v oblikovanju enotnega slovenskega knjižnega jezika in skupne narodne identitete v odločilni drugi polovici 19. stoletja brez prevodov sploh ne bi bil možen. Prevodi so bili temeljni pogoj za uveljavitev šolstva na širšem območju monarhije in nepogrešljivi pri zasnovi zanj potrebnih učbenikov. Ker slovenska književnost še ni nudila »za šole uporabne vsebine v zadostnem obsegu in raznolikosti«, naj bi – kot je bilo zapisano tudi v Osnutku organizacije – ta primanjkljaj medtem pokrivali z »dobrimi prevodi«. ⁴² V veliki večini primerov je šlo pri tem za prevode iz nemščine, in sicer iz nemških čitank, ki so že bile na voljo.⁴³ Obenem so v slovenska berila vključevali besedila iz tedaj že bolje razvitih slovanskih književnosti, npr. iz obstoječih čeških čitank. V duhu specifične južnoslovanske povezanosti se je prevajalo tudi iz srbščine in hrvaščine.⁴⁴

Na začetku obdobja modernizacije šolstva, zlasti v 50-ih letih 19. stoletja, so v uradnih dokumentih in zakonskih besedilih povsem odprto in pogosto omenjali prevajanje.⁴⁵ Že avtorja Osnutka organizacije Franz Exner in Heinrich Bonitz sta se zavedala nujnosti prevajanja, v »magni karti« avstrijskega izobraževanja sta leta 1849 v povezavi s slovanskimi jeziki namreč zapisala: »Ker je vsebina berila enako pomembna kot vzorna oblika čtiva, ni nobenih pomislekov in je celo priporočljivo, da v primerih, kjer nacionalna literatura posameznih slovanskih jezikov ne nudi zadostnega nabora besedil za obravnavo na področjih zgodovine, geografije in prirodopisja, te potrebe pokrijemo s kakovostnimi prevodi iz drugih jezikov.«⁴⁶

⁴¹ Stritar, *Zbrano delo. Sedma knjiga. Pogovori*, str. 203.

⁴² Izvirnik: »Wenn die Literatur einer Sprache einen in den Schulen anwendbaren stofflichen Inhalt von genügender Menge und Mannigfaltigkeit nicht darbietet, um durch ihm die gestellten Zwecke zu erreichen, so ist dem Mangel einstweilen durch gute Uebersetzungen abzuheffen.« Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien*, str. 28f.

⁴³ Primer tega je zbirka čitank Johanna Mozarta za avstrijske gimnazije, prim. Mozart, *Deutsches Lesebuch für die unteren Klassen*.

⁴⁴ Pri zasnovi gimnazijskih učbenikov so se slovenski avtorji dokazano zgledovali po: Čelakovský, *Česká čítací kniha pro nižší třídy gymnasiální*. Več o čeških berilih in znotrajslovanski izmenjavi zlasti v raziskavi Newerkla, "Diglossie im Schulwesen in Böhmen"; Newerkla, "Die Rolle der russischen und anderer Literaturen"; tudi o jezikovnih in predstavni svetovih v »rutenških« učbenikih Galicije sta na voljo študiji, prim. Moser, "Ruthenische" (ukrainische) *Sprach- und Vorstellungswelten*; Hofeneder, *Galizisch-ruthenische Schulbücher*.

⁴⁵ V aktih pogosto najdemo dopise Ministrstva z vprašanjem, ali obstaja potreba po prevodih določenih šolskih učbenikov; presoja kakovosti prevodov je nato v domeni deželne vlade. V spisu o slovenskem prevodu učbenika »*Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthumes Österreich*« iz leta 1858 sta denimo »slovenski prevod oba omenjena recenzenta ocenila kot zelo dober« Izvirnik: »die slovenische Uebersetzung wird von den beiden genannten Rezensenten als eine sehr gelungene bezeichnet«. Prim. ARS, "Realschuldirektion überreicht zwei Gutachten über slovenische Uebersetzung".

⁴⁶ Izvirnik: »Da der Gedankeninhalt des Lesebuches ein eben so wesentliches Moment ist, als die mustergiltige Form der Lesestücke, so ist es unbedenklich und sogar rathsam, wo die

Kljub zgoraj citiranemu prevladujočemu negativnemu mnenju o prevodih, ki ga je zagovarjal tudi Josip Stritar, so se pojavljali tudi bolj pragmatični nasprotni glasovi slovenskih šolnikov tistega časa. Zanimiv je odziv Henrika Schreinerja (1850–1920) na očitke nekega izvedenca, češ da je v IV. del Čitanke za obče ljudske šole⁴⁷ vključil preveč prevodov:

»Rec.(enzent) slednjič meni tudi, da je med besedili v vezani obliki preveč prevodov. Od 37 poetičnih besedil jih 10 izhaja iz tujih jezikov v skoraj docela klasičnem prevodu. Večina jih je iz hrvaščine, torej južnoslovanskega narečja. Če celo tako izjemno bogata literatura, kot je nemška, ne zganja kravala ob prevzemanju iz tujih jezikov in vključevanju takega čtiva v berila za ljudske šole, se skromni slovenski književnosti resnično ne bi bilo treba sramovati tovrstnega početja, sploh kadar si izposoja iz sorodnih slovanskih literatur. Najvažnejše je vendar, da berilo nudi primerno vsebino v vsečni obliki. Lepa cvetica, ki jo presadimo v domači vrt, ni nič manj lepa, če izhaja s tujega. Pomembno je samo, da v lastnem vrtu dobro uspeva.«⁴⁸

K tej izjavi je pomembno dodati, da je bil Schreiner ravnatelj učiteljišča v Mariboru in avtor zbirke čitank, ki jo je med prvo svetovno vojno vzela na muho oblast zaradi očitkov »panslavistične agitacije«.⁴⁹ Če sklepamo po tem, je bil torej prav gotovo narodno zaveden in v dihotomnem nasprotju med »rodoljubi« in »nemškutarji« nikakor ne more spadati med slednje. Poleg tega se potrjuje Prunčeva izjava, da so bili prevodi še posebej nezaželeni v tistih žanrih, kjer je bila že na voljo izvirna produkcija besedil. Izvedenčeva kritika se je namreč sklicevala prav na to, da berilo vsebuje preveč prevedenih pesmi, medtem ko prevodom stvarnih in proznih besedil ni ugovarjala. Pa tudi sicer so se v začetku 20. stoletja še zmeraj zgledovali po nemških berilih oz. nemški književnosti. Četudi so obstajale močne težnje po emancipaciji od nemščine, je ta še vedno ostajala referenčna točka.

National-Literatur der einzelnen slavischen Sprachen für die realen Gebiete der Geschichte, Geographie und Naturgeschichte nicht eine hinreichende Ausbeute gewährt, durch gediegene Uebersetzungen aus anderen Sprachen dem Bedürfnisse abzuheffen.« Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien*, str. 148.

⁴⁷ Schreiner/Hubad, *Čitanka za obče ljudske šole*.

⁴⁸ Izvirnik: »Endlich meint Ref.[erent], unter den Stücken in gebundener Rede seien zu viele Übersetzungen. Nun unter 37 poetischen Lesestücken sind 10 aus fremden Sprachen genommen w.zw. fast durchaus in klassischer Übersetzung. Die Mehrzahl ist aus dem Kroatischen, also einem südslawischen Dialekt entnommen. Wenn die überreiche deutsche Literatur keinen Anstand nimmt, aus fremden Sprachen Entlehntes in die Volksschullesebücher aufzunehmen, so braucht sich dessen die bescheidene slowenische Literatur nicht zu schämen, zumal wenn sie ihr Anlehen bei verwandten slawischen Literaturen macht. Die Hauptsache ist wohl, daß das Lesebuch einen angemessenen Stoff in schöner Form bietet. Eine schöne Blume in den heimischen Garten verpflanzt ist dann nicht weniger schön, wenn sie aus der Fremde stammt. Es kommt nur darauf an, daß sie in meinen Garten gedeiht.« ARS, "Gegenäußerung zu den beiden Gutachten, str. 3.

⁴⁹ ÖSTA AVA, "betreffend den panslavistischen Geist".

Sklep: o kulturi prevajanja in ideološkem usmerjanju v slovenskih šolskih berilih

Za zaključek želim podati nekaj opažanj v zvezi z aktualnimi dognanji o kulturi prevajanja in ideološkem usmerjanju v slovenskih berilih. Pod kulturo prevajanja razumemo tisti »zgodovinsko oblikovani podsistem posamezne kulture, ki se nanaša na prevajanje« in prispeva k nadaljnjemu razvoju kultur, pri čemer nanjo vseskozi vplivajo in jo preoblikujejo »družbeno uveljavljene, usmerjane in vodljive norme, konvencije, pričakovanja in sistemi vrednot« vseh udeležencev.⁵⁰ Sklep do neke mere predstavlja trenutno delovno poročilo oz. delovne hipoteze, ki so se doslej potrdile z analizami beril in arhivskimi raziskavami, niso pa še na voljo v obliki obsežneje razdelanega avtorskega dela ali objave.

1. Prevodi v berilih enciklopedičnega oz. antologijskega značaja količinsko obsegajo precej velik delež, vendar se ta zelo neenakomerno porazdeli med različne besedne žanre in izhodiščne jezike. Relativno malo število prevodov je denimo v poeziji, pa tudi med kratkimi zgodbami in povestmi z moralno-vzgojno funkcijo. Iz zapisanega lahko sklepamo, da je bil ta segment zadostno pokrit z besedili iz izvirne slovenske produkcije, čeprav so ta pogosto nastajala po že obstoječih (nemških) predlogah, kjer se nam znova ponuja široko definiran pojem *rewritinga*. Primer tega je t. i. krištofšmidovska literatura za otroke in mladostnike – gre za prevode in zelo svobodno po izvirniku oblikovane *rewritinge* besedil nadvse popularnega nemškega avtorja otroških knjig Christopa Schmida (1768–1854), ki jih najdemo v veliki večini šolskih učbenikov, predvsem tistih, ki so bili rabljeni v ljudskih šolah.⁵¹ Besedilna vrsta, ki se je najintenzivneje gradila in oblikovala z velikim številom prevodov iz nemščine pa so strokovna besedila s področij živalstva, naravoslovja, zemljepisa, zgodovine in domoznanstva.
2. Med izhodiščnimi jeziki prevladuje nemščina, obenem pa je najti tudi veliko prevodov iz češkega, hrvaškega in srbskega jezika. Najopaznejša razlika med obojim je v označenosti izvora besedil. Medtem ko so bili še v poznejših desetletjih Habsburške monarhije pogosto rabljeni prevodi iz sorodnih slovanskih jezikov in kot prevodi tudi jasno označeni (sploh če je šlo za junaški epos, zgodovinske »slovanske« teme itd.), s čimer se je morda na nek način izražala znotrajslovanska povezanost, pa pri besedilih, izhajajočih iz nemškega jezikovnega prostora, bistveno pogosteje opazimo tendenco, da bi ta izvor »prikrili«. Na to kaže zlasti opustitev vsakršnega zaznamka o avtorstvu besedila oziroma drugačna strategija, in sicer, da je bil kot avtor naveden prevajalec ali pa izdajatelj starejše knjige, v kateri je bil prevod že kdaj prej objavljen.⁵² Jasen

⁵⁰ Prunč, *Translationskultur*, 107. Prim. tudi: Prunč, "Zur Konstruktion von Translationskulturen"; Prunč, "Zur ideologischen Steuerung von Übersetzungsprozessen".

⁵¹ Hladnik, "Svobodno po nemškem poslovenjeno.", str. 193f.

⁵² Kot primer naj omenimo Ezopove basni, katerih avtorstvo je v več gimnazijskih berilih pripisano Franu Metelku, ki jih je v odlomkih do neke mere že vključil v svoji slovnici *Lehrgebäude der slowenischen Sprache*. Vsebinsko in slogovno so besedila zelo podobne nemškim prevodom Ezopovih basni, zaradi česar lahko sklepamo, da so bile oblikovane po nemški predlogi oziroma da gre za posredni prevod. Ni sicer znano, ali je Metelko omenjene basni prevajal po nemški (ali

trend je opaziti tudi v sedemdesetletnem obdobju med letoma 1848 in 1918: medtem ko so bili v zgodnejših učbenikih prevodi veliko bolj iskreno in nazorno označeni kot prevodi, pa je v zadnjih desetletjih po eni strani naraščala tendenca dajanja prednosti izvirnim slovenskim besedilom (ki je bila dotlej že na voljo v zadostni kakovosti in obsegu), po drugi strani pa so začeli prevode prikrivati. To potrjuje, v kako majhni meri je bila družba (in avtorji šolskih učbenikov kot njeni predstavniki) v 50-ih in 60-ih letih 19. stoletja prežeta z narodnimi identifikacijskimi kategorijami oz. te vsaj še niso bile v nepremostljivem nasprotju z nemštvom. Zdi se, da so bili prevodi iz slovanskih jezikov nadvse dobrodošla metoda za samopotrjevanje slovanske/slovenske identitete; prevodi iz nemščine pa so v narodnoemancipatornem diskurzu bržkone spominjali na prevlado in odvisnost od nemškega jezika in kulture.

3. Šolske knjige so mladini vcepljale specifičen kánon tem in vrednot. Ta je bil v samem bistvu prežet z dominantnim značajem katoliške morale in avstroslavizma. Obseg v prvi vrsti verskih besedil se je skozi desetletja zmanjševal, kar je celo vodilo do polemik v postopkih aprobacije učbenikov: tako je denimo kritika Abecednika Karla Widerja avtorju očitala, da verski element ni prisoten v zadostni meri: »Boga pozna le v enem stavku [...]. Ne govori pa nikje o Stvarniku. Nikje ne govori o Kristusu, o Materi božji, o kakem svetniku ali o krščanskih čednostih.«⁵³ Manjkajoče sklicevanje na boga je bilo kritično izpostavljeno tudi v čitankah Jakoba Sketa.⁵⁴ Drugi, enako bistveni element sta predstavljala povezanost z domovino in zvestoba cesarju, ki se je izražal v prevodih pesmi in krajših anekdot iz življenja pomembnih Habsburžanov (na primer Jožef II pri plugu ali Rudolf Habsburški in pekarica), in katerega obseg se je z leti povečeval. Videti je, da je z desetletji vse bolj prevladoval habsburški *master narrative* (*Meistererzählung*),⁵⁵ harmonični portret enotnosti v različnosti.

grški) predlogi oz. ali jih je prevzel iz ljudskega izročila, kljub temu pa bi moral biti kot njihov avtor nedvomno naveden Ezop in ne Metelko. Medtem ko je Metelko sam sicer omenjal grškega pesnika, pa Miklošič (v berilu za peti razred) in Sket (v berilu za tretji razred) avtorstvo pripisujeta izključno Metelku. Zanimivo je, da Sket v predelavi Janežičevega *Cvetnika* Ezopa še omenja, v učbeniku, ki ga sam napiše pozneje, pa ta podatek zamolči. Prim. Metelko, *Lehrgebäude der slowenischen Sprache*, str. 281–294; Janežič/Sket, *Cvetnik. Berilo za slovensko mladino*, str. 7; Miklošič, *Berilo za peti gimnazijalni razred*, str. 26f. und Sket, *Slovenska čitanka za tretji razred*, str. 21; 113; 137. Še en primer »zamolčanja« nemškega izvora besedil so spodaj omenjene anekdote in črtice iz življenj habsburških vladarjev, npr. o Rudolfu Habsburškemu, Jožefu II., Mariji Tereziji in Francu Jožefu I. V slovenskih berilih so kot njihovi avtorji navedeni prevajalci (Umek, Tomšič, Hubad, Kosmač itd.), medtem ko nemški izvirniki niso omenjeni. Prim. Loritza, *Habsburg! Ein Denkbuch für Oestreichs*; Schönhuth, *Charakterzüge aus dem Leben des*; N. N. [Reichshistoriograph Joseph II.], *Charakterzüge, Memorabilien und historische Anekdoten*; Schimmer, *Censurfreie Anekdoten von Kaiser Joseph* in slovenska berila: Bleiweis, *Slovensko berilo za tretji gimnazijalni*; Sket, *Slovenska čitanka za prvi razred*; Sket, *Slovenska čitanka za tretji razred*.

⁵³ ÖSTA AVA, "Betreff: Wider, Karel, Moje prvo berilo".

⁵⁴ N. N., *Slovenska čitanka za prvi razred*, str. 227.

⁵⁵ O tem natančneje: Fikfak/Johler, *Ethnographie in Serie* Promitzer, "The South Slavs in the Austrian Imagination"; Jarausch/Sabrow, "'Meistererzählung' - Zur Karriere eines Begriffs".

4. Utrjevanje slovenske skupne narodne identitete, do katerega je prišlo v obdobju med letoma 1848 in 1918, se odraža tudi v šolskih berilih. Do določene mere vzporedno z avstroslavizmom je besedila vse močnejše barvala tudi slovenska skupna narodna identiteta. Na prvi pogled sicer ne z ideološkim namenom, pa vendar nadvse učinkovito in vidno, je vse pogostejše prihajalo do lokalizacije besedil: povestice in basni z moralno noto so bile predstavljene v slovensko sobesedilo in sotvarje, nadvse priljubljene so postale narodne pravljice in pripovedke. Lokalizacija je opazna tudi v strokovnih besedilih, kjer poleg splošnih informacij o živalskih in rastlinskih vrstah sledi tudi podatek, kje v kronovinah s slovenskim prebivalstvom se te pojavljajo.⁵⁶ Tudi povsem količinsko gledano, se vse pogostejše pojavljajo besede slovensko, Slovenci itn., medtem ko se izraz ilirski (v pomenu izhodiščnega jezika nekega besedila) pojavlja samo v zelo zgodnjih berilih in nato – vzporedno z redukcijo ilirizma na hrvaški kontekst⁵⁷ – popolnoma izgine. Vedno pogostejše se pojavljajo tudi besedila z zgodovinsko tematiko, ki utrjujejo še danes veljaven slovenski *master narrative* o »kmečkem narodu«⁵⁸ in ilustrirajo pomembne zgodovinske prelomnice oz. tope (če omenimo le ustoličevanje koroških vojvod, slovansko prazgodovino, slovanske šege in običaje, pokristjanjevanje in turške vpade).

Viri in literatura

Kratice

ARS - Arhiv Republike Slovenije

NUK - Narodna univerzitetna knjižnica

ÖSTA AVA - Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv

Arhivski viri

ARS (AS 31 Namestništvo v Ljubljani 1850–1860; Fasz. 31/14). Laibacher Statthaltere, *Plan zur Abfassung des slovenischen Lesebuches für Gymnasien, I. Theil*, 1850.

ARS (AS 31; Namestništvo v Ljubljani 1850–1860; Fasz. 31/14). Laibacher Statthaltere, *Schreiben von Kleemann an die k.k. Statthaltere für Krain*, 1850.

⁵⁶ Podrobneje o tem in za primere gl. Erjavec: *Živalstvo*, prevod Pokornyjevega dela *Naturgeschichte des Tierreiches*, v: Lovšin, *Prevajanje učbenikov iz nemščine v slovenščino*, 52. ff. Pokorny/Erjavec, *Živalstvo*: prirodopis za niže gimnazije und Prunč, *Die Funktion der Übersetzung*, str. 114–124.

⁵⁷ Höslér, *Von Krain zu Slowenien*, 190f.; Stergar, "Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft" (v tisku).

⁵⁸ Vilfan, "Slovenci - kmečki narod?" Štih, "Miti in stereotipi v podobi".

- ARS (AS 31 Namestništvo v Ljubljani 1850–1860, Fasz. 31/14). k.k. Landesregierung zu Laibach, „*Realschuldirektion überreicht zwei Gutachten über die slovenische Uibersetzung des Buches „Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthumes Österreich“; Aktennummer 23261, 1858.*
- ARS (AS 31 Namestništvo v Ljubljani 1850–1860, Fasz. 31/14). k.k. Landesregierung zu Laibach/Landesrath Jettmer, „*Kapitular-Konsistorium äußert sich in Betreff des Ergänzungsheftes zum Lesebuche für die oberste Klasse der Hauptschulen*“, Aktennummer 3216, 23. Feber 1860.
- ARS (AS 1090, C. kr. ministrstvo za bogočastje in uk, odbrani spisi, Dunaj, t.e. 94, sign. 24). Ministerium für Cultus und Unterricht, *Akt Nr. 23119 vom 26. September 1895. „Betreff: Centraldirektion des k.k. Schulbücherverlages beantragt die Herstellung eines slovenischen Regel- & Wörterverzeichnisses*“, 1895.
- ARS (AS 1090 c. kr. Ministrstvo za bogočastje in uk, odbrani spisi - Dunaj, t.e. 94, sign. 24). k.k. Ministerium für Kultus und Unterricht / Schreiner, Henrik, „*Gegenäußerung zu den beiden Gutachten über des Unterzeichneten 4. Teil des Lesebuches für slowenische Volksschulen*“, Aktennummer 26883, 1908.
- NUK, Rokopisna zbirka (MS 1488 Jako Sket, ostalina II, III. Gradivo (133). Arhivalije o cenzuri in prepovedi slovenske čitanke). N. N., *Hauptgrundsätze fuer die Verfassung Slovenischer Lesebücher (Nach dem Lehrplane für die slovenische Sprache)*.
- NUK, Rokopisna zbirka (MS 1488 Jakob Sket, ostalina II, V. tuja korespondenca (1+5 prilo, 1915)). N.N., *Gutachten [zu Skets Lesebüchern]*, 1914.
- ÖSTAAVA (Unterricht 1848–1918, Fasz. 4979, Sign. 24E serb.-slov. Sprache). k.k. Ministerium für Kultus und Unterricht, „*Betreff: Wider, Karel, Moje prvo berilo. Za obče ljudske šole*“ *Beiliegend: Spomenica v. F. Jaklič, Aktennr. 29886, 1912.*
- ÖSTAAVA (Unterricht 1848–1918, Fasz. 4979, Sig. 24 E). Ministerium für Kultus und Unterricht, „*betreffend den panslavistischen Geist an der L.B.A. Marburg (Slowenische Lesebücher von Schreiner-Hubat)*“, Aktenzahl 125, 1917.

Objavljeni viri

- Bleiweis, Janez, *Slovensko berilo za tretji gimnazijalni razred*, Ljubljana, 1854.
- Čelakovský, František, *Česká čitací kniha pro nižší třídy gymnasiální*. Díl první., Praha, 1852.
- Cigale, Matej, *Znanstvena terminologija s posebnim ozirom na srednja učilišča = Deutsch-slovenische wissenschaftliche Terminologie*, Ljubljana, 1880.
- Franz Joseph I. „48. Gesetz vom 25. Mai 1868 wodurch grundsätzliche Bestimmungen über das Verhältniß der Schule zur Kirche erlassen werden. Schule-Kirche-Gesetz,“ v: *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 1868, str.97–102.
- Franz Joseph I. „Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden [Reichsvolksschulgesetz],“ v: *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, knj. 62, 1869, str. 277–288.
- Janežič, Anton/Sket, Jakob, *Cvetnik. Berilo za slovensko mladino*. Četrty popravljeni natis oskrbel Dr. Jakob Sket. Prvi del, Celovec, 1881.
- Loritz, Karl, *Habsburg! Ein Denkbuch für Oestreichs Völker*. 3, Leipzig/Dunaj, 1847.
- Metelko, Franc, *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen nach dem Lehrgebäude der böhm. Sprache des Herrn Abbé Dobrowsky*, Ljubljana, 1825.
- Miklošič, Fran, *Berilo za peti gimnazijalni razred*, Dunaj, 1853.
- Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*, Dunaj, 1849.

- Ministerium für Cultus und Unterricht, *Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht*, Dunaj, 1869–1918.
- Ministerium für Cultus und Unterricht, „Nr. 16. Erlass des Ministers [...] vom 22. Mai 1878 [...] betreffend die Veröffentlichung eines Verzeichnisses der zum Lehrgebrauche in Volks- und Bürgerschulen allgemein zugelassenen Lehrbücher und Lehrmittel“, v: *Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht*, 1878, str.48–49.
- Mozart, Johann. *Deutsches Lesebuch für die unteren Klassen der Gymnasien*, knj. 1, Dunaj, 1849.
- N. N., *Slovenska čitanka za prvi razred srednjih šol. [Rezension]*, v: *Dom in svet*, 1889 (10), str. 226f.
- N. N. [Reichshistoriograph Joseph II.], *Charakterzüge, Memorabilien und historische Anekdoten von Kaiser Joseph II. und seiner Zeit*, 2. 2, Leipzig und Meissen, 1847.
- Pokorny, Alois, *Živalstvo: prirodopis za niže gimnazije in realke. Poslovenil Fr. Erjavec*, Celovec, 1864.
- Schimmer, Karl August, *Censurfreihe Anekdoten von Kaiser Joseph II.*, Dunaj, 1848.
- Schönhuth, Ottmar, *Charakterzüge aus dem Leben des guten und frommen Königs Rudolf von Habsburg*. Volksbücher aus alter und neuer Zeit, Dunaj, Albert A. Wenedikt, 1864.
- Schreiner, Henrik/Hubad, Franc, *Čitanka za obče ljudske šole: izdaja v štirih delih*. Del 4, Za šesto, sedmo in osmo šolsko leto štiri- in večrazrednih ljudskih šol, Dunaj, 1909.
- Sket, Jakob, *Slovenska čitanka za prvi razred srednjih šol*, Celovec, 1889.
- Sket, Jakob, *Slovenska čitanka za tretji razred srednjih šol. III. del*, Celovec, 1892.
- Sket, Jakob, *Slovenska čitanka za tretji razred srednjih šol. Druga izdaja*, Celovec, 1906.
- Slomšek, Anton, *Veliko berilo in pogovorilo za vajo učencov drugega odreda*, Dunaj, 1855.
- Stritar, Josip, *Zbrano delo. Sedma knjiga. Pogovori 1881–1894. Dunajska pisma. Krajši spisi. Dostavki.*, Ljubljana, 1956.

Literatura

- Almasy, Karin, *Wie aus Marburgern "Slowenen" und "Deutsche" wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*, 1. Aufl. Wissenschaftliche Schriftenreihe des Pavelhauses, knj. 16, Gradec, 2014.
- Almasy, Karin, *"...za Boga in véro, za cesarja in domovino!". Translationskultur und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)*, Gradec, 2017 (v pripravi).
- Domej, Theodor, "Sprachpolitik und Schule in Kärnten 1774–1848," v: Harald Krahwinkler, ur., *Staat, Land, Nation, Region. Gesellschaftliches Bewusstsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918*. Unbegrenzte Geschichte. Zgodovina brez meja, Celovec 2002, str.103–166.
- Engelbrecht, Helmut, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Das 16. und 17. Jahrhundert*, 2/4, Dunaj, 1983.
- Engelbrecht, Helmut, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, 4/4, Dunaj, 1986.
- Fikfak, Jurij/Johler, Reinhard, *Ethnographie in Serie. Zu Produktion und Rezeption der "österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild"*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie der Universität Dunaj, Bd. 28, Dunaj, 2008.
- Frommelt, Klaus, *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*, Gradec, Köln, 1963.
- Hebenstreit, Gernot/Wolf, Michaela, "Eine Rechtsterminologie für die 'in Österreich cultivierten slavischen Dialekte'. Die k.k. Terminologiekommission von 1849," v: Gernot Hebenstreit,

- ur., *Grenzen erfahren – sichtbar machen – überschreiten. Festschrift für Erich Prunč zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 2001.
- Hladnik, Miran, "Svobodno po nemškem poslovenjeno. Popularni prevedeni žanri 19. stoletja," v: Drago Bajt u.a., ur., *Prešeren v prevodih*, Zbornik društva slovenskih književnih prevajalcev 8/9, Ljubljana, 1985, str.191–199.
- Hladnik, Miran, "Vloga prevoda v slovensko-nemški literarni tekmi," v: Miran Hladnik/Darinka Pečaj-Rus, ur., *SSJLK: Zbornik predavanj*, XXVIII; Ljubljana, 1992, str.109–119.
- Hofeneder, Philipp, *Galizisch-ruthenische Schulbücher in der Zeit von 1848–1918 sprachliche Konzeption und thematische Ausrichtung*, Dunaj, 2009.
- Hojan, Tanja, "Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici uradnih šolskih knjig," v: Slovenski šolski muzej, ur., *Razstava ob dvestobletnici slovenske šolske knjige*, Ljubljana, 1972, str.17–51.
- Hösler, Joachim, *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution. 1768 bis 1848*, München, 2006.
- Hroch, Miroslav, *Das Europa der Nationen: die moderne Nationsbildung im Vergleich*. Synthesen. Probleme europäischer Geschichte, Göttingen, 2005.
- Jarausch, Konrad Hugo/Sabrow, Martin, "'Meistererzählung' – Zur Karriere eines Begriffs," v: Konrad Hugo Jarausch/Martin Sabrow, ur., *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*, Göttingen, 2002, str. 9–32.
- Kolarič, Rudolf, "Cigale, Matej (1819–1889)," v: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, ur., *Slovenska biografija*, 2013.
- Kosi, Jernej, *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici devetnajstega stoletja*, Ljubljana, 2013.
- Lefevere, Andre, *Translation, rewriting, and the manipulation of literary fame*. Translation studies, London, New York, 1992.
- Lokar, Janko, "Bleiweis in Novičarji v borbi za slovenski jezik in domače slovstvo," v: Josip Tominšek, ur., *Bleiweisov zbornik*, Ljubljana, 1909, str.1–140.
- Lovšin, Andrej, *Prevajanje učbenikov iz nemščine v slovenščino v drugi polovici 19. stoletja*, Ljubljana, 2010.
- Mikoletzky, Hanns Leo, *200 Jahre Österreichischer Bundesverlag*, Dunaj, 1972.
- Moritsch, Andreas, *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Böhlau Zeitgeschichte, Bd. 1, Dunaj, 1996.
- Moser, Michael, "*Ruthenische*" (*ukrainische*) *Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872*. Slavische Sprachgeschichte, Bd. 2, Dunaj, Berlin, 2007.
- Newerkla, Stefan Michael, "Diglossie im Schulwesen in Böhmen nach 1848," v: Kristina Kaiserová, ur., *Die Sprachenfrage und ihre Lösung in den böhmischen Ländern nach 1848*, Acta Universitatis Purkynianae / Univerzita J.E. Purkyně v Ústí nad Labem, 1998, str.167–200.
- Newerkla, Stefan Michael, "Die Rolle der russischen und anderer Literaturen im Lektürekanon tschechischer Mittelschulen in der zweiten Hälfte des 19. Jh. bis zum Ende der Habsburgermonarchie," v: Sergej Sergeevich Averintsev/Juliane Besters-Dilger, ur., *Wort, Geist, Kultur, Russkaia kul'tura v Evrope = Russian culture in Europe*, 2007, str.337–366.
- Ostaneck, France, "Ob 200-letnici slovenskih šolskih knjig," v: Slovenski šolski muzej, ur., *Razstava ob dvestobletnici slovenske šolske knjige*, Ljubljana, 1972, str.5–16.
- Petioky, Viktor, "Zur nichtliterarischen Übersetzungstätigkeit in der Donaumonarchie," v: Erika Worbs/Dieter Huber, ur., *Ars transferendi*, FASK, Publikationen des Fachbereichs angewandte Sprach- und Kulturwissenschaft der Johannes Gutenberg-Universität Mainz in Gernersheim.

- Reihe A, Abhandlungen und Sammelbände, Frankfurt am Main, 1998, str.351–372.
- Pignar Tomanič, Andreja, "Versuch eines Habitus-Konzeptes aus zeitlicher Distanz: die Übersetzer der Dramen im Sammelband Slovenska Talija (1867–1896) und ihr Habitus," v: Vlasta Kučič, ur., *Translation in Theorie und Praxis*, Deutsch als Fremdsprache in der Diskussion 8, Frankfurt, 2013, str.239–246.
- Promitzer, Christian, "The South Slavs in the Austrian Imagination. Serbs and Slovenes in the Changing View from German Nationalism to National Socialism," v: Nancy M. Wingfield, ur., *Creating the other. Ethnic conflict and nationalism in Habsburg Central Europe*, Austrian history, culture & society, New York, 2003, str.183–215.
- Prunč, Erich, "Die Funktion der Übersetzung im Prozess der Nationswerdung," v: Franz Görner, ur., *Stabilität in Südosteuropa: eine Herausforderung für die Informationsvermittlung*, Berlin, 2007, str.114–124.
- Prunč, Erich, "Translationskultur (Versuch einer konstruktiven Kritik des translatorischen Handelns)," v: *Textcontext: TcZ: Translation, Theorie, Didaktik, Praxis*, knj. 11 (1), 1997, str. 99–127.
- Prunč, Erich, "Hypothesen zum Gattungsprofil deutsch-slowenischer Übersetzungen im Zeitraum 1848–1918," v: Nike Kocijančič Pokorn et al. ur. *Beyond equivalence*, Gradec translation studies 9, Gradec 2005, str. 9–27.
- Prunč, Erich, "Deutsch-slowenische/kroatische Übersetzung 1848–1918. Ein Werkstättenbericht," v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, knj. 53, Dunaj 2007, str.163–175.
- Prunč, Erich, "Zur Konstruktion von Translationskulturen," v: Larisa Schippel, ur., *Translationskultur. Ein innovatives und produktives Konzept*. TransÜD 16, Berlin, 2008, str.19–42.
- Prunč, Erich, „Zur ideologischen Steuerung von Übersetzungsprozessen,“ v: Helene Breitenfellner/Škofljanec Mateja, ur., *Avstrija_Slovenija: kulturni stiki. Österreich_Slowenien: kulturelle Begegnungen*, Maribor, 2010, str.85–107.
- Rumpler, Helmut/Sege, Martin, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, knj. IX/2: Soziale Strukturen. Die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild. Verwaltungs-, Sozial-und Infrastrukturen. Nach dem Zensus von 1910*, IX/2, Dunaj, 2010.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem III. (1848–1870)*, 3, III, Ljubljana, 1966.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II. 1805–1848*, 3, II, Ljubljana, 1988.
- Stabej, Marko, „Abecedna vojna,“ v: Janez Cvirn, ur., *Slovenska kronika XIX. stoletja*, Ljubljana, 2001, str.187–188.
- Stergar, Rok, „Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft in den Illyrischen Provinzen und ihre Reintegration in das Kaisertum Österreich,“ v: *Institut für Geschichtswissenschaften und Europäische Ethnologie, Universität Innsbruck (ur.) 24.-26.09. 2015 – Am Rand der großen Politik*, (v tisku).
- Štih, Peter, «Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine,» v: *Zbornik 33. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, Kranj 2006, str. 25–47.
- Vilfan, Sergej, „Slovenci - kmečki narod?,“ v: *SSJLK: Zbornik predavanj*, 1993, str.229–243.
- Wolf, Michaela, *Die vielsprachige Seele Kakaniens. Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*, Dunaj, 2012.

ZUSAMMENFASSUNG:

»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!«
 Übersetzungskultur und ideologische Steuerung in
 slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)

Karin Almasy

Durch die Quellengattung Schulbuch, insbesondere durch das historische, enzyklopädische *Schullesebuch* (slow. *berilo* oder *čitanka*) lässt sich der Werte-, Themen- und Literaturkanon, der zu einem gewissen Zeitpunkt in einer gewissen Gesellschaft dominant ist, rekonstruieren. Eine kritische Untersuchung der staatlich kontrollierten Schullesebücher, ihres Entstehungskontextes, ihrer Verfasser und ihrer ideologischen Steuerungsfunktion ermöglicht daher vielsagende Einblicke in das Selbstverständnis von Gesellschaften bzw. die staatlich gelenkten Narrative. Dies trifft insbesondere für den Zeitraum ab dem Revolutionsjahr 1848 zu, in dessen Folge es erstmals zu einer modernen – nicht mehr ausschließlich geistlichen – Schulbuchproduktion kam. Im slowenischen Fallbeispiel ist die Bedeutung von Schullesebüchern als historische Quelle schon allein deshalb hervorzuheben, weil sich die slowenische Sprachentwicklung hin zu einer einheitlichen, normierten und kodifizierten Nationalsprache im Wesentlichen erst ab der Mitte des 19. Jahrhunderts – und vor allem in und durch das Schul(buch)wesen – vollzog. Gleichzeitig kommt es im selben Zeitraum – und auch im erheblichen Ausmaß durch die prägende Institution Schule (und Schulbuch) – zur Herausbildung und Durchsetzung einer nationalen slowenischen Gruppenidentität. Der vorliegende Artikel soll demnach zeigen, dass die Zentralisierung des Schulwesens in Wien und das Approbationsmonopol des *Ministeriums für Cultus und Unterricht* sehr positive Auswirkungen auf diese Prozesse hatten.

Ein erheblicher Teil der Texte in Schullesebüchern sind Übersetzungen, oft nur wenig oder gar nicht als solche kenntlich gemacht. Der Beitrag von Übersetzungen zur Entwicklung einer einheitlichen Nationalsprache, die alle Funktionsanwendungen selbst abdecken kann, wurde jedoch bislang im national-emanzipatorischen Diskurs meist ausgeblendet: Es galt nationalen Besitzstand aufzubauen und nach innen und außen als symbolisches Kapital auszuweisen, um vom Deutschen dominierten gesellschaftspolitischen Umfeld ein gleichwertiger Mitspieler zu werden: Deshalb fokussierte man auf »Originalität und Reinheit«, auf »das heilige Original«, ergo auf die originäre slowenische Textproduktion, was Übersetzungen von vornherein einen sekundären Status zuwies. Dabei wären gerade die großen und raschen Fortschritte in der slowenischen Sprach- und Nationalentwicklung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ohne Übersetzung gar nicht möglich gewesen, da die Sprache der höheren Bildung, über die der gesamte höhere Wissenstransfer erfolgte, unbestritten das Deutsche war. Vorliegender Beitrag gibt Einblicke in das aktuelle Forschungsprojekt der Autorin und zeigt auf, welche bedeutende Rolle Übersetzungen in Schulbüchern und im Schulwesen spielten und inwiefern und in welchem Ausmaß Übersetzungsprozesse eine Rolle bei der ideologischen Steuerung und Erziehung der Jugend zu »guten« Slowenen, Katholiken und kaisertreuen Patrioten spielten. Besprochen werden gängige Narrative der Zeit, die Übersetzungen als »notwendiges Übel« und »fremdes Gut« sahen, sowie Gegenstimmen, die pragmatisch die Notwendigkeit von Übersetzungen erkannten oder sie sogar als »schöne Blumen« aus der Fremde im eigenen Garten priesen. Die vorliegenden Ergebnisse zur Untersuchung der Übersetzungskultur in den slowenischen Schullesebüchern deuten darauf hin, dass vor allem eher Übersetzungen aus dem Deutschen »verschwiegen« wurden, während Übersetzungen aus den slawischen »Brudersprachen«, v.a. aus dem Tschechischen, Kroatischen und Serbischen, eine affirmativ-slawische Symbolkraft zukam. Die Zahl der Übersetzungen, die Transparenz im Umgang mit ihnen sowie eindeutig religiöse Inhalte nehmen im Zeitraum zwischen 1848 und 1918 ab, austroslawistische, kaisertreue Bekundungen und nationale Inhalte hingegen nehmen zu. In den letzten Jahrzehnten der Monarchie, besonders während des Ersten Weltkrieges, als das Approbationsverfahren sich zu einer strengen Zensur auswuchs, entwickelten sich habsburgtreuer gesamtstaatlicher Patriotismus und slowenisches Nationsempfinden zunehmend auseinander und traten zueinander in Widerspruch – obwohl sie bis dahin lange neben- und miteinander existiert und einander nicht ausgeschlossen hatten.

Ocene in poročila

Tomaž Lazar, **Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem**: raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož / **Late-Medieval Artillery in Slovenia**: a Study of Two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuj – Ormož. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015. 325 strani, ilustracije (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev; 13 / Sources. Topics in Slovenian Material Culture; 13).

V Evropi na prve nesporne omembe topništva naletimo v dvajsetih letih 14. stoletja – v računskih knjigah Firenc so leta 1326 zapisani izdatki za nakup železnih krogel, pripravo smodnika in ulivanje topov. V tridesetih in štiridesetih letih 14. stoletja so se topovi razširili že po vsej Evropi. Novo orožje je na splošno naletelo na zelo dober sprejem in se je najpozneje do sredine 15. stoletja povsem vključilo v vojaško organizacijo. Že zelo zgodaj je doseglo tudi slovenski prostor. Notica, po kateri naj bi leta 1331 Čedad oblegali tako z večjimi kot manjšimi (morda ročnimi) topovi, velja za najstarejšo pisno omembo uporabe topništva v Evropi. V virih druge polovice 14. in zgodnjega 15. stoletja na Slovenskem sicer le redko naletimo na omembe, ki bi kazale na večjo uporabo ognjenega orožja, še posebej težjega oblegovalnega topništva. To lahko pojasnimo predvsem z dejstvom, da slovensko ozemlje v tem času ni doživelo dolgotrajnejših vojaških operacij zares velikih razsežnosti.

Poznavanje zgodnjega topništva je v evropskem prostoru kljub temu še vedno na vse prej kot zavidljivi ravni. Številni vidiki uporabe, izdelave in razvoja ognjenega orožja ostajajo zaradi pomanjkanja dovolj povednih virov zaviti v temo. Kljub različnim izvirnim prispevkom v zadnjih desetletjih pogrešamo sveže sinteze, kakršna je bila npr. *Das Geschütz im Mittelalter* Bernharda Rathgena iz leta 1928. Raziskovanje začetkov ognjenega orožja zahteva široka znanja: obvladovanje zgodovinske stroke za preučevanje pisnih virov, pristope umetnostnega zgodovinarja pri stilni opredelitvi ohranjenega orožja, poznavanje starih obrtnih postopkov in surovin ... Nujen je interdisciplinaren pristop, saj si resne raziskave ni mogoče zamisliti brez sodelovanja metalurgov in izvedencev tehničnih strok, ki lahko z modernimi naravoslovnimi metodami razkrijejo skrivnosti izdelave zgodnjega ognjenega orožja.

Moderne raziskovalne pristope pogrešamo tudi v slovenskem prostoru, kjer preučevanje vojaške zgodovine v resnici nima prav bogate tradicije; za preučevanje zgodnjega topništva to še posebej velja. Ta del slovenske zgodovine je bil bolj kot

ne nepopisan list, čeprav ima ognjeno orožje na Slovenskem presenetljivo dolgo zgodovino, ki sega v prvo polovico 14. stoletja.

Nova monografija Tomaža Lazarja pomeni v tem oziru resnično velikanski premik. Besedilo, ki ga je avtor sam prevedel tudi v angleščino, je vključno z uvodom in sklepom razdeljeno na 15 glavnih poglavij. Na koncu najdemo še seznam arhivskih in objavljenih virov ter literature, sledijo kratice denarnih enot, razlaga merskih enot in terminološki slovarček.

Monografija ima dva glavna vsebinska sklopa. Prvi, zgodovinski sklop predstavi poznosrednjeveško topništvo v evropskem kontekstu in posebej na Slovenskem. Ima ta poglavja: *Začetki ognjenega orožja*, *Ognjeno orožje na Slovenskem*, *Smodnik in vojaške reforme*, *Proizvodnja in skladiščenje orožja na prehodu v novi vek*, *Razvoj topništva in njegove posledice*). Znotraj tega sklopa velja posebej izpostaviti še dve poglavji, in sicer *Oborožitev slovenskih dežel v času Maksimilijana I.*, ki vsebuje tudi delno objavo izjemnega popisa orožja z začetka 16. stoletja, ter *Tehnologija poznosrednjeveškega topništva*, ki med drugim postreže s tipološkimi in terminološkimi dilemami in rešitvami. Kot prehod iz prvega v drugi sklop sta predstavljena glavna objekta raziskave, topova iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož, njun izvor oziroma zgodovinski kontekst, pa tudi doslej opravljene raziskave in objave.

Drugi sklop je pravzaprav izčrpno poročilo o opravljenih raziskavah dveh »ptujskih« topov (v letih 2010–2014), ki predstavlja raziskovalno metodologijo, rezultate radiografskih, ultrazvočnih in videoskopskih preiskav ter spektrometrijskih in metalografskih analiz. V tem delu so se glavnemu avtorju pridružili še trije sodelavci: Marijan Nečemer in Joži Zabret sta se podpisala pod poglavje *Spektrometrijske analize barvnega premaza na lahki bombardi UO 963 o*, Jakob Lamut pa je avtor poglavja *Metalografske analize ptujskih topov*. Lazar za konec potegne črto s poglavjem o konstrukciji in tehnoloških značilnostih obeh ptujskih topov.

Uvodni sintetični pregled razvoja zgodnjega ognjenega orožja v Evropi in posebej v slovenskem prostoru je nujno potreben, saj raziskava odpira teme, s katerimi se slovensko zgodovinopisje še ni resneje soočilo, hkrati je treba spoznanja o tehnološkem ustroju ptujskih topov umestiti v primeren zgodovinski kontekst.

Eden ključnih členov zgodnjenovoveških armad je bila zmogljiva topniška oborožitev, s katero si je bilo mogoče v kratkem času podrediti sovražne utrdbe in obvladovati potek spopadov na bojnem polju. Topništvo se je kot samostojni rod oboroženih sil začelo vse opazneje uveljavljati v drugi polovici 15. stoletja. V srednji Evropi je ta razvoj potekal nekoliko počasneje, a je med vladavino rimsko-nemškega kralja in cesarja Maksimilijana I. (1486/1493/1508–1519) doživel pravi razcvet. Maksimilijan je v mladosti od blizu spoznal stroj burgundske vojske, opremljene z najsodobnejšim ognjenim orožjem svojega časa. Izkušnje iz več vojn so s pomočjo ogromnih naporov in stroškov privedle do tega, da je Maksimilijanovo topništvo na začetku 16. stoletja preraslo v najmočnejše in najnaprednejše v Evropi. Za bržkone odločilni dejavnik na tej poti se je pokazala pridobitev bogate, gospodarsko razvite Tirolske leta 1490.

Slovenske dežele na skrajnem jugovzhodu cesarstva so imele vidno vlogo pri oskrbi z vojaško oborožitvijo, vendar predvsem v pomenu transportnih zmogljivosti

in skladiščenja, ne pa samostojne orožarske proizvodnje. Zato je razumljivo, da se je avtor v zgodovinskem pregledu posebej poglobil v vprašanja skladiščenja orožja, grajske orožarne in pregled oborožitve v času Maksimilijana I. O oborožitvi gradov oziroma posvetnih gospostev, mest in trgov na Slovenskem vemo razmeroma malo, saj nas za obdobje do konca srednjega veka omejuje pomanjkanje obsežnejših, vsebinsko izpovednih virov. Najdemo lahko sicer nekaj zgovornih podatkov o oborožitvi na cerkvenih gospostvih (npr. freisinški gospostvi Škofja Loka in Klevevž, krški Vitanje in Bizeljsko) ali koristne podatke v obračunski knjigi celjskih mestnih sodnikov za obdobje 1457–1513. Kljub redkim ohranjenim virom Lazar domneva, da so bili večji gradovi v slovenskem prostoru s sodobno oborožitvijo kar dobro založeni.

Za obdobje okrog leta 1500 pa pravo bogastvo podatkov prinašajo ilustrirani popisi orožja (*Zeugbücher*) v habsburških dednih deželah, ki jih je po naročilu kralja Maksimilijana sestavil Bartolomej Freisleben, vrhovni topniški mojster v Innsbrucku. Freisleben je v prvih letih 16. stoletja prepotoval habsburške dežele, si ogledal lokalne orožarne in popisal shranjeno oborožitev. Plod tega dela so sistematično sestavljeni in z odličnimi ilustracijami opremljeni popisi, ki so se ohranili v več različicah. Najbolj znan in tudi edini dokončno urejeni izvod hrani Avstrijska nacionalna knjižnica na Dunaju, vendar je z vidika slovenskega zgodovinopisja bolj uporaben fragmentarno ohranjeni rokopis iz Bavarske državne knjižnice v Münchnu (BSB, Cod. icon. 222, 558 ohranjenih strani). Ta je za raziskave vojaške organizacije v času Maksimilijana izrednega pomena, saj vsebuje natančne popise orožja v gradovih, mestih, trgih, samostanih in celo utrjenih cerkvah oziroma taborih na Kranjskem, Štajerskem, Goriškem in v Istri med letoma 1500 in 1507.

Ta izjemni dokument je bil doslej v slovenskem zgodovinopisju neznan. Zato, in pa zaradi dejstva, da je ohranjenih le malo drugih (starejših) virov o stanju oborožitve v slovenskem prostoru, se je Lazar odločil za delno objavo in prevod. Poteza daje monografiji veliko dodano vrednost in tudi privlačnost, saj je *Zeugbuch* bogato ilustriran in več ilustracij je popestrilo tudi predstavljeno knjigo.

Münchenski *Zeugbuch* je bil očitno zamišljen kot vsebinska dopolnitev bolj znane dunajske različice, ki se osredotoča na osrednje Maksimilijanove orožarne – Innsbruck, Sigmundskron, Verono, Dunaj, Ostrovico na Koroškem, Gradec, Gorico, Breisach in Lindau. Münchenski rokopis po drugi strani opisuje oborožitev habsburških dežel, ki so jo hranili zlasti za lokalno obrambo. Kako zelo razvejena je bila obrambna mreža v slovenskih deželah, jasno priča množična koncentracija vojaških oporišč posebej na Dolenjskem, Notranjskem, Primorskem in v Istri. V delno objavo (in prevod) Freislebnovega dela so zajeti kraji na prostoru sedanje Republike Slovenije in tudi kraji v bližnji soseščini, ki so bili tesno povezani s historičnimi slovenskimi deželami. Podoba obrambne ureditve slovenskih dežel, kot jo dokument razkriva, temelji na zelo pestri mreži utrd. Ta se je opirala predvsem na gradove, utrjena mesta, trge oziroma v istrskem prostoru obzidane kašte, pa tudi utrjene samostane, cerkve in tabore. Večina teh obrambnih točk je bila razmeroma majhnih in zlasti v primerjavi z veliko večjimi osrednjimi orožarnami skromno opremljenih. Toda njihovo skupno število in zgostitev sestavljata upoštevanja

vreden obrambni pas vzdolž jugovzhodne meje cesarstva, to pa nedvoumno priča o vojaški vlogi slovenskega prostora v okviru habsburške strategije.

Oborožitev v Freislebnovih popisih je obsegala zlasti lažje topništvo, ročno ognjeno orožje in samostrele z bolj ali manj veliko zalogo streliva, delno tudi hladno orožje. Ilustrirani popisi habsburškega topništva, ki jih je dal Maksimilijan sestaviti v prvih letih 16. stoletja, kažejo še dokaj barvito mešanico topniške oborožitve, delno podedovane od njegovih predhodnikov, večinoma pa posodobljene z novejšimi tipi.

Eno od temeljnih poglavij študije govori o tehnologiji poznosrednjeveškega topništva. Avtor v tem poglavju (in tudi sicer) dokazuje, da odlično pozna tematiko na »globalni« ravni, saj vedno znova niza nazorne vzporednice z ohranjenimi primerki evropskih vojaškozgodovinskih zbirk. V krajšem podpoglavju o tipologiji in terminologiji zgodnjega topništva najdemo včasih bolj in včasih manj določne definicije (označbe) posameznih tipov topovskega orožja – največ je govora o bombardah različnih kalibrov. Če spomnimo, da si sodobniki s tipološko-terminološkimi vprašanji niso belili glave, izraz bombard pa v Evropi poznamo vsaj od sredine 14. stoletja, so prerekanja današnjih raziskovalcev pravzaprav smešna. Med sodobnimi raziskovalci na primer ni soglasja, kje določiti mejo med »pravimi« bombardami in nekoliko lažjim, a tehnološko zelo sorodno zasnovanim ognjenim orožjem. V eni od novejših študij zasledimo definicijo, po kateri je bombard veliko topovsko orožje kalibra več kot 300 mm in s cevjo dolžine od 5 do 6 kalibrov. Takšna opredelitev se je uveljavila zlasti v zahodnoevropskem zgodovinopisju. Opira se na analizo burgundskega težkega topništva iz sredine 15. stoletja, žal pa izključuje tehnološko identične topove bodisi nekoliko manjšega kalibra bodisi drugačnih proporcov oziroma dolžine cevi, ki so bili razširjeni v različnih delih Evrope.

Kljub vsemu moramo ugotoviti, da nekakšne tipološke delitve dandanes vendarle potrebujemo, čeprav so delitve in meje bolj ko ne umetno postavljene ter jih velikokrat ne moremo podpreti s podatki primarnih virov. A s tipologijami je podobno kot s kronologijami: v veliki meri so umetno postavljene za nazaj, a so za osnovno razumevanje nujno potrebne. Lazar pojasni, da bo vsem terminološkim zagatam navkljub uporabljal izraz bombard v ohlapnejšem pomenu – kot oznako za vsako večje poznosrednjeveško topovsko orožje za izstreljevanje kamnitih krogel s smodniško komoro manjšega premera ne glede na kaliber ali relativno dolžino cevi. Takšna terminološka definicija je po njegovem dovolj široka, da se ne omejuje zgolj na najbolj znane primerke orjaških bombard, temveč enakovredno vključuje tudi konstrukcijsko primerljivo topovsko orožje, ki so ga uporabljali v poznosrednjeveški Evropi.

Celo v najbolj opremljenih delavnicah umirajočega srednjega veka so orožje izdelovali ročno, po postopkih, ki niso dopuščali pravega standardiziranja izdelkov; zato je bil vsak izdelek pravzaprav unikat z večjimi ali manjšimi odstopanji od »ideala«. To dokazujeta tudi oba primerka, ki sta bila predmet natančnejše analize.

Čeprav v Sloveniji ne premoremo velikih zbirk res starega ognjenega orožja, se je tudi v naših muzejih ohranilo nekaj zgodovinsko pomembnih zgodnjih primerkov. Težje topovsko orožje, ki bi ga lahko datirali do leta 1500, pa se je ohranilo le v Pokrajinskem muzeju Ptuj – Ormož. V stalni zbirki orožja na ptujskem

gradu sta razstavljena dva poznosrednjeveška železna topova (lahka bombardar z inv. št. *UO 963 o* in top z inv. št. *UO 935 o*). Pravega izvora najstarejših ptujskih topov ne poznamo. Njunjo pot lahko zanesljivo rekonstruiramo šele od zadnjih let 19. stoletja, ko sta bila vključena v zbirko družine Herberstein na gradu Vurberk. Topova so dali Herbersteini na ptujski grad prepeljati leta 1907.

Čprav sta primerka edina preostanka zgodnjega topništva pri nas in že dolgo tudi sestavna dela stalne muzejske zbirke, sta bila domači in seveda tuji javnosti tako rekoč neznana. Večkrat sta že pritegnila pozornost ljubiteljskih ali muzejskih strokovnjakov, a do pričujoče študije nobeden od teh poskusov ni prerasel v resnično poglobljeno raziskavo niti temeljito objavo, ki bi zadostila sodobnim strokovnim (muzealskim) merilom. Tomaž Lazar je zastavil kompleksno interdisciplinarno raziskavo. Topova sta v prvi vrsti pomembna muzejska eksponata, ki ju je treba najprej ovrednotiti na podlagi klasičnih muzejskih in vojaškozgodovinskih izhodišč, tj. upoštevati zgodovinske pisne vire, ohranjene materialne ostanke, arheološke najdbe in likovne upodobitve. Njuna ustrezna tipološka opredelitev zahteva nadalje primerjalni študij drugega ohranjenega poznosrednjeveškega topništva, predvsem pa iskanje čim bližjih analogij in tehnoloških značilnosti, ki lahko obravnavana primerka umestijo v oprijemljivejši kontekst. Prav tako se je bilo treba, zlasti pri razlagi konstrukcije topov, opreti na specialiste naravoslovnih in tehničnih ved.

Pri izvedbi naravoslovnih analiz se je ekipa raziskovalcev oprla zlasti na neporušne optične, radiografske, ultrazvočne in spektrometrске preiskave. Glede na razpoložljive tehnične možnosti so topova radiografsko preiskali z uporabo radioaktivnih izotopov Ir-192 in Co-60. Koristno so lahko uporabili tudi ultrazvočne meritve debeline sten in videoskopski pregled notranjosti cevi z digitalno kamero, z metalografskimi analizami vzorcev kovine pa ovrednotili kakovost in način pridobivanja uporabljenega železa oziroma jekla. Barvni premaz bombarde *UO 963 o* so lahko analizirali z rentgensko fluorescenčno spektrometrijo (XRF) in infrardečo spektrometrijo s Fourierjevo transformacijo (FTIR).

Naj le na kratko povzamemo rezultate opravljenih preiskav, ki jih je Lazar s sodelavci izčrpno in prepričljivo interpretiral, tudi po zaslugi odličnega poznavanja raziskav in podobnih primerkov v bližnjih in daljnih vojaškozgodovinskih zbirkah. Obravnavana topova sta primerka zadnjih dveh generacij ognjenih kamnometov, ki so jih uporabljali v srednji Evropi. Po kalibru se uvrščata med poljsko topništvo, dovolj lahko in mobilno za izvajanje različnih bojnih nalog. Njune konstrukcijske značilnosti potrjujejo, da so ju izdelali izkušeni obrtniki.

Orožje *UO 963 o* je značilen primerek zgodnje havbice, ki se je v drugi četrtini 15. stoletja uspešno uveljavila v oborožitvi čeških husitov. Zasnovano je kot lahka bombardar z masivno smodniško komoro in cevjo sodaste konstrukcije. Prvotno je bilo skoraj gotovo nameščeno na prevozno lafeto. Tehnološko v nobenem pogledu ne izstopa od drugih ohranjenih predstavnikov svojega razreda. Po kalibru se uvršča nekako v sredino srednjeevropskih havbic, kot večnamensko orožje pa so ga lahko uporabljali tako za obrambo utrdb kot za delovanje na bojnem polju. Topništvo tega tipa so v slovenskem prostoru precej množično uporabljali še vse do začetka 16. stoletja. Dve sorodni, odlično ohranjeni lahki bombardarji ali havbici,

datirani okrog leta 1450 oziroma v drugo četrtino 15. stoletja, sta se ohranili v zbirki Vojaškozgodovinskega muzeja na Dunaju. Obe sta si konstrukcijsko skoraj identični in pripadata istemu tipu topniškega orožja kot ptujska *UO 963 o*. Izvor ptujske bombarde je torej treba nesporno iskati v zgornejavstrijskem prostoru. Take havbice so bile v sredini in drugi polovici 15. stoletja del standardne topniške oborožitve v habsburških deželah.

Približno pol stoletja mlajši top *UO 935 o* je drugačna zgodba; redka in s stališča vojaškozgodovinskega razvoja je posebej zanimiva konstrukcija. Izdelan je namreč iz treh masivnih, vzdolžno zvarjenih cevi in prirejen za razmeroma veliko smodniško polnjenje. Po merah in zmogljivostih je bil predstavnik težjega poljskega topništva, pravzaprav nadgradnja starejših havbic podobnega kalibra. Opisali bi ga lahko kot skrajno točko razvoja poznosrednjeveške lahke bombarde v času, ko se je ta že umikala modernejšim topovom s cevjo enotnega kalibra. V primerjavi s konstrukcijo v obliki soda je zasnova iz debelostenskih varjenih železnih cevi vsaj teoretično zagotavljala precej večjo trdnost. Top *UO 935 o* je bil teoretično zelo zmogljivo orožje. Z vidika kinetične energije izstrelka je kljub manjšemu kalibru verjetno opazno prekašal približno 50 let starejšo, kar za tretjino lažjo bombardo *UO 963 o*. Zasnovo topa *UO 935 o* moramo tako oceniti kot pomembno izboljšavo v primerjavi s starejšo generacijo srednjeevropskega poljskega topništva, čeprav je še vedno prirejena za izstreljevanje kamnitih krogel.

Kljub pomanjkanju primernih analogij je mogoče ptujski top datirati povsem na konec 15. stoletja oziroma najpozneje v čas okrog leta 1500. Kraja nastanka tega zanimivega orožja sicer ni mogoče natančno določiti, gotovo pa je, da gre za kos oborožitve iz habsburškega prostora, ki je nastal v času vladavine Maksimilijana I. Zelo verjetno so ga izdelali v kateri od delavnic v Zgornji ali Spodnji Avstriji. Glede na konstrukcijske značilnosti in maso lahko orožje *UO 935 o* po namembnosti opredelimo kot poljski top, vendar se po zasnovi ne ujema natanko z nobenim od tipov topniške oborožitve, ki jih je dal med standardiziranjem topništva uvesti Maksimilijan I.

Avtorja odlikuje suvereno poznavanje domače in (predvsem) tuje relevantne literature, pisnih virov in materialnih preostankov (predmetov) evropskih muzejskih ustanov. Uporabljena raziskovalna metodologija je domišljena, rezultati dokumentirano preverljivi, argumentacija konsistentna. Besedilo je lepo berljivo, jezik tekoč in na trenutke metaforičen, kar ublaži dejstvo, da je besedilo terminološko sicer razmeroma zahtevno. Za povrh je na koncu zelo dobrodošel terminološki slovarček, kjer se lahko podučimo o tem, kaj so brigandina, falkonet, *Hagelbüchse*, kača, kartavna, pavez, tarasnica ipd. Tudi iz poglavij, ki niso klasično zgodovinska, vejeta avtorjeva poglobljenost in znanje, nenazadnje tudi sposobnost jasne artikulacije. Pri podajanju tehnoloških in konstrukcijskih značilnosti obravnavanih orožij namreč najdemo zelo natančne, plastične opise sestave oziroma konstrukcije orožja, ki jih dopolnjujejo slikovne priloge (reprodukcije historyčnih upodobitev, risbe, radiogrami in sodobna fotodokumentacija s številnimi detajli).

Bogato in skrbno izbrano ter ustrezno komentirano slikovno gradivo (128 različnih ilustracij) je posebna odlika monografije, ki je v slovenskem zgodovinopisju

nedvomno pionirsko delo. Ker je knjiga v celoti dvojezična, se bo s prebujajočim zanimanjem za znanstveno raziskovanje zgodovine ognjenega orožja lahko spoznala tudi strokovna in širša zainteresirana javnost zunaj Slovenije.

Andrej Nared

München und der Nationalsozialismus. Katalog des NS- Dokumentationszentrums München. Herausgegeben von Winfried Nerdinger. In Verbindung mit Hans Günther Hockerts, Marita Krauss, Peter Longerich sowie Mirjana Grdanjski und Markus Eisen. München: Verlag H. Beck oHG, 2015. 624 strani.

Dne 30. aprila 1945 so vkorakali ameriški vojaški v München, dan prej pa so osvobodili koncentracijsko taborišče v Dachau. Natančno 70 let pozneje so odprli Nacionalsocialistični (NS-) dokumentacijski center v tem mestu. To je dogodek nacionalnega pomena. Kar so si zadali ustanovni direktor Winfried Nerdinger in njegova ekipa, ni nič manj kakor zgodovinsko-politični osvoboditveni poseg. Dolgo, pač predolgo, se je to mesto izogibalo obravnavi in razjasnitvi svoje »rjave preteklosti«. Ob tem pa je München, kot nobeno drugo nemško vlemesto, prav tesno povezano z NS zgodovino. Tukaj je začel neznani avstrijski poddesetnik iz prve svetovne vojne, Adolf Hitler, svoj vzpon, tukaj je novembra 1923 prvič posegel po oblasti. Tukaj je po izpustitvi iz zapora v landsberški trdnjavi na novo ustanovil nacionalsocialistično delavsko stranko (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei - NSDAP). Tukaj, v nekdanji palači Barlow na imenitni Briennerstrasse v Maxvorstadt (Maksovem predmestju) je bila od leta 1931 strankina centrala in od nje so se rakasto širile razne strankine izpostave po vsej tej mestni četrti. Leta 1935 je Hitler slovesno podelil Münchnu naslov »Glavno mesta gibanja«.

Januarja 1947 sta bila po nalogu kupacijskih oblasti Združenih držav Amerike porušena oba častna templja na münchenskem Kraljevskem trgu (Königsplatz). Odstranili so sarkofage v njih položenih 16 oseb, ki so bile ustreljene pri poskusu državnega prevrata dne 9. novembra 1923 in so jih tam nacionalni socialisti v psevdoreligioznem ritualu častili kot 'mučenike in krvne priče' njihovega gibanja. Ostali pa so podstavki, skoraj dva metra visoki in 21 x 21 metrov veliki. Te so najprej skrili za ograjo in leta 1956, ob 800-letnici mesta München, zasadili z zelenjem. Trava jih je prerasla in podstavki so izginili iz zaznavanja - naravnost simbolično kot znamenje potlačitve oz. izrinjenja »politike preteklosti« zgodnje Zvezne republike Nemčije. Vse štiri zmagovalne države so sicer v prvih letih po vojni v Nürnbergu vzpostavile vojaško sodišče za malo število vrhovnih državnih in partijskih voditeljev (Göring, Streicher itd.). Smrtno kazen pa je sodišče izreklo le peščici. Ko so se kmalu po koncu vojne zavezniki razšli, so ameriške oblasti na svojo roko vzpostavile svoje sodišče, prav tako v Nürnbergu, kjer pa so sodili drugi državni in partijski garnituri. Vanjo so zajeli maršale, generale, redkeje druge

visoke častnike, visoke državne uradnike (državne sekretarje), visoke pokrajinske uradnike in partijske funkcionarje, zdravnike, ki so izvajali evtanazijo in zdravnike, ki so izvajali poskuse na ljudeh v koncentracijskih taboriščih. Zajeli so tudi tovarnarje (npr. lastnika Kruppovega koncerna) in druge gospodarstvenike, ki so tesno sodelovali z vojaško mašinerijo in zaposlovali prisilne delavce iz raznih zasedenih držav. Na teh procesih pa so sodili sodniki iz nacističnega obdobja in so zato bile izrečene v glavnem blage zaporne ali pogojne kazni. Te so sčasoma z amnestijami zmanjševali, da od tega sodišča ni bilo skoraj nikakršnega učinka.

V razkrojeni zahodnonemški poveljni družbi so se maloštevilni nasprotniki prejšnjega režima in njegovi bolj ali manj nevtralni prebivalci združili z njegovi številnimi sopotniki in sotorilci režimskih in državnih zločinov v neke vrste premirju (Burgfrieden) in v prizadevanju, da bi vsa dogajanja pod Hitlerjevo vladavino pozabili in razrušeno državo zopet obnovili. Rane naj bi se zacelile, toda cena za to je bila, da so se v petdesetih letih preteklega stoletja, skoraj vsi člani Hitlerjeve stranke, tudi taki, ki so osebno izvajali težke zločine, zlahka integrirali v zahodnonemško družbo.

V vsej državi so v naslednjih dveh desetletjih pod vladavino kanclerja Konrada Adenauerja, na Bavarskem pa pod nekaj ministrskimi predsedniki in pozneje pod Josefom Straussom dolgo prikrivali »rjavo preteklost«. Podstavki na Münchenskem Kraljevskem trgu so izginili pod grmovjem in na »konjederski gmajni« (Schindanger), ki jo je zapustil NS-režim je začel nastajati nemški gospodarski čudež. Po vzpostavitvi nove Zvezne republike Nemčije (torej Zahodne Nemčije) se sodstvo, razen omenjenih procesov, z »rjavo preteklostjo« ni ukvarjalo. Sloviti Josef Strauss, vodja bavarske stranke Krščanska socialna unija (CSU) je izjavil, da ima narod, ki je sposoben ustvariti take gospodarske dosežke (gospodarski čudež), pravico, da ne posluša nič več o Auschwitzu.

Šele z menjavo generacij v 70- in 80-letih se je postopoma v širših prebivalstvenih plasteh, začela zbuhati zavest o krivdi in odgovornosti za nastanek NS-režima in za izbruh druge svetovne vojne in vseh zločinov, ki so se med Hitlerjevo vladavino zgodili. Medtem ko se je v nekaterih mestih Zvezne republike Nemčije začelo intenzivno diskutirati o zgodovini NS in je ta problematika (zopet) začela vstopati v javni prostor, je bila diskusija o Tretjem rajhu v Münchnu še dolgo časa zelo zadržana ali skoraj povsem zamolčana.

Ob tem pa je imelo nekdanje »glavno mesto gibanja« prav poseben vzrok in posebno dolžnost spoprijeti se s svojo preteklostjo. Bolj kot katero koli drugo nemško mesto je bilo mesto München povezano in prepleteno z NS. Seveda se »prevzem oblasti« in uničevalna druga svetovna vojna ne moreta razložiti samo iz zgodovinske perspektive Münchenskega mesta, toda Münchenski meščani in meščanke, kot tudi Münchenske oblasti in inštitucije so imeli odločilno sokrivdo pri nastanku in razširjenju skrajno desničarske, rasistične in antisemitske stranke in seveda tudi pri vzponu Hitlerja, Himmlerja in Heydricha na vrh stranke in naposled prevzem oblasti v sicer večinsko nepriljubljeni weimarski republiki. Iz Münchna je izšla pobuda za ustanovitev prvega koncentracijskega taborišča v bližnjem Dachauu, ki je veljalo kot pojem in »šola nasilja« NS-terorističnega sistema.

Leta 1938 je bil v tem mestu sklenjen zloglasni »Münchenski sporazum«, ki do danes povezuje ime mesta s ponesrečeno politiko zahodnih držav do Tretjega rajha, pri dopuščanju Hitlerjeve agresije do Čehoslovaške in naposled nemške aneksije Sudetov. V münchenski mestni hiši je bil 9. novembra 1938 izklican pogrom proti Judom in se je s tem začel holokaust. Zakaj je bil prav München v 20-letih 19. stoletja gojišče vodilnih mislecev NS-režima in morilcev poznejšega holokausta? Zakaj izhaja nekaj najhujših zločincev iz tega mesta? Ta vprašanja posegajo globoko v umevanje o sebi Münchna kot mesta, ki je v Zvezni republiki Nemčiji napredovalo v »skrivno glavno mesto« in se je z imidžem, ki ga je samo izoblikovalo, razvilo v »svetovno mesto s srcem«.

Šele v 90-letih prejšnjega stoletja so münchenske meščanske iniciative, skupine mestnih četrti, okrajni odbori in posamezni politiki s podporo nacionalnih in mednarodnih javnih občil, pridobile tolikšen vpliv, da bi naposled le začeli raziskovati in javno prikazovati svojo »rjavo preteklost«. Za to pa je bilo treba ustanoviti poseben zavod. Odločili so se da naj bo ta zavod »Nacionalsocialistični dokumentacijski center«. Sklep o njegovi ustanovitvi so naposled sprejeli leta 2001 v münchenskem mestnem svetu in leta 2002 v bavarskem deželnem zboru. Odločili so se da stavbo tega dokumentacijskega centra, simbolično postavijo prav na mestu prejšnje »rjave hiše«, ki so jo podrli, oz. na kompleksu NS-strankine centrale z ogromnimi stavbami na Kraljevskem trgu (Königsplatz), kjer je nazadnje bilo zaposlenih okoli 6.000 partijskih sodelavcev.

Dokumentacijski center o Münchnu in nacionalnem socializmu ni koncipiran kot arhiv ali zgodovinski inštitut, temveč kot mesto za pouk in spominjanje o vseh vidikih Hitlerjeve vladavine. Gre torej za zgodovinsko dokumentacijo o nastanku, razvoju in vplivih nacionalnega socializma na mesto München in njegove meščane in seveda na širše okolje.. Pri tem bo v ospredju nekaj poglobitvenih vprašanj: »Zakaj v Münchnu?«, »Zakaj je prišlo do padca v radikalno izključitveno družbo?« (vprašanje Judov), »Kako sta eskalirala rasizem in nasilje v vojni?« Obiskovalci tega centra se bodo na podlagi stalne razstave in občasnih specializiranih razstav lahko seznanili z vsemi aspekti nacionalnega socializma.

Dokumentacijski center ima štiri oddelke: 1. Izvor in vzpon NS-gibanja; 2. Sodelovanje - izključevanje. Dve strani narodne skupnosti; 3. München in druga svetovna vojna; 4. Spoprijemanje z NS-časom po letu 1945.

V prvem oddelku dobimo odgovor na vprašanje zakaj se je prav v Münchnu skotilo NS-gibanje. V Münchnu je potekala revolucija 1918/1919 na poseben način. Takoj po umoru bavarskega ministrskega predsednika Kurta Eisnerja je sledil močan nihaj na levo, ki je kulminiral v obeh republikah svetov (Räterepubliken) v aprilu 1919. Po njunem krvavem zatrtju je sledil močan nihaj na desno. München je postal središče protirevolucije. Postal je zbirališče nasprotnikov (weimarske) republike iz vse države. Judovski izvor nekaterih glasnikov revolucije in republik svetov so nasprotniki uporabili za to, da so netili sovraštvo do »judovskega boljšeizma«. V tej antisemitski klimi je začel Hitler jeseni 1919 svojo kariero, tu je našel ustrezno resonančno dno. Hitler gotovo ni bil nikakršno »avstrijsko naključje« ali »avstrijska nesreča na pruskih tleh«, kakor so radi razglašali socialni demokrati. Hitler je

postal pravi münchenski fenomen, prava atrakcija ne samo v münchenskih pivnicah, temveč tudi v veleburžujskih salonih Hanfstaenglov in Bruckmannov, ki so stremuškega agitatorja na vse načine podpirali. To je bilo Hitlerjevo okolje, ki so ga vladajoči bavarski krogi blagohotno sprejemali. Seveda so bili v Münchnu tudi pristaši demokracije, med njimi književnika Thomas Mann in Lion Feuchtwanger, toda ti se nikakor niso mogli uveljaviti.

V drugem oddelku je dan pregled nad münchensko družbo v letih 1933 do 1939. Obstajali sta dve strani narodne skupnosti. Prikazane so karierne možnosti, prostočasna ponudba, socialne storitve za Nemce, nadzor, prisila in nasilje za Jude. Pretresljivo je bilo vedno znova videti, kako se je izključevanje Judov dogajalo v javnosti pred očmi vseh. Neka fotografija, ki je bila posneta 10. marca 1933, prvi dan po prevzemu oblasti v Münchnu. Na njej je videti uglednega judovskega odvetnika Michaela Siegla, ki je na policijskem prezidiju interveniral za izpustitev svojega mandanta. Pomožni policisti Sturmabteilung (SA) so ga bosega s spodrezanimi hlačnicami, gonili po ulicah, na prsih pa je imel obešen napis: »Jaz se pri policiji nikoli več ne bom pritoževal!«. Iz svoje münchenske baze je Himmler ustvarjal svoj SS (Sturmstaffel) in policijski imperij. Druge prestopke policije in SS ne moremo opisovati.

V tretjem oddelku se neprizanesljivo prikazujejo zločini, ki so jih delali münchenski vojaki in policisti v uničevalni vojni proti Sovjetski zvezi in s pretvezo proti partizanskemu gibanju v Grčiji. Gornjebavarski alpinci so avgusta 1943 pod poveljstvom svojega münchenskega komandanta razdejali grško vas Kommeno in umorili 317 civilistov, med njimi 172 žensk in 97 otrok. Prav tako skoraj ni znano, da je bil Münchenčan, Josef Kramer, komandant koncentracijskega taborišča Auschwitz-Birkenau, v času ko so stotisoče madžarskih Judov naganjali v plinske celice.

V četrtem oddelku so podrobno opisane usode žrtev, posebej münchenskih Judov, deportacije od leta 1941 naprej. K temu je treba prišteti genocid ciganov (Sinti in Roma), umori pohabljenцев, zatiranje homoseksualcev, Jehovinih prič in dezertarjev. Presenetljivo je, da v zvezi s Himmlerjem ni omenjen njegov specialni projekt - iztrebljenje slovanskih narodov. Pred nekaj leti so v Nürnbergu odprli Muzej NS. Vodstvu muzeja je uspelo pridobiti Himmlerjev zasebni arhiv. V njem so projekti, v katerih je zapisano, da naj bi konec druge svetovne vojne preživelole 5 % Slovanov. Podobne zamisli je imel še v zvezi s Poljaki, nekaj tednov pred koncem vojne. V tem oddelku je prikazan je tudi notranji odpor meščanov. Znamenita je bila skupina »Bele vrtnice«. Atentator na Hitlerja, Georg Elser je dobil ustrezen zapis. V delavskih krogih so tako socialni demokrati kakor socialisti organizirali manjše odporiške skupine. Prav tako so obstajale take skupine tudi v religiozno motiviranih krogih. Prvič je opisano, da so sovjetski vojni ujetniki v Münchnu ustanovili največjo inozemsko odporiško skupino z imenom »Bratovsko sodelovanje vojnih ujetnikov«.

Kot dodatek je katalogu dodanih 24 zgodovinskih sestavkov, ki so jih napisali za ustrezno tematiko specializirani zgodovinarji. Hans Günter Hockerts: Warum München? Wie Bayerns Metropole die Hauptstadt der Bewegung wurde (str. 387-

397); Peter Longerich: Hitler, München und die Frühgeschichte der NSDAP (str. 398-407); Ulrich Herbert: »Volksgemeinschaft«: Gleichheit und Ungleichheit (str. 408-418); Lutz Raphael: Der Nationalsozialismus im Europa der Weltkriege (str. 419-426); Dietmar Süß: Gewalt und Gewalterfahrung im »Dritten Reich« (str. 427-434); Christiane Kuller: Verwaltung und Verbrechen (str. 435-442); Andreas Wirsching: Privatheit (str. 443-449); Frank Bajohr: Die Profiteursgesellschaft des »Dritten Reiches« (str. 450-456); Marita Krauss: Blicke auf die Münchner Stadtgesellschaft im Nationalsozialismus (str. 457-464); Winfried Süß: Das Zentrum der Partei - München und die Reichsleitung der NSDAP (str. 465-472); Gerhard Paul: Sehen und Hören im Nationalsozialismus (str. 473-481); Ute Frevert: Glaube, Liebe, Hass. Die nationalsozialistische Politik der Gefühle (str. 482-489); Elizabeth Harvey: Geschlechterordnung und »Volksgemeinschaft« im Nationalsozialismus (str. 490-496); Thomas Brechenmacher und Harry Oelke: Kirchen, Konfessionen und »Drittes Reich« (str. 497-507); Jürgen Zarusky: Widerstand und Regimeloyalität (str. 508-517); Wolfgang Frühwald: Kultur dient dem Nationalsozialismus (str. 518-526); Helmuth Tischler: München als Wissenschaftsmetropole und Hochtechnologiestandort 1920 bis 1970 (str. 527-536); Anselm Doering-Manteuffel: Gründe und Abgründe des Schweigens. Kontinuitäten und Generationserfahrungen nach dem zweiten Weltkrieg (str. 537-547); Winfried Nerdinger: Der Umgang mit der zerlumpten Vergangenheit Münchens (str. 548-556); Nato sledijo štirje sestavki z naslovom: Pogled od zunaj. Kako so Nemci prevzeli odgovornost za svojo NS-preteklost v obliki komentarja, ki so jih napisali Jud, Anglež, Poljak in Francoz. Moshe Zimmermann: Der Blick von außen: Haben die Deutschen die Verantwortung für ihre NS-Vergangenheit übernommen? Ein Kommentar. (str. 557-562); Alan E. Steinweis: Der Blick von außen: Haben die Deutschen die Verantwortung für ihre NS-Vergangenheit übernommen? Ein Kommentar. (str. 563-568); Włodzimierz Borodziej: Der Blick von außen: Haben die Deutschen die Verantwortung für ihre NS-Vergangenheit übernommen? Ein Kommentar. (str. 569-576). Étienne François: Der Blick von außen: Haben die Deutschen die Verantwortung für ihre NS-Vergangenheit übernommen? Ein Kommentar. (str. 577-584).

Jože Maček

Fontes, Izvori za hrvatsku povijest, 21, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2015. 517 strani.

Ta zvezek edicije virov hrvaškega državnega arhiva je v celoti (517 strani) posvečen znamenitemu častniku avstro-ogrske armade iz 1. svetovne vojne feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojna. Povod za izdajo je bila stota obletnica podpisa Londonskega sporazuma in s tem oblikovanja Jugozahodne fronte bolj znane kot Soška fronta. Edicijo virov so izdajatelji namenili spominu na preminulega odličnega poznavalca življenja in dela Svetozarja Borojevića, Milanu Pojiću.

Objavljeno gradivo v celoti izhaja iz fondov dunajskega Avstrijskega državnega arhiva/Vojnega arhiva – Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv in predstavlja največjo zbirkov dokumentov z Dunaja, ki zadevajo feldmaršala Borojevića, pa tudi vojnega dogajanja na Soški fronti. Deloma pa so uporabljeni tudi zadevni viri iz Hrvaškega državnega arhiva/Hrvatski državni arhiv iz Zagreba. Gre predvsem za fotografsko gradivo, ki zaključuje pričujoče delo. Dunajski avstrijski državni arhiv/Vojni arhiv hrani najpomembnejšo dokumentacijo o Svetozarju Borojeviću, ki zadevajo čas prve svetovne vojne. Shranjeni so v fondih Militärische Nachlässe/Vojaška zapuščine.

Poleg kratkega predgovora so uredniki pripravili tudi dve spremni študiji/uvodni besedili. Prvo je napisala sodelavka Hrvaškega inštituta za zgodovino/Hrvatski institut za povijest dr. Vijoleta Herman Kaurić z naslovom »Hrvatske postrojbe u borbama na Soči (Jugozapadno bojište)/Hrvaške enote v bojih na Soči (Jugozahodno bojište)«, drugo pa sodelavka Hrvaškega državnega arhiva/Hrvatski državni arhiv Danijela Marjanić z naslovom »Svetozar Borojević od Bojne – zapovjednik avstrougarskih postrojbi na Jugozapadnom (talijanskem) bojištu u Prvom svetskom ratu 1915–1918/Svetozar Borojević de Bojna – poveljnik avstro-ogrskih enot na Jugozahodnem (italijanskem) bojišču v prvi svetovni vojni 1915–1918«. Medtem, ko gre pri objavi virov za objavo »golih tekstov« pa sodita obe spremni besedila med znanstvene članke z obsežnim znanstvenim aparatom in krajšim seznamom literature, ki zadeva naslovno problematiko. Obema znanstvenima člankoma je dodan še tretji, kot uvod in strokovno pojasnilo glede izvora gradiva, uporabljene metodologije in načina izbora dokumentov. Avtor tega članka je sodelavec Državnega arhiva v Pazinu/Državni arhiv u Pazinu Markus Leideck. Ti trije uvodni članki obsegajo 76 strani v knjigi ostalo pa so objavljeni viri pod naslovom »Vojna ostavina Svetozara Borojevića Austrijskog državnog arhiva/ Vojna zapuščina Svetozarja Borojevića Avstrijskega državnega arhiva«.

Gre torej za doslej najobsežnejšo in najcelovitejšo objavo virov o Svetozarju Borojeviću in vojaških aktivnosti na Soški fronti, v zgodovinopisju bivših jugoslovanskih republik, najbrž pa tudi širše. Za to gre vsa pohvala iniciatorjem, urednikom in avtorjem. Ta edicija virov bo gotovo nepogrešljiv »priročnik« za vse tiste, ki se bodo v bodoče ukvarjali z znamenitim feldmaršalom in prihranjena jim bo marsikatera pot na Dunaj, ne glede na to da nosi edicija podnaslov »Izvori za hrvatsku povijest/viri za hrvaško zgodovino«. Seveda gre tudi pri tej objavi za izbor gradiva. Leideck takole pojasni metodo in kriterije izbora: »...Gradivo pripravljeno za objavo je izbrano deloma zaradi pomena, deloma pa gre za izbor iz veliko obsežnejših celot, ki pa niso tako informativno relevantne, da bi bile objavljene v celoti...« Avtor izbora je za objavo pripravil tri skupine virov. Najobsežnejša je tista, ki vsebuje vire povezane na prikaz bojov na Soški fronti. To je gledano s stališča informacij, ki jih nudi zelo obsežno gradivo in ga zato ni bilo mogoče objaviti v obliki regist. Drugo skupino tvorijo »Ukazi«, v katerih so predvsem pohvale/dopisi Borojeviću, njemu podrejenih enot in drugim visokim poveljnikom na Soški fronti ter njegove odgovore, v tretji skupini pa najdemo gradivo povezano z zahtevo, takrat še generala pehote, Borojevića po odhodu v pokoj, z dne 29. avgusta 1915. Edicijo virov zaključujejo manj pomembni a vendar ilustrativni viri: »Razno«. To so razni dopisi, čestitke, povzetek bojne poti »njegovega« 51 c. k. pehotnega polka od začetka vojne do konca leta 1915, pa tudi prevod pisma italijanskega kralja Viktorja Emanuela italijanskim enotam ob priliki dveh let bojevanja na Soški fronti ter vojno poročilo Avstro-Ogrske z dne 4. junija 1917. Objavljeno gradivo je obsežno, pazljivo in vešče izbrano in zato omogoča odličen vpogled v življenje, delo ter vojaške uspehe Svetozarja Borojevića v času prve svetovne vojne, posebej na Soški fronti.

Bolj kritičen pa sem do spremnih besedil, zlasti drugega, ki dovolj obširno govori o življenjepisu feldmaršala Svetozarja Borojevića. Na splošno velja opozoriti, da se avtorici obeh strokovnih spremljajočih besedil nista preveč trudili, da bi upoštevali tudi dognanja slovenske historiografije, tako o Borojeviću, kot tudi o Soški fronti na sploh. V prvem spremnem besedilu so uporabljena le nekatera, sicer visoko kvalitetna, dela (tudi) slovenskih avtorjev, med njimi zagotovo ene najboljših poznavalk naslovne problematike, kolegice dr. Petre Svoltjšak. Pogrešam pa še dela drugih odličnih poznavalcev te tematike, kot so Josip Žontar, Janez J. Švajncar, Vinko Avsenak, Miro Simčič, Rok Stergar, Walter Lukan... če, brez vrednostnega reda, naštejemo le nekatere in ne izpostavimo posebej knjižice izpod peresa Boža Repeta in podpisanega: »O feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni« (Ljubljana 2010). Vsekakor njihova in tudi dela drugih slovenskih avtorjev sodijo vsaj v nabor svetovane literature, ki lahko dodatno osvetlijo naslovno temo. Druga spremna študija je v tem pogledu še skromnejša, saj v seznamu literature nisem našel niti enega slovenskega avtorja, čeprav je denimo zgodovinar Josip Žontar objavil znanstveno razpravo o Borojeviću: »Arhiv poveljstva armadne skupine maršala Svetozarja Borojevića« (Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino), že leta 1956, sam pa sem prvi znanstveni članek o Borojeviću: »O vojni z Italijo (1914–1915)« (prav tam), objavil daljnega leta 1974, zadnjega pa leta 2015: »Nekaj

premislekov, dilem in popravkov o življenjepisu feldmaršala Borojevića: junak ali uživač?« (Prispevki za novejšo zgodovino, 2015). Zanjega avtorica morda še ne mogla poznati, saj sta obe deli izšli istega leta 2015.

Tudi zato ni čudno, da se spremna študija o Svetozarja Borojevića ne dotika nekaterih vprašanj, ki so bolj ali manj pomembna za njegov življenjepis. V tem prispevku se o tem seveda ni mogoče na široko razpisati, vredno pa je nekatera vsaj omeniti in poskušati na ta način zaokrožiti vedenje o njegovem življenjepisu.

Spremna študija, kar mi je seveda z določenega stališča povsem razumljivo, izhaja iz prepričanja, da je bil Svetozar Borojević Hrvat po narodnosti. Znanstvena korektnost pa nam nalaga, da opozorimo, da ga imajo nekateri raziskovalci tudi za Srba po narodnosti oziroma celo za človeka brez domovine oz. kar Avstrijca. Tudi pokojni kolega in morda celo najpomembnejši poznavalec življenja in dela Svetozarja Borojevića Milan Pojić je to dilemo zaznal, čeprav ga je opredelil kot Hrvata. Zapisal je: »...Drugi stereotip je, da je rojen v pravoslavni graničarski družini in da je zato Srb. Ta stereotip, ki ga je zelo uspešno promovirala srbska pravoslavna cerkev in sprejela širša hrvaška javnost, je bil razlog, da se je v zadnji Borojevićeve biografiji, objavljeni leta 1989 v Hrvaškem biografskem leksikonu Leksikografskega zavoda Miroslava Krleža zdelo potrebno poudariti, da je Borojević 'po poreklu iz srbske graničarske družine'. Nobeden od navedenih stereotipov ni točen...«¹ Vsekakor pa obstajajo tudi avtorji, raziskovalci življenja Svetozarja Borojevića, ki niso tako prepričani o tem, da je bil Borojević po narodnosti Hrvat, čeprav se je sam tako opredeljeval. Petra Svoljšak ga npr. v razpravi »Čigava ali komu soška fronta, Slovensko-hrvaški odnosi med prvo svetovno vojno v luči obrambe zahodne slovenske narodne meje« (Studia historica Slovenica, 2008, str. 370–371), opredeljuje kot Avstrijca ali kot človeka brez domovine. Odličen poznavalec Svetozarja Borojevića vojni zgodovinar Janez J. Švajncar meni, da je bil srbskega porekla.² Ugleden zgodovinar in poznavalec naslovne tematike Drago Roksandić, se v svojem delu »Svetozar Borojević od Bojne (1856–1920), Lav ili lisica sa Soče?«, (Zagreb 2006, str. 15), o njegovi narodni pripadnosti neposredno ne opredeljuje, zaznava pa dilemo. Posredno pa na to temo zapiše: »V zapuščini Srbov na Hrvaškem je še vedno posebno redka in še bolj nekako nedomišljena kritična refleksija o lastni vojno-krajinski zapuščini, o vseh tistih njenih paradoksih in apriorizmih...Rekel bi, da je eno od najpomembnejših vprašanj ljudske emancipacije Srbov na Hrvaškem, kot posameznikov, ljudi in skupnosti, prav soočiti se z lastno zapuščino. Ena najbolj kontradiktornih oporišč tako razumljene zapuščine Srbov na Hrvaškem, je 'fenomen' Svetozar Borojević.« Dosti bolj neposredno so se o njegovi narodni pripadnosti izrazili nekateri drugi avtorji. V objavljenem nagovoru na prireditvi, ki jo je Srpski kulturni klub v Ljubljani pripravil ob 150 letnici rojstva Svetozarja Borojevića marca 2006, je dr. Vasa Predojević Borojevića jasno opredelil za Srba: »... Danes smo se sestali s posebnim razlogom, ki bi zahteval veliko svečanost,

¹ Milan Pojić, Vojskovoda Svetozar Borojević 1856-1920, Zagreb 2006, str. 4 (Dalje: Pojić, Vojskovoda...)

² Janez J. Švajncar, General Borojević in Slovenci, Vojnozgodovinski zbornik, Ljubljana, 2002, št. 8, str. 24.

toda mi bomo, skladno z našimi možnostmi, praznovali skromno. Toda z velikim ponosom in z željo, da se čas in ljudje, ki se jih bomo dandanes spominjali, nikoli ne izbrišejo iz zavesti našega – srbskega naroda in narodov sveta... To je bil edini predstavnik južnoslovenskih narodov, Srb iz Umetića pri Kostajnici, ki je v avstro-ogrski monarhiji doživel največje vojaške časti...»³ Tudi glavni referent na tem srečanju, poznavalec življenja in dela feldmaršala Borojevića Miro Simčič je bil enakega mnenja in je zapisal: »... Borojevići so bili Srbi iz hrvaške Vojne Krajine...«⁴ In še, direktor avstrijskega Herresgeschichtliches Museuma/Vojnogodovinski muzej z Dunaja in odličen poznavalec 1. svetovne vojne, dr. M. Christian Ortner ga ima za: »Srba iz Slavonije« (sic!).⁵

Ne opredeljujem se za nobeno opcijo, opozarjam le, da v znanstveno razpravo kakršna je pričujoča spremna študija sodi tudi omemba te dileme.

Druga omembe vredna dilema iz življenjepisa Svetozarja Borojevića, je kraj in datum njegovega rojstva. Avtorica spremne besede na strani 52 zapiše, da je bil Borojević rojen 13. 12. 1856. To je datum, ki ga najdemo v uradni publikaciji vojaškega reda Marije Terezije: »Der Militär–Maria Theresien Orden«, Wien 1944, str. 29. To je tudi največkrat navajan datum. Toda že na strani 54 najdemo podatek iz objavljenega prevoda Borojevićevega vojaškega matičnega lista, ki ga hrani Avstrijski državni arhiv, da se je rodil 1. 12. 1856. V literaturi pa krožita še datuma 23. 11. in 2. 12.⁶ S kolegom Božom Repetom sva se »in situ« trudila, da bi na sedežu pravoslavne župnije v Petrinji ugotovila kateri datum je točen, toda bila sva neuspešna. Krstne matične knjige namreč niso ohranjene in je zato točen rojstni datum Svetozarja Borojevića še vedno vprašljiv. »...Tudi njegovega rojstnega kraja ni mogoče z gotovostjo določiti. Ko se je Družba 'Braća Hrvatskog Zmaja' odločila, da postavi spominsko ploščo Svetozarju Borojeviću, je nastal dvom kje naj se jo postavi. Iz ohranjenih dokumentov je kot rojstno mesto ugotovljena vas Mečenčani, čeprav je Borojević sam vztrajal pri vasi Umetić. Po izjavah sodobnikov so bili Mečenčani poveljniško mesto 4. umetičke čete, v kateri je bil njegov oče, sicer rojen v bližnji vasi Knezovljani, v službi kot desetar (korporal), živel pa je v hiši Nikole Borojevića, v kateri se mu je rodil sin Svetozar...« je zapisal Milan Pojić.⁷ Nedvomno pa je jasno, da je bil Borojević krščen v pravoslavni cerkvi v Mečečanih, ki stoji še danes, kot tudi (domnevna) rojstna hiša feldmaršala.⁸ Na drugi strani pa ostaja dejstvo, da danes, če verjamemo krajevni tabli, obstaja le kraj Umetići.

Zagotovo spet dilema, ki jo je po mojem mnenju treba omeniti v znanstvenem besedilu, ne glede na to kaj je točno.

³ Stopedeset godišnjica rođenja Svetozara Borojevića, komandanta soškog fronta, Srpski kulturni klub, Ljubljana, Interni izveštaj, sveska 13, Ljubljana, marec 2006, str. 4.

⁴ Ibid., str. 7.

⁵ TV SLO1. 7. junij 2015: V fokusu: 100 let 1. svetovne vojne – pogovor z dr. M. Christianom Ortnerjem.

⁶ Dušan Nečak, Božo Repe, O feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni, Ljubljana 2010, str. 12, op. 5.

⁷ Pojić, Vojskovođa...str. 7.

⁸ Ibid., str.4.

Tretje vprašanje, ki bi vsekakor zaslužilo vsaj omembo v spremnem besedilu o življenjski poti Svetozarja Borojevića, je vprašanje ali je imel naziv barona ali ne. Ta plemiški naziv je zapisan na njegovem dunajskem grobu, kjer sta pokopana tudi njegov sin baron Fritz in žena baronesa Leontina. Arhivskega dokaza o njegovem baronstvu ni, čeprav ga tako poimenujejo nekateri avtorji. Tudi literatura, ki jo med drugim navaja avtorica spremne študije, ga naslavlja z »baronom«.⁹ Na moja arhivska poizvedovanja o tem vprašanju mi je pisno odgovoril pristojni vodja delegacije madžarskega vojnega arhiva pri Avstrijskem državnem arhivu, podpolkovnik dr. Tibor Balla. Sporočilo navajam v prevodu iz nemščine:

»Spoštovani gospod profesor,

Borojević je madžarski naslov barona leta 1917 odklonil, hotel je namreč ponovno zaprositi zanj po zmagoslavnem koncu svetovne vojne. Kolikor jaz vem, ni baronskega naslova nikoli dobil ali uporabljal. Torej je napis na grobu na Osrednjem pokopališču napačen. V arhivu Vojaškega reda Marije Terezije nismo o tem našli nobenega dokumenta.

S prijaznimi pozdravi

Dr. Tibor Balla, podpolkovnik

Vodja delegacije«¹⁰

Svojih trditev sicer ni z ničemer dokazal, toda vprašanje vse do danes ni razčiščeno, v spremni študiji pa tudi ne problematizirano.

Zadnje dilemo, ki jo omenjam v tem spisu, v spremni študiji pa je ostala neomenjena, zadeva njegovo ime. Po meni znanih, rokopisnih, nemških in slovenskih ter v najini knjižici o feldmaršalu objavljenih virih, se je dosledno podpisoval kot Borojević. To obliko najdemo tudi v objavi prevoda njegovega vojaškega matičnega lista, ki je objavljena na strani 54 pričujoče zbirke virov. Ne oporekam uporabi hrvaške oblike njegovega imena t. j. Borojević, vendar se ta ne sklada z arhivskimi viri. Meni je zato bližja oblika, ki jo je sam uporabljal – Borojević. Vsekakor pa odločno zagovarjam uporabo njegovega celotnega imena v obliki – Borojević (Bojna) Svetozar ali Svetozar Borojević de Bojna in ne von Bojna, saj je bil ogrski plemič. Avtor najbrž najbolj znane v nemškem jeziku napisane monografije o Borojeviću Ernest Bauer, *Der Löwe von Isonzo*, Graz 1986 je v zavihku knjige uporabil kar obe preponi pa še baronski naslov mu je dodal: »Freiherr Svetozar von Borojević de Bojna«, v naslovu knjige pa pravilno zapisal »Feldmarschall Svetozar Borojević de Bojna«.

Skratka jasna beseda o tem vprašanju, naslonjena na primarno arhivsko gradivo, je več kot potrebna.

⁹ Na primer: Zbornik radova »Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856-1920)«, Zagreb 2012.

¹⁰ Sehr geehrte Herr Professor! Borojevic hat den ungarischen Baronstitel im Jahre 1917 abgelehnt, er wollte den nämlich nach dem siegreichen Ende des Weltkrieges neuerlich beantragen. Meines Wissens nach hat er nie den Baronstitel bekommen oder gebraucht. Also die Aufschrift auf sein Grab im Zentralfriedhof ist falsch. Im Archiv des Militär Maria Theresien Ordens im Kriegsarchiv haben wir keine Dokumente darüber gefunden.

Mit freundlichen Grüßen, Dr. Tibor Balla Oberstleutnant Delegationschef

Pismo hrani avtor.

Za ta namen puščam ob strani še nekatera odprta vprašanja, ki sem jih načel v citirani knjigi, ki sva jo napisala s kolegom Repetom in jih ne bi škodilo vsaj omeniti v sicer korektno napisani spremni študiji. Le omenim naj: »zmledo« okoli dodelitve poveljniškega in viteškega križa vojnega reda Marije Terezije,¹¹ napačno datiranje njegovega zahvalnega pisma ljubljanskemu županu za dodeljen naziv častnega meščana Ljubljane, nejasnost/netočnost okoli podatka, ki ga je v tem pismu sam zapisal namreč, da je leta 1872 v Ljubljani začel svojo vojaško kariero,¹² razpravo o tem ali je bil res, kot trdijo nekateri avtorji »zamolčan«, dalje, je bil res samo junak ali tudi uživač, kot ga opisuje Miroslav Krleža, v eseju »Pijana novembrska noč 1918«.¹³ Prav bi bilo popraviti navedbe v literaturi, kjer najdemo podatek, da je bil poplemeniten leta 1902, v resnici pa je dobil plemiški naslov 2. maja 1905. Ne bi škodila tudi omemba dejstva, da je Borojević postal častni meščan prenekaterega slovenskega kraja, tako kot ni v ničemer škodila navedba v najini knjigi, da je postal častni meščan mnogih hrvaških krajev, objavila pa sva celo faksimile slavnega pisma zagrebškega župana Holjevca.¹⁴

Kolegi iz Hrvaškega državnega arhiva so opravili veliko in hvalevredno delo. Moje zapisane kritične misli nikakor nimajo namena zmanjševati pomena opravljenega dela. Tudi slovensko zgodovinopisje bo imelo z objavo teh virov velike koristi. Mislim le, da je bila pri spremnih študijah zamujena priložnost, da bi bila slika o pomenu, življenju in delu Svetozarja Borojevića lahko še boljša in popolnejša ob obširnejšem upoštevanju dognanj slovenskih avtorjev in bi bila navedena vsaj opozorila na še odprta vprašanja v zvezi z njim. Končno je bil feldmaršal Svetozar Borojević de Bojna pomemben tudi za slovensko zgodovino.

Dušan Nečak

¹¹ Borojević je bil edini oficir v zgodovini reda, ki je prejel najprej višjo in kasneje še nižjo stopnjo reda. Zadnjo posmrtno.

¹² Za obe dilemi glej: Nečak, Repe, O feldmaršalu Svetozorju Borojeviću, str.31.

¹³ Miroslav Krleža, Deset krvavih let in drugi politični eseji, Ljubljana 1962.

¹⁴ Obstaja dokument c. k. vojnega ministrstva, ki je Borojeviću 23. marca 1916 sporočilo, da je postal častni meščan 44 mest in krajev na Hrvaškem in Slovenskem. Ta številka zagotovo ni dokončna. ÖStA/KA, Nachlass Borojević, B/4:10 in B/4:3b

Jure Ramšak, *Ab initio. Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015. 141 strani.

Propad bolj ali manj totalitarnih in avtoritarnih družbenih sistemov 20. stoletja je sodobne družbe soočil z resnim vprašanjem njihove materialne dediščine. Zanj se je v času družbene tranzicije uveljavil izraz disonantna dediščina; termin izvira iz glasbene teorije, kjer disonanca pomeni neharmonično združevanje dveh tonov. Disonantna dediščina torej pri različnih skupinah prebivalstva moderne Evrope vzbuja različna občutenja, ki segajo od popolnega zavračanja do nostalgичnega poveljevanja. Najspornejši del omenjene dediščine gotovo predstavljajo razna kiparska dela in arhitekturni objekti, ki izrazito simbolno zaznamujejo javni prostor. Po prehodu v demokratično družbeno ureditev so nove politične elite do spornih umetniških del in stavbne dediščine zavzele nasprotujoča si stališča, ki segajo vse od poskusov fizičnega uničenja, kar smo lahko na primeru Leninovih kipov nedolgo tega opazovali v Ukrajini, premestitve v za to določene muzeje oz. parke (tipični primer predstavlja Memento Park v Budimpešti), do njihovega ohranjanja na prejšnjih mestih oz. v isti podobi. Če je popolna odstranitev oz. nevtralizacija disonantne dediščine, ko imamo opravka s kipi ali posameznimi stavbami, še mogoča (drugo vprašanje je, ali je smiselna oz. upravičena), pa to ne velja za celotne nove urbane površine, ki so nastale kot projekt totalitarnih režimov. Družba je tu prisiljena, da resno premisli, kako jih bo (na novo) vključila v širše družbeno okolje. V povezavi s tem se odpira tudi vprašanje njihove predstavitve obiskovalcem oz. kulturnega turizma. Kakšno vlogo naj bi torej disonantna dediščina zavzela v turistični ponudbi neke države? Kakšno stališče naj npr. zavzamemo do tematskega oz. doživljajskega parka, ki so ga litvanske oblasti uredile v bivšem sovjetskem bunkerskem kompleksu?¹

Jure Ramšak, postdoktorski raziskovalec na Znanstveno-raziskovalnem središču v Kopru, se je v svoji monografski publikaciji *Ab initio (Od začetka)* poglobljeno posvetil zgoraj nakazanim vprašanjem. Avtor v obravnavanem delu predstavlja dva poskusa izgradnje povsem novega urbanega prostora na območju severnega Jadrana, ki naj bi zagotovila ustrezne bivalne pogoje za novega človeka,

¹ Več o »avtentičnem« doživetju sovjetskih časov, ki ga lahko tu doživi obiskovalec prim. npr. Davies, Norman *Vanished Kingdoms. The History of Half-Forgotten Europe*. London: Penguin Books, 2012, str. 238-239.

kot sta ga želela ustvariti italijanski fašizem in jugoslovanski komunizem. Primer prvega predstavlja rudarsko mesto Raša v Istri, drugega pa slovenska Nova Gorica. Ramšakovo delo prvenstveno ni koncipirano kot poglobljena zgodovina nastanka in razvoja obeh urbanih naselbin, temveč želi predvsem pripomoči k ustrezni umestitvi obeh mest v celosten koncept upravljanja z modernistično arhitekturno dediščino. Posebno pozornost namenja vlogi in pomenu, ki naj bi jo le-ta zavzela v turistični ponudbi oz. potencialu kulturnega turizma nasploh. Avtorjev raziskovalni pristop je izrazito interdisciplinaren, saj uspešno združuje spoznanja iz zgodovine, umetnostne zgodovine, antropologije, muzeologije in drugih ved. Kot tako je delo prvenstveno namenjeno tako zaposlenim v gospodarskih družbah, ki se ukvarjajo s turizmom, kot tudi članom kulturnovarstvenih institucij (muzeji, spomeniško varstvo). Po njem pa bodo spričo koncizne, a poglobljene ter berljive predstavitve nastanka obeh mest gotovo segali tudi zgodovinarji in sploh vsi, ki jih zanima obravnavana tematika.

Delo je sistematično strukturirano v pet poglavij, v katerih avtor najprej predstavi sam koncept disonantne dediščine ter različna stališča, ki so jih do le-te zavzele postsocialistične države. Sledi shematična predstavitev značilnosti t.i. arhitekturnega modernizma ter njegovo vlogo v urbani politiki totalitarnih režimov. Osrednje mesto zavzema zgodovinska predstavitev nastanka Raše in Nove Gorice ter vloge, ki sta jo odigrali v ideološkem projektu obeh režimov, monografijo pa zaključuje razmišljanje o ustrezni vključitvi disonantne materialne dediščine v razvoj kulturnega turizma.

Čeprav se je arhitekturni modernizem kot reakcija na bliskovit industrijski in urbanistični razvoj najprej pojavil na kapitalističnem Zahodu,² so se (vsaj nekatera) njegova načela še najbolj uresničila v novih mestnih naselbinah, katerih gradnja je postala eden izmed najočitnejših ideoloških projektov italijanskega fašizma in sovjetskega komunizma. Zaradi ideoloških razlik so se tipična nova mesta nastala v komunističnem bloku precej razlikovala od fašističnih gradenj. Če so prva temeljila predvsem na ideji egalitarnosti in usmerjenosti v razvoj težke industrije (nova komunistična mesta, kot npr. sovjetski Magnitogorsk ali poljska Nowa Huta so običajno zrasla okrog gigantskih industrijskih obratov, predvsem železarn), je italijanski fašizem želel razvijati nekakšen »neurbani urbanizem«. Fašistična ideologija sicer ni nasprotovala mestom kot takim, vendar je odločno zavračala nekatere aspekte urbanizacije, predvsem mestno udobje oz. hedonizem in s tem povezano nizko rodno. Izgradnja novih mest (skupaj jih je v fašističnem obdobju nastalo 12) je tako bila predstavljena kot antiurbana kampanja – nova mesta so bila del boja, katerega cilj je bil nastanek novega Italijana.

V tem kontekstu je nato predstavljena izgradnja obeh obravnavanih mest. Raša (it. Arsia) je kot »città di fondazione« nastala konec 30-ih let 20. stoletja. Za njen nastanek so zaslužna predvsem nahajališča premoga v okolici Labina, ki

² Njegov najizrazitejši predstavnik Charles-Édouard Jeanneret-Gris, bolj znan kot Le Corbusier, je bil npr. po rodu francoski Švicar, tu pa je bila leta 1928 ustanovljena tudi osrednja organizacija arhitekturnega modernizma, t.j. Congrès internationaux d'architecture moderne (CIAM).

so ga takrat imenovali kar »majhno Porurje Italije.« Premog je pri pripravi na imperialna osvajanja pomenil izredno dragoceno surovino za Mussolinijev režim, istrska nahajališča pa so poleg premogovnikov na Sardiniji (tu je bilo približno v istem času ustanovljeno rudarsko mesto Carbonia) predstavljala praktično edini vir tega energenta v vsej Italiji. Investitor novega mesta je bila družba Arsa kot del državne premogokopne družbe Azienda Carboni Italiani. Načrte je pripravil arhitekt Gustav Pulitzer-Finali, ki je v novem mestu združil značilnosti klasične arhitekture, mediteranskega graditeljstva ter tudi nekatere modernistične prvine. Gradnja se je začela spomladi 1936, uradna otvoritev pa je sledila novembra 1937. Fašistični značaj mesta je poleg nekaterih stavb (dom fašija, dopolavoro) in napisov izražal predvsem kip rudarja-vojaka, ki je bil postavljen pred dom fašija. Gol lik rudarja je predstavljal fašistični ideal moškosti ter brezpogojne pripravljenosti na delo in bojevanje v službi nacije. Cerkev posvečena zavetnici rudarjev sv. Barbari pa velja za najbolj izrazito modernističen objekt v mestu. Značilna za fašistično hierarhično ideologijo je tudi ostra razdelitev med preprostejše delavske hiše in vile za uslužbence vodstva rudnika.

Nova Gorica je nastala v povsem drugačnem zgodovinskem kontekstu in z drugačnimi motivi. Odločitev za izgradnjo novega mesta lahko označimo kot jugoslovanski odgovor na rezultat poveljnih mejnih pogajanj, ki so velik del nekdanje Julijske krajine vključno z Gorico dodelila Italiji. Jugoslovansko vodstvo se je zato odločilo za izgradnjo zglednega socialističnega mesta, ki naj bi po eni strani nadomestilo izgubljeno središče severne Primorske, po drugi pa služilo tudi kot nekakšno izložbeno okno socialistične družbe za Zahod. Gradnja novega mesta je imela torej izrazito simbolno vlogo, ki se je popolnoma vključevala v poveljni ideološki diskurz. Načrte za mesto, ki naj bi bilo »glasnik veselega ustvarjanja in napredka, ki ga zmore delovno ljudstvo« je pripravil arhitekt Edvard Ravnikar, ki je v svojem načrtu združil modernistični funkcionalizem z monumentalnim izrazom javnih zgradb z obsežnimi fasadnimi plastikami. Gradnjo, ki se je začela proti koncu leta 1947, so ob splošnem pomanjkanju mehanizacije v veliki meri opravili pripadniki mladinskih delovnih brigad. Gradnja se je po začetnem zagonu sicer upočasnila, polagoma pa je popustil tudi ideološki pritisk. Od konca 50-ih let dalje se je tako sprostila gradnja družinskih hiš, ki v izvirnih načrtih sploh niso bile predvidene, saj naj bi izražale buržoazni način življenja, za katerega v socialističnem mestu ni prostora. Mesto, ki ga je v začetku pestilo majhno število prebivalcev in slabo gospodarsko stanje, je intenzivnejši razvoj doživelo šele z liberalizacijo mejnega prometa v 60-ih letih, približno dve desetletji kasneje pa se je izrazito uveljavil igralniški turizem.

Kaj reči za konec? *Ab initio* gotovo predstavlja dobrodošlo novost na knjižnem trgu za vse, ki jih znanstveno ali zgolj ljubiteljsko zanimajo vprašanja materialne dediščine, lokalne zgodovine, urbane politike totalitarnih režimov, posebno pa seveda vključevanja t.i. disonantne dediščine v turistično ponudbo. Avtor je znanstveno neoporečno predstavil do sedaj v našem prostoru relativno šibko obravnavan fenomen materialne dediščine totalitarnih režimov. Za slovenski prostor je posebno dragocena obravnava Raše, saj žal še nimamo dela, ki bi celostno predstavljalo

materialno dediščino iz obdobje fašizma na našem ozemlju. Kot posebno odliko dela moramo omeniti tudi bogato slikovno gradivo, ki nazorno dopolnjuje tekst ter strokovno manj podkovanemu bralcu lajša razumevanje. Aplikacija zgodovinsko-antropološkega znanja v gospodarsko uporabo je nadvse dobrodošla. V tem kontekstu lahko izpostavimo predstavitev nekaterih uspešnih vključitev komunistične materialne dediščine v turistično ponudbo v Nemčiji (Eisenhüttenstadt) ter na Poljskem (Gdansk). Kulturnim in turističnim delavcem je namreč v omenjenih primerih po eni strani uspelo izkoristiti disonantno materialno dediščino kot kraj spomina in razmišljanja ter se s tem izogniti cenenemu dobičkarstvu, po drugi pa je kvalitetni kulturni turizem uspešno pripomogel k urbani regeneraciji. Kot tako Ramšakovo delo gotovo izpolnjuje svoj osnovni namen priročnika za turistične in kulturne delavce.

Kot pomanjkljivost dela lahko označimo le sorazmerno skromno obdelavo nekaterih vidikov obravnavane tematike, ki je pogojena že s samim obsegom. Na 141-ih straneh, ki vsebujejo tudi že omenjeno obsežno slikovno gradivo, avtorju seveda ni uspelo predstaviti vseh aspektov problematike, kot bi si to zaslužili. Želeli bi si podrobnejšo predstavitev same gradnje obeh mest, intenzivnejšo uporabo časopisnih virov, zelo dobrodošla pa bi bila tudi vključitev pričevanj graditeljev oz. prvih prebivalcev. Slednja bi bila še posebno dragocena za turistične delavce in zaposlene v kulturnovarstvenih institucijah, katerim je monografija tudi prvenstveno namenjena. Omenjene manjše pomanjkljivosti seveda ne zmanjšujejo pomena in kvalitete Ramšakovega dela, kličejo pa po dodatnih raziskavah modernistične materialne dediščine na Slovenskem in v širši okolici.

Matic Batič

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta 8–66
Confrontation, Acculturation, and Integration at the Junction of the Romance, the Germanic and the Slavic World
- Jernej **Kotar**, Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 1463 68–96
The Charter by Frederick III on the Improvement of the Carniolan Coat of Arms from 1463
- Oskar **Habjanič**, Darwinizem na Slovenskem 98–126
Darwinism in Slovenia
- Goranka **Kreačič**, Po sledih hrvaških pl. Šufflay Otruševskih v Sloveniji 128–161
Tracing Descendants of the Croatian Nobles Šufflay of Otruševci in Slovenia
- Jernej **Mlekuž**, »Oblastva morajo korigirati spokornišтво burno živeče aleksandrinke«. Časopisne resnice o aleksandrinkah in aleksandrinstvu do prve svetovne vojne 162–185
“The Authorities Must Rectify the Repentance of an Aleksandrinke with a Wild Life”. Newspaper Truths on Aleksandrinke and Aleksandrinstvo before World War I
- Žiga **Koncilijski**, Vpliv vojnih razmer na žensko kriminaliteto – Sodni spisi Deželnega sodišča v Ljubljani (1914-1916) 186–204
The Impact of War Circumstances on Women’s Criminality – Court Records of the Provincial Court in Ljubljana (1914-1916)
- Filip **Čuček**, K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot) 206–225
On the History of the Czechoslovakian-Yugoslav Corridor (The Czech-Slovene Point of View)

Razprave I – Studies I

- Aleksander **Panjek**, Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–20).....290–312
 Lawsuit over a Disputed Vine-Cellar. The Custom of Oral Purchase and Sale of Real Estate among Peasants in the Karst Region (Tomaj, 1619–20).
- Ivan **Vogrič**, Zasedba Bosne in Hercegovine leta 1878 v luči pisem Ivan Mankoča314–336
 The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 as Seen through the Letters of Ivan Mankoč
- Barbara **Riman** - Kristina **Riman**, Slovenci u Hrvatskoj gimnaziji u Zadru od 1897. do 1921. godine338–363
 Slovenes in the Croatian *Gimnazija* in Zadar from 1897 to 1921
- Grega **Žorž**, Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918.....364–380
 Italian Occupation of Slovene Territory in November 1918
- Sašo **Cmrečnjak**, Slovenska sprava: zgodovinski pregled382–436
 Slovene Reconciliation: A Historical Overview
- Jure **Gašparič**, Mojca **Šorn**, Od žive debate do zapisane besede. Dobesedni zapisi parlamentarnih sej kot zgodovinski vir.....438–454
 From a Live Debate to the Written Word. Verbatim Records of Parliamentary Sessions as a Historical Source

Razprave II – Studies II

- Uredniško pojasnilo457
- Jernej **Kosi** in Rok **Stergar**, Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda458–488
 When Did “Dear Slovenes” Come About? Identities in the Pre-National Period and Their Supposed Role in the Formation of the Slovene Nation
- Karin **Almasy**, »...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918)490–508

»... for God and Religion, the Emperor and Homeland!«
 The Culture of Translation and Ideological Control in
 Slovene Reading Books (1848–1918)

Zapisi – Notes

Milan Dolgan, Publikacija o na Suhem bajerju leta 1915 ustreljenih žrtvah	228–236
A publication dealing with the victims of the 1915 killings at Suhi bajer	

Jubileji – Anniversaries

Profesor dr. Ignacij Voje – devetdesetletnik (Vasko Simoniti)	238–241
Osemdeset let akademika in zaslužnega profesorja dr. Jožeta Mlinariča (Tone Ravnikar)	242–244

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

5. konferenca European Information and Research Network on Parliamentary History »Parlamentarismuskritik und Antiparlamentarismus in Europa«, Berlin, 7.–8. maj 2015 (Jurij Perovšek)	246–252
--	---------

Ocene in poročila – Review and Reports

Luka Ilić, Theologian of Sin and Grace. The Process of Radicalization in the Theology of Matthias Flacius Illyricus (Lilijana Žnidaršič Golec)	254–258
Franz Herre, Marija Terezija – velika Habsburžanka (Jože Maček)	259–265
Ivana Lazarević, Vlasteoske kuće u gradu Dubrovniku 1817. Godine (Ignacij Voje)	266–268
Jure Gašparič, Izza parlamenta (Bojan Balkovec)	269–272

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku LIII/1, 2 (Jože Maček)	273–277
Tomaž Lazar, Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem: raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož / Late-Medieval Artillery in Slovenia: a Study of Two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuj – Ormož (Andrej Nared).....	512–518
Winfried Nerdinger (Hg.), München und der Nationalsozialismus. Katalog des NS- Dokumentationszentrums München (Jože Maček)	519–523
Fontes, Izvori za hrvatsku povijest 21, 2015 (Dušan Nećak)	524–529
Jure Ramšak, <i>Ab initio</i> . Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši (Matic Batič)	530–533
* * *	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	278–281, 534–537
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 70, 2016.....	539–542
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 70, 2016	

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 3-4 (154) | str. 283-542